ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Θ΄

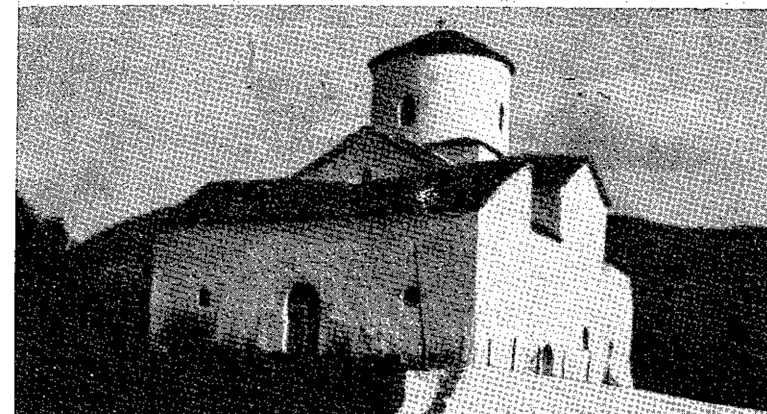
1961

ΤΕΥΧΟΣ 1.

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

1) Ο ΕΝ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑι ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ

Τεσσαράκοντα περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ Καρπενησίου, πρωτευούσης τῆς Εὐρυτανίας, εὑρίσκεται, παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τῆς Μέγδοβας (ἀρχαίου Ταυρωποῦ, παραποτάμου τοῦ Ἀχελώου) τὸ ἀραιοκατῳκημένον χωρίον Ἐπισκοπή[1], τοῦ τέως δήμου Ἀγραίων. Τὸ ὄνομά του ὀφείλει τὸ χωρίον αὐτὸ προφανῶς, ὅπως τόσα ἄλλα ὁμώνυμα εἰς τὴν Ἑλλάδα[2], εἰς τὴν κάποτε ἐντὸς αὐτοῦ ἢ παρ' αὐτὸ ἑδρεύουσαν ἐκκλησιαστικὴν ἐπισκοπήν, ἥτις ὅμως παραμένει ἄγνωστος μέχρι τοῦδε[3]. Ὁ καθεδρικὸς ναὸς τῆς

---

[1] Ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ χωρίου σημειοῦται σαφῶς ἐπὶ τοῦ χάρτου τῆς Ἑλλάδος τῶν Kiepert-Melhing, ὃν ἐξέδωκεν ὁ Ἐλευθερουδάκης, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ προσηρτημένου εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου Aetolia τοῦ Woodhouse (Oxford, 1896).

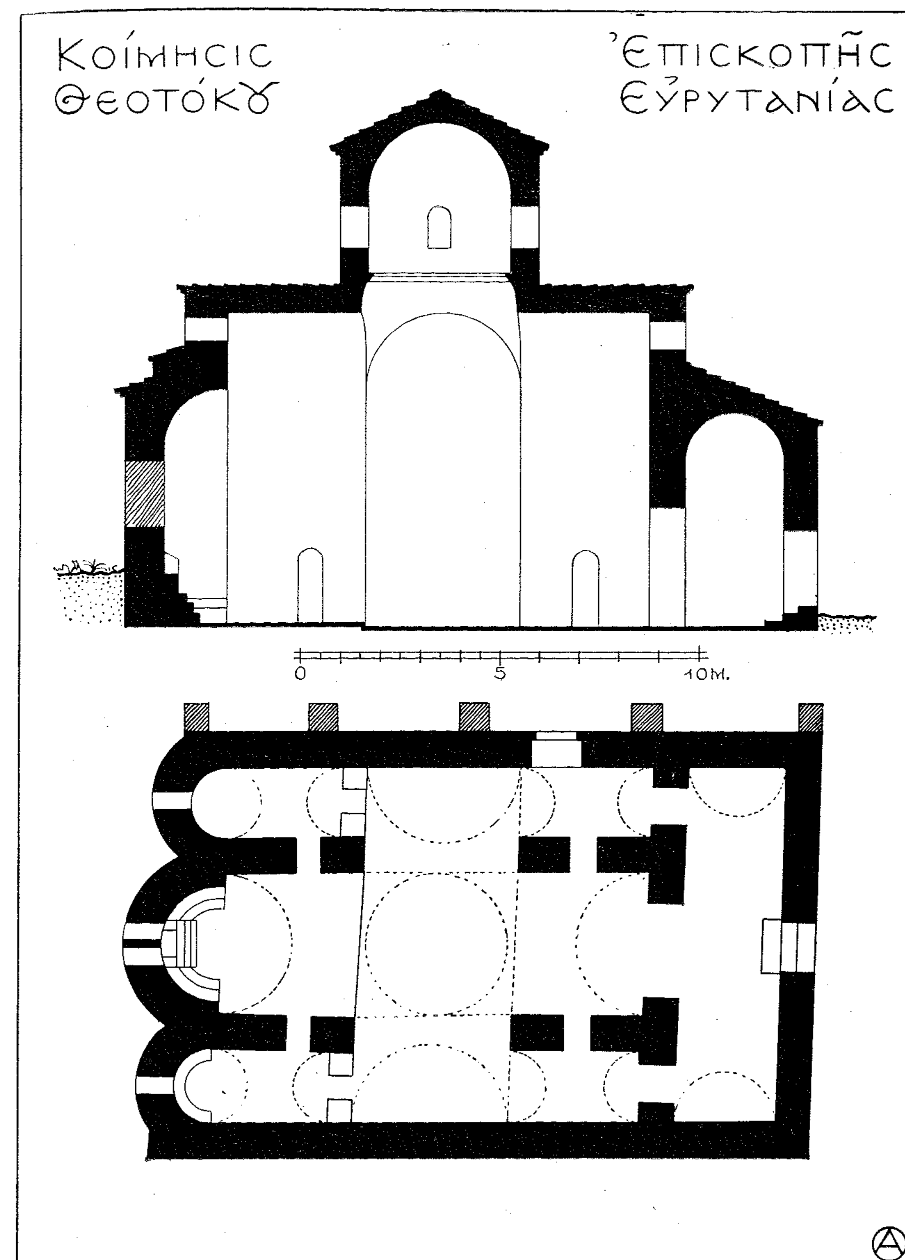
[2] Βλέπε τὸν σχετικὸν κατάλογον εἰς τὸ Ἀλφαβητικὸν Εὑρετήριον Συνοικισμῶν καὶ τόπων τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ὑπουργείου Ἐθν. Οἰκονομίας, Ἀθῆναι 1948, σ. 112.

[3] Ὁ Εὐρυτὰν ἱστοριοδίφης κ. Π. Ἰ. Βασιλείου, ἀσχολούμενος περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς πατρίδος του, γράφει ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ Ἐπισκοπῇ, ὅπερ θὰ διετέλεσεν ἀναμφισβητήτως ἕδρα ἐπισκόπου μεταξὺ τοῦ 10ου καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος, θὰ ἥδρευε βεβαίως ἐπισκοπή, δὲν γνωρίζομεν ὅμως ποία, ἡ τῆς Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων (ὅπερ εἶναι τὸ πιθανώτερον) ἢ τῆς Ραδοβισδίου ἢ ἄλλης τινός; (Π. Ἰ. Βασιλείου, Ἡ Ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1960, σ. 119 σημ. 173).

Ἐπισκοπῆς αὐτῆς (εἰκ. 1) ὀρθοῦται κατὰ τὴν νοτίαν παρυφὴν τοῦ χωρίου, πλησιέστατα τοῦ ρεύματος τῆς Μέγδοβας, ἀκέραιος εἰσέτι, πλὴν ἐξ ὁλοκλήρου ἀσβεστόχριστος. Ὁ ναὸς αὐτὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀπολαύει, λόγῳ τῆς παλαιότητός του, μεγάλου σεβασμοῦ παρὰ τῶν κατοίκων τῶν γύρω χωρίων, οἵτινες ἄφθονοι συρρέουν κατὰ τὴν ἐτησίαν πανήγυριν τῆς 15ης Αὐγούστου. Ὁ ὑπὸ οὐδεμιᾶς γραπτῆς πηγῆς μνημονευόμενος καὶ ἄγνωστος μέχρι τοῦδε εἰς τὴν ἐπιστήμην ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς, ἐκινδύνευσεν ἐπ' ἐσχάτων σοβαρῶς νὰ καταστραφῇ, λόγῳ διαβρώσεως τῶν χωμάτων ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι θεμελιωμένος, ὑπὸ τῶν ὁρμητικῶν ὑδάτων τῆς παραρρεούσης Μέγδοβας. Τὸν κίνδυνον τοῦτον ἐπεσήμανε πρὸ πενταετίας εἰς τὴν Διεύθυνσιν Ἀναστηλώσεων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, τῆς ὁποίας τότε προϊστάμην, ὁ πρὸ ὀλίγου προώρως ἀποθανών, ἐνθουσιώδης Εὐρυτὰν θεολόγος καθηγητὴς καὶ Δ/τὴς τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Παιδείας Λάμπρος Καρασμάνης, εἰς τὰς ἐπανειλημμένας ἐκκλήσεις τοῦ ὁποίου ἀνταπεκρίθησαν ἡ Ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, κατασκευάσασαι ἰσχυρότατον ἀναλημματικὸν τοῖχον[1], δι' οὗ ἐξησφαλίσθη τὸ μνημεῖον ἀπὸ ἐνδεχομένης διαβρώσεως τῶν θεμελίων του. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ λοιπὸν τῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου τούτου ἐπεσκέφθην τὸ μνημεῖον καὶ ἐμελέτησα αὐτὸ λεπτομερῶς, συντάξας καὶ τὰ παρατιθέμενα (εἰκ. 2) διαγράμματα κατόψεως καὶ κατὰ μῆκος τομῆς αὐτοῦ. Τῆς μελέτης μου δὲ ταύτης τὰ πορίσματα ἐκθέτω κατωτέρω, ὡς εὐλαβὲς μνημόσυνον τοῦ μακαρίτου συναδέλφου Λ. Καρασμάνη.

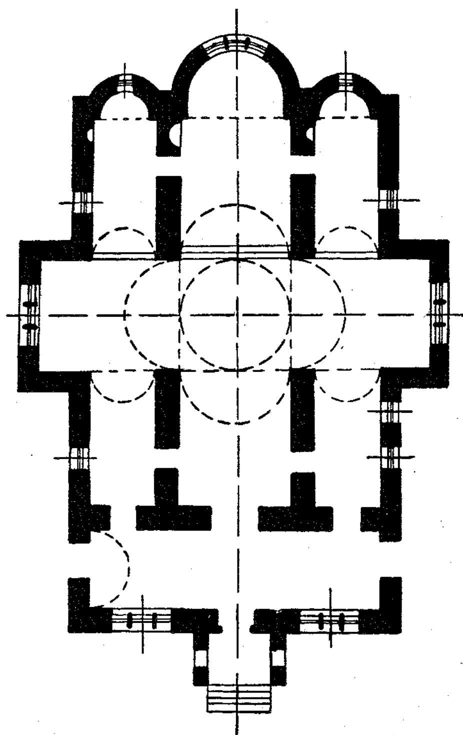
Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 2), ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἔχει τὸ σχῆμα ἐπιμήκους, ἐλαφρῶς ἀκανονίστου ὀρθογωνίου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 10.70×16.60 μ. (βόρειος πλευρὰ) καὶ 16.00 μ. (νοτία πλευρά). Ἐσωτερικῶς τὸ κτήριον διαιρεῖται εἰς τὰς δύο ἀνέκαθεν ἐφαρμοζομένας θεμελιώδεις διαιρέσεις ἤτοι 1) εἰς στενομήκη νάρθηκα, φέροντα πρὸς δυσμὰς μίαν μόνην θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξωτερικῆς του παρειᾶς, καὶ καλυπτόμενον δι' ὑψηλῆς, συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας στεγαζομένης διὰ μονοκλινοῦς πρὸς δυσμὰς νευούσης στέγης (εἰκ. 2 τομὴ) καὶ 2) εἰς κυρίως ναόν. Οὗτος, καταλήγων πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἀψῖδας ἱεροῦ, ἤτοι μίαν μέσην μεγαλυτέραν καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς μικροτέρας, παρουσιάζει ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ τὸ σχέδιον ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου, διαμέτρου 3.60 μ. ἱσταμένου ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ. Τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ

[1] Πβλ. Ἀ. Ὀρλάνδου, Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1958, σ. 187 καὶ 1959, σ. 178.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας.

μικροτέρων καμαρῶν, αἵτινες, βαίνουσαι παραλλήλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀφίνουσιν οὕτω νὰ διαγράφεται ἀνάγλυφος ὁ σταυρὸς εἰς τὸ διάστημα. Τὸ σχέδιον τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς συγχωνεύσεως τοῦ ἐλευθέρου παλαιοχριστιανικοῦ σταυροῦ καὶ τῆς τρικλίτου, θολοσκεποῦς, ἀνατολικῆς βασιλικῆς. Τὸ ἀρχαιότερον παράδειγμα τῆς συγχωνεύσεως ταύτης παρέχει ὁ ἐν Σκριποῦ τῆς Βοιωτίας ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (873/74 μ.Χ.) (εἰκ. 3), ἔνθα ἀκόμη τὰ πλάγια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐξέχουσι πέραν τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου. Εἰς τὸν ἡμέτερον ναὸν ἡ ἐξοχὴ αὕτη κατηργήθη, παρέμεινεν ὅμως τὸ ἐπίμηκες σχῆμα τῆς γενικῆς διατάξεως, οἷον παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ εὐρυτανικὸς παρουσιάζει καὶ τὰς ἑξῆς ἀκόμη ὁμοιότητας α) ὁ νάρθηξ του καλύπτεται διὰ συνεχοῦς ἐγκαρσίας καμάρας β) τὰ κλίτη του χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ συμπαγῶν τοίχων, διατρυπωμένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους των, τόσον κατὰ τὸ ἱερόν, ὅσον καὶ κατὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα, ὑπὸ μιᾶς μόνης στενῆς, τοξωτῆς θύρας γ) καὶ τὰ τρία κλίτη του καταλήγουσι πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς ἁψῖδας ἱεροῦ δ) τὰ πλάγια κλίτη ἤτοι τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ, ἅτινα, σημειωτέον, εἶναι ἰσομήκη, καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι βαίνουν παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ ε) τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται διὰ μονοκλινῶν στεγῶν πολὺ χαμηλοτέρων ἀπὸ τὰς στέγας τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 1 καὶ 3). Πλὴν τῶν ἀνωτέρω κοινῶν μετὰ τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς στοιχείων παρουσιάζει ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τὰ ἑξῆς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά: α) ἡ τοιχοποιία τῶν τε ἁψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν ἄλλων τοίχων ἀποτελεῖται ἐκ μικρῶν σχετικῶς, ἀκανονίστων λίθων ἐκτισμένων διὰ κονιάματος μὲ ἐλαχίστην χρῆσιν τεμαχίων ἐρυθρῶν πλίνθων. Οἱ πλάγιοι τοῖχοι παρουσιάζουσι μέγα πάχος προφανῶς ἵνα ἀνθέξουν

Εἰκ. 3. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς.

εἰς τὰς ὠθήσεις τῶν ἐσωτερικῶν καμαρῶν. Φαίνεται δὲ μάλιστα ὅτι καὶ ἤρχισαν ἀργότερον νὰ ὑποχωροῦν, δι' ὃ καὶ κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν πρόσθετοι ἐξωτερικαὶ ἀντηρίδες (εἰκ. 2). Ὡς γεῖσον τῶν τε ἁψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν μακρῶν τοίχων ἐτοποθετήθη ὀδοντωτὴ ταινία

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΑ.

ἐκ χονδρῶν πλίνθων, οἷαι συνηθίζοντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία παραθύρων εἰς τὸ ἰσόγειον. Μόνον εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ καὶ ἀκριβῶς κάτωθεν τῶν ἀετωμάτων ὑπάρχει ἀνὰ ἓν μικρὸν τοξωτὸν παράθυρον (εἰκ. 4, 5, 7). Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ βαθμιδωτὴ διάταξις τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἡ στέγη τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2. 4 καὶ 5), παρεμφερὴς πρὸς τὴν συναντωμένην εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς[1].

[1] Ὡς π.χ. τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅρα

Ὁ τροῦλλος ἔχων σχῆμα κυλινδρικόν, μέγα ὕψος (3.00 μ.) καὶ πάχος τοιχωμάτων (0.70 μ.), διατρυπᾶται ὑπὸ τεσσάρων στενῶν (0.60 μ.) τοξωτῶν παραθύρων (ὕψ. 1.05 μ.) ἀνοιγομένων ὑπὲρ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 4, 5, 7). Ἓν ἄλλο ἀκόμη παλαιοχριστιανικὸν στοιχεῖον παρουσιάζεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ἐκ δύο ἐπαλλήλων ὁμοκέντρων ἡμικυκλικῶν ἑδωλίων (ὕψ. 0.40 καὶ πλάτους τους 0.25 καὶ 0.29 μ.) ἀποτελούμενον σύνθρονον, ὅπερ διακόπτεται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου (εἰκ. 6), ὅστις, ἀπέριττος καὶ ἁπλοῦς, ἀπο-

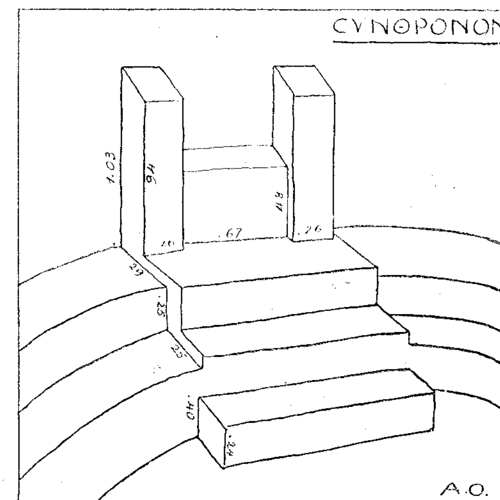
Εἰκ. 5. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπ' ἀνατολῶν.

τελεῖται ἐκ δύο ἑκατέρωθεν μαρμαρίνων ὀρθοστατῶν, ὕψ. 1.03 μ. ἐχόντων κεκλιμένην τὴν ἄνω αὐτῶν ἐπιφάνειαν καὶ ἑνὸς καθίσματος ὕψ. 0.48 καὶ πλάτους 0.67 μ. Ὑπεράνω τοῦ θρόνου τούτου ὑπάρχει σήμερον δίλοβον παράθυρον χωριζόμενον διὰ κτιστοῦ, ὀρθογωνίου πεσσοῦ. Ἀρχικῶς ὅμως τὸ παράθυρον τοῦτο θὰ ἦτο πιθανώτατα τρίλοβον, μὲ διαχωριστικοὺς κιονίσκους βαίνοντας ἐπὶ μαρμαρίνης ποδιᾶς ἡ ὁποία διατηρεῖται μέχρι σήμερον, ἐξέχουσα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κόγχης. Τὸ σημερινὸν κτιστὸν εἰκονοστάσιον κατεσκευάσθη πιθανώτατα μεταγενεστέρως. Τουναντίον παλαιὸν φαίνεται τὸ κάτωθεν τοῦ κέντρου τοῦ τρούλλου σωζόμενον ὀμφάλιον, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ κυκλικῆς σχιστολιθικῆς πλακός, διαμέτρου 0.75 μ. φε-

σχετικῶς Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, Ἀθῆναι 1954, εἰκ. 172, 173, 174.

ρούσης ἐν τῷ μέσῳ ἀνάγλυφον ἑξάκτινον ρόδακα διαμέτρου 0.21 μ. Λόγῳ τῆς γενικῆς καλύψεως τῶν τοίχων δι' ἀσβεστοκονιάματος δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ διαπίστωσις ὑπάρξεως τοιχογραφιῶν. Εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν ἠνοίχθησαν ἐντὸς τοῦ νάρθηκος δύο ἀκτέριστοι τάφοι, κατεσκευάσθη δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ ἀέτωμα τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἁπλοῦν κωδωνοστάσιον (εἰκ. 7).

Ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς ἀνήκει ἀρχιτεκτονικῶς εἰς ὁμάδα, τῆς ὁποίας γνωρίζω τὰ ἑξῆς ἑπτὰ ἄλλα παραδείγματα, ἅτινα καὶ παραθέτω ἐνταῦθα κατὰ γεωγραφικὴν σειρὰν ἀρχόμενος ἀπὸ βορρᾶ. 1) Τὸν παρὰ τὴν Στρώμνιτσαν τῆς Β. Μακεδονίας Ἅγ. Λεόντιον τῆς Βόδοτσας[1] 2) τὸν παρὰ τὴν λίμνην Μικρὰν Πρέσπαν Ἅγ. Γερμανὸν[2] 3) τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας τοῦ Εὐξείνου[3] (εἰκ. 8) 4) τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης[4] εἰς τὴν ΒΔ. Ἑλλάδα

Εἰκ. 6. Τὸ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ναοῦ σύνθρονον μετὰ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

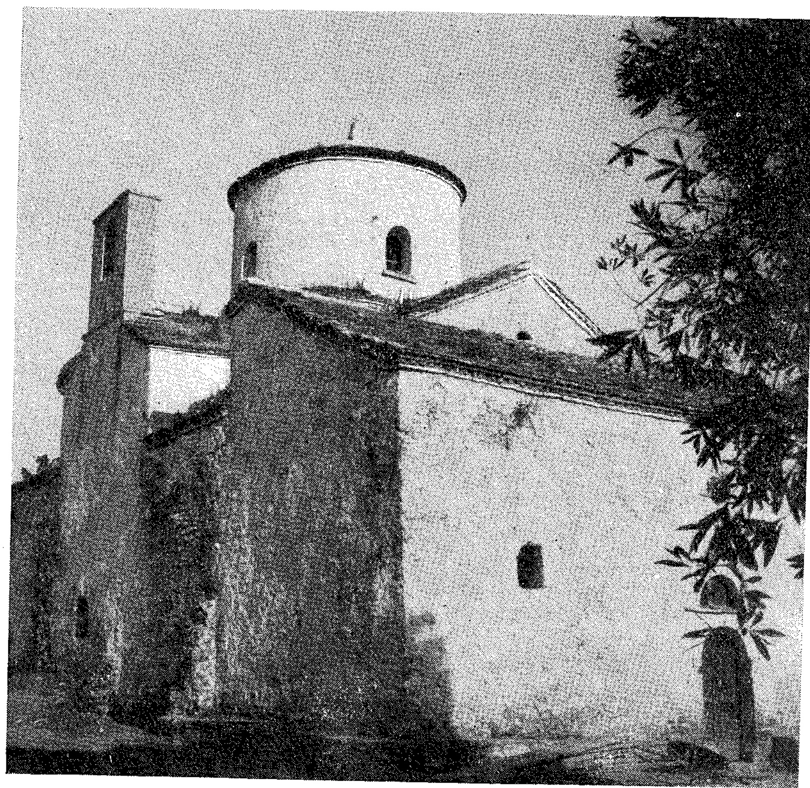
[1] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ž. Tatič ἐν Glasnic scop. III, 1928, σ. 83 ἑξ. εἶτα δ' ὑπὸ N. Mavrodinof ἐν L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays bulgare, Sofia 1931, σ. 75 καὶ ἐν Atti del V Congresso intern. di Studi Bizantini 1936, τ. II (=6ος τόμος τῶν Studi Bizantini e Neoellenici), Roma 1940, πίν. LXVIII, 1. Ἡ κάτοψίς του ἐδημοσιεύθη ἐπίσης ὑπὸ Vl. Petkovič ἐν Revue des monuments religieux dans l'histoire du peuple Serbe, Beograd 1950, 59 εἰκ. 156 (ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκ. 10), ἐπανελήφθη δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ A. Deroko ἐν Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen-âge, Beograd 1953, σ. 153 εἰκ. 201.

[2] Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἀλλ' ἄνευ σχεδίων ὑπὸ Iord. Ivanov ἐν Izvestija τοῦ Βουλγαρ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. τόμ. Α', 1910, σ. 58. Ἡ κάτοψίς του εὕρηται παρὰ N. Mavrodinof, L'église à nef unique κλπ. σ. 75 καὶ ἐν Atti de V Congr. di Studi Bizantini τόμ. II πίν. LXVIII καὶ τελευταῖον παρὰ Στυλ. Πελεκανίδου, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, εἰκ 3 (ἡμ. εἰκ. 13)·

[3] Ἐδημοσιεύθη λεπτομερῶς ὑπὸ A. Rachénov (Les églises de Mésemvria, Sofia 1932, σ. 89-98), ὅθεν ἡ ἡμετέρα ὑπ' ἀριθμ 8 εἰκών (κάτοψις).

[4] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἀ. Ὀρλάνδου ἐν Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Α' (1935), σ. 121 ἕως 124, ὅθεν ἡ ἡμετέρα ὑπ' ἀριθμ. 11 εἰκών.

(εἰκ. 11) 5) τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Σωτῆρος παρὰ τὸ χωρίον Κορωπὶ τῆς Ἀττικῆς[1] (εἰκ. 9) 6) τοὺς Ἀσωμάτους εἰς Κακὸ Βουνὸ τῆς Μάνης[2] (εἰκ. 14) καὶ 7) Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Λαμπαδιστὴν εἰς Μαραθάσαν τῆς Κύπρου[3] (εἰκ. 12). Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης ὁ τύπος οὗτος ναοῦ δὲν ἐπιχωριάζει εἰς μίαν

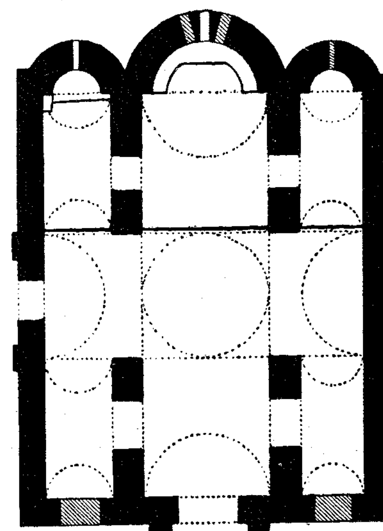
Εἰκ. 7. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΒΔ. Ὑπὲρ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τὸ μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον.

ὡρισμένην περιοχὴν ἀλλ᾽ ἐφηρμόσθη ἀπὸ τοῦ βορειοτάτου σχεδὸν μέχρι τοῦ

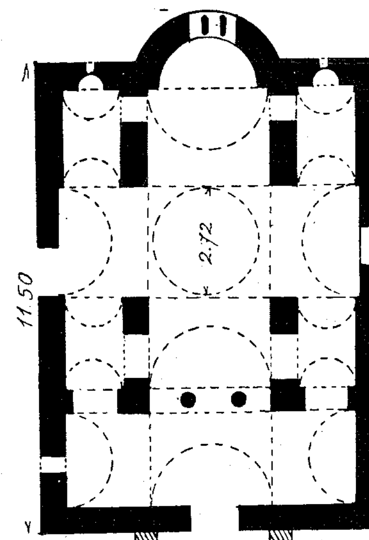
[1] Ἀδημοσίευτος εἰσέτι. Τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένετο πρό τινων ἐτῶν καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν ὑπὸ Φ. Ζαχαρίου, ἐποπτείᾳ τοῦ ἐφόρου Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Μαν. Χατζηδάκη, ὅστις καὶ πρόκειται νὰ τὰς δημοσιεύσῃ.

[2] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ R. Traquair ἐν Annual of the British School at Athens τ. XV (1908-9), πίν. XI, ὅθεν ἡ ἡμετέρα ὑπ᾽ ἀριθμ. 14 εἰκών.

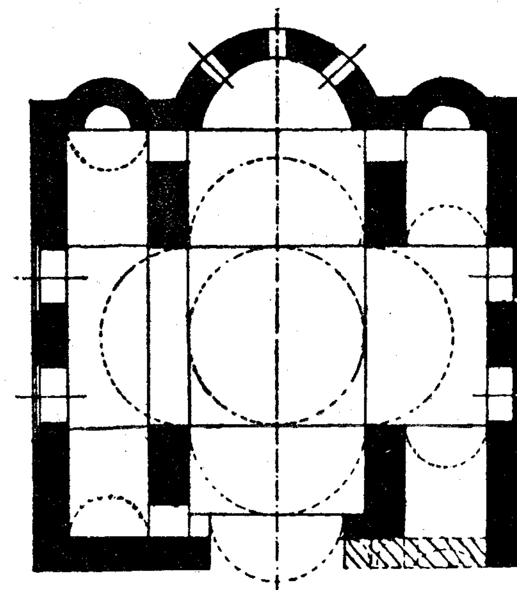
[3] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Σωτηρίου, κατ᾽ ἀρχὰς εἰς τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου (Λεύκωμα, 1935, εἰκ. 17 σ. 27, ἔνθα φέρεται ὑπάρχων εἰς τὸ χωρίον Καλοπαναγιώτη, εἶτα δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐν Χριστιανικῇ καὶ βυζαντινῇ ἀρχαιολογίᾳ, Ἀθῆναι 1942, σ. 444 εἰκ. 289, ἔνθα φέρεται ὑπάρχων εἰς Μαραθάσαν).

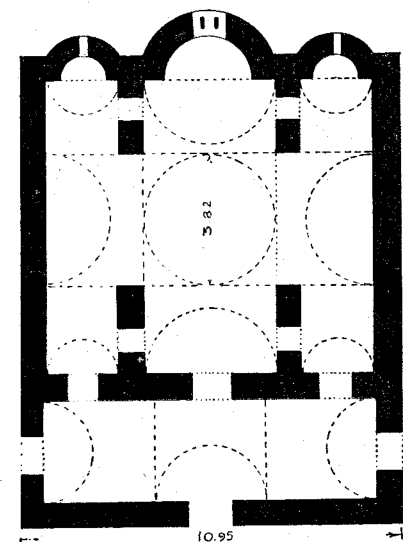
Εἰκ. 8. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας (Rachenov).

Εἰκ. 9. Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κορωπίου (Ὀρλάνδος).

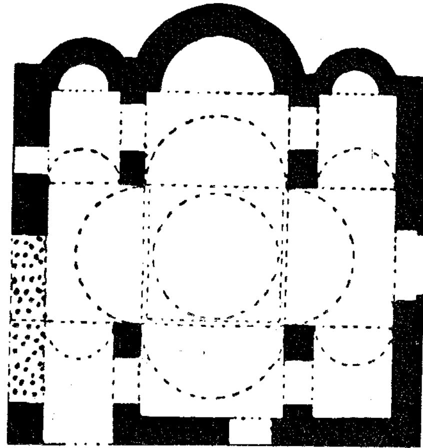

Εἰκ. 10. Ὁ Ἅγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας (Tatič).

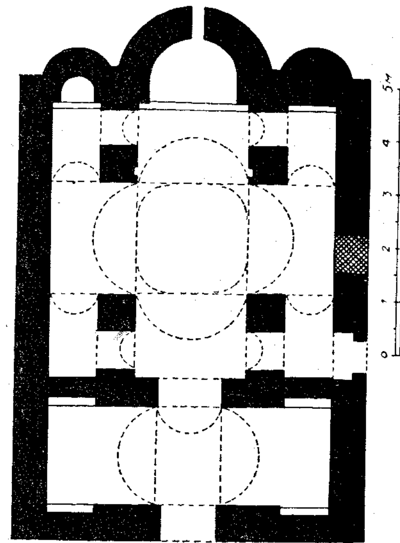

Εἰκ. 11. Ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης (Ὀρλάνδος).

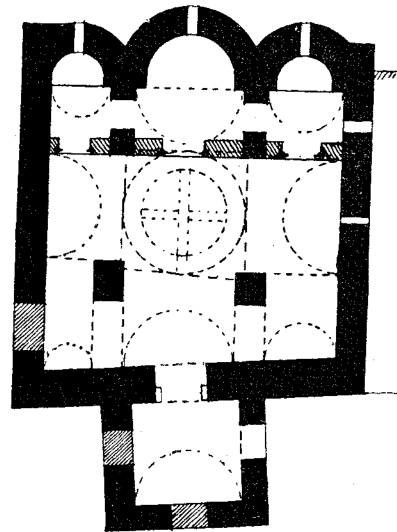
νοτιωτάτου ἄκρου τῆς Ἑλλάδος καὶ περαιτέρω εἰς τὴν Κύπρον. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἑπτὰ παραδειγμάτων τὸ μὲν πρῶτον χρονολογεῖται ὑπὸ τῶν δημοσιευσάντων αὐτὸ ἢ ἄλλων μελετητῶν εἰς τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰῶνος[1], τὸ δεύτερον, ἐξ ἐπιγραφῆς εὑρισκομένης ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου του[2], εἰς τὰ 1006 μ.Χ. τὸ τρίτον, τέταρτον, πέμπτον καὶ ἕκτον εἰς τὸν 10ον αἰ.[3] καὶ τὸ τε-

Εἰκ. 12. Ὁ Λαμπαδιστὴς τῆς Κύπρου. (Σωτηρίου)

Εἰκ. 13. Ὁ Ἅγ. Γερμανὸς τῆς Πρέσπας (Πελεκανίδης).

Εἰκ. 14. Ὁ Ἀσώματος τῆς Μάνης (Traquair).

[1] N. Mavrodinov ἐν Atti del V Congr. τ. II σ. 249. Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας σ. 18.

[2] Vera Ivanova, ἐν Annuaire du Musée National de Sofia, 1922-25, σ. 554.

[3] Διὰ τὸν ναὸν τῆς Μεσημβρίας βλέπε Mavrodinov, L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays Bulgare, Sofia 1934, σ. 76 καὶ Γ. Σωτηρίου, παρὰ Μ. Κωνσταντινίδη: Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου, Ἀθῆναι 1946, ἔκδ. Γ. Μέγα, σ. 166. Διὰ τὴν

λευταῖον δὲν ἔχει χρονολογηθῆ[1].

Οἱ ναοὶ τῆς ὁμάδος μας ἔχουσι πλὴν τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχεδίου των – σταυροῦ ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου μὲ κλίτη χωριζόμενα διὰ τοιχωμάτων μετὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων – καὶ τὰ ἑξῆς ἄλλα κοινὰ χαρακτηριστικά: α) ἡ τοιχοποιία των ἀποτελεῖται ἀπὸ κοινούς, ἀκανονίστους λίθους, μικρῶν μᾶλλον διαστάσεων ἢ ἀπὸ κροκάλας τοῦ ποταμοῦ, μὲ ἐλαχίστην

Εἰκ. 15. Ὁ παρὰ τὸ Κορωπὶ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. (Φωτογρ. Α. Ὀρλάνδου)

χρῆσιν πλίνθων β) τὰ στέφοντα τοὺς τοίχους των γεῖσα ἀποτελοῦνται ἐξ ὀδοντωτῆς ταινίας γ) αἱ ἀψῖδες τοῦ ἱεροῦ των εἶναι ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικαὶ καὶ ὀγκώδεις, διατρυπῶνται δὲ ἡ μὲν μέση ὑπὸ διλόβου ἢ τριλόβου παραθύρου μὲ ἰσοϋψεῖς λοβούς, αἱ δὲ ἄκραι ὑπὸ στενῶν

Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης, Ἀ. Ὀρλάνδου, ἔ.ἀ. σ. 124, Διὰ τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κοροπίου, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ μελετήσαντος αὐτὰς κ. Μ. Χατζηδάκη, αἱ τοιχογραφίαι του ἀνήκουν εἰς τὸν 10ον αἰῶνα. Τὸν Ἀσώματον τῆς Μάνης ὁ H. Megaw, ἐχρονολόγησε μεταξὺ τοῦ 900 καὶ τοῦ 1000 (BSA XXXIII, σ. 162).

[1] Διὰ τὸν Λαμπαδιστὴν τῆς Κύπρου ὁ Γ. Σωτηρίου (Βυζ. Μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἔναντι πίνακος 108), χαρακτηρίζει τὰς τοιχογραφίας του ὡς φραγκοβυζαντινάς. Αὗται ὅμως θὰ κατεσκευάσθησαν βεβαίως εἰς πολὺ μεταγενεστέραν τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ ἐποχήν.

μονολόβων παραθύρων δ) οἱ τροῦλλοί των εἶναι κυλινδρικοὶ καὶ ὑψηλοὶ διατρυπώμενοι ὑπὸ τεσσάρων στενῶν καὶ χαμηλῶν παραθύρων τοποθετημένων ὑπεράνω ἑκάστου τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ [1] 3) ἔχουσι κατ' ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν ὀλίγα καὶ μικρὰ φωτιστικὰ παράθυρα ἀνοιγόμενα εἰς τὸ τύμπανον τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ καὶ εἰς τὰ πλάγια τοῦ νάρθηκος 4) ὁσάκις ὑπάρχει νάρθηξ οὗτος στεγάζεται εἴτε διὰ συνεχοῦς μονοκλινοῦς στέγης, κλικλινούσης ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς καὶ στηριζομένης ὄπισθεν ἐπὶ τοίχου ἐξέχοντος τῶν στεγῶν τῶν πλαγίων διαμερισμάτων (Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας (εἰκ. 1, 5 καὶ 7), εἴτε διὰ τριμεροῦς στέγης ἥτις καταλήγει κατὰ μὲν τὸ μέσον εἰς ἀέτωμα (Κοροπί, Γαυρολίμνη, Πρέσπα) κατὰ δὲ τὰ πλάγια ἄλλοτε εἰς μονοκλινεῖς πρὸς δυσμὰς κλινούσας στέγας (Κοροπὶ εἰκ. 15) ἢ εἰς ἀετώματα ἅτινα βλέπουσι πρὸς Β. καὶ Ν. (Γαυρολίμνη).

Στερούμενοι γραπτῶν χρονολογικῶν μαρτυριῶν [2] θὰ προσπαθήσωμεν κατωτέρω, κρίνοντες μόνον ἐκ μορφολογικῶν ἐνδείξεων, νὰ τοποθετήσωμεν τὰ σωζόμενα παραδείγματα κατὰ τὴν χρονολογικήν των σειρὰν ἐντὸς τοῦ 10ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου μ.Χ. αἰῶνος.

Συγκρίνοντες τὰς ἀναλογίας, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν αἱ κατόψεις τῶν ἑπτὰ μνημονευθέντων παραδειγμάτων τῆς ὁμάδος καὶ τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς, συνάγομεν τὸν ἑξῆς πίνακα σχέσεως τοῦ μήκους (Α) πρὸς τὸ πλάτος (Β) τοῦ κυρίως ναοῦ [3] των:

Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας	Α : Β = 1.24
Ἅγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας	Α : Β = 1.22
Μεταμόρφωσις Κοροπίου	Α : Β = 1.03
Ἅγ. Λεόντιος Βόδοτσας	Α : Β = 0.98
Ἀσώματος Μάνης	Α : Β = 0.98
Ἅγ. Γερμανὸς Πρέσπας	Α : Β = 0.938
Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης	Α : Β = 0.90
Λαμπαδιστὴς Κύπρου	Α : Β = 0.90

Συμφώνως πρὸς τὸν ἀνωτέρω πίνακα ἐκ πάντων τῶν παραδειγμάτων ἡ Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας παρουσιάζει τὸ ἐπιμηκέστερον ἤτοι τὸ μᾶλλον

[1] Δύο μὴ ἐπικεχρισμένοι τροῦλλοι: οἱ τῶν Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Μεσημβρίας (A. Rachenov, ἔ.ἀ. σ. 97 εἰκ. 53) καὶ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κοροπίου (εἰκ. 15) φέρουν προσθέτως εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ τρούλλου των, κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων διαστήματα, τέσσαρας διακοσμητικὰς κόγχας, ὁμοίων πρὸς τὰ παράθυρα διαστάσεων (ὅρα εἰκ. 15).

[2] Ἐξαιρέσει περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Πρέσπας, ὅστις, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, φέρει ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου του τὴν χρονολογίαν 1006 μ.Χ.

[3] Ἐξετάζομεν ἐνταῦθα τὰς ἀναλογίας μόνον τοῦ κυρίως ναοῦ ἤτοι ἄνευ τοῦ νάρθηκος, ἵνα ἔχωμεν τὸ αὐτὸ μέτρον συγκρίσεως, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ὅλα τὰ παραδείγματα νάρθηκα.

πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν [1] καὶ εἰδικώτερον πρὸς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς (εἰκ. 3 ἀναλογίαι κυρίως ναοῦ Α : Β = 1 : 1.30) προσεγγίζον ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ. Πολὺ πλησίον πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν ἔρχονται αἱ ἀναλογίαι τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Μεσημβρίας (1.22), ἐν ᾧ ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κοροπίου, ὁ Ἅγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας καὶ ὁ Ἀσώματος τῆς Μάνης ἔχουν ἤδη τετράγωνον τὸν κυρίως ναόν των (Α : Β = 1.00 καὶ 0.98), οἷος θὰ ἐπικρατήσῃ ὁριστικῶς κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα. Τέλος ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης, ὁ Ἅγ. Γερμανὸς τῆς Πρέσπας καὶ ὁ Λαμπαδιστὴς τῆς Κύπρου παρουσιάζουν τὸν κυρίως ναὸν αὐτῶν μὲ σχῆμα ἐλαφρῶς πεπλατυσμένου τετραγώνου (Α : Β = 0.90). Κατὰ ταῦτα ἂν δεχθῶμεν ὁμαλὴν τὴν ἐξέλιξιν τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ὀρθογωνίου πρὸς τὸ τετράγωνον τοῦ κυρίως ναοῦ θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν μὲν Ἐπισκοπὴν καὶ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 10ου αἰῶνος, τὴν δὲ Μεταμόρφωσιν τοῦ Κοροπίου, τὸν Ἅγ. Λεόντιον τῆς Βόδοτσας καὶ τὸν Ἀσώματον τῆς Μάνης εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, περὶ τὸ τέλος δὲ τοῦ 10ου τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος τὸν Ἅγ. Γερμανὸν τῆς Πρέσπας καὶ τὸν Λαμπαδιστὴν τῆς Κύπρου.

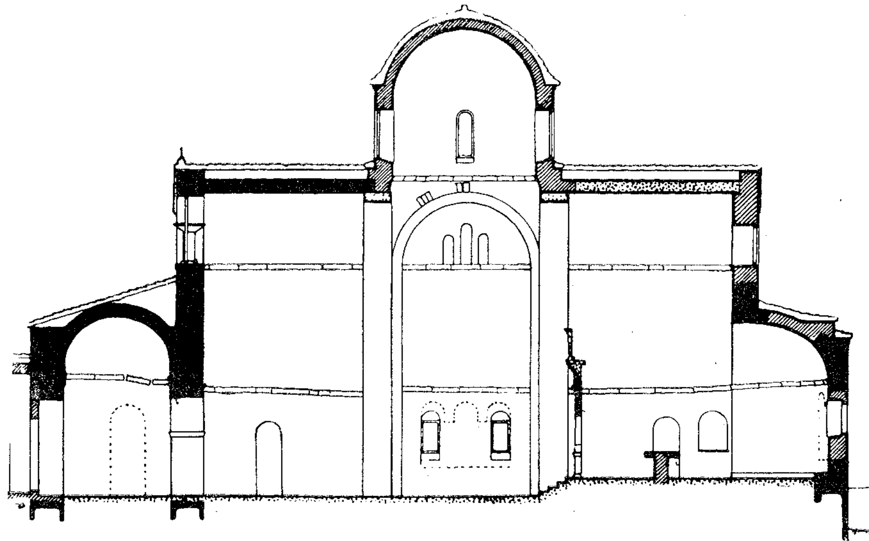
Ἂς ἴδωμεν τώρα ἂν καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ἰδίᾳ τῆς διαπλάσεως τῶν διαχωριστικῶν τοίχων ἐν ὀρθώσει καὶ τῶν ἀναλογιῶν τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων, συντρέχουσιν εἰς τὴν ἐκ τῆς ἀναλογίας τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ συναχθεῖσαν ἀνωτέρω χρονολογικὴν σειρὰν τῶν μνημείων τῆς ἐξεταζομένης ὁμάδος.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατὰ μῆκος τομῆς τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς (εἰκ. 16) οἱ χωρίζοντες τὰ κλίτη τοῖχοι εἶναι ὑψηλοὶ καὶ συμπαγεῖς, διατρυπώμενοι ἑκάτερος ὑπὸ ἑνὸς μόνον πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ἑνὸς πρὸς Δυσμὰς στενοῦ καὶ χαμηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Τοῦτ' αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς (εἰκ. 2), ἔνθα οἱ διαχωριστικοὶ τῶν κλιτῶν τοῖχοι, οἱ σχηματίζοντες τὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου, εἶναι ὁλόσωμοι καὶ συμπαγεῖς, διατρυπώμενοι ἑκάτερος ὑπὸ ἑνὸς μόνον πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἑνὸς πρὸς δυσμὰς στενοῦ καὶ χαμηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ τελεῖται ἡ μεταξὺ τῶν πλαγίων καὶ τοῦ μέσου κλίτους ἐπικοινωνία. Ὅπως δ' εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς, οὕτω καὶ εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν τὰ πλάγια διαμερίσματα εἶναι πάντα (Ἀνατολικὰ καὶ Δυτικὰ) ἰσομήκη, ἐπιμήκη καὶ στενὰ ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέσον (ἀναλογίαι: Σκριποῦς 1 : 1.65, Ἐπισκοπῆς 1 : 2.00).

Πολὺ ὀλιγώτερον μακροὶ καὶ ὀγκώδεις παρουσιάζονται οἱ διαχωριστι-

[1] Βλέπε περὶ τῶν ἀναλογιῶν ταύτης Α. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθῆναι 1952, σ. 202 ἑξ.

καὶ τοῖχοι εἰς τὸν ἠρειπωμένον δυστυχῶς σήμερον ναὸν τοῦ Ἁγ. Λεοντίου τῆς Βόδοτσας, τὸν ὁποῖον ὁ Mavrodinov[1] καὶ ὁ Πελεκανίδης[2] χρονολογοῦσιν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰῶνος. Τοῦ ναοῦ τούτου δὲν δυνάμεθα δυστυχῶς πλέον νὰ ἔχωμεν τὴν κατὰ μῆκος τομήν, ἥτις θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ κρίνωμεν κατὰ πόσον τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν διαχωριστικῶν τοίχων του ἀνήρχοντο ὑψηλὰ ἢ ὄχι. Λόγῳ τῶν γενικῶν ὅμως ἀναλογιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ του (0.98) ὡς καὶ τῶν ἀναλογιῶν τῶν τεσσάρων γωνιαίων

Εἰκ. 16. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου Σκριποῦς (Μ. Σωτηρίου).

διαμερισμάτων του, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι τόσον ἐπιμήκη, εἶναι ἀδύνατον οὗτος νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 9ον αἰῶνα ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου.

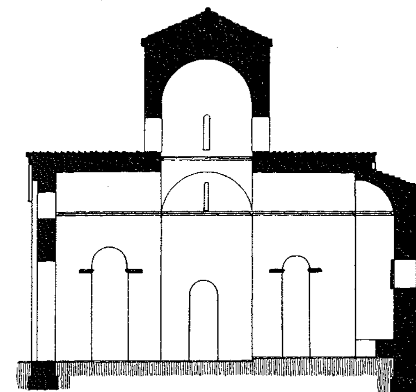
Ἀντιθέτως ὁ Ἅγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας μὲ τοὺς μακροὺς διαχωριστικοὺς τοίχους του καὶ τὰ ἐπιμήκη καὶ ἰσομήκη γωνιαῖα διαμερίσματά του ἔρχεται ἀμέσως μετὰ τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς. Ἔχει ἐντούτοις ὁ ναὸς οὗτος πλέον ἐξειλιγμένους τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους του· διότι τὰ τοξωτά των ἀνοίγματα δὲν εἶναι πλέον χαμηλὰ ἀλλ' ὑψηλότερα (εἰκ. 17), εἰς δὲ τὸ δυτικὸν σκέλος καὶ πλατύτερα, ἀφαιρουμένης οὕτω μάζης ἐκ τοῦ τοίχου. Παρὰ τὸ ὕψος ὅμως τῶν σχετικῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, τὸ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τμῆμα τῶν τοίχων δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμη τετράγωνον ἀλλ' ὀρθογώνιον πεσσόν (εἰκ. 8). Πρέπει πρὸς τούτοις νὰ σημειωθῇ

[1] Atti del V Congresso intern. di Studi Bizantini 1936, t. II Roma 1940, σ. 249.
[2] Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 18.

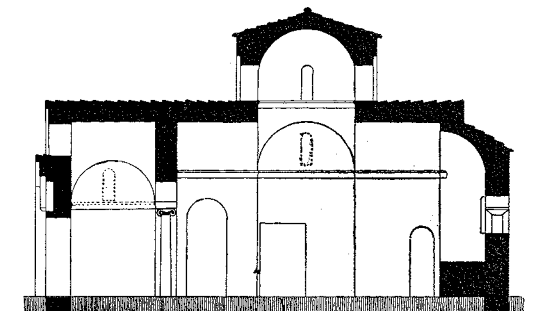
καὶ ὅτι τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματά του εἶναι ἐπιμήκη καὶ ἰσομήκη.

Εἰς τὸν τρίτον κατὰ σειρὰν ἀναλογίας κατόψεως ναὸν ἤτοι τὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κοροπίου—ὅστις σημειωτέον διετήρησε καὶ τὸ παλαιοχριστιανικὸν τρίβηλον (εἰκ. 9)—ὁ μὲν κυρίως ναὸς ἔχει πλέον τετραγωνισθῆ, τὰ δὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν διαχωριστικῶν τοίχων του ἔχουν ἤδη ἀρκετὰ ὑψωθῆ (2.70) (εἰκ. 18) χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν ἀκόμη τετραγωνισθῆ καὶ τὰ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τμήματα τῶν διαχωριστικῶν του τοίχων (0.66×0.85 μ.). Πλὴν δὲ τούτου καὶ τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματά του εἶναι ἀκόμη ἰσομήκη καὶ μᾶλλον ἐπιμήκη.

Συμπαγεῖς ἀκόμη καὶ διατρυπωμένους ἀπὸ στενὰ μᾶλλον καὶ χαμηλὰ

Εἰκ. 17. Ἅγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας. (Rachenov)

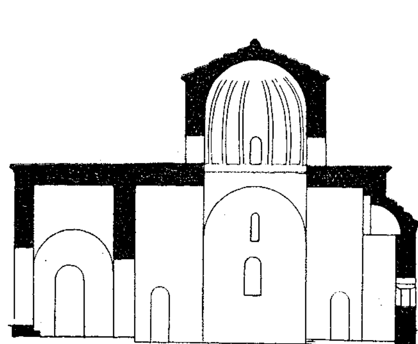

Εἰκ. 18. Μεταμόρφωσις Κοροπίου. (Ὀρλάνδος)

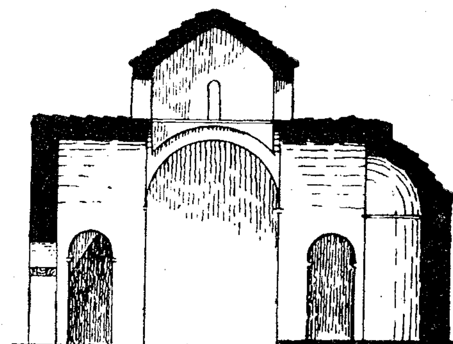
τοξωτὰ ἀνοίγματα διαχωριστικοὺς τοίχους παρουσιάζει καὶ ὁ Ἅγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας (εἰκ. 10) παρὰ τὸ ἐλαφρῶς πεπλατυσμένον ὀρθογώνιον σχῆμα τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ του (0.98). Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης, ἔνθα μάλιστα οἱ συμπαγεῖς διαχωριστικοὶ τῶν κλιτῶν τοῖχοι διατρυπῶνται ὑπὸ στενῶν καὶ χαμηλῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 19). Παρὰ τὸ ἀρχαϊκὸν ἐντούτοις στοιχεῖον τοῦτο ὁ ναὸς τῆς Γαυρολίμνης παρουσιάζει, ἄλλα χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα τὸν τάσσουν χρονολογικῶς μετὰ τὸν Ἅγ. Λεόντιον. Εἶναι δὲ ταῦτα ἡ ἐν σχήματι ἐλαφρῶς πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου κάτοψις τοῦ κυρίως ναοῦ του (0.90), β) τὸ οὐχὶ στενόμηκες σχῆμα τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων του—ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Βόδοτσας—καὶ γ) τὸ μὴ ἰσόμηκες τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα, ἅτινα εἶναι ἐπιμηκέστερα ἐν ᾧ τὰ ἀνατολικὰ ἔχουσιν ἀποβῆ τετράγωνα (εἰκ. 11). Ἡ σημαντικὴ αὕτη λεπτομέρεια—ἥτις δὲν παρατηρεῖται ἀκόμη εἰς τὸν ναὸν τῆς Βόδοτσας—δηλοῖ ὅτι ὁ χῶρος τοῦ ἱεροῦ ἀρχίζει πλέον νὰ ἐλαττοῦται εἰς ἐμβαδὸν ἔναντι τοῦ

διὰ τὸ ἐκκλησίασμα προοριζομένου χώρου τοῦ κυρίως ναοῦ. Διὰ πάντας τοὺς ἀνωτέρω λόγους νομίζω, ὅτι ὁ μὲν Ἅγ. Λεόντιος πρέπει νὰ τοποθετηθῇ $4^{ος}$ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἡ δὲ Παναξιώτισσα $5^{η}$.

Ἐκ τῶν τριῶν ὑπολοίπων ναῶν (Λαμπαδιστοῦ, Ἁγ. Γερμανοῦ καὶ

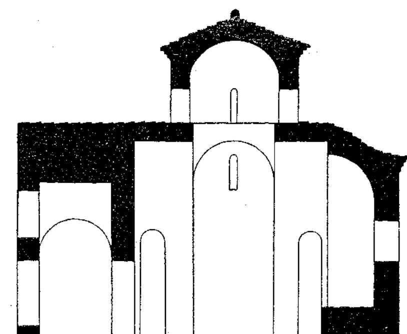

Εἰκ. 19. Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης. (Ὀρλάνδος)

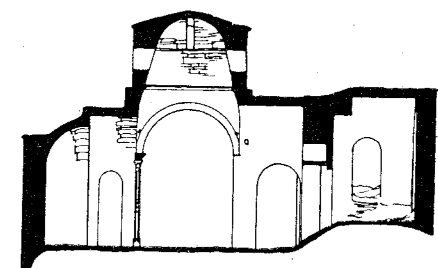

Εἰκ. 20. Λαμπαδιστὴς Κύπρου. (Γ. Σωτηρίου)

Ἀσωμάτου Μάνης) ὁ μὲν Λαμπαδιστὴς (εἰκ. 20) παρουσιάζει ἰσομήκη τὰ ἀνατολικὰ καὶ τὰ δυτικὰ γωνιαῖα δια-

Εἰκ. 21. Ἅγ. Γερμανὸς Πρέσπας. (Πελεκανίδης)

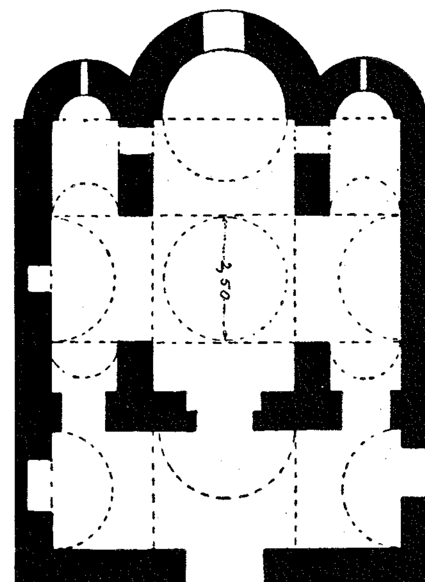

Εἰκ. 22. Ἀσώματος Μάνης. (Traquair)

μερίσματα (εἰκ. 12), σχεδὸν τετραγώνους τοὺς πεσσοὺς καὶ ὁπωσδήποτε ὑψηλὰ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν διαχωριστικῶν του τοίχων. Ὁ Ἅγ. Γερμανὸς τῆς Πρέσπας (εἰκ. 21), ἐλαφρῶς βραχύτερα τῶν δυτικῶν τὰ ἀνατολικὰ γωνιαῖα διαμερίσματά του, τετραγωνισμένους τοὺς πεσσούς, στενὰ δὲ καὶ ὑψηλὰ τὰ τοξωτά του ἀνοίγματα. Τέλος ὁ Ἀσώματος τῆς Μάνης (εἰκ. 22) παρουσιάζει πολὺ βραχύτερα τῶν δυτικῶν τὰ ἀνατολικά του γωνιαῖα διαμερίσματα [εἰκ. 14), τετράγωνον τὸν ἕνα τῶν πεσσῶν του καὶ μεγάλα καὶ

ὑψηλὰ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ δύναται ἑπομένως νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ τελευταῖος κρίκος τῆς ὅλης σειρᾶς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτει ὅτι ἡ ἐξέτασις τῶν ὑπολοίπων (πλὴν τῶν τῆς κατόψεως) στοιχείων δὲν μετέβαλεν τὴν σειράν, ἥτις συνήχθη ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἀναλογιῶν τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ εἰμὴ μόνον ὡς πρὸς τοὺς τέσσαρας τελευταίους.

Εἰκ. 23. Ἡ παρὰ τὸ Βαγιάτι τῆς Ἀττικῆς Φραγοκλησιά (Ὀρλάνδος).

Ἐν συμπεράσματι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ μὲν Ἐπισκοπὴ τῆς Εὐρυτανίας θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸ $1^{ον}$ τέταρτον τοῦ $10^{ου}$ αἰῶνος, ὁ Ἅγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας κατὰ τὸ $2^{ον}$ τέταρτον τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κοροπίου καὶ ὁ Ἅγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας κατὰ τὸ $3^{ον}$ τέταρτον, καὶ ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης[1] περὶ τὸ τέλος τοῦ $10^{ου}$ αἰῶνος. Ἐκ δὲ τῶν τριῶν ὑπολοίπων ναῶν ὁ μὲν Λαμπαδιστὴς καὶ ὁ Ἅγ. Γερμανὸς θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὸ $1^{ον}$ τέταρτον τοῦ $11^{ου}$ αἰ., ὁ δὲ Ἀσώματος τῆς Μάνης εἰς τὸ $2^{ον}$ τέταρτον τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, ὅτε πλέον εἶχε τελείως διαμορφωθῇ ὁ τύπος τοῦ τετρακιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ.

Παραθέτω κατωτέρω τοὺς δύο πίνακας χάριν συγκρίσεως :

Κατάταξις λόγῳ ἀναλογιῶν κατόψεως	**Τελικὴ κατάταξις τῶν ναῶν τῆς ὁμάδος**	
1. Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας	1. Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας	α' τέταρτον $10^{ου}$ αἰ.
2. Ἁγ. Ἰω. Μεσημβρίας	2. Ἁγ. Ἰω. Μεσημβρίας	β' τέταρτον $10^{ου}$ αἰ.
3. Μεταμόρφωσις Κοροπίου	3. Μεταμόρφωσις Κοροπίου	γ' τέταρτον $10^{ου}$ αἰ.
4. Ἁγ. Λεόντιος Βόδοτσας	4. Ἁγ. Λεόντιος Βόδοτσας	γ' τέταρτον $10^{ου}$ αἰ.
5. Ἀσώματος Μάνης	5. Παναξιώτισσα Γαυρολίμ.[1]	δ' τέταρτον $10^{ου}$ αἰ.
6. Ἁγ. Γερμανὸς Πρέσπας	6. Λαμπαδιστὴς Κύπρου	α' τέταρτον $11^{ου}$ αἰ.
7. Παναξιώτισσα Γαυρολίμ.	7. Ἁγ. Γερμανὸς Πρέσπας	α' τέταρτον $11^{ου}$ αἰ.
8. Λαμπαδιστὴς Κύπρου	8. Ἀσώματος Μάνης	β' τέταρτον $11^{ου}$ αἰ.

[1] Δημοσιεύων τὸ πρῶτον τὴν Παναξιώτισσαν ἐν τῷ Ἀρχείῳ τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935), σ. 124, εἶχον ἀδρομερῶς χρονολογήσει αὐτὴν εἰς τὸ δεύτερον

Ὡς περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ ἐξετασθέντος τύπου δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ἐκείνην, καθ' ἣν οἱ τοῖχοι τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ συστέλλονται, μὴ διατρυπώμενοι πλέον ὑπὸ ἀνοίγματος, ἀλλ' ἀποτελοῦντες τρόπον τινα μίαν πολὺ ἐξέχουσαν πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παραστάδα.

Παραδείγματα τῆς ἐξειλιγμένης ταύτης μορφῆς, ἥτις πρέπει πλέον νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν 11ον αἰῶνα καὶ ἑξῆς, παρέχουσιν ἡ παρὰ τὸ Βαγιάτι (πρὸς ἀνατολὰς τῆς Μ. Πεντέλης) κειμένη Φραγκοκκλησιά[1] (εἰκ. 23) ἥτις παρουσιάζει κατὰ τὰ λοιπὰ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὁμάδος (τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας, ἀκανόνιστον τοιχοποιίαν κλπ.) καὶ ἄλλοι[2].

Σημείωσις. Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσαν ὁμάδα ναῶν θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἐνταχθῇ καὶ ἡ δι' ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 895 μ.Χ. χρονολογουμένη Ἐπισκοπὴ τῆς Σκύρου. Ἐπειδὴ ἐν τούτοις αἱ δημοσιευθεῖσαι κατόψεις αὐτῆς τὴν φέρουν ἄλλοτε ὡς τρίκλιτον θολωτὴν βασιλικὴν[3] καὶ ἄλλοτε ὡς ναὸν σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένον μετὰ τρούλλου[4], οἵαν καὶ ἐγὼ ἄλλοτε τὴν παρεδέχθην[5], ἐπέχω νὰ τὴν περιλάβω εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν ὁμάδα μέχρι νεωτέρας ἀκριβεστέρας μελέτης τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς της.

ἥμισυ τοῦ 10ου αἰ. Ἤδη, καθορίζων λεπτομερέστερον τὴν χρονολογίαν της, τάσσω αὐτὴν εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 10ου αἰῶνος.

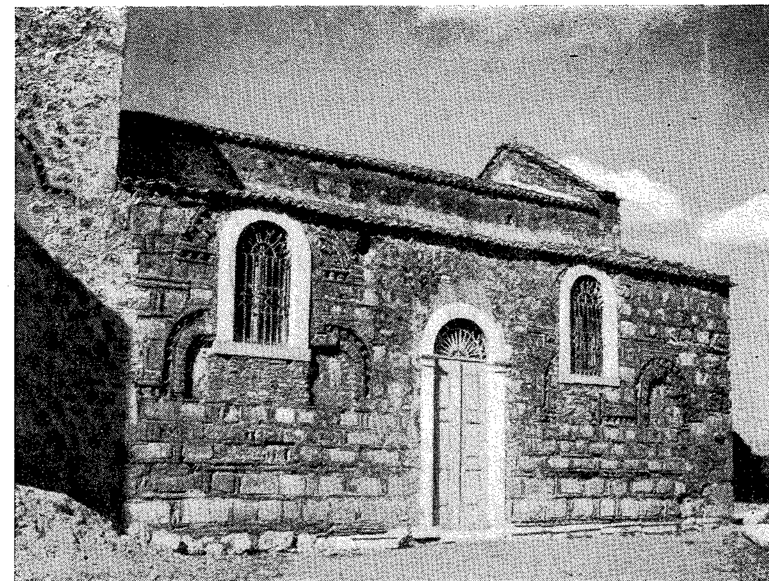
[1] Εὑρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τεῦχος Γ' ὑπὸ Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 194 εἰκ. 259, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 23.

[2] Εἰς τὴν ἐξειλιγμένην ταύτην ὁμάδα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνταχθῇ λόγῳ τῆς κατόψεως αὐτοῦ καὶ ὁ ἐν Ἀθήναις ναὸς τῶν Ἁγ. Θεοδώρων (ὅρα κάτοψιν αὐτοῦ ἐν τῷ Εὑρετηρίῳ τῶν Μεσ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεῦχος Β', ὑπὸ Ἀ. Ξ υ γ γ ο π ο ύ λ ο υ, σ. 73 εἰκ. 62). Ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ ἔχω τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι τὰ δύο σκέλη τῶν δυτικῶν τοίχων εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη, γενομένη χάριν ἐνισχύσεως τῆς εὐσταθείας τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ δυτικὴ πρόσοψις ἔχει ἀπὸ μακροῦ ἐπικινδύνως ἀποκλίνει τῆς κατακορύφου. Ὁ ναὸς οὗτος θὰ ἦτο νομίζω ἀρχικῶς δικιόνιος. Ἀποκλείεται ἄλλως τε νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν ἐξεταζομένην ἐξειλιγμένην ὁμάδα καὶ διότι δὲν παρουσιάζει τὰ ἄλλα κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτῆς ἤτοι ἡμικυκλικὰς ἁψῖδας ἱεροῦ, κυλινδρικὸν τροῦλλον καὶ ἀκανόνιστον τοιχοδομίαν, ἀντὶ τῶν ὁποίων παρουσιάζει ἡμιεξαγώνους ἁψῖδας ἱεροῦ, ὀκτάγωνον τροῦλλον καὶ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον τοιχοδομίαν, στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, εἰς οὓς καὶ τοποθετεῖται ὁ ναός (Μ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, 11ου αἰ. ΑΕ 1931, 137—Α. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Εὑρετήριον Ι, 74, πιθανῶς 12ου αἰ).

[3] Σχέδιον R. M. Dawkins, ἐν BSA XI (1904/5) σ. 76 εἰκ. 2, ὅθεν καὶ Μ. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ΑΕ 1931, σ. 139 εἰκ. 16.

[4] Σχέδιον C. F r e d r i c h ἐν A.M. 31, 1906, σ. 262 εἰκ. 6.

[5] Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ΙΙ σ. 493.

2) Ο ΕΝ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑι ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΚΑΤΟΥΝΑΣ

Τὸ μικρὸν χωρίον Παλαιοκατούνα[1] κεῖται βορειοδυτικῶς τοῦ τόσον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀκμάσαντος καὶ δράσαντος Αἰτωλικοῦ ἢ Ἀνατολικοῦ[2]. Διὰ νὰ μεταβῇ τις ὅμως εἰς αὐτὸ ἐξ Αἰτωλικοῦ πρέπει νὰ πορευθῇ πρὸς Δυσμὰς καὶ νὰ διέλθῃ τὴν παρὰ τὸ Νεοχώριον καὶ τὴν Κατοχὴν γέφυραν τοῦ Ἀχελώου, ν' ἀνέλθῃ δ' ἔπειτα πρὸς βορρᾶν ἐπὶ ἀρκετὸν διάστημα.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν παρυφὴν τοῦ χωρίου καὶ εἴς τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν οἰκιῶν τῆς Παλαιοκατούνας ὑψοῦται βυζαντινὸς ναός (εἰκ. 1), χρησιμεύων νῦν ὡς ἐνοριακὸς τοῦ χωρίου, τιμώμενος δ' εἰς μνήμην τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου. Ὅταν ἐπεσκέφθην τὸ χωρίον, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1958, οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ, διαλαθόντες τὴν προσοχὴν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, εἶχον ἤδη καταστρέψει τὸν ἐπὶ Τουρκοκρατίας πιθανῶς κατασκευασθέντα νάρθηκα

[1] Τὸ χωρίον ὀνομάζεται οὕτω ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ νεώτερον, ὅπερ ὀνομάζεται ἁπλῶς Κατούνα, καὶ κεῖται ἐπίσης ἐν Ἀκαρνανίᾳ ἀλλὰ πολὺ βορειότερον. Ἡ λέξις Κατούνα εἶναι βυζαντινὴ σημαίνει δὲ κάστρον ἢ κατοικίαν (D u C a n g e, Gl. Gr. ἐν λ.). Ἡ θέσις τῆς Παλαιοκατούνας σημειοῦται ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ τὸ 1838 συνταχθέντος ὑπὸ Ferd. Aldenhoven χάρτου τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ κλίμακα 1 : 400.000.

[2] Ὅρα περὶ τούτου Μητροπ. Ἀ θ η ν α γ ό ρ α ν ἐν Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Νέα σειρὰ τ. Α' (1928) σ. 129-134 καὶ Κ. Σ Κ ώ ν σ τ α ν, ἐφημ. Ἀθηνῶν Ἐλεύθερος Λόγος 24-26 Μαρτ. 1954.

τοῦ παλαιοῦ ναοῦ χάριν τῆς πρὸς δυσμὰς ἐπεκτάσεως αὐτοῦ, εἶχον δὲ μάλιστα ἀνεγείρει παρὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευρὰν καὶ τὸν πύργον νεωτέρου κωδωνοστασίου, τοῦ ὁποίου ἡ σκιὰ εἶναι ὁρατὴ εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς εἰκόνος 1. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ εἶχεν ἀρχίσει ἤδη παλαιότερον, διὰ τῆς ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν αὐτοῦ διανοίξεως δύο τοξωτῶν μονολόβων παραθύρων καὶ μιᾶς τοξωτῆς θύρας κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν (εἰκ. 1). Ἔσπευσα ἀμέσως, φυσικά, νὰ ἐμποδίσω κατὰ τὸ δυνατὸν τὰς περαιτέρω καταστροφὰς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ εἰδοποίησα σχετικῶς τὴν οἰκείαν διεύθυνσιν τοῦ Ὑπουργείου, ἵνα λάβῃ τὰ κατάλληλα μέτρα ἐναντίον τῶν ἐπιτρόπων πρὸς ἀποσόβησιν περαιτέρω καταστροφῶν.

Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς, ἃς ἐξεπόνησα (εἰκ. 2), ὁ μέχρι τοῦδε ἄγνωστος εἰς τὴν ἐπιστήμην ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας ἔχει τὸ σχέδιον τρικλίτου βασιλικῆς, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 11.50×13.50 μ., μὴ συνυπολογιζομένης τῆς ἐξοχῆς τοῦ ἱεροῦ. Τὸ μέσον κλῖτός της, πολὺ εὐρύτερον (4.43), τῶν ἀνίσου πλάτους πλαγίων (τὸ βόρειον φθάνει πρὸς Δ. τὰ 2.30 μ., ἐν ᾧ τὸ νότιον εἶναι μόνον 1.60) χωρίζεται ἀπ' αὐτῶν κατὰ μὲν τὸ ἱερὸν διὰ παχέος τοίχου διατρυπωμένου ὑπὸ χαμηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα δι' ἑνὸς τετραγώνου πεσσοῦ (0.94×0.94 μ.), ἑνὸς χονδροῦ στρογγύλου κίονος, διαμέτρου 0.51 μ., στερουμένου κιονοκράνου (εἰκ. 2) καὶ μιᾶς πρὸς δυσμὰς παραστάδος. Ἐπὶ Τουρκοκρατίας πιθανῶς εἶχε προστεθῆ καὶ νάρθηξ πλάτους περίπου 3.50 μ., ὅστις ὅμως, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπον, κατηδαφίσθη ἐσχάτως, ἵνα ἐπεκταθῇ ὁ ναὸς πρὸς δυσμάς. Πάντως ἀρκετὰ ἴχνη τοῦ τοίχου, ὅστις τὸν ἐχώριζεν ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ διετηρήθησαν ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων[1] καὶ ἐπὶ τῶν δυτικῶν παραστάδων, κατὰ πληροφορίας δὲ τῶν γηραιοτέρων χωρικῶν θύραι ἐπικοινωνίας τῶν πλαγίων κλιτῶν πρὸς τὸν νάρθηκα δὲν ὑπῆρχον.

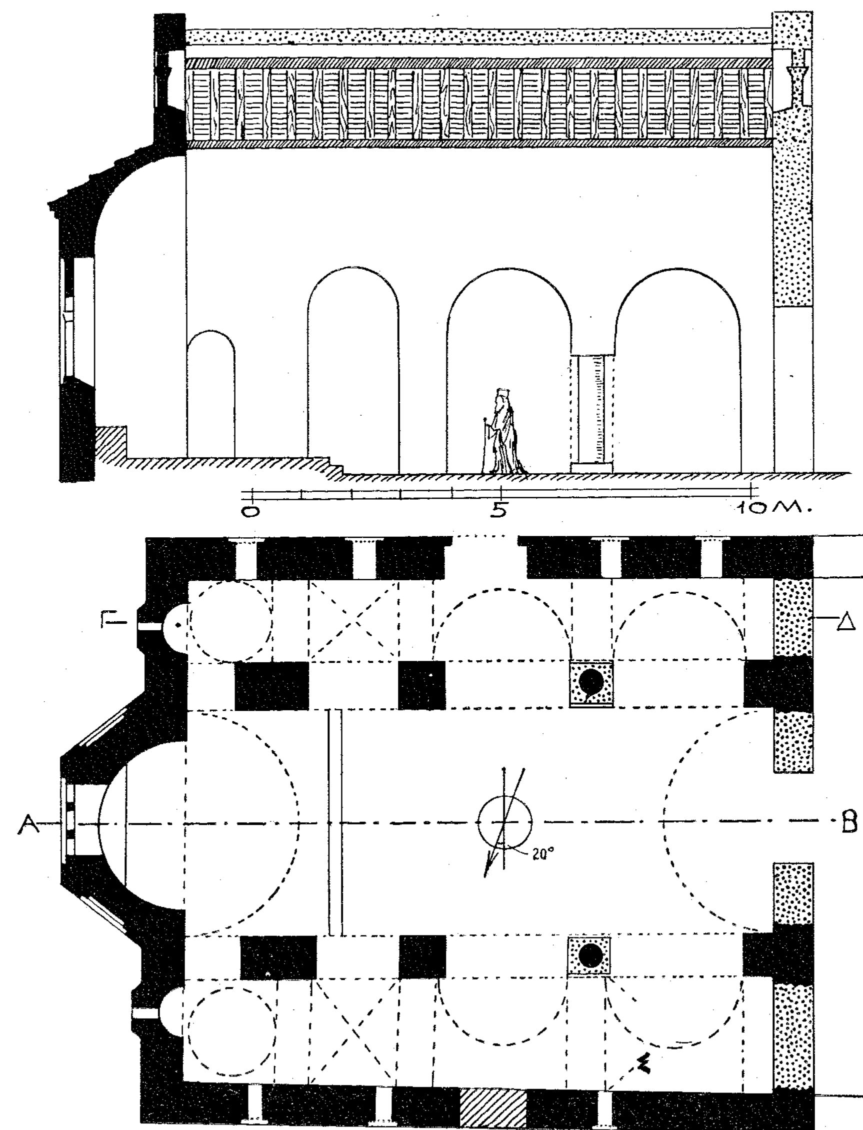
Ἐν κατόψει ἕκαστον κλῖτος κατέληγε πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα, ἐξ ὧν ἡ μέση, ἐξέχουσα κατὰ πολύ, εἶναι ἐξωτερικῶς τρίπλευρος, ἐν ᾧ αἱ δύο ἄκραι, ἤτοι ἡ τῆς προθέσεως καὶ ἡ τοῦ διακονικοῦ, ἐλάχιστα ἐξέχουσαι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ μὴ διήκουσαι μέχρι τοῦ ἐδάφους ἀλλ' ἐπὶ ἐξεχούσης ὁριζοντίας πλακὸς στηριζόμεναι, ἔχουσι τὸ σχῆμα πεπλατυσμένου τραπεζίου (εἰκ. 2).

Ἐκ τῶν κλιτῶν τὸ μὲν μέσον καλύπτεται σήμερον — οὐχὶ ὅμως καὶ ἀρχικῶς[2] — διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης, ἥτις δὲν ἦτο ὁρατή, διότι ἐπὶ

[1] Ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς εἰκ. 2 ὁ κατεδαφισθεὶς τοῖχος οὗτος δηλοῦται διὰ κοκκίδων, τὸ δὲ πλάτος τῆς ἀνοιγομένης εἰς αὐτὸν θύρας εἶναι ὑποθετικόν.

[2] Τὸ μέγα πάχος (0.95 μ.) τῶν χωριζόντων τὰ κλίτη τοίχων εἶναι δηλωτικὸν τῆς ὑπάρξεως κτιστῆς καμάρας.

Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον ἐφωδιάσθη διὰ ξυλίνης ὀροφῆς, τὰ δὲ

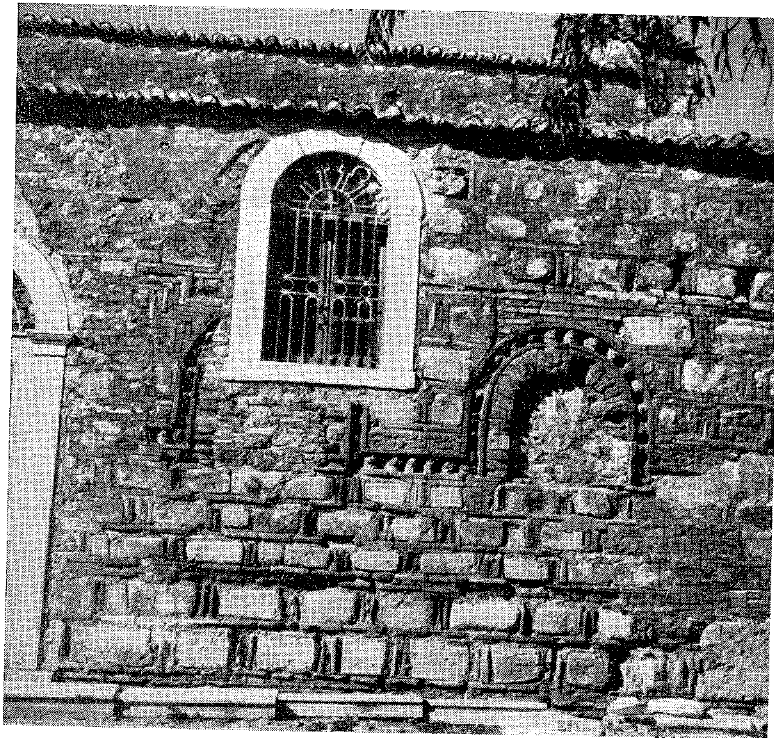

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιοκατούνας (σημερινὴ κατάστασις).

ἄκρα, διαιρούμενα εἰς τέσσαρα διαμερίσματα, καλύπτονται διὰ διαφόρων εἰδῶν κτιστῶν θολωτῶν ὀροφῶν, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐκτείνεται σήμερον

μονόρρυτος ξυλίνη στέγη (εἰκ. 1, 7, 12). Καὶ τοῦ μὲν μέσου κλίτους ἡ στέγη κατέληγε πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς εἰς ὑπερυψωμένον ἀέτωμα, τῶν δὲ πλαγίων κλιτῶν ἄλλοτε μὲν εἰς κατεδαφισθέντας ἀργότερον τρουλλίσκους σήμερον δὲ εἰς ἡμιαετώματα (εἰκ. 7, 12).

Ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα κάτοψις καὶ στέγασις τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ δὲν εἶναι κατὰ πάντα αἱ ἀρχικαί· διότι ἐπηνέχθησαν εἰς αὐτὰς πολλαὶ καὶ

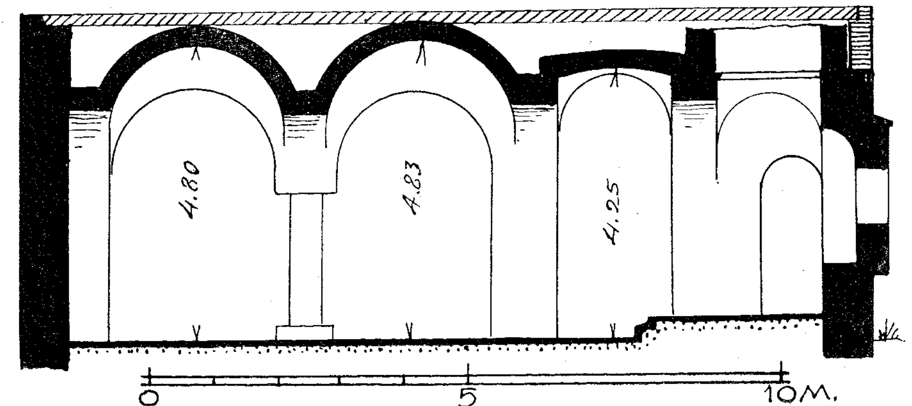
Εἰκ. 3. Τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

σημαντικαὶ μεταβολαί. Οὕτω οἱ κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ μέσου κλίτους δύο χονδροὶ κίονες (εἰκ. 2), οἱ στερούμενοι κιονοκράνων, πρέπει νὰ κατεσκευάσθησαν μεταγενεστέρως, ἀντικαταστήσαντες, χάριν περισσοτέρας εὐρυχωρίας καὶ ὁρατότητος, τετραγώνους πεσσοὺς ὁμοίους πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ὄχι τόσον ἐκ τῆς ἐλλείψεως κιονοκράνων, ὅσον ἐκ τῆς κάτωθεν αὐτῶν ὑπάρξεως τμημάτων τῶν κατεδαφισθέντων πεσσῶν, ὕψους σήμερον 0.21 μ., ἅτινα οὐδένα λόγον θὰ εἶχον νὰ γίνουν τόσον μεγάλα (0.85×0.85) καὶ ὑψηλὰ ἂν ἐπρόκειτο νὰ χρησιμεύσουν ἁπλῶς ὡς βάσεις τῶν 0.51 διάμετρον ἐχόντων κιόνων.

Ἀκόμη μεγαλύτεραι μεταβολαὶ ἐπῆλθον εἰς τὴν στέγασιν. Οὕτω τὸ

μέσον κλῖτος θὰ ἐστεγάζετο πιθανώτατα ἀρχικῶς διὰ συνεχοῦς κτιστῆς καμάρας, πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν ὠθήσεων τῆς ὁποίας κατεσκευάσθησαν τόσον παχεῖαι (0.95 μ.) αἱ κάτωθεν πεσσοστοιχίαι. Πότε ἀκριβῶς κατέπεσεν ἡ καμάρα αὕτη δὲν γνωρίζομεν. Πάντως ἡ κλεὶς αὐτῆς θὰ εὑρίσκετο ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ τυμπάνου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἵνα τοῦτο φωτίζῃ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ.

Συγχρόνως πρὸς τὴν διὰ κιόνων ἀντικατάστασιν τῶν δυτικῶν πεσσῶν, περὶ τῆς ὁποίας εἴπομεν ἀνωτέρω, ἐγένετο μεταβολὴ καὶ εἰς τὸ εἶδος καλύψεως

Εἰκ. 4. Κατακόρυφος τομὴ (Γ-Δ) κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ νοτίου κλίτους μὲ ὄψιν πρὸς Βορρᾶν.

τῶν δύο δυτικῶν διαμερισμάτων τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα τώρᾳ ἐκαλύφθησαν διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, τῶν ὁποίων αἱ γενέτειραι διευθύνονται καθέτως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2 καὶ 4). Ἀρχικῶς τὰ διαμερίσματα ταῦτα (ἀμφοτέρων τῶν κλιτῶν) θὰ πρέπει νὰ ἐστεγάζοντο διὰ σταυροθολίων, ὡς τὸ γειτονικὸν αὐτῶν, δεύτερον ἐξ ἀνατολῶν διαμέρισμα (εἰκ. 2). Τοῦτο συνάγεται ὄχι μόνον ἐκ τοῦ πολὺ μεγαλυτέρου ὕψους, εἰς τὸ ὁποῖον ἐτοποθετήθη ἡ κλεὶς τῶν καμαρῶν αὐτῶν (4.83) (εἰκ. 4) ἐν σχέσει πρὸς τὸ τῆς κλειδὸς τοῦ γειτονικοῦ σταυροθολίου (4.25) καὶ πρὸ πάντων πρὸς τὸ τῆς κλειδὸς τῶν τόξων τῶν πεσσοστοιχιῶν (4.20 - 4.00) ἀλλὰ κυρίως ἐκ τμήματος σταυροθολίου διατηροῦντος εἰσέτι τὰς διαγωνίους ἀκμάς του καὶ διασωθέντος κάτωθεν τῆς μεταγενεστέρως ἐκτελεσθείσης καμάρας τοῦ δυτικωτάτου διαμερίσματος τοῦ βορείου πλαγίου κλίτους (σημειουμένου διὰ τοῦ γράμματος Σ ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνος 2).

Τελευταία δέ τις μεταβολὴ ἐπῆλθεν εἰς τὴν στέγασιν τῶν πλαγίων κλιτῶν διὰ κατασκευῆς ὑπεράνω αὐτῶν συνεχοῦς μονοκλινοῦς ξυλίνης στέγης, οἷα μέχρι σήμερον ὑπάρχει, διὰ καταργήσεως δηλαδὴ τῶν ἄνω ἀετωματοει-

δῶν ἀπολήξεων τῶν δύο δυτικῶν διαμερισμάτων αὐτῶν καὶ τῶν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τρουλλίσκων, τῶν ὁποίων ἡ ὕπαρξις διεπιστώθη ἀφ' ἑνὸς ἐκ τῆς κενῆς εἰσέτι παραμενούσης στεφάνης τῆς βάσεώς των ὑπὲρ τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς ἐντὸς τῆς σημερινῆς μονορρύτου στέγης διατηρήσεως τοῦ ἡμικυκλικοῦ τυμπάνου των μέχρις ὕψους 0.60 μ. (εἰκ. 4).

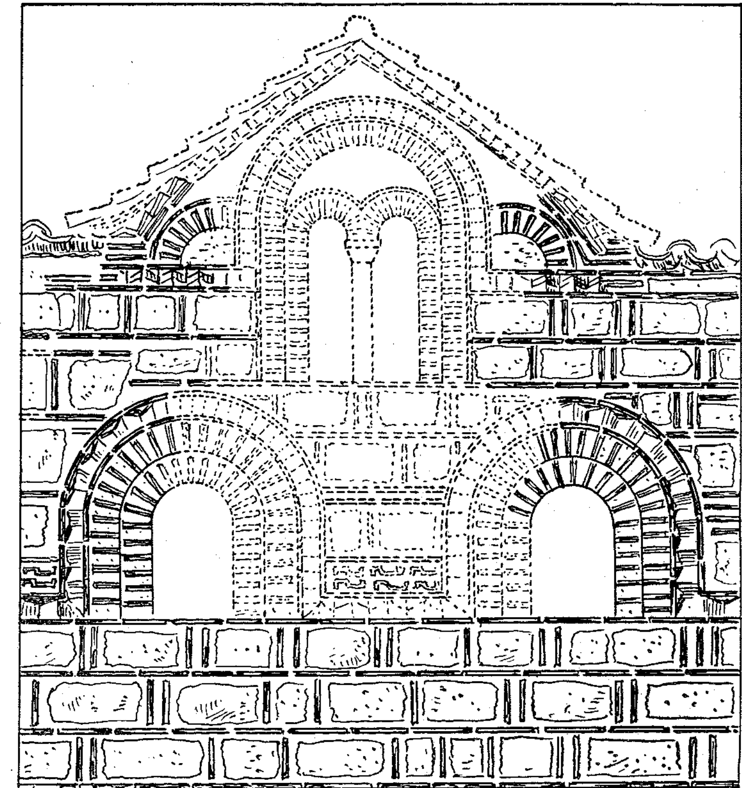
Φωτισμός. Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ ἐπετυγχάνετο ἀφ' ἑνὸς διὰ στενῶν

Εἰκ. 5. Λείψανα ἀετώματος καὶ διακοσμητικῶν τεταρτοκυκλίων ὑπὲρ τὸ 3ον καὶ 4ον τὸ ἐξ ἀνατολῶν παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων.

(Ν. πλευρᾶς 0.40 – Β. πλευρᾶς 0.30 μ.) μονολόβων παραθύρων ἀνοιγομένων, κάπως ἀσυμμέτρως, ἐπὶ τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ εἰς ὕψος 1.85 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 2, 4 καὶ 5), ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν ἐπὶ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ ἀνοιγομένων παραθύρων, ἐξ ὧν τὸ μὲν τῆς μέσης κόγχης ἦτο τρίλοβον μὲ ἰσοϋψεῖς τοὺς τρεῖς αὐτοῦ λοβοὺς (εἰκ. 7 καὶ 8), τὰ δὲ τῶν παραβημάτων στενὰ (0.17) καὶ μονόλοβα (εἰκ. 7). Πλὴν δὲ τῶν χαμηλὰ τοποθετημένων τούτων παραθύρων ἠνοίγοντο ὑψηλὰ ἀνὰ ἓν μὲν στενὸν δίλοβον εἰς τὸ μέσον τῶν ἀετωμάτων εἰς τὰ ὁποῖα κατέληγε πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς

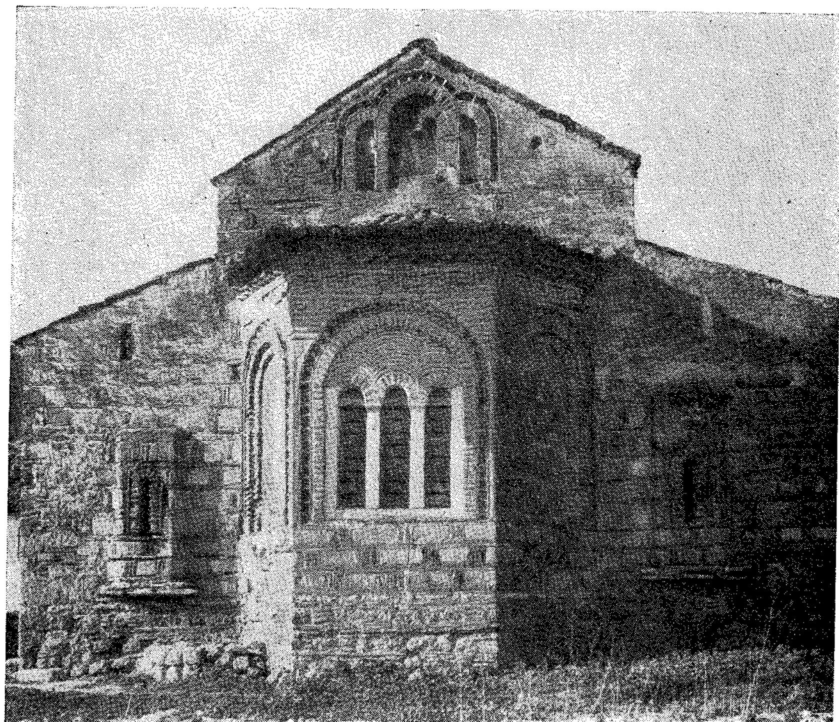
δυσμὰς ἡ στέγη τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 7, 8), μικρὰ-δὲ μονόλοβα εἰς τοὺς τρουλλίσκους τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 13). Τέλος ἓν δίλοβον παράθυρον, φαίνεται ὅτι ἠνοίγετο κάτωθεν ἀετώματος ὀρθουμένου ὑπεράνω τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τετάρτου ἀπ' ἀνατολῶν μονολόβου παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς ἤτοι ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς ἐσωτερικῆς καμάρας (εἰκ. 6). Ἡ ὕπαρξις

Εἰκ. 6. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐν τῇ εἰκόνι 5 διαφαινομένου ἀετώματος. Τὰ σωζόμενα τμήματα δηλοῦνται διὰ πλήρων γραμμῶν τὰ δὲ ἀποκαθιστάμενα δι' ἐστιγμένων.

τοῦ παραθύρου τούτου συνάγεται ἀσφαλῶς ἐκ δύο σωζομένων τεταρτοκυκλικῶν πλαισίων (εἰκ. 5), σχηματιζομένων ἄνωθεν ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ συμμετρικῶς διατεταγμένων ἑκατέρωθεν τοῦ μεταγενεστέρου μονολόβου τοξωτοῦ παραθύρου (εἰκ. 1 καὶ 5). Τὰ δύο λοιπὸν ταῦτα τεταρτοκυκλικὰ πλαίσια ὑποθέτω ὅτι θὰ ἦσαν τεθειμένα ἑκατέρωθεν διλόβου παραθύρου, ἀνοιγομένου κάτωθεν ἀετώματος, ὡς τὰ συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ

μνημεῖα, π.χ. εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους[1] καὶ τὴν Καπνικαρέαν τῶν Ἀθηνῶν[2], ὡς τοιαῦτα δὲ τὰ ἀναπαρέστησα εἰς τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 6) δεχθείς, ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἐγκαρσίως βαίνουσα καμάρα θὰ κατέληγεν ἐξωτερικῶς εἰς ἀέτωμα. Τοῦτ᾽ αὐτὸ πιθανῶς θὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ γειτονικὸν πρὸς ἀνατολὰς δια-

Εἰκ. 7. Ἄποψις τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ. Σημερινὴ κατάστασις.

μέρισμα τοῦ νοτίου κλίτους, ἂν καὶ τούτου δὲν διετηρήθησαν δυστυχῶς αἱ σχετικαὶ ἐνδείξεις ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου.

Τοιχοδομία· Αἱ ἐπιφάνειαι τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ εἶναι τελείως ἐπίπεδοι διατρυπώμεναι μόνον ὑπὸ τῶν στενῶν μονολόβων παραθύρων, τὰ ὁποῖα σήμερον ἔχουσι φραχθῆ (εἰκ. 1, 3, 5) διανοιχθέντων πρὸς φωτισμὸν μεγάλων μονολόβων παραθύρων εὐθὺς ὑπὸ τὴν στέγην τῶν πλαγίων

---

[1] H. Megaw, BSA XXXII πίν. 31, 3. Πτερύγια εἰς τὸ ἄνω μέρος διλόβου παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς τῶν Ἁγ. Θεοδώρων.

[2] H. Megaw, ἔ.ἀ. πίν. 31, 1. 2. Πτερύγια εἰς τὸ κάτω μέρος μονολόβου τυφλῆς ἀψῖδος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Καπνικαρέας.

κλιτῶν (εἰκ. 1, 3, 5). Ἡ τοιχοδομία των ἀκολουθεῖ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα μὲ ὁριζοντίας μὲν τὰς στρώσεις αὐτοῦ ἀλλ᾽ οὐχὶ πάσας ἰσοϋψεῖς (εἰκ. 3). Συνίστανται δ᾽ αἱ στρώσεις αὗται ἐξ ὀρθογωνίων μὲν ἀλλ᾽ οὐχὶ τελείως γωνιασμένων λίθων, οἵτινες ὁριζοντίως μὲν χωρίζονται διὰ μιᾶς σειρᾶς πλίνθων, κατακορύφως δὲ διὰ δύο πλίνθων τῇ μεσολαβήσει παχέος

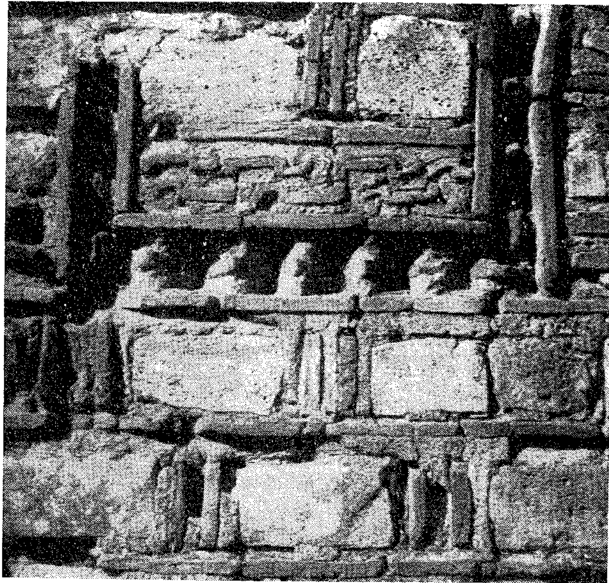

Εἰκ. 8. Πλαγία ἄποψις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὰς τυφλὰς ἀψῖδας αὐτῆς.

ὑδραυλικοῦ κονιάματος (εἰκ. 3). Τὴν αὐτὴν τοιχοδομίαν παρουσιάζουν καὶ οἱ δύο μικροὶ τοῖχοι, εἰς τοὺς ὁποίους καταλήγουν πρὸς ἀνατολὰς τὰ πλάγια κλίτη (εἰκ. 7). Τοὐναντίον ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ, κατεσκευασμένη ἀπὸ ὕψους 1,90 μ. καὶ ἄνω ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων (εἰκ. 7), ἐμφανίζει εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς της πλαστικότητα, διότι ἀνοίγονται εἰς αὐτὰς τυφλαὶ ἀψῖδες εἰς δύο βαθμίδας διατεταγμέναι καὶ ἰσοϋψεῖς πρὸς τὸ περιβάλλον τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης πλευρᾶς ἀψίδωμα (εἰκ. 8). Πλαστικότητα παρουσιάζει ὡσαύτως καὶ τὸ στέφον τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἀέτωμα μὲ τὸ δίλο-

βόν του παράθυρον καὶ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τεταρτοκύκλια βαθμιδωτὰ πτερύγια (εἰκ. 7 καὶ 12).

Κεραμίνη καὶ ἄλλη διακόσμησις. Αἵ τε μακραὶ πλευραὶ καὶ τὸ ἱερὸν δὲν παρουσιάζουν γυμνὸν τὸ πλινθοπερίκλειστον ἢ τὸ ἐξ ὁλοκλήρου πλίνθινον σύστημα τῆς τοιχοδομίας των ἀλλὰ φαιδρύνονται καὶ μὲ τὸν ἑξῆς πρόσθετον πλίνθινον διάκοσμον ἤτοι:

Εἰκ. 9. Κλειδόμορφα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

α) μὲ ἐπιπέδους λώρους ἐξ ὀπτοπλίνθων περιβάλλοντας, εἰς δύο διαδοχικὰς βαθμίδας, πάντα τὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 3, 5, 6).

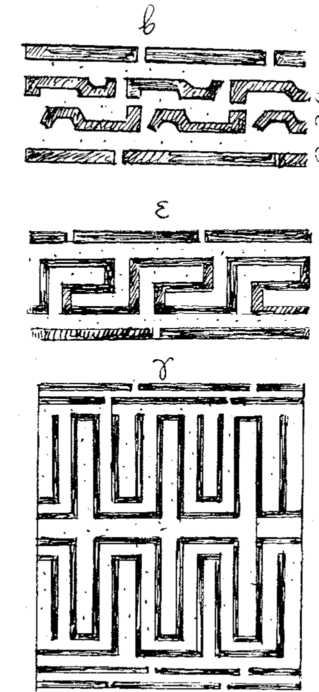
β) μὲ ὀδοντωτὰς ταινίας περιβαλλούσας ἐξωτερικῶς τοὺς ἐπιπέδους λώρους τῶν παραθύρων, συνενουμένας δ' ὁριζοντίως εἰς τὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων (εἰκ. 3, 9).

γ) μὲ ὁμοκέντρους πλινθίνας καμπύλας (εἰκ. 7, 8) πληρούσας τὸ ὑπεράνω τῶν λοβῶν τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τύμπανον.

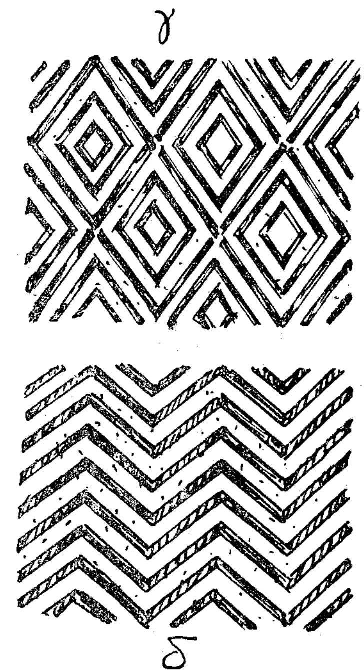
δ) μὲ πλίνθινα «βαθμιδωτὰ» ἢ κλειδόμορφα κοσμήματα παρεμβαλλόμενα εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν μεταξὺ τῶν μονολόβων παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν διαστημάτων (εἰκ. 9), ὡς καὶ εἰς τμῆμα τοῦ ἄνω μέρους τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 8 καὶ 10,β).

ε) μὲ ὑψηλοὺς ὀρθοὺς μαιάνδρους συντεθειμένους, ὥστε νὰ σχηματίζωσι συνεχομένους σταυροὺς (εἰκ. 10, γ) συμπληροῦντας δὲ τὰ κάτω μέρη τοῦ τυμπάνου τῶν δύο τυφλῶν ἀψίδων τῆς μέσης κόγχης.

ϛ) μὲ ῥομβόσχημα κοσμήματα (εἰκ. 11, γ) πληροῦντα τὸ ἄνω μέρος τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψῖδος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 10. Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 11. Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τῶν τυφλῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

ζ) μὲ κόσμημα ἐξ ἐπαλλήλων τεθλασμένων γραμμῶν (ζίγκ-ζάγκ) (εἰκ. 11, δ) πληροῦν τὸ ἄνω μέρος τῆς βορείου τυφλῆς ἀψῖδος (εἰκ. 8).

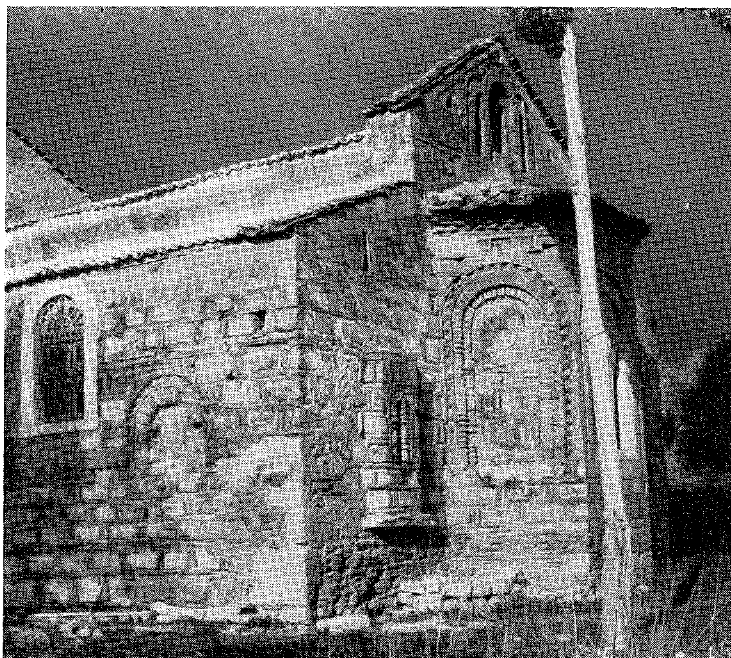
η) μὲ ζωφόρον ἐκ χαμηλῶν, ἁπλῶν μαιάνδρων, τοποθετημένων εὐθὺς ὑπὸ τὸ γεῖσον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 10, ε).

Πάντα τ' ἀνωτέρω — ὧν τὰ πλεῖστα κοσμοῦσι τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ — ζωντανεύουν τὸ μνημεῖον· διότι τοῦ προσδίδουν χρῶμα καὶ γραφικότητα.

Εἰς τὰ πλίνθινα διακοσμητικὰ στοιχεῖα θὰ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἐκ δύο ἐπαλλήλων ὀδοντωτῶν ταινιῶν γεῖσον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἄνω ἐξέχει ὑπὲρ τὴν κάτω (εἰκ. 7, 8).

Πλὴν ὅμως τῶν πλινθίνων κοσμημάτων ὁ ναὸς ἐκαλλύνετο καὶ διὰ τῶν λεγομένων *σκυφίων*, ἤτοι μικρῶν ἀγγείων, περίπου ἡμισφαιρικῶν, κα-

θαρῶς διακοσμητικοῦ προορισμοῦ. Τοιαῦτα ἀγγεῖα—τῶν ὁποίων δυστυχῶς σήμερον ἐλάχιστα μόνον λείψανα καὶ αἱ σχετικαὶ κοιλότητες διατηροῦνται—σώζονται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἑκατέρωθεν τῶν πτερυγίων τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 7), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῶν τοίχων, οἵτινες ὀρθοῦνται ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν βαστάζοντες τὴν στέγην τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 12). Τὰ τελευταῖα ταῦτα δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχωνται καὶ

Εἰκ. 12. Ἄποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΝΑ.

ἐκ προσθηκῶν γενομένων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὁπότε εἰς τὸν βόρειον τοῖχον κατεσκευάσθη καὶ κογχάριον καλυπτόμενον διὰ πωρίνου τόξου διπλῆς καμπυλότητος, βαίνοντος ἐπὶ πλινθίνων κιονίσκων, χαρακτηριστικοῦ δὲ διὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, καθ' οὓς, ὡς ἤδη εἴπομεν, προσετέθη εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ εὐρύχωρος νάρθηξ. Τὸ μνημονευθὲν κογχάριον ἐχρησίμευσεν ὡς πλαίσιον σκυφίου.

Χρονολογία κατασκευῆς. Μὴ ὑπαρχούσης οὐδεμιᾶς γραπτῆς ἢ ἐπιγραφικῆς περὶ τοῦ ναοῦ μαρτυρίας θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν τοὺς χρόνους κατασκευῆς αὐτοῦ στηριζόμενοι ἐπὶ τεχνικῶν καὶ μορφολογικῶν κριτηρίων.

Ἂς διερευνήσωμεν κατ' ἀρχάς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ.

Ὁ G. Millet μελετῶν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐν Ἑλλάδι βυζαντινῶν βασιλικῶν κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα[1], ὅτι ἀπὸ Μακεδονίας μέχρι Πελοποννήσου ἐφηρμόσθη κυρίως ἡ μετὰ κτιστῆς τῆς μέσης καμάρας βασιλική, οὐχὶ ὅμως τυφλῆς, ὡς ἡ ἀνατολική, ἀλλὰ μεθ' ὑψηλοῦ φωταγωγοῦ, διατρυπωμένου ὑπὸ παραθύρων, ὡς οὗτος συνειθίζετο εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικάς. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο κατέληξεν ὁ σοφὸς Γάλλος βυζαντινολόγος, ἐπειδὴ δὲν εἶχεν ἀκόμη ὑπ' ὄψιν του τὸ ὑλικόν, ὅπερ ἐδημοσιεύθη μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1916 γενομένην ἔκδοσιν τοῦ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἔργου του. Ἂν ἤδη λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ νεώτερον τοῦτο ὑλικὸν θὰ ἴδωμεν ὅτι ἄλλοῖον πρέπει νὰ εἶναι τὸ συμπέρασμα. Δυνάμεθα πράγματι νὰ διακρίνωμεν τὰς ἑξῆς τρεῖς κατηγορίας βυζαντινῶν βασιλικῶν, αἵτινες ἐφηρμόσθησαν εἰς τὰ Βαλκάνια κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους:

1η Κατηγορία.

Ἑλληνιστικαὶ βασιλικαὶ ἤτοι καλυπτόμεναι διὰ ξυλίνων στεγῶν καὶ φέρουσαι ὑπερυψωμένον φωταγωγὸν διατρυπώμενον ὑπὸ μεγάλων παραθύρων. Τῆς κατηγορίας ταύτης διακρίνομεν δύο παραλλαγὰς ἤτοι

α) τὴν μεθ' ὑπερώων (γυναικωνίτου) (εἰκ. 13) καὶ
β) τὴν ἄνευ ὑπερώων (εἰκ. 14).

Παραδείγματα τῆς πρώτης παραλλαγῆς παρέχουσιν:

1 Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου τῆς Πρέσπας[2] ($1^{ου}$ ἡμίσεος τοῦ $11^{ου}$ αἰ.).
2 Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρῶν[3] ($11^{ου}$ ἢ ἀρχῶν $12^{ου}$ αἰ.).

Τῆς δὲ δευτέρας παραλλαγῆς παραδείγματα παρέχουσιν:

3 Ἡ παλαιοτέρα μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας τοῦ Εὐξείνου[4] ($10^{ου}$ ἢ $11^{ου}$ αἰ.)[5].

[1] L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 21, 34, 36.

[2] Κάτοψις καὶ ἀπόψεις τοῦ ναοῦ τούτου ἐδημοσιεύθησαν παλαιότερον μὲν ὑπὸ τοῦ Miljukof ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου Κ/πόλεως τ. 4, Σόφια 1899, σ. 48 εἰκ. 11 καὶ ἑξ. ἔπειτα ὑπὸ Jord. Ivanof ἐν Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἀρχ. Ἰνστιτούτου τ. Α' (1910) σ. 67, εἰκ. 9, ἀργότερον δὲ ὑπὸ Γ. Σωτηρίου, (Byz. Zeitschr. 30, 1930, πίν. Χ εἰκ. 4 καὶ Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τοῦ 1945, σ. 10 εἰκ. 2 καὶ 3) καὶ τελευταῖον ὑπὸ Στ. Πελεκανίδου (Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Ἀθῆναι 1960, σ. 73), ὅστις καὶ τὸν χρονολογεῖ περὶ τὸ 1020 (ἔ.ἀ. σ. 78).

[3] Ἀ. Ὀρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε (1939-40) σ. 157.

[4] A. Rachénov, Les églises de Mesemvria, Sofia 1932, σ. 2 ἑξ. Millet, Ecole grecque σ. 18 εἰκ. 3-4, Γ. Σωτηρίου, ἐν Μ. Κωνσταντινίδου, Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου, Ἀθῆναι 1945. σ. 164 εἰκ. 122.

[5] Τὴν νεωτέραν μητρόπολιν τῆς Μεσημβρίας δὲν περιλαμβάνω εἰς τὸν πίνακα

4 Ἡ βασιλικὴ τῶν κατηχουμένων εἰς τὰ Σέρβια[1] (1ου τετάρτου 11ου αἰ.).

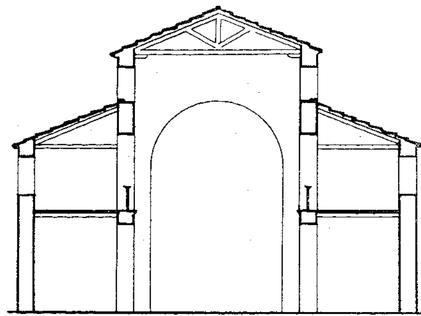
5 Ἡ παλαιὰ μητρόπολις τῆς Βεροίας[2].

6 Ἡ παλαιὰ μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ[3] (μέσων ἢ τέλους 12ου αἰ.).

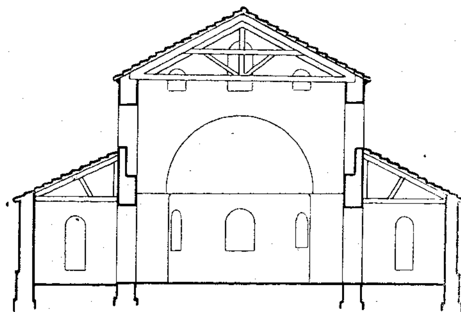
7 Τὸ παλαιότερον καθολικὸν τῆς Μ. τῶν Βλαχερνῶν τῆς Ἠλείας[4] (τέλους 12ου αἰ.).

8 Ἡ Ἁγ. Θεοδώρα τῆς Ἄρτης[5] (μέσων 13ου αἰ.).

9 Ἡ μικρὰ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου τῆς Θεσσαλονίκης[6] (τέλους 13ου αἰ.).

Εἰκ. 13. Κατηγορία 1, παραλλαγὴ α.

Εἰκ. 14. Κατηγορία 1, παραλλαγὴ β.

10 Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς Γαρδικίου[7] τοῦ νομοῦ Τρικάλων (14ου αἰ.).

11 Ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας Ἀχαΐας[8] (13ου ἢ 14ου αἰ.).

διότι ὑπὸ μὲν τοῦ Rachenov θεωρεῖται ὅτι ἦτο ξυλόστεγος (ἔ.ἀ. σ. 14 εἰκ. 12, ἰδίᾳ σ. 23) ὑπὸ δὲ τοῦ Γ. Σωτηρίου (Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου σ. 164) θολοσκεπής.

[1] Γ. Σωτηρίου, Byz. Zeitschr. 30 (1930) σ. 569 καὶ Α. Ξυγγόπουλος, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθῆναι 1957, σ. 27 εἰκ. 4 καὶ ἑξῆς.

[2] Γ. Σωτηρίου, Byz. Zeitschr. 30 (1930) σ. 569 εἰκ. 1.

[3] M. Sotiriou, Mistra, Athènes 1935, σ. 17, Μαν. Χατζηδάκη, Μυστρᾶς[2], Ἀθήνα 1956, σ. 37 καὶ 39.

[4] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923, σ. 8 εἰκ. 4.

[5] Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Β′ (1936) σ. 92 εἰκ. 4.

[6] Γ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσ/κης, Ἀθῆναι 1952, σ. 139 εἰκ. 58.

[7] Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Γ′ (1937) σ. 156 εἰκ. 2.

[8] Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Α′ (1935) σ. 100 εἰκ. 1.

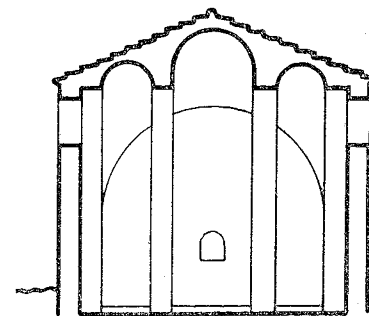
2α *Κατηγορία.*

Ἀνατολικαὶ ἢ ἀνατολίζουσαι βασιλικαὶ ἤτοι ἐκεῖναι τῶν ὁποίων πάντα τὰ κλίτη καλύπτονται διὰ κτιστῶν καμαρῶν, ἔχουσι δὲ κατὰ τὰς πλαγίας ἐξωτερικὰς πλευρὰς μικρὰ παράθυρα, ἀνεπαρκῶς φωτίζοντα τὰ πλάγια κλίτη.

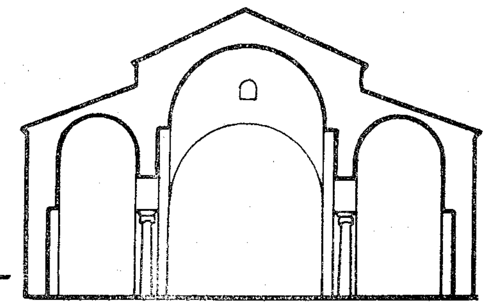
Καὶ ταύτης τῆς κατηγορίας διακρίνομεν 2 παραλλαγὰς ἤτοι:

α) τὴν ἔχουσαν τὰς καμάρας τῶν τριῶν κλιτῶν περίπου ἰσοϋψεῖς καὶ καλυπτομένας ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 15).

β) τὴν ἔχουσαν τὴν καμάραν τοῦ μέσου κλίτους κατά τι ὑψηλοτέραν τῶν

Εἰκ. 15. Κατηγορία 2, παραλλαγὴ α.

Εἰκ. 16. Κατηγορία 2, παραλλαγὴ β.

δύο πλαγίων καὶ βαίνουσαν ἐπὶ χαμηλοῦ φωταγωγοῦ, πάντοτε ὅμως τυφλοῦ, ἤτοι μὴ διατρυπωμένου ὑπὸ παραθύρων (εἰκ. 16).

Παραδείγματα τῆς πρώτης παραλλαγῆς παρέχουσιν[1]:

1 Ὁ Ἅγ. Προκόπιος ἐν Προκούπλγιε τῆς Β. Μακεδονίας[2] (11ου αἰ.).

2 Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου τῆς Ζαραφώνας[3] (11ου ἢ 12ου αἰ. εἰκ. 15).

Τῆς δὲ δευτέρας παραλλαγῆς:

---

[1] Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην θὰ ἔπρεπε ν' ἀναγραφῇ καὶ ἡ Ἁγ. Σοφία τῆς Ἀχρίδος, ἥτις ἐθεωρεῖτο μέχρι πρό τινος ὡς τρίκλιτος θολωτὴ βασιλική (G. Millet, L'école grecque σ. 40 εἰκ. 19, R. Ljubinkovič, Sveta Sofija u Ohridu ἐν Konzervatorski rădovi na crkvi, Beograd 1955, σ. 9). Νεώτεραι ἐν τούτοις ἔρευναι ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἔφερεν ἀρχικῶς τροῦλλον (D. Kočo, Ἐπετ. Φιλοσ. Σχ. Πανεπιστημίου Σκοπίων 1949, 344-355) οἷον εἶχον ἀρχικῶς δεχθῆ καὶ διὰ τὸ ὁμοίας ἀκριβῶς κατόψεως καθολικὸν τῆς ἐν Δωρίδι μονῆς τῆς Βαρνάκοβας (Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922, σ. 21 καὶ εἰκ. 10) τὸ ὁποῖον ἐν τούτοις ὁ κ. Σωτηρίου, λόγῳ ὁμοιότητος τοῦ σχεδίου του πρὸς τὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας τῆς Ἀχρίδος, ἐθεώρησεν ὡς τρίκλιτον θολωτὴν βασιλικήν (Byz. Zeitschr. 30, 1930, σ. 571).

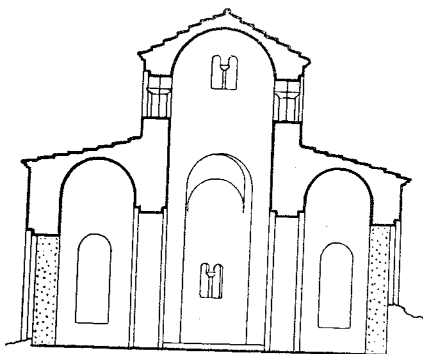
[2] G. Millet, L'ancien art Serbe σ. 44 εἰκ. 31, A. Deroko, L'architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen âge σ. 55 εἰκ. 47.

[3] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Δ′ σ. 342 εἰκ. 1 καὶ 2.

3 Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῶν Ἀπιδεῶν τῆς Λακωνίας[1] (τέλους 13ου ἢ ἀρχῶν 14ου αἰ.).
4 Ὁ δίκλιτος ναὸς Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Γερακίου[2] (τέλους 13ου αἰ.).
5 Ἡ ἐνταῦθα ἐξεταζομένη βασιλικὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τῆς Παλαιοκατούνας[3] (τέλους 13ου αἰ.).

3η Κατηγορία.

Μεικταὶ βασιλικαὶ ἤτοι αἱ περιλαμβάνουσαι συγχρόνως ἑλληνιστικὰ καὶ ἀνατολικὰ στοιχεῖα καὶ δὴ ἑλληνιστικὰ μὲν τὸν ὑπερυψωμένον φωταγωγὸν διατρυπώμενον ὑπὸ στενῶν παραθύρων, ἀνατολικὰ δὲ τὰς θολωτὰς κυλινδρικὰς ὀροφὰς τῶν κλιτῶν (εἰκ. 17).

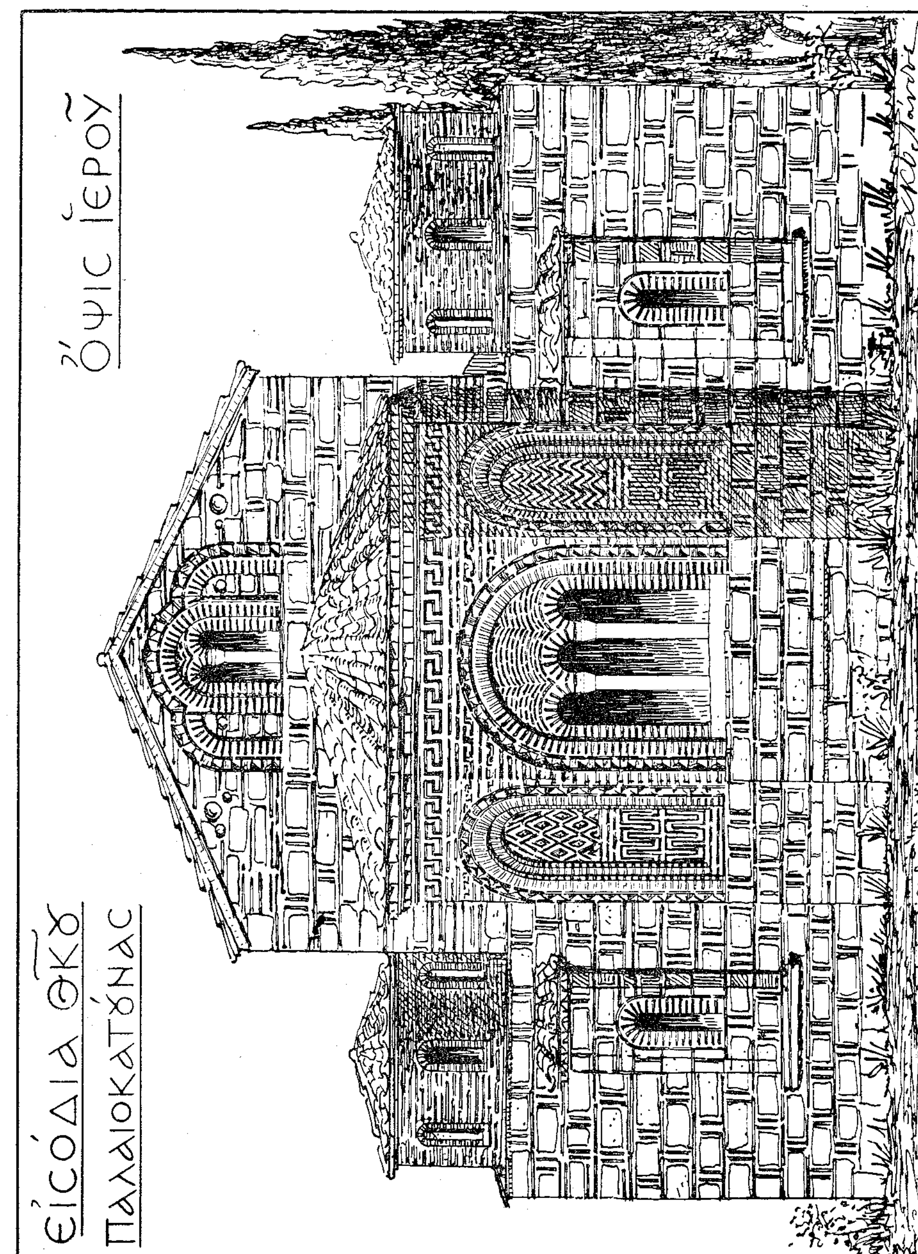

Εἰκ. 17. Κατηγορία 3. Μεικτὸς τύπος.

Παραδείγματα τῆς τρίτης κατηγορίας παρέχουσιν:
1 Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι τῆς Καστοριᾶς[4] (10ου ἢ 11ου αἰ.).
2 Οἱ Ταξιάρχαι (Μητροπόλεως) τῆς Καστοριᾶς[5] (11ου αἰ.).
3 Ὁ Ἅγ. Στέφανος τῆς Καστοριᾶς[6] (11ου ἢ 12ου αἰ.).
4 Ἡ πρώτη μορφὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Καλαμπάκας[7] (11ου ἤ, κατὰ Ξυγγόπουλον, ἀρχῶν 12ου αἰ.).

Ὡς βλέπει ἤδη ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν 20 παραδειγμάτων βυζαντινῶν βασιλικῶν τῶν Βαλκανίων[8], τὰ 11 ἀνήκουσιν εἰς τὴν 1ην κατηγορίαν ἤτοι τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν, 5 εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀνατολικῶν καὶ 4 μόνον εἰς τὴν τῶν μεικτῶν. Κατὰ ταῦτα ὁ κυρίως ἐφαρμοσθεὶς εἰς τὰ Βαλκάνια κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τύπος βασιλικῆς δὲν εἶναι ὁ μεικτός, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ Millet, ἀλλ' ὁ πατροπαράδοτος ἑλληνιστικός.

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Δ' σ. 347 εἰκ. 10 καὶ ἐν Α.Β.Μ.Ε. Α' (1935) σ. 130.
[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Δ' σ. 349 εἰκ. 12.
[3] Ἀ. Ὀρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Θ' (1961) σ. 23 εἰκ. 2.
[4] Γ. Σωτηρίου, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΣΤ', σ. 269 εἰκ. 3
[5] Ἀ. Ὀρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Δ' (1938) σ. 63 εἰκ. 43 καὶ σ. 106.
[6] Ἀ. Ὀρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Δ' (1938) σ. 107 ἑξ. 12ου αἰ.
[7] Ἀ. Ὀρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Δ' (1938) σ. 12 εἰκ. 4 10ου ἢ 11ου αἰ.
[8] Εἰς τὰς ξυλοστέγους βασιλικὰς θὰ ἠδύνατό τις νὰ συμπεριλάβῃ ἀκόμη καὶ τὴν τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, ἂν δὲν εἶχεν ἰδιότυπον τὴν κτιριολογικήν της διάταξιν.

Εἰκ. 18. Ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ μετὰ τῶν τρουλλίσκων τῶν παραβημάτων ἐν ἀναπαραστάσει.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω γενομένης κατατάξεως συνάγεται ἐπίσης καὶ ὅτι ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας ὑπάγεται εἰς τὴν β′ παραλλαγὴν τῆς 2ας κατηγορίας, τῆς ὁποίας ὅμοιον παράδειγμα ἔχομεν μέχρι τοῦδε μόνον τὸ τῆς βασιλικῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ἀπιδεῶν τῆς Λακωνίας, ἥτις, ὡς συνηγάγομεν ἄλλοτε ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τοῦ τέμπλου της [1], ἀνάγεται εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ἔχομεν λοιπὸν ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ μίαν ἔνδειξιν ὅτι καὶ ὁ ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας δυνατὸν νὰ κατεσκευάσθη περὶ τοὺς χρόνους τούτους, ἤτοι τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος.

Πρὸς τοιαύτην ἄλλωστε χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ δὲν ἀντιβαίνει καὶ ἡ κατὰ τὰ ἄκρα τῶν πλαγίων κλιτῶν ἤτοι ὑπεράνω τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ διαπιστωθεῖσα (ὅρα σ. 26) ὕπαρξις τρουλλίσκων (εἰκ. 4 καὶ 18)· διότι πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ἀρκεταὶ ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω καταλεχθείσας ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς—ἰδίᾳ δ᾽ αἱ μεγάλης κλίμακος, ὡς ἡ τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου τῆς Πρέσπας καὶ ἡ τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρῶν—ἀλλὰ καί τινες μικρότεραι, ὡς ἡ τῶν Βλαχερνῶν τῆς Ἠλείας, ξυλόστεγον εἶχον μόνον τὸν κυρίως ναὸν αὐτῶν, τὸ δὲ ἱερόν των θολοσκεπές· αἱ πρῶται δὲ μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἔφερον καὶ τρουλλίσκους ὑπεράνω τῶν παραβημάτων των. Καὶ θὰ ἠδύνατό τις βεβαίως νὰ ἀντείπῃ, ὅτι τοιοῦτοι τρουλλίσκοι ἀπαντῶσιν εἰς βασιλικὰς μόνον τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰ. (Ἅγ. Ἀχίλλειος Πρέσπας [2], Μητρόπολις Σερρῶν [3]) ἀλλ᾽ ὅμως ἡ χρῆσις τρουλλίσκων συνεχίσθη καὶ ἀργότερον, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ τὸν 14ον αἰ. κατασκευὴ τοιούτων —ἔστω καὶ τυφλῶν, δηλ. ἄνευ τυμπάνου—εἰς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν [4] (πρώην Ἰκισερὶφ τζαμί) καὶ εἰς τὴν ἐν Νικαίᾳ βασιλικὴν τῆς Ἁγ. Σοφίας [5].

Ἐν τούτοις ἡ ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ προκύψασα ἀνωτέρω ἔνδειξις δὲν εἶναι ἐπαρκής· δι᾽ ὃ καὶ θὰ καταφύγωμεν καὶ εἰς ἄλλα πρόσθετα κριτήρια.

Ἓν τοιοῦτο κριτήριον νομίζω ὅτι δύναται νὰ μᾶς παράσχῃ ἡ διάπλασις τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἥτις εἰς τὰς πλαγίας αὐτῆς πλευ-

[1] Α.Β.Μ.Ε. Α′ (1935) σ. 130.

[2] Ἅγ. Ἀχίλλειος Γ. Σωτηρίου, Β.Ζ. 30, 1930, πίν. Χ εἰκ. 4 καὶ Πρακτ. Ἀκ. Ἀθ. 1945, σ. 10 εἰκ. 2 καὶ 3, Στ. Πελεκανίδης, Τὰ βυζ. μνημεῖα τῆς Πρέσπας σ. 70 εἰκ. 10 καὶ πίν. XIX εἰκ. 10.

[3] Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε, 1939-40, σ. 155 εἰκ. 2, Ε. Στίκας, Πρακτ. Θ′ Διεθν. Βυζ. Συν. Θ/νίκης τ. Α, πίν. 137.

[4] Ἀ. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 17 εἰκ. 9, Πβλ. καὶ τὰς εἰκ. 1, 2, 5 καὶ 11.

[5] N. Brounov, L'église de Ste Sophie de Nicée, Echos d'Orient 28, 1925, 471 ἑξ.

ράς, παρουσιάζει ἐλαφράς, τυφλάς, κλιμακωτὰς ἀψῖδας (εἰκ. 18) ἐχούσας ἐπίπεδον τύμπανον διακοσμούμενον διὰ γεωμετρικῶν κεραμίνων κοσμημάτων (εἰκ. 11 καὶ 18).

Αἱ τυφλαὶ αὗται ἀψῖδες τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι εἶναι χαρακτηριστικαὶ διὰ τὰ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου τοῦ 13ου μ.Χ. αἰῶνος. Τὰς ἐπανευρίσκομεν πράγματι μὲ τὰς αὐτὰς περίπου καὶ εἰς τὴν Παλαιοκατούναν ἐπιτυχεῖς ἀναλογίας (1 : 2.5) εἰς τὰ ἑξῆς μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου: 1) εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἄρταν Παναγίαν Μπρυώνη, χρονολογουμένην περὶ τὸ 1233 - 34 [1] 2) εἰς τὴν παρὰ τὸ Βουλγαρέλλι Παναγίαν Βελλᾶς ἢ Κόκκινην Ἐκκλησιάν, χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ 1281 [2] 3) εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιὰν τῶν Τρικάλων [3] (Παναγίαν τῶν Μεγάλων Πυλῶν) χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ 1283 4) εἰς τὴν παρὰ τὴν Καστοριὰν Ὀμορφοκλησιάν (Ἅγ. Γεώργιον) ἱστορηθεῖσαν, κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφήν, τὸ 1287 [4] 5) εἰς τὴν σύγχρονον πρὸς τὴν Ὀμορφοκλησιὰν Ἐκκλησίαν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ζευγοστασίου [5] (τέλους 13ου αἰ.) 6) εἰς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τῆς Ἀχρίδος [6] (μέσων 13ου αἰ.) καὶ 7) εἰς τὸν Ἅγ. Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος, χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 1295 [7].

Εἰς πάντα τ᾽ ἀνωτέρω παραδείγματα αἱ τυφλαὶ ἀψῖδες εἶναι ῥηχαὶ καὶ ἀνοίγονται ἐπὶ τριπλεύρων κογχῶν. Κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα αἱ κόγχαι τοῦ ἱεροῦ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ δεσποτάτου εἶναι μὲν πάντοτε τρίπλευροι (ἢ σπανιώτερον ἡμικυκλικαί) ἀλλὰ μένουσιν ἐπίπεδοι καὶ ἀδιάρθρωτοι. Τοὐναντίον κατὰ τὸν 14ον καὶ τὸν 15ον αἰῶνα αἱ κόγχαι σπανίως παραμένουσι τρίπλευροι [8] ἀποβαίνουσι δὲ συνήθως πεντάπλευροι, ἐνίοτε δὲ καὶ ἑπτάπλευροι [9], αἱ δὲ τυφλαὶ ἀψῖδες, αἵτινες κοσμοῦσι τὰς πλευράς των, ἄλλοτε μὲν τάσσονται εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας [10], κατὰ τὸ σύστημα τῆς

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Β′ (1936) σ. 54 εἰκ. 4.

[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἠπειρ. Χρον. Β′ (1927) εἰκ. 6 ἔναντι σ. 158 καὶ 159.

[3] Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Α′ (1935) σ. 12 εἰκ. 3 καὶ σ. 19 εἰκ. 7.

[4] E. Stikas, Byz. Zeitschr. 51, 1958, σ. 103 καὶ σ. 112 εἰκ. D.

[5] Π. Τσαμίσης, Ἡ Καστορία καὶ τὰ μνημεῖά της, Ἀθῆναι 1949, σ. 18. D. M. Nicol, B.Z. 49 (1956) σ. 100 καὶ 101.

[6] N. Mavrodinof, L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays bulgare, Sofia 1931, σ. 78 εἰκ. 89 καὶ σ. 172.

[7] B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. VII.

[8] Gračaniča (Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919, εἰκ. 107) πρὸ τοῦ 1330, Ἅγ. Νικόλαος Treska (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 134), Ναὸς Ἀρχαγγέλου ἐν Kučevište (Millet, ἔ.ἀ. 139-142), Ἅγ. Νικόλαος Ὀρφανὸς Θεσσαλονίκης (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων εἰκ 18 καὶ 22), Ναὸς Σωτῆρος Θεσσαλονίκης (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ. εἰκ. 36).

[9] Ὡς π.χ. οἱ Ἅγ. Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης.

[10] Ναὸς Μονῆς Marco (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 128, 131). Ἅγ. Ἀνδρέας Τρέσκας (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 135).

Κ/πόλεως, συνηθέστερον ὅμως ἀποβαίνουσι στενομήκη τοξύλλια, ἐξ ὧν τὰ μὲν παλαιότερα φθάνουσι μέχρι μόνον τοῦ ἡμίσεος τοῦ ὕψους τῆς κόγχης[1], ἀφίνοντα ὑπεράνω των πλατεῖαν ζωφόρον μετὰ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, τὰ δὲ νεώτερα ἐξικνοῦνται μέχρι τοῦ γείσου τῆς κόγχης, εἴτε ἁπλῶς παρατιθέμενα[2] εἴτε, ὅπερ καὶ συνηθέστερον, χωριζόμενα ἀπ' ἀλλήλων δι' ἰσχνῶν κιονίσκων ἐκ λαξευτῶν λίθων[3].

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ὁ ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 13ον αἰῶνα καὶ ἑπομένως νὰ συγκαταλεχθῇ μεταξὺ τῶν μνημείων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα κατέλιπεν εἰς ἡμᾶς τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου, ὅπερ ἐξετείνετο, ὡς γνωστόν, ἀπὸ Δυρραχίου πρὸς βορρᾶν μέχρι Ναυπάκτου πρὸς νότον.

Ὡς τρίτον κριτήριον χρονολογήσεως τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ἡ κεραμίνη, μάλιστα δὲ ἡ κεραμοπλαστικὴ αὐτοῦ διακόσμησις καὶ ἰδίᾳ τὸ κλειδόμορφον καὶ ἐν εἴδει βαθμίδων διατεταγμένον πλίνθινον κόσμημά του (εἰκ. 9, 10β), τὸ ὁποῖον παρεμβάλλεται δίκην ζωφόρου μεταξὺ τῶν στενῶν καὶ χαμηλῶν παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς, εὐθὺς ὑπὲρ τὴν συνδέουσαν τὰ παράθυρα ὀδοντωτὴν ταινίαν (εἰκ. 3). Τὸ κόσμημα λοιπὸν τοῦτο ἐπανευρίσκεται περίπου ὅμοιον, ἀλλὰ περισσότερον κανονικὸν καὶ περίτεχνον, εἰς μνημεῖα τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου[4], κατ' ἐξοχὴν δὲ εἰς μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου τοῦ 13ου αἰ. ὡς π.χ. εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἄρταν Μονὴν τῶν Βλαχερνῶν[5], τὴν Κάτω Παναγιὰν[6]

[1] Ἅγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique πίν. LXII καὶ LXV), Spasoviča (Millet, ἔ.ἀ. 114), Kučevišta ν. Παναγίας (Millet, ἔ.ἀ. 117), Ljuboten (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 119), Ἅγ. Ἰωάννης Ἀλειτούργητος Μεσημβρίας (A. Rachenov, Les églises de Mesemvria πίν. XXII).

[2] Čučer (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 113, N. Mavrodinof, L'église à nef unique κλπ. σ. 85 εἰκ. 97), Štip (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 121, A. Deroko, L'architecture monumentale et décorative dans la Serbie de Moyen-âge, 256), Ἅγ. Νικόλαος Βεροίας (Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, εἰκ. 95), Ταξιάρχαι Θεσσαλονίκης (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ. σ. 13 εἰκ. 6).

[3] Lesnovo (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 122), Smederevo (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 178), Ravaniča (Millet, εἰκ. 184, Deroko, ἔ.ἀ. εἰκ. 357), Krusevač (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 194, Deroko, ἔ.ἀ. 356), Ljubostinja (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 204), Rudeniča (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 211), Kalenić (Millet, ἔ.ἀ. 219, Deroko, ἔ.ἀ. εἰκ. 369), Manasija (Millet, ἔ.ἀ. 241, Deroko, ἔ.ἀ. εἰκ. 370) κλπ.

[4] Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40), σ. 96 εἰκ. 43.

[5] Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Β' (1936), σ. 19 εἰκ. 12, ἄνω ἀριστερᾷ.

[6] Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Β' (1936), σ. 79 εἰκ. 10, 5.

καὶ τὴν Πόρτα Παναγιάν[1], δὲν τὸ συναντῶμεν ὅμως πλέον κατὰ τὸν 14ον καὶ τὸν 15ον αἰ., ὅτε συνηθίζοντο μὲν ἀκόμη καὶ πολλαπλασιάζονται μάλιστα τὰ ἁπλᾶ πλίνθινα γεωμετρικὰ κοσμήματα[2], δὲν εἶναι ὅμως ἐν χρήσει πλέον καὶ τὰ πλαστικά, δηλαδὴ ἐκεῖνα τῶν ὁποίων ἡ πλευρὰ τοῦ πάχους τῆς πλίνθου διαμορφοῦται εἰς διάφορα, καμπυλόπλευρα συνήθως, σχέδια. Τούτου δοθέντος θὰ πρέπει νὰ ἐντάξωμεν τὸν ναὸν τῆς Παλαιοκατούνας εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 1310 χρόνους. Ἐπειδὴ δὲ εἰς μὲν τὰ δύο πρῶτα τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων μνημείων τοῦ δεσποτάτου γίνεται περισσότερον ἀφειδὴς χρῆσις πλαστικῶν καὶ δὴ περιτέχνων κοσμημάτων, ἐν ᾧ εἰς τὴν Πόρτα Παναγιάν (1283) καὶ τὴν Παλαιοκατούναν πολὺ φειδωλοτέρα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐπειδὴ τὸ κόσμημα τῆς Παλαιοκατούνας παρουσιάζεται περισσότερον ἐκφυλισμένον καὶ ἀγροῖκον ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν δύο πρώτων μνημείων, τείνω νὰ δεχθῶ, ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς θὰ κατεσκευάσθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος, ὅτε ἡ χρῆσις περιτέχνων καὶ πλαστικῶν ἐν γένει κοσμημάτων εἶχε πολὺ μειωθῇ, ἵνα ἐκλίπῃ ἐντελῶς κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Πρὸς τοὺς χρόνους ἄλλως τε τούτους συμβιβάζεται καὶ ἡ κάπως ἀμελεστέρα ἐκτέλεσις τῆς περικλείστου τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ, περὶ τῆς ὁποίας εἴπομεν ἐν ἀρχῇ (σ. 29).

Τελευταῖον διακοσμητικὸν στοιχεῖον τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦσι τὰ ἑκατέρωθεν τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος καὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν αὐτοῦ προσκεκολλημένα πλίνθινα τεταρτοκυκλικὰ πτερύγια (εἰκ. 6 καὶ 7). Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα, ξένον πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης καὶ πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς Π. Σερβίας, εἶναι καθαρῶς Ἑλλαδικόν, ἀπαντᾷ δὲ εἰς Ἀττικήν[3], Πελοπόννησον[5], Στερεὰν Ἑλλάδα[4] καὶ Ἤπειρον[6], φθάνον πρὸς βορρᾶν μέχρις Ἀχρίδος[7]. Ἐφηρμόσθη

[1] G. Millet, École Grecque εἰκ. 14, Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Α' (1935), σ. 20 εἰκ. 8.

[2] Ὅρα προχείρως τὸ χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης παρὰ Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, πίν. LXV.

[3] Ἀθῆναι: Σωτείρα Λυκοδήμου, Καπνικαρέα, Ἅγ. Θεόδωροι (11ου αἰ.).

[4] Ναὸς Σωτῆρος Ἀμφίσσης (11ου αἰ.).

[5] Ἀργολίς: Ναοὶ Ἁγ. Μονῆς καὶ Μέρμπακα (12ου αἰ.). Ἠλεία: Καθολικὴ Γαστούνης (12ου αἰ.). Μυστρᾶς: Ἁγ. Παρασκευή, Ἅγ. Θεόδωροι, Περίβλεπτος, Ἁγ. Σοφία, Εὐαγγελίστρια, Παντάνασσα (14ου καὶ 15ου αἰ.).

[6] Μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (13ου αἰ.). Ἄρτα: Ἅγ. Βασίλειος, Ἁγ. Θεοδώρα, Μ. Βλαχερνῶν, Κάτω Παναγιά, Παναγιὰ Μπρυώνη. Θεσσαλία: Πόρτα Παναγιά (13ου αἰ.). Μακεδονία: Ὁμορφοκλησιὰ Καστορίας.

[7] Ἁγ. Σοφία, δευτέρου τετάρτου τοῦ 11ου αἰ. (πβλ. P. Miljković-Pepek ἐν Sbornik τοῦ Ἀρχ. Μουσείου Σκοπίων I, 1955, 61-68).

ὅμως εἰς μνημεῖα τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ κυμαίνεται μεταξὺ τοῦ 11ου καὶ τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ δὲν δύναται διὰ τοῦτο νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ πρὸς χρονολόγησιν τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ. Ἀποτελεῖ ὅμως πάντως χαρακτηριστικὸν διακοσμητικὸν στοιχεῖον τῶν ναῶν τοῦ δεσποτάτου, εἰς τοὺς ὁποίους ἀσφαλῶς καταλέγεται καὶ ὁ ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας.

Περαίνοντες τὸν λόγον περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιοκατούνας ἀναφέρομεν), α) ὅτι ἐπὶ τῶν πωρολίθων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχουσιν ἐξωτερικῶς

Εἰκ. 19. Χάραγμα ἐπὶ λίθου τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ.

πολλὰ χαράγματα, τινὰ τῶν ὁποίων εἶναι βυζαντινά, ὡς π.χ. τὸ ἑξῆς (εἰκ. 19), ὅπερ δύναται πιθανῶς ν' ἀναγνωσθῇ *Ιω*(άννης) *Μεγατοπ*(ί)*τ*(ης)[1] ἢ *μέγα*(ς) *τοπ*(ο)*τ*(ηρη)*τής*. (Τὰ ἄλλα εἶναι δυστυχῶς πολὺ δυσανάγνωστα, ἐπειδὴ ἐπ' αὐτῶν ἐχαράχθησαν μεταγενέστερα, ἅτινα ἐπέφεραν σύγχυσιν εἰς τὰ παλαιότερα) β) ὅτι ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εὑρίσκεται μαρμάρινος ἀμφικιονίσκος παραθύρου ὕψ. 0.73 καὶ γ) ὅτι ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ κτιστοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ διατηροῦνται δύο τοιχογραφίαι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν εἰκονίζει τὴν Παναγίαν φέρουσαν στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἡ δὲ τὴν Βαϊοφόρον.

[1] Τοπωνύμια εἰς τὰ ὁποῖα προτάσσεται τὸ ἐπίθετον «Μεγάλο» δὲν σπανίζουν εἰς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν: οὕτω π.χ. ὑπάρχει τὸ Μεγάλο δένδρο (πατρὶς Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ, ὅστις καὶ τούτου ἕνεκα ἐχαρακτηρίζετο ὡς Μεγαλοδενδρίτης), τὸ Μεγάλο Χωριό (Εὐρυτανίας), ἡ Μεγάλη Χώρα (Ἀγρινίου) κλπ. Ἴσως λοιπὸν νὰ ὑπῆρχε καὶ Μεγάλος Τόπος ἢ Μεγάτοπος ἐν Αἰτωλοακαρνανίᾳ ἢ καὶ ἀλλαχοῦ, ὁ κάτοικος τοῦ ὁποίου θὰ ἐλέγετο μεγατοπίτης.

3) Η ΠΑΡΑ ΤΟ ΖΑΠΑΝΤΙ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΧΩΡΑΣ

Τρία περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ Ἀγρινίου εὑρίσκεται τὸ μικρὸν καπνοπαραγωγὸν χωρίον Ζαπάντι[1] — ἡ ἐπὶ τουρκοκρατίας φανατικὴ μουσουλμανικὴ ἀποικία Τούρκων καὶ Ἀλβανῶν σπαχήδων, ἥτις τοσαύτην προέβαλεν ἀντίστασιν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ὅτε καὶ ἐξωλοθρεύθη[2]. Εἰς μικρὰν πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ χωρίου τούτου ἀπόστασιν ὀρθοῦται, εἰς τόπον ἀκατοίκητον, μεγάλη, παλαιὰ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 1), χρησιμεύουσα σήμερον ὡς κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ γειτονικοῦ χωρίου, τυγχάνουσα δέ, λόγῳ τῆς παλαιότητος αὐτῆς, μεγάλου σεβασμοῦ παρὰ τῶν περιοίκων.

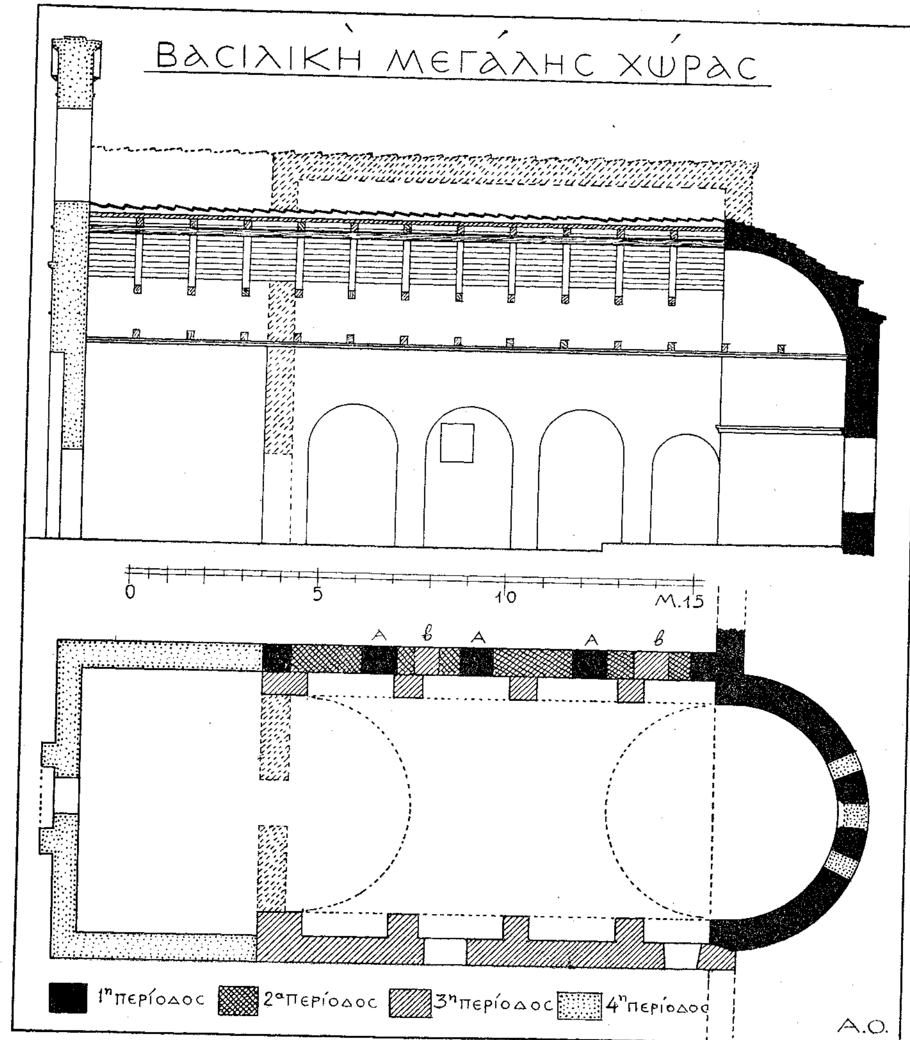
Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο μνημεῖον εἵλκυσε πρὸ ἑβδομηκονταπενταετίας τὴν προσοχὴν τοῦ μακαρίτου Γ. Λαμπάκη, ὅστις ἀφιέρωσεν εἰς τὴν περιγραφήν του ὀλίγας γραμμὰς εἰς τὴν Ἑβδομάδα τοῦ 1886 (τ. Γ' σ. 310-11), συνοδεύσας αὐτὰς καὶ διὰ λίαν ἀτελοῦς καὶ ἀνακριβοῦς κατόψεως, ἣν καὶ ἀνεδημοσίευσεν ἀργότερον εἰς τὰ Mémoires sur les antiquités chrétiennes de la Grèce (Athènes 1902, σ. 13 εἰκ. 11). Ἐπειδὴ δὲ καθ' ἣν ἐποχὴν ἐπεσκέφθη ὁ Λαμπάκης τὴν Μεγάλην Χώραν αἱ περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν γνώσεις μας ἦσαν πολὺ ἀτελεῖς, τόσον ἐκ τοῦ μεγέθους τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἐλλείψεως προθέσεως ἐξεπλάγη ὁ Λαμπάκης, ὥστε διετύπωσε τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ναὸς θὰ ἐχρησίμευσεν ἀρχι-

[1] Τὸ Ζαπάντι ἀναφέρεται ἤδη ὡς μία τῶν τριῶν κωμοπόλεων τῆς Αἰτωλίας ὑπὸ τοῦ Μελετίου, Γεωγρ. Β' σ. 308 τῆς ἐκδ. Ἀνθ. Γαζῆ, Βενετία 1807: Κωμοπόλεις Ζαπάντι-Βραχώρι-Μεσολόγγι. Pouqueville, Voyage de la Grèce² III, σ. 504.

[2] Δ. Κοκκίνου, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις 2, Ἀθῆναι 1957, σ. 321.

κῶς ὡς «Δυτικὴ Ἐκκλησία» καὶ ὅτι θὰ ἦτο πιθανῶς «Ἔργον τῶν Σταυροφόρων», περιελθὸν ἀργότερον εἰς τοὺς ὀρθοδόξους.

Ταῦτα πάντα ὅμως εἶναι τελείως ἀβάσιμα, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως ἐκ

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας.

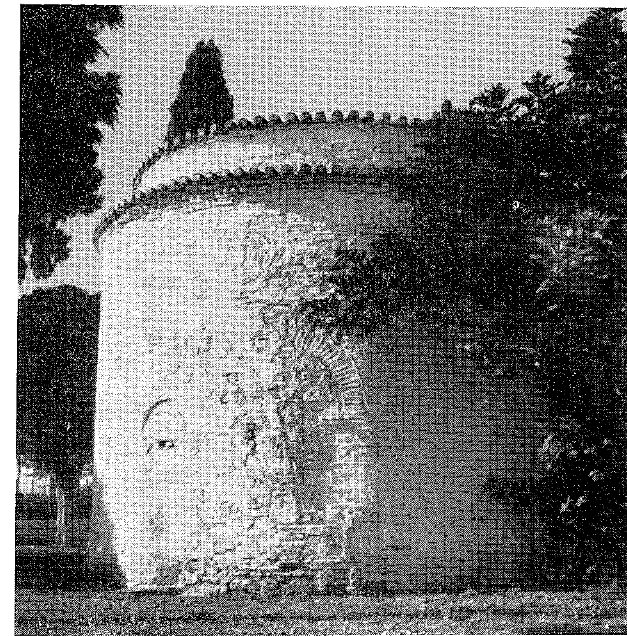
τῆς διερευνήσεως τοῦ μνημείου, ὅπερ ἐπεσκέφθημεν πρὸ εἰκοσαετίας, μόλις δὲ σήμερον δημοσιεύομεν ἐν συναρτήσει πρὸς ἄλλα μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας.

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς παρουσιάζει ἐν κατόψει (εἰκ. 2) σχῆμα ὀρθο-

γώνιον, διαστάσεων 8.50×18.20 μ., κατὰ τὴν ἀνατολικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου προβάλλει μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς ἢ κόγχη καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ πλάτος τοῦ ὀρθογωνίου.

Τὸ σημερινὸν σχέδιον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι βεβαίως τὸ παλαιόν· διότι τοῦτο ὑπέστη ἀνὰ τοὺς αἰῶνας σημαντικὰς μεταβολάς, τὰς ὁποίας, κατόπιν ἐπισταμένης ἐξετάσεως, ἠδυνήθημεν νὰ πιστοποιήσωμεν. Ἂς ἴδωμεν λοιπὸν κατ᾿ ἀρχὰς ποία ὑπῆρξεν ἡ οἰκοδομικὴ ἐξέλιξις τοῦ μνημείου.

Πρώτη περίοδος. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἐκτίσθη ὡς τρίκλιτος, ξυλόστεγος

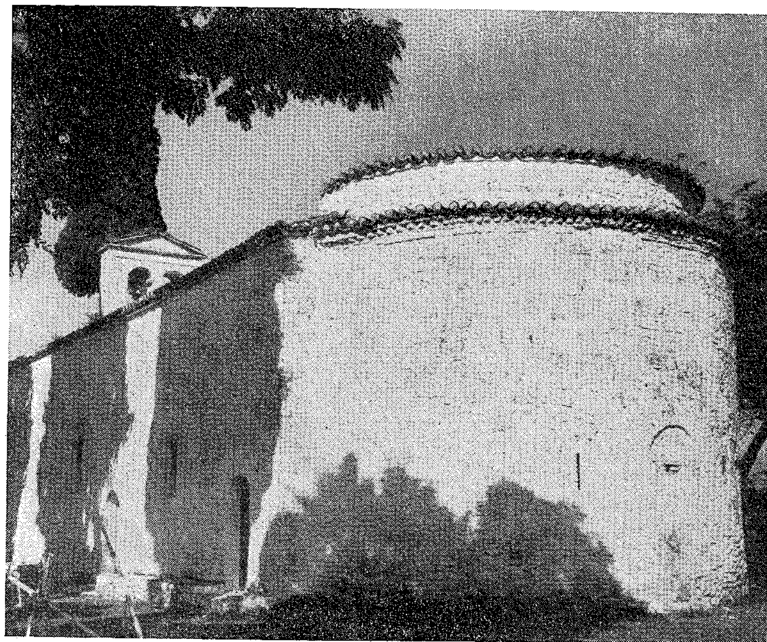

Εἰκ. 3. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας ἀπὸ ΒΑ.

βασιλική, τῆς ὁποίας διεσώθησαν μέχρι σήμερον τὰ ἑξῆς τμήματα, σημειούμενα ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 2) διὰ πλήρους μέλανος χρώματος: α) ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, σωζομένη ἀκεραία με τὸ καλῦπτον αὐτὴν κτιστὸν τεταρτοσφαίριον (εἰκ. 2, τομή) β) τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βορείου κλίτους καὶ γ) ἡ ἀνατολικὴ παραστὰς καὶ οἱ δύο πρῶτοι τοὐλάχιστον ἂν μὴ καὶ οἱ τέσσαρες ὀρθογώνιοι πεσσοὶ τῆς βορείου πεσσοστοιχίας μετὰ τῶν συνδεόντων αὐτοὺς πλινθίνων τόξων, ἐντειχισμένοι ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 7). Ἕκαστον τῶν ἀνωτέρω τμημάτων θὰ ἐξετάσωμεν χωριστά.

I. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ οὖσα ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὴ

ἔχει ἐξωτερικὴν περίμετρον 11.00 μ. καὶ πάχος 0.78 μ., ἐσωτερικὴν διάμετρον 5.70 μ. καὶ ὑπερύψωσιν τοῦ ἡμικυκλίου της 0.43 μ. Τὸ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τοῦ ἐξωτερικοῦ γείσου αὐτῆς ὕψος εἶναι 5.30 μ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τοιχοδομία της, ἥτις, ἂν καὶ ἔχει δυστυχῶς σήμερον ἀσβεστοχρισθῆ, (εἰκ. 3) διαφαίνεται ὅμως ὑπὸ τὸ ἐπίχρισμα ἀρκετὰ σαφῶς, ἀποτελουμένη ἐξ ἀκανονίστων, περίπου πλακοειδῶν, σφυροκοπημένων λίθων, μεταξὺ τῶν

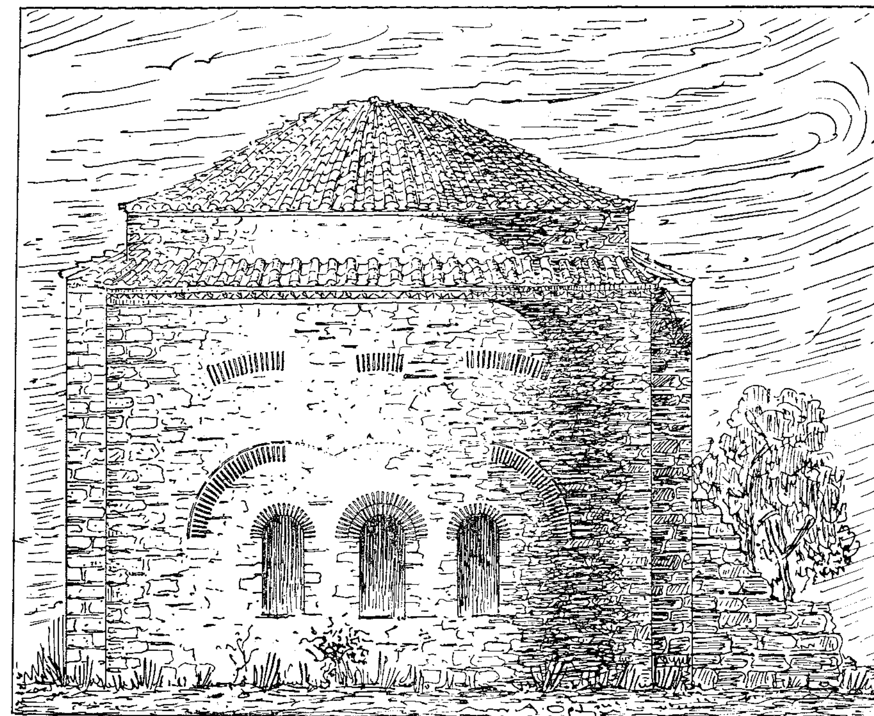

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας ἀπὸ ΝΑ.

ὁποίων παρεμβάλλονται ὁριζοντίως μεγάλαι πλίνθοι, πάχους 0.03 μ. Ὁ κύλινδρος τῆς ἀψῖδος διατρυπᾶται εἰς τὸ κάτω του μέρος ὑπὸ τριῶν μονολόβων ἀνοιγμάτων — ἑνὸς μέσου, πλάτους 0.67 μ. καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτοῦ, πλάτους 0.57 μ. — καλυπτομένων διὰ πλινθίνων τοξωτῶν ὑπερθύρων (εἰκ. 5). Εἰς τὴν μεταξὺ τῶν παραθύρων καὶ τοῦ γείσου ζώνην παρατηροῦνται ἀνακουφιστικὰ τόξα ἤτοι δύο τεταρτοκύκλια κατὰ τὰ πλάγια καὶ ἓν ἐλαφρότατα καμπύλον ὁριζόντιον, δίκην ἐπιπέδου θόλου, εἰς τὸ μέσον (εἰκ. 5). Τοιαῦτα ἀνακουφιστικὰ τόξα συναντῶμεν εἰς ἀψῖδας ἱεροῦ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὡς π.χ. εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης[1]· ὅτι δὲ καὶ ἡ ἐξε-

[1] Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, σ. 106 εἰκ. 38. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, σ. 219 εἰκ. 174.

ταζομένη ἀψὶς εἶναι παλαιοχριστιανικὴ ἀποδεικνύουν, πλὴν τοῦ χαρακτηριστικοῦ διὰ τοιαύτας βασιλικὰς μεγέθους αὐτῆς, καὶ τὰ ἑξῆς ἀκόμη στοιχεῖα: α) ἡ θλάσις τῆς στέγης τοῦ καλύπτοντος αὐτὴν τεταρτοσφαιρίου, ἥτις σχηματίζει ἐξωτερικῶς βαθμιδωτὴν διάταξιν (εἰκ. 2, τομή). Ἡ τοιαύτη βαθμιδωτὴ διάταξις, ἀπαντῶσα ἤδη εἰς μνημεῖα τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων[1],

Εἰκ. 5. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς.

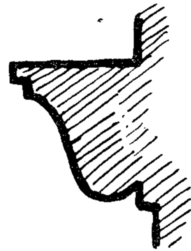
ἐφηρμόσθη συχνάκις εἰς ἀψῖδας ἱεροῦ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν[2], ἐξηκολούθησε δὲ νὰ εἶναι ἐν χρήσει μέχρι καὶ τοῦ 10ου μ.Χ. αἰῶνος[3] εἰς ἀψῖ-

[1] Θέρμαι τῶν Τρεβήρων O. Krencker, Die Trierer Kaiserthermen, Augsburg 1929, σποράδην.

[2] Π.χ. εἰς τὰς βασιλικάς: τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης (Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, πίν. VII). Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ.ἀ. σ. 114 εἰκ. 43, Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ. σ. 218 εἰκ. 172), τὴν βασιλικὴν τῶν Ἁγ. Θεοδώρων Κερκύρας (ἀδημοσίευτος εἰσέτι), εἰς τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν τῶν Σερρῶν (Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε', 1939/40, σ. 155 εἰκ. 2) κλπ.

[3] Ναὸς Σκριποῦς (J. Strzygowski, Byz. Zeitschr III, 1894, πίν. 1, 1 καὶ 4), Μ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ, 1931, σ. 123 εἰκ. 4). Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας (Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Θ', 1961, σ. 5 εἰκ. 2). Μαυριώτισσα Καστοριᾶς (Τσαμίσης, ἔ.ἀ. εἰκ. 25).

δας βασιλικῶν καὶ τρουλλαίων ναῶν. β) Ὁ κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἐσωτερικῶς περιθέων τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ κοσμήτης (εἰκ. 6), ὅστις παρουσιάζει διατομὴν κοιλοκύρτου κυματίου ὁμοίου πρὸς τὸ τοῦ κοσμήτου τῆς ἀψῖδος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Κωρύκου τῆς Μ. Ἀσίας[1].

Εἰκ. 6. Τομὴ τοῦ κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ κοσμήτου.

ΙΙ. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ βορείου κλίτους. Τούτου σώζεται μικρὸν μόνον τμῆμα, ὀργανικῶς συνδεδεμένον πρὸς τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2, κάτοψις). Ἡ τοιχοδομία του εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῆς ἀψῖδος, διατηρεῖται δὲ εἰς μῆκος μόνον 1.00 καὶ εἰς ὕψος περίπου 2 μ. Εἶμαι βέβαιος, ὅτι ἀνασκαφὴ ἐνεργουμένη κατὰ προέκτασιν τοῦ σωζομένου μικροῦ ὑπεργείου τμήματος θ' ἀποκαλύψῃ κατὰ τὰ θεμέλια αὐτῆς ὁλόκληρον τὴν διαδρομήν του καὶ θὰ καθορίσῃ τὸ ἀγνοούμενον τώρα πλάτος τοῦ βορείου κλί-

Εἰκ. 7. Ἡ σημερινὴ βόρειος πλευρὰ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας.

τους. Τοῦτ' αὐτὸ θέλει συμβῆ ἐὰν σκαφῇ ἀντιστοίχως καὶ τὸ νότιον κλῖτος.

[1] S. Guyer, Meriamlik und Korykos (Monumenta Asiae Minoris antiqua) II, 1930, σ. 99 εἰκ. 91. Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, σ. 377 εἰκ. 343, 4.

ΙΙΙ. Οἱ πεσσοὶ τῆς βορείου πεσσοστοιχίας τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 2 κάτοψις Α, Α)· οὗτοι εἶχον διαστάσεις 0.87 × 0.70 μ., ἀπεῖχον δὲ ἀπὸ τοῦ ἄκρου μὲν 0.70, μεταξύ των δὲ 2.13 ἕως 2.20 μ. Τὰ μεταξύ των κενὰ ἐγεφυροῦντο διὰ τόξων ἐκ μεγάλων πλίνθων (πλάτους 0.36 μ.) καλῶς διακρινομένων ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 7). Πλὴν τῶν δύο πρώτων τόξων, παρατηροῦνται περαιτέρω καὶ ἄλλα προϋποθέτοντα τὴν ὕπαρξιν

Εἰκ 8. Τὸ ἕτερον τῶν πλινθίνων τόξων τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς.

ἀντιστοίχου πεσσοῦ, ὅστις παρεστάθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 2, κάτοψις καὶ εἰκ. 7) δι' ἐστιγμένης γραμμῆς. Ἀντίστοιχοι πεσσοὶ θὰ ὑπῆρχον βεβαίως καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, δὲν εἶναι ὅμως πλέον σήμερον ὁρατοί, εἴτε διότι ὁ νότιος σημερινὸς τοῖχος ἐκτίσθη ἐξ ὁλοκλήρου νέος ἀργότερον, εἴτε ἕνεκα τοῦ καλύπτοντος τὸν τοῖχον τοῦτον παχέος κονιάματος, ὅπερ, μὴ τεθὲν εὐτυχῶς καὶ εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἀφῆκε μέχρι σήμερον ὁρατὰ τὰ λείψανα τῆς βορείου πεσσοστοιχίας.

Δευτέρα περίοδος. Ὁ ἀρχικὸς ἐν σχήματι τρικλίτου ξυλοστέγου βασιλικῆς ναός, ἀνεγερθεὶς πιθανῶς κατὰ τὸν 6ον μ.Χ. αἰῶνα, θὰ κατεστράφη

ἴσως κατά τινα ἐπιδρομὴν τῶν Σλάβων, τὸν $7^{ον}$ ἢ $8^{ον}$ αἰῶνα, ἀνεκτίσθη δ' ἔπειτα μικρότερος, περιορισθεὶς μόνον εἰς τὸ μέσον κλῖτος τοῦ ἀρχικοῦ, ὡς τοῦτο συνέβη διὰ πολλοὺς ἄλλους παλαιοχριστιανικοὺς ναούς (Ταξιάρχης Καλυβίων Κουβαρᾶ[1] Ἀττικῆς, Καστρὶ Χερσονήσου Κρήτης[2] κλπ.). Τότε τὰ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενὰ διαστήματα ἐφράχθησαν διὰ τοιχοποιΐας, ἀφεθέντων μόνον μικρῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 2, κάτοψις β β) διὰ θύρας ἐξόδου ἢ παράθυρα. Ἡ δευτέρα αὕτη περίοδος ἐδηλώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως διὰ σταυρωτῆς διαγραμμίσεως.

Τρίτη περίοδος. Ἀκόμη ἀργότερον ὁ τέως ξυλόστεγος δεύτερος ναὸς θὰ ἐκαλύφθη διὰ κτιστῆς κυλινδρικῆς καμάρας, χάριν τῆς ὁποίας παρέστη ἀνάγκη ἐνισχύσεως τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν, αἵτινες θὰ ἐδέχοντο τὰς ὠθήσεις τοῦ θόλου, διὰ τῆς κατασκευῆς ἑκατέρωθεν σειρᾶς τυφλῶν ἁψίδων, οἵας συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους θολωτοὺς ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς[3], τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῆς Κρήτης[4], μονοκλίτους τε[5] καὶ τρικλίτους[6].

Ἡ τρίτη αὕτη περίοδος ἐδηλώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως (εἰκ. 2) δι' ἁπλῆς διαγραμμίσεως. Ἕως ποῦ ἐξετείνετο πρὸς δυσμὰς ὁ ναὸς οὗτος δὲν γνωρίζομεν. Πάντως εἰς ἀπόστασιν 12.15 μ. ἀπὸ τῆς ΒΑ. γωνίας παρατηρεῖται σαφὴς ἁρμὸς χωρισμοῦ τῆς τοιχοποιίας (εἰκ. 7), τὸ δὲ πέραν αὐτοῦ τμῆμα θὰ πρέπει ν' ἀνήκῃ εἰς τὴν τετάρτην καὶ τελευταίαν περίοδον.

Πρὸς χρονολόγησιν τῆς τρίτης περιόδου τοῦ ναοῦ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ εἰς ἡμᾶς ἡ πληροφορία, τὴν ὁποίαν παρέσχεν ὁ τὸ 1883 ἱστορίαν

---

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ ΛΕ', 1923, σ. 171 εἰκ. 5.

[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1956, σ. 123.

[3] Ἰδίᾳ τῆς Μεσοποταμίας (G. L. Bell, Churches and monasteries of the Tur Abdin, Zeitschr. für Gesch. d. Architektur, Beiheft 1913, σ. 65, 68, 71, 77 κλπ.) καὶ τῆς Ἀρμενίας (Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, Wien 1918, εἰκ 147, 159, 161, 166, 167, 172, 177). Τὸ αὐτὸ σύστημα ἐφηρμόσθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ εἰς πολλοὺς ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (βλ. Ἀ. Ὀρλάνδον, Ε.Ε.Β.Σ. Β', 1925, σ. 292 ἕως 295 καὶ εἰκ. 4 ἕως 11), διότι εἶχε τὸ πλεονέκτημα νὰ αὐξάνῃ τὴν ἐπιφάνειαν ἑδράσεως τοῦ θόλου, χωρὶς καὶ νὰ ἐλαττώνῃ σημαντικῶς τὸν ὠφέλιμον ἐσωτερικὸν χῶρον, τοῦ ὁποίου μάλιστα αἱ τυφλαὶ ἁψῖδες ἐσχημάτιζον ὡραῖον διακοσμητικὸν στοιχεῖον.

[4] G. Gerola, Monum. Veneti nell' isola di Creta τ. 2 εἰκ. 137, 226, 227, 229, 232, 261 κλπ.

[5] Ναὸς Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Θηβῶν (872 μ.Χ.) Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1924, σ. 5 καὶ 9.

[6] Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζαραφώνας καὶ Ἀπιδεῶν Λακωνίας (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ε.Σ.Β.Σ. Δ' (1927) εἰκ. 1 καὶ 2 καὶ σ. 347 εἰκ. 10).

τῶν Αἰτωλῶν ἐκδόσας Θ. Χαβέλλας[1]. Κατὰ ταύτην *καθ' ἃ ἐξάγεται ἐξ ἐφθαρμένης ἐπιγραφῆς ὁ τρισυπόστατος ἐν Μεγάλῃ Χώρᾳ ναὸς τῆς Παναγίας ἀνῳκοδομήθη τῇ συνδρομῇ τῆς Ἄννης,* ἤτοι τῆς συζύγου τοῦ δεσπότου τῆς Ἄρτης Νικηφόρου, δηλαδὴ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος. Δυστυχῶς ὁ Χαβέλλας οὔτε τὸ κείμενον τῆς εἰρημένης ἐπιγραφῆς παρέθεσεν οὔτε καὶ καθώρισε τὴν ἐν τῷ ναῷ θέσιν αὐτῆς. Ἔχοντες ὅμως ὑπ' ὄψιν τὸ φιλοκόδομον τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου[2], εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῶν ὁποίων ὑπήγετο ἡ περιοχὴ τῆς Μεγάλης Χώρας, δὲν διστάζομεν νὰ δεχθῶμεν ὡς ἀξιόπιστον τὴν πληροφορίαν τοῦ Χαβέλλα, ἂν καὶ ὁ πάλαι ἐπισκεφθεὶς τὸν ναὸν Λαμπάκης δὲν ἀναφέρει τὴν ἐπιγραφήν.

Ἐκ τοῦ Χαβέλλα ἀναμφιβόλως ἀντλῶν δέχεται ὡς κτήτορα τοῦ ναοῦ τὴν Ἄνναν καὶ ὁ Θ. Θωμόπουλος[3], ὅστις μάλιστα ὁρίζει καὶ τὸ ἔτος —1294— καθ' ὃ *ἡ αὐτοκράτειρα Ἄννα, σύζυγος τοῦ Νικηφόρου ἔκτισε* (εἰς Μεγάλην Χώραν) *πολυτελῆ καὶ μεγαλοπρεπῆ ναὸ τῆς Θεοτόκου ποὺ σώζεται ἀκόμα.* Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Θωμόπουλος παρέλαβε τὴν περὶ Ἄννης εἴδησιν ἀπὸ τὸν Χαβέλλαν, – τὸν ὁποῖον ἐν τούτοις δὲν ἀναφέρει, διότι δὲν ἀναφέρει καὶ τὴν πηγὴν ἐξ ἧς ἀρύεται τὴν εἴδησιν – αὐτοσχεδιάζων δὲ περαιτέρω συνεδύασε τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν κατ' Ἰούλιον τοῦ 1294 γενομένην παραχώρησιν τῶν φρουρίων τῆς Ναυπάκτου, τοῦ Βλοχοῦ (εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ ὁποίου κατὰ Χαβέλλαν[4] ἀνήκει ἡ Μεγάλη Χώρα), τοῦ Ἀγγελοκάστρου καὶ τῆς Βονίτσης, εἰς τὸν νυμφευθέντα τὴν θυγατέρα τῆς Ἄννης Θάμαρ πρίγκηπα Φίλιππον, υἱὸν Καρόλου Β' τοῦ Ἀνδηγαυοῦ (Anjou) καθ' ἃ μανθάνομεν ἐκ τοῦ βιβλίου τῆς Κουγκέστας[5].

Τετάρτη περίοδος. Κατὰ ταύτην ὁ μὲν καλύπτων τὸ μέσον κλῖτος κυλινδρικὸς θόλος εἶχε πλέον καταπέσει, πιθανῶς κατά τινα βιαίαν σεισμικὴν δόνησιν, ἐξ ἐκείνων αἵτινες συχνὰ συνταράσσουν τὸ ἔδαφος τῆς Δυτ. Ἑλλάδος καὶ

---

[1] Θ. Χαβέλλα, Ἱστορία τῶν Αἰτωλῶν, ἐν Ἀθήναις 1883, τ. Β' σ. 12.

[2] Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ὀρλάνδον ἐν Ἀρχ. Δελτ. τ. 5, 1919, σ. 1.

[3] Θ. Θωμοπούλου, Τὸ Ἀγρίνιο ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα, Ἀθήνα 1957, σ. 23 - 24.

[4] Ἔνθ' ἀν. σ. 12.

[5] Livre de la Conqueste ἐν Buchon, Recherches historiques Α' σ. 320 - 4 καὶ 455. Ὁ αὐτός, Nouvelles recherches Β', μέρος Α' σ. 306 - 8, 315 - 6 καὶ 407 - 9. Κ. Σάθας, Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα, σ. 39. Κ. Hopf, ἐν Allgem. Encyklop. τῶν Ersch καὶ Gruber τ. 85 σ. 338, Ι. Ρωμανός, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἐν Κερκύρᾳ 1895, σ. 94. Ὁ Buchon καὶ ὁ Σάθας ταυτίζουσι τὸ ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Κουγκέστας ἀναφερόμενον φρούριον τοῦ Blecova πρὸς τὸ Βραχώρι, ἐν ᾧ ὀρθότερον ὁ Hopf (ἔ.ἀ. σ. 336), ὁ Ρωμανός (ἔ. ἀ.) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Χαβέλλας (ἔ. ἀ.) πρὸς τὸν βυζαντινὸν Εὐλοχὸν ἤτοι τὸν σημερινὸν Βλοχόν.

τῶν Ἰονίων νήσων, ὁ δὲ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ κατηδαφίσθη χάριν ἐπεκτάσεως τοῦ ναοῦ πρὸς δυσμὰς κατὰ 5.50 μ., ὁπότε καὶ κατεσκευάσθη ὑπεράνω τῆς νέας θύρας τῆς εἰσόδου λίθινον κωδωνοστάσιον (εἰκ. 9), ὅλος δὲ ὁ ναὸς ἐκαλύφθη διὰ ξυλίνης ὀροφῆς (ταβάνι), τεθείσης εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2, τομή). Ἡ τε-

Εἰκ. 9. Ἄποψις τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας ἀπὸ ΝΔ.

τάρτη αὕτη περίοδος ἐδηλώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως (εἰκ. 2) διὰ κοκκιδωτῆς στίξεως. Πότε δὲ ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ τελευταία προσθήκη διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς *— 1805 Μαρτίου —*, τὴν ὁποίαν ἀνέγνωσεν ὁ Λαμπάκης «ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς» καὶ ἥτις δὲν σώζεται πλέον σήμερον, ὡς ἐπίσης δὲν σώζονται καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ κατεδαφισθέντος δυτικοῦ τοίχου τοῦ παλαιοῦ ναοῦ μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι, τὰς ὁποίας ἀναφέρει ὁ Λαμπάκης[1] καὶ αἱ ὁποῖαι εἰκόνιζον τὰς ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ

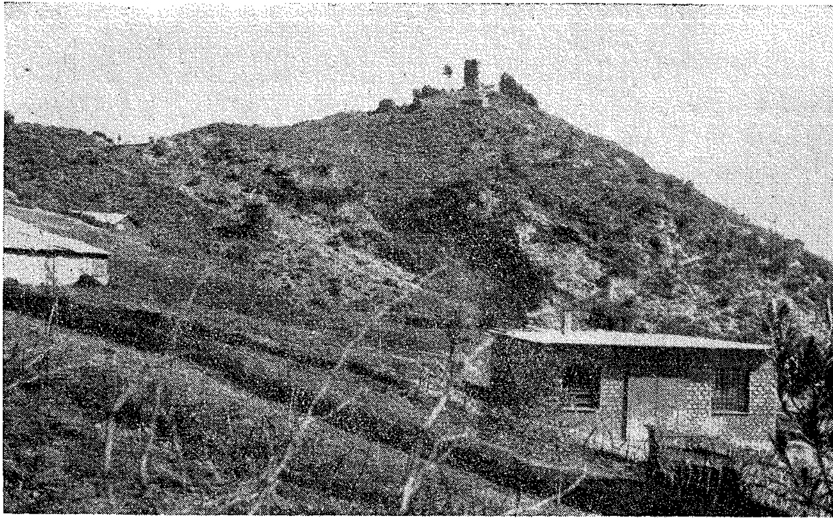
[1] Ἑβδομὰς Γ', 1886, σ. 311.

τιμωρίας διαφόρων ἁμαρτωλῶν, ὡς π.χ. τοῦ *κλέπτου*, τὸν ὁποῖον ὁ διάβολος κρεμᾷ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ, *τῶν κοιμομένων κατὰ τὴν ἁγίαν Κυριακὴν ἢ τὲς ἑορτές*, τοῦ *μυλωνᾶ*, ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ τοῦ ὁποίου κρέμαται ὁ ὀνικὸς λίθος[1], τῆς *κουρκουσούρας*, εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ὁποίας ὁ διάβολος θέτει ὄφιν, τοῦ *παραζηγιαστῆ*, τοῦ *κρασοπώλου* κλπ.[2]

---

[1] Πβλ. 1) τὸ κατὰ Μᾶρκον (θ', 42) εὐαγγέλιον: *περίκειται λίθος μυλικὸς περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ*, καὶ 2) τὸ κατὰ Ματθαῖον (ΙΗ', 6): *συμφέρει αὐτῷ ἵνα κρεμασθῇ μύλος ὀνικὸς ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ καταποντισθῇ ἐν τῷ πελάγει τῆς θαλάσσης.*

[2] Ὅρα ὅμοια θέματα καὶ εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου τῆς Καστοριᾶς (Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Δ', 1938, σ. 177-179) καὶ εἰς τοὺς ἑξῆς ναοὺς τῆς Κρήτης: Ἅγ. Γεώργιον Πλεμενιανῶν Σελίνου (G. Gerola, Monum. Veneti nell' isola di Creta 2, σ. 342), Ἁγ. Ἰωάννου καὶ Παναγίας Σελίου Ρεθύμνης (Gerola, ἔ.ἀ. σ. 343), Ἁγ. Βασιλείου Κισσοῦ (Gerola, ἔ.ἀ. σ. 343), Ἁγ. Ἰωάν· Ἀξοῦ Μυλοποτάμου (Gerola, ἔ.ἀ. 344) καὶ ἀλλαχοῦ.

4) ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΚΑΣΤΡΟΥ

α. ***Ἱστορία.*** Εἰς τὸ μέσον τῶν τεσσάρων ὀνομαστῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας κωμοπόλεων τῆς Αἰτωλίας: Ζαπάντι (σημ. Μεγάλης Χώρας), Βραχωρίου (σημ. Ἀγρινίου), Ἀνατολικοῦ (ἀρχ. Αἰτωλικοῦ) καὶ Μεσολογγίου καὶ οὐχὶ μακρὰν τοῦ Ἀχελῴου, προβάλλει ἐπὶ τῆς κορυφῆς χθαμαλοῦ κωνικοῦ λόφου τῶν ΒΔ. παραφυάδων τοῦ Ζυγοῦ (ἀρχ. Ἀρακύνθου) τὸ ἠρειπωμένον μεσαιωνικὸν φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου[1] (εἰκ. 1).

[1] Ἀγγελόκαστρον ὀνομάζεται γενικῶς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν πηγῶν (Καντακ. II, 34 Βόννης σ. 510). [Μόνον ὁ Λαόν. Χαλκοκονδύλης IV (Βόν. 213, 4) ὀνομάζει αὐτὸ ἐπὶ τὸ ἀρχαϊκώτερον *Ἀγγελοπολίχνην*, ὅπως καὶ τὸ Ἀργυρόκαστρον *Ἀργυροπολίχνην* Βιβλ. IV Βόννης σ. 209, 18 - 324, 5]. Ἠπειρωτικά, Fragm. II Βόννης σ. 215 (=Ἱστορικὸν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ ἔκδ. Γαβρ. Δεστούνη, Πετρούπολις 1858 σ. 10 § 8=ἔκδ. Seb. Cirac Estopañan, Barcelona 1943, κεφ. VIII, σ. 125) Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτου, Ἐπιστολὴ τοῦ ἔτους 1436 φ. 30r (P. Maas, Beiträge zur Forschung. Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal I, München 1913, 10, ὅθεν E. Ziebarth, Ἠπειρ. Χρον. 1, 1926, σ. 117). Τζάνε Κορωναίου (1519) Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα κλπ. παρὰ Κ. Σάθᾳ, Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι 1867, σ. 4, 6, 7.—Μελετίου, Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα, ἔκδ. Ἀνθ. Γαζῆ 1807 τ. Β σ. 307.—Ἀναστ. Γορδίου, βίος Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ ἐξ Αἰτωλίας (Ν. Ἑλληνομν. Δ΄, 34). Εἰς τὰ ξενόγλωσσα κείμενα φέρεται ἄλλοτε ὡς *Gello-Castro* (Chronique de Morée, ἔκδ. I. Longnon, Paris 1911, σ. 262 § 658) ἄλλοτε ὡς *Ariocastro* (Giov. Musachi, despoto di Epiro, Historia della casa Musachia παρὰ Ch. Hopf, Chroniques Grécoromanes, Berlin 1873, σ. 270 ἑξ.) ἔνθα βεβαίως πρόκειται περὶ τοῦ Ἀγγελοκάστρου καὶ οὐχὶ τοῦ Ἀργυροκάστρου, ὡς ὑπέλαβεν ὁ Hopf (αὐτόθι σ. 283 σημ. 1)·

Ὡς καὶ τὸ ὄνομά του μαρτυρεῖ τὸ κάστρον αὐτὸ μετὰ τοῦ σχετικοῦ κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ λόφου του συνοικισμοῦ θὰ ἐκτίσθη βεβαίως ὑπὸ τῶν δραστηρίων καὶ τόσον φιλοικοδόμων δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, τῶν ἀγγελωνύμων Κομνηνῶν[1]. Δὲν ὑπῆρξεν ὅμως τὸ Ἀγγελόκαστρον «ἕδρα καὶ πρωτεύουσα» τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, ὡς συνήθως γράφεται ἐσχάτως[2], ἀλλὰ δευτερεύουσα πολίχνη· διότι πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἦτο ἡ γέμουσα λαμπρῶν βυζαντινῶν μνημείων Ἄρτα[3], ἥτις καὶ ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι πρώτη τῶν πόλεων τοῦ δεσποτάτου καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὡς μανθάνομεν καὶ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ἐξ ὧν ὁ μὲν Καντακουζηνὸς[4] λέγει ὅτι ἡ Ἄρτα *τῆς Ἀκαρνανίας ὡς παρὰ κεφάλαιον τῶν πόλεων ἐστί*, ὁ δὲ Νικηφόρος Γρηγορᾶς[5] τὴν ἀποκαλεῖ *μητρόπολιν τῶν Ἀκαρνάνων* καὶ ὁ Λαόν. Χαλκοκονδύλης[6] *μητρόπολιν τῆς Ἀκαρνανίας χώρας*. Τέλος καὶ ἐν ἐπιστολαῖς Κυριακοῦ

διότι ὅταν ἀργότερον πάλιν μνημονεύεται (σ. 325) γράφεται ῥητῶς *Angelo-castro seu Ariocastro*, ἔπειτα δὲ πάλιν (σ. 326) λέγεται τρὶς μόνον *Ariocastro*. Εἰς τὰ ὑπόλοιπα ὅμως ξενόγλωσσα κείμενα ἀναγράφεται ὀρθῶς *Angelocastro*, ὡς π.χ. εἰς τὴν ἀπὸ 20 Ἰουλίου 1408 ἀπόφασιν τῆς Συγκλήτου τῆς Βενετίας (N. Iorga, Notes et extraits τ. I, Paris 1899, σ. 162. Πβλ. καὶ τ. II σ. 47 σημ. 5) ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν τὸ 1784 γραφεῖσαν ὑπὸ Nicolò Serra, Storia di Zante παρὰ Ch. Hopf, Chroniques Grécoromanes σ. 342. Σημειώνω δ' ἐνταῦθα, ὅτι ὁ προσφάτως (1959) δημοσιεύσας τὰς περιλήψεις τῶν ἀποφάσεων τῆς Βενετικῆς Συγκλήτου F. Thiriet (Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie τ. II, Paris 1959), εἰς τὸν ἐν τέλει τοῦ βιβλίου του (σ. 281) παρατιθέμενον πίνακα ὀνομάτων χαρακτηρίζει ἐσφαλμένως τὸ Ἀγγελόκαστρον ὡς «place moréote», ἐν ᾧ ἐν τῷ σχετικῷ ἐγγράφῳ πρόκειται σαφῶς περὶ τοῦ αἰτωλικοῦ Ἀγγελοκάστρου.

[1] Πβλ. Ἀναστάσιον τὸν Γόρδιον, ἐν Βίῳ Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ ἐξ Αἰτωλίας (Ν. Ἑλληνομν. Δ΄ σ. 34) λέγοντα: *Ἀγγελόκαστρον . . . καλούμενον, Ἀγγέλου οἶμαι κτίσμα τοῦ Κομνηνοῦ*.

[2] Ν. Ἰ. Γκινόπουλος, ἐν Μ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. λ. *Ἀγγελόκαστρον*. Κ. Σ. Κώνστας, περ. Φθιῶτις 1959, σ. 300 (ἀνατύπ. Ἀθῆνα 1960 σ. 6) καὶ εἰς ἐφημ. Ἀθηνῶν Καθημερινήν, φ. 14528 τῆς 23-12-1959.

[3] Ἰ. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἐν Κερκύρᾳ 1895, σ. 83. Ἐσφαλμένως ὁ Seb. Cirac Estopañan (El legado de la basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina, Barcelona 1943, σ. 125) ἐπικαλεῖται τὸ ἐν Βυζαντίδι τ. Α΄, 1909-10, σ. 15 ὑπὸ Ἀθ. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως δημοσιευθὲν ὑπ' ἀρ. 3 χωρίον συνοδικοῦ γράμματος Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου ὡς ἀπόδειξιν ὅτι ἡ Ἄρτα ἦτο πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου· διότι τὸ ἐν λόγῳ γράμμα ὁμιλεῖ περὶ τῆς Βασιλευούσης, ὡς τοιαύτη δ' ἐχαρακτηρίζετο μόνον ἡ Κωνσταντινούπολις, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον καὶ ἐπεξηγεῖται τοῦτο ἀμέσως ἐν τῷ αὐτῷ γράμματι διὰ τῆς φράσεως *καλοῦμεν γὰρ αὐτὴν καὶ νῦν βασιλεύουσαν κἂν τὰ πρεσβεῖα τῆς ἀρχῆς περιῄρηται*, ὥστε οὐδεμία νὰ καταλείπεται ἀμφιβολία, ὅτι περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οὐχὶ περὶ τῆς Ἄρτης πρόκειται.

[4] II, 34 Βόννης I σ. 509, 15.

[5] XI, 9 Βόννης I σ. 551, 6.

[6] Βιβλ. IV, Βόννης 211, 20.

τοῦ Ἀγκωνίτου τοῦ 1436 ἡ Ἄρτα χαρακτηρίζεται ὡς *regia Acarnanum*[1], καὶ ὡς *βασιλεύουσα τῆς Ἀκαρνανίας*[2] ἐπειδὴ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῶν Ἰωαννίνων (1430) ἐν αὐτῇ εἶχε πάλιν τὴν ἕδραν του Κάρολος ὁ Α΄ ὁ Τόκκος.

Πότε ἀκριβῶς συνῳκίσθη τὸ Ἀγγελόκαστρον δὲν γνωρίζομεν. Πάντως τοῦτο θὰ ἐγένετο ἐντὸς τοῦ 13ου αἰῶνος, ὅτε ἐγκατεστάθη ἐν Ἠπείρῳ καὶ Αἰτωλοακαρνανίᾳ τὸ δεσποτᾶτον «τῶν Ἀγγελοδουκάδων» διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Ἀγγελοκάστρου συνυφαίνεται, ὡς θὰ ἴδωμεν, πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ δεσποτάτου.

Πρώτη μνεία τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελοκάστρου γίνεται εἰς τὴν γαλλικὴν παραλλαγὴν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, τοῦ ἄλλως λεγομένου Βιβλίου τῆς Κουγκέστας (Livre de la Conqueste)[3], ἔνθα ἀναφέρεται, ὅτι ὁ δεσπότης Νικηφόρος[4] (ὁ Α΄, 1271-1296) ἔδωκε, τὴν 12ην Ἰουλίου 1294[5], ὡς προῖκα εἰς τὴν δευτερότοκον αὐτοῦ θυγατέρα Θάμαρ, ὑπανδρευθεῖσαν ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, τὸν νεώτερον υἱὸν τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Καρόλου τοῦ Β΄, Φίλιππον τοῦ Τάραντος, τέσσαρα τῶν ὀχυρωτάτων φρουρίων τοῦ δεσποτάτου ἤτοι τὸ τῆς Ναυπάκτου (Nepant), τοῦ Βλοχοῦ (Blecola)[6], τοῦ Ἀγγελοκάστρου (Gellocastro) καὶ τῆς παραλίου Βονίτσης (Bondonnice) μεθ᾽ ὅλων τῶν προσαρτημάτων των.

[1] Ἡ ἐπιστολὴ παρὰ Collucci, Delle antichità Picene, Fermo 1792-6, τ. XV σ. CX (Κῶδιξ tarvis. φ. 126).

[2] Studi e documenti di storia e di diritto ΙΕ΄, 337.

[3] Buchon, Recherches historiques sur la principauté Française de Morée τ. I, Paris 1845, σ. 321-324 καὶ 455. Chronique de Morée, ἔκδ. Longnon, Paris 1911, σ. 262, Registri Angioini ἀρ. 59 φ. 284 παρὰ Ch. Hopf. Geschichte Griechenlands ἐν Allgemeine Encyklopedie τῶν Ersch καὶ Gruber τ. 85, Leipzig 1867, σ. 336.

[4] Κατὰ τὸν Παχυμέρην III, 4, Βόννης 2. 202, 6 καὶ V, 30 (Βόννης 2 σ. 450, 9) τὸν γάμον ἐνήργησεν ἡ σύζυγος τοῦ Νικηφόρου Ἄννα ἡ Παλαιολογῖνα.

[5] Τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν πορίζόμεθα ἐξ ἐγγράφου τῶν ἀρχείων τῆς Νεαπόλεως δημοσιευθέντος ὑπὸ Davanzatti σ. LXXXI, εἶτα δ᾽ ὑπὸ Buchon ἐν Recherches I σ. 321 καὶ ἐν Nouvelles Recherches II, Paris 1845, σ. 315-16.

[6] Ὁ Buchon (Rech. Histor. σ. 324 σημ. 1) καὶ ὁ Κ. Σάθας (Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα, τ. 1, Ἀθήνησι 1867, σ. λθ΄ καὶ Χρονικὸν Γαλαξειδίου, Ἀθῆναι 1865 καὶ 1914, σ. 16) ἐταύτισαν ἀτόπως τὸ Blecova τοῦ Livre de la Conqueste § 658) πρὸς τὸ Βραχῶρι (σημ. Ἀγρίνιον), ὅπερ ὅμως δὲν ὑφίστατο κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα. Ὀρθότερον ὁ Hopf (Gesch. Griech. σ. 336) καὶ κατ᾽ αὐτὸν ὁ Ρωμανός (Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου σ. 94) καὶ ὁ Θ. Χαβέλλας (Ἱστορία τῶν Αἰτωλῶν τ. Β, Ἀθῆναι 1883, σ. 12) ἐταύτισαν τὸ Blecova, οἱ μὲν δύο πρῶτοι πρὸς τὸν βυζαντινὸν *Εὔλοχόν* (Καντακ. II, 34 Βόννης, σ. 510), ὁ δὲ Χαβέλλας (ἔ. ἀ.) πρὸς τὸν σημερινὸν Βλοχόν. Ἐν τούτοις τὸ Βραχῶρι ἀκόμη ταυτίζουν πρὸ τὸ Blecova καὶ ὁ νεώτερος ἐκδότης τῆς Chronique de Morée I. Longnon (ἔ.ἀ. σ. 262 σημ. 3) καὶ οἱ W. Miller-Σπ. Λάμπρος (Ἱστορ. τῆς Φραγκοκρ. ἐν Ἑλλάδι τ. Α΄, 1909-10, σ. 260), τὸ δὲ σφάλμα τοῦτο ἐπαναλαμβάνει καὶ ἡ νεωτέρα μετάφρασις τῆς αὐτῆς ἱστορίας ὑπὸ Α. Φουριώτη (Ἡ Φραγκοκρατία στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1960, σ, 235).

Ἡ παράδοσις τῶν τεσσάρων μνημονευθέντων φρουρίων εἰς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς ἐκίνησε τὴν μῆνιν τῶν ἀνεψιῶν τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντίνου καὶ Ἀγγέλου, υἱῶν τοῦ σεβαστοκράτορος καὶ δουκὸς τῶν Νέων Πατρῶν Ἰωάννου (τοῦ Α΄) ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων, οἵτινες καὶ ἐκήρυξαν κατὰ τοῦ Νικηφόρου φανερὸν πόλεμον, καθ᾽ ὃν ἐκυρίευσαν τὸ 1295 τὸ Ἀγγελόκαστρον, τὸν γειτονικὸν Ἀχελῷον καὶ τὴν Ναύπακτον[1]. Ἐν τούτοις ἀποθανόντος τὸ 1296 τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου τὰ τέκνα του, ἰδόντα ὅτι διέτρεχον κίνδυνον καὶ ἐκ τοῦ Βυζαντίου, ἐγκατέλειψαν τὸν πόλεμον καὶ ἐπανῆλθον εἰς Θεσσαλίαν. Συνωμολόγησε δὲ μάλιστα καὶ ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ἰωάννην Κωνσταντῖνος εἰρήνην μετὰ τοῦ Νικηφόρου τὸ θέρος τοῦ 1296, ὀλίγους δὲ μῆνας ἀργότερον (Σεπτ. 1296) καὶ μετὰ τοῦ Φιλίππου[2], εἰς τὸν ὁποῖον ἀπέδωκε τὴν Ναύπακτον καὶ τὸν Ἀχελῷον, κρατήσας ἴσως δι᾽ ἑαυτὸν τὸ Ἀγγελόκαστρον, ἐπειδὴ ἐν τῷ μεταξὺ ἀπέθανε καὶ ὁ Νικηφόρος, ὁ δὲ διαδεχθεὶς αὐτὸν Θωμᾶς ἦτο ἀκόμη ἑπταετής. Τοῦ Κωνσταντίνου ὅμως ἀποθανόντος τὸ 1304 καὶ τῆς ἐπιτροπευούσης τὸν ἀνήλικον Θωμᾶν μητρός του Ἄννης τῆς Παλαιολογίνης ἀναγνωρισάσης τὴν ὑπερτάτην κυριαρχίαν τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου — μεθ᾽ οὗ μάλιστα, οὐ μόνον συμμαχίαν ἀλλὰ καὶ κηδεστίαν ἐπειρᾶτο νὰ συνάψῃ[3] — πολλὰ τῶν φρουρίων, ἐν οἷς βεβαίως καὶ τὸ Ἀγγελόκαστρον, περιῆλθον καὶ πάλιν εἰς χεῖρας τοῦ δεσποτάτου, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Φίλιππος, ἅμα ἐλευθερωθεὶς τῆς ἐν Σικελίᾳ αἰχμαλωσίας του, ὥρμησε τῷ 1306 πανστρατιᾷ κατὰ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου ἀλλὰ μὴ δυνάμενος νὰ καταβάλῃ τὸν εἰς βοήθειαν τοῦ Θωμᾶ σπεύσαντα αὐτοκρατορικὸν στρατόν, ἠναγκάσθη νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὸν Θωμᾶν, ὅστις εἰς ἀντάλλαγμα ἔδωκεν εἰς τὸν Φίλιππον χρηματικὴν ἀποζημίωσιν καὶ τρεῖς πόλεις: τὴν Ναύπακτον, τὴν Βόνιτσαν καὶ τὸ Βουθρωτόν[4], τοῦθ᾽ ὅπερ σημαίνει ὅτι αἱ πόλεις αὗται εἶχον περιέλθει πάλιν εἰς τὴν κτῆσιν τοῦ δεσποτάτου.

Ἡ διελκυστίνδα αὕτη μεταξὺ τῶν Ἀνδηγαυῶν ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τοῦ δεσποτάτου ἢ τῶν Βυζαντινῶν ἀφ᾽ ἑτέρου, περὶ κατοχῆς τῶν φρουρίων τῆς Αἰτωλοακαρνανίας συνεχίσθη καὶ ἀργότερον. Οὕτω π.χ. ἡ γειτονικὴ Βόνιτσα, πολιορκηθεῖσα ἐπὶ μακρὸν ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Συργιάνη τοῦ Πιγκέρνη Παλαιολόγου, ἀφῃρέθη ἀπὸ τὸν Φίλιππον τὸ

[1] Registri Angioini ἀρ. 74 (1294-95 D) φ. 88, ἀρ. 75 (1294-95 K) φ. 195v, ἀρ. 77 (1295 D) φ. 136 κατὰ Hopf, ἔ.ἀ. I σ. 355 σημ. 88.

[2] Reg. Ang. ἀρ. 88 φ. 209v.

[3] Παχυμέρης V, 30 Βόννης, σ 450, 15.

[4] Ἰ. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου σ. 113.

1314[1] ἀλλ᾽ ἀνεκτήθη καὶ πάλιν ὑπ᾽ αὐτοῦ τὸ 1331, συμμαχήσαντος πρὸς τὸν γαμβρόν του Walter de Brienne. Τότε δὲ μάλιστα ὑπέταξεν ὁ Φίλιππος καὶ τὰς παρακειμένας εἰς τὴν Βόνιτσαν χώρας τοῦ δεσποτάτου[2].

Ἐν τούτοις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φιλίππου (Δεκ. 1331) οἱ Βυζαντινοὶ διακαῶς ἐπιθυμοῦντες τὴν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ἐνσωμάτωσιν τῶν χωρῶν τοῦ δεσποτάτου, ὁλονὲν ἐπεξέτεινον τὰς εἰς αὐτὸ κτήσεις των. Βλέποντες δὲ καὶ ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ ἐκακοποίουν πολλὰς τῶν βορείων πόλεων αὐτοῦ, ἐστράτευσαν κατ᾽ αὐτῶν τὸ 1334, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν βασιλέα των, ὅστις καὶ ἐπροχώρησε νικητὴς μέχρι τοῦ Δυρραχίου[3]· ὁλόκληρος δὲ τότε ἡ Νέα Ἤπειρος παρέσχεν ὅρκον ὑποταγῆς εἰς τὸν βασιλέα, ὑποταγεῖσα ἄνευ ὅρων εἰς αὐτὸν μετὰ τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῆς Αἰτωλίας, ἐστάλη δὲ μάλιστα τότε ἐκ Κ/πόλεως ἐπίτροπος Ἠπείρου ὁ πρωτοστράτωρ Θεόδωρος ὁ Συναδηνός.

Οἱ ἐντόπιοι ἐν τοσούτῳ ἐπιθυμοῦντες τὴν φαινομενικὴν μᾶλλον ἀνεξαρτησίαν των ὑπὸ τὸν τοπικὸν δεσπότην Νικηφόρον τὸν Β΄, παρακινούμενοι δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Ἀνδηγαυῶν ἐξύφαναν συνωμοσίαν κατὰ τοῦ καθεστῶτος καὶ ὑπὲρ τοῦ δεσπότου Νικηφόρου τοῦ Β΄. Τῆς συνωμοσίας δὲ ταύτης ἡγοῦντο ὁ Βασιλίτζης, ὅστις ἀπέστησε τὴν Ἄρταν[4] καὶ ὁ Καβάσιλας, ὅστις κατέλαβε τοὺς Ρωγούς, ἐν ᾧ 40 ἄλλοι συνωμόται κατέλαβον τὸ παρὰ τὴν Ἀδριατικὴν Θωμόκαστρον. Ὅλαι ὅμως αἱ ἄλλαι πόλεις καὶ τὰ φρούρια τοῦ δεσποτάτου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ρητῶς ἀναφέρονται τό Ἀγγελόκαστρον[5] καὶ ὁ Εὔλοχὸς παρέμειναν πιστὰ εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ὅστις, ἐκστρατεύσας πανστρατιᾷ εἰς Ἤπειρον μετὰ τοῦ μεγάλου δομεστίκου του Καντακουζηνοῦ, βαθμηδὸν τὰ ἐκυρίευσε, παραλαβὼν μεθ᾽ ἑαυτοῦ εἰς Θεσσαλονίκην τὸν Νικηφόρον τὸ 1339, ὅστις μάλιστα καὶ ἐνυμφεύθη τὴν κόρην τοῦ Καντακουζηνοῦ Μαρίαν[6], ἀνακηρυχθεὶς ὑπ᾽ αὐτοῦ δεσπότης.

Ἀλλὰ τὸ δεσποτᾶτον ἐπὶ βραχὺ μόνον παρέμεινεν ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου· διότι νέος, ἀπειλητικὸς ἐχθρὸς ἐνεφανίσθη: ὁ κράλης τῆς Σερβίας Στέφανος Δουσάν, ἀνελθὼν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1331 εἰς τὸν σερβικὸν θρόνον.

Ὁ Δουσὰν ἐπιθυμῶν νὰ ὑποτάξῃ τοὺς Ἕλληνας εἰς τοὺς Σέρβους κατέλαβε διαδοχικῶς πολλὰς πόλεις τῆς Μακεδονίας (Ἀχρίδα, Πρίλαπον, Καστορίαν) καὶ Ἠπείρου (Κάνινα, Αὐλῶνα)[7], ἀργότερον δὲ καὶ τὰς Σέρ-

[1] Registri Angioini ἀρ. 203 (1314c) φ. 33v παρὰ Hopf, ἔ.ἀ. I σ. 419.

[2] Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτ. τῆς Ἠπείρου σ. 135.

[3] Καντακ. II, 32, Βόννης σ. 496.

[4] Καντακ. II, 34, σ. 509 Βόννης.

[5] Καντακ. II, 34, σ. 510 Βόννης.

[6] Καντακ. II, 33. Βόννης σ. 501, 19 καὶ 503, 5.

[7] Hopf, Gesch. Griech. I, 429 καὶ 442.

ρας, εἶτα δ᾽ ἐστράτευσε κατὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἀκαρνανίας, αἵτινες ὑπήκουον ἀκόμη εἰς τοὺς Ἕλληνας[1].

Τέλος τὸ 1339, ἀποθανόντος τοῦ δεσπότου Ἰωάννου, ἥρπασεν ὁ Δουσὰν τὰς ἐπαρχίας αὐτοῦ[2] πέμψας εἰς Θεσσαλίαν καὶ Αἰτωλίαν[3] τὸν Ἰωάννην Πρεάλουμπον.

Ὁ Καντακουζηνὸς μαθὼν τὰς μεγάλας προόδους τῶν Σέρβων ἐκίνησε κατ᾽ αὐτῶν πόλεμον καὶ ἀνέκτησε πόλεις τινὰς τῆς Μακεδονίας, ἠνάγκασε δὲ μάλιστα καὶ τὸν Δουσὰν νὰ ζητήσῃ εἰρήνην τὸ 1350. Ἀλλ᾽ οὗτος τὸν μὲν ἀδελφόν του Συμεὼν Οὔρεσην εἶχεν ἤδη καταστήσει δεσπότην τῆς Ἠπείρου καὶ Ἀκαρνανίας, τὸν δὲ Πρεάλουμπον καίσαρα τῆς Θεσσαλίας[4].

Καὶ ἐφ᾽ ὅσον μὲν ἔζη ὁ Δουσὰν ἐπεκράτει ἡσυχία, ὅταν ὅμως οὗτος, ὡς καὶ ὁ Πρεάλουμπος, ἀπέθανε τὸ 1350, ἐπῆλθεν ἀναρχία. Οὕτω τὸ 1354 ἀφ᾽ ἑνὸς μέν ἐμφανίζεται κύριος τοῦ Ἀγγελοκάστρου ὁ Ἀλβανὸς Πέτρος Μπούας[5], ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ Νικηφόρος ὁ Β΄ ἐκυρίευσε τὴν Θεσσαλίαν τῇ συνδρομῇ τοῦ ἐπ᾽ ἀδελφῇ γαμβροῦ του Συμεών[6], ἔπειτα δ᾽ ὅμως (1357), ἀγνωμόνως φερθείς, ἐξεδίωξε τὸν Συμεὼν καὶ τὴν ἀδελφήν του Θωμαΐδα εἰς Καστορίαν, περιβληθεὶς αὐτὸς πᾶσαν τὴν ἀρχὴν Θεσσαλίας, Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας[7]. Οὕτω καὶ πάλιν τὸ Ἀγγελόκαστρον περιῆλθεν εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ δεσποτάτου· δὲν ἔμεινεν ὅμως ἐπὶ πολὺ ὑπ᾽ αὐτό, διότι τὸ 1358[8] οἱ Ἀλβανοὶ ὑπὸ στρατηγὸν τὸν Κάρολον Θώπιαν συνεκρούσθησαν μὲ τὸν Νικηφόρον παρὰ τὸν Ἀχελῷον ἤτοι μεταξὺ Ἀνατολικοῦ καὶ Ἀγγελοκάστρου, τότε δὲ ὁ Νικηφόρος αἰχμαλωτισθεὶς ἐφονεύθη ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν[9], μετ᾽ αὐτοῦ δ᾽ ἐτελείωσε καὶ τὸ γένος Ἰωάννου τοῦ Β΄.

Ὁ Συμεὼν μαθὼν τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου ἐτράπη κατὰ τῆς Θεσσαλίας, ἣν καὶ ὑπέταξεν, εἶτα δ᾽ ἐστράφη καὶ ἐκυρίευσε τὴν Ἤπειρον (Ἄρταν, Ἰωάννινα καὶ λοιπὰ φρούρια). Φροντίζων ὅμως μόνον περὶ τῆς Βλα-

[1] Ρωμανός, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου σ. 147.

[2] Γρηγορᾶς ΛΖ, 50 Βόννης 3 σ. 557.

[3] Χαλκοκονδύλης, Βιβλ. I. Βόννης σ. 29, 2 καὶ Βιβλ. IV, Βόννης 211, 6.

[4] Ἠπειρωτικά, Frgm. II Βόννης σ. 213 (=Χρονικὸν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ) ἔκδ. Δεστούνη Γ, Πετρούπολις 1888, σ. 7 § 5.

[5] Τζάνε Κορωναίου, Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα στ. 47 (παρὰ Κ. Σάθα, Ἑλλην. Ἀνέκδοτα, Ἀθήνησι 1867, σ. 4): *καὶ ἕνας Μπούας ἤκουεν ὄνομα μισὲρ Πέτρος | ... ὁποῖος τὸ Ἀγγελόκαστρον τὸ ὥριζεν ἐτότης | καὶ ἦτον καὶ καθολικὸς αὐθέντης καὶ δεσπότης.*

[6] Γρηγορᾶς, ΛΖ, 50 Βόννης σ. 557.

[7] Ἠπειρωτ. II Βόννης σ. 212, 3. Ἔκδ. Δεστούνη σ. 6 § 3.

[8] Ἠπειρωτ. II σ. 213, 3 Ἔκδ. Δεστούνη σ. 6 § 3. Κατὰ τὸν Estopañan, El legado κλπ. σ. 120 τὸ 1359.

[9] Ἠπειρωτ. II σ. 213. Ἔκδ. Δεστούνη σ. 7 § 4.

χίας (Θεσσαλίας)[1] ἐμοίρασε τὴν νοτίαν χώραν τοῦ δεσποτάτου εἰς δύο ἐπισήμους ἀλβανικοὺς οἴκους, οἵτινες εἶχον συνάψει πολλὰς κηδεστίας μετὰ Σέρβων. Οὕτω ἀνέδειξε δεσπότην τῆς μὲν νοτίας χώρας — περιλαμβανούσης *τὸν Ἀχελῷον* (Ἀετόν) *καὶ τὰ ἐπέκεινα σὺν τῷ Ἀγγελοκάστρῳ*[2] — τὸν Ἀλβανὸν φύλαρχον Γγῖνον Μπούαν Σπάταν, υἱὸν τοῦ Πέτρου Μπούα, *ἄνδρα δραστήριον καὶ κατὰ πάντα λαμπρὸν καὶ τῷ κάλλει σεμνυνόμενον*[3], τὴν δὲ Ἄρταν μὲ τοὺς Ρωγοὺς κλπ. εἰς τὸν φύλαρχον Πέτρον Λιώσαν, οὕτω δὲ *συντόμως εἰπεῖν ἡ Αἰτωλία πᾶσα ὑπὸ τὴν χεῖρα τῶν Ἀλβανιτῶν ἐγεγόνει*[4].

Οἱ Ἀλβανοὶ ἐπικρατήσαντες, ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν Σέρβων, τοῦ πρώην δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου κατέλυσαν σχεδὸν πᾶν ἴχνος τῆς Ἀνδηγαυικῆς ἀρχῆς. Οὕτω ἀπέσπασαν ἀπὸ τῶν Ἀνδηγαυῶν τὸ Δυρράχιον, τὸ δὲ 1378 ὁ Γγῖνος κατέλαβε τὴν Ναύπακτον, παραμεινάσης εἰς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς μόνον τῆς Κερκύρας. Μόνον τὰ Ἰωάννινα δὲν περιῆλθον τότε εἰς τοὺς Ἀλβανούς[5], κατ' αἴτησιν τῶν κατοίκων των πρὸς τὸν Συμεών, ὅστις κατέστησε δεσπότην τῆς πόλεως τὸν Θωμᾶν Πρεάλουμπον.

Ἀποθανόντος τοῦ Πέτρου Λιώσα τὸ 1374 ὁ αὐθέντης τοῦ Ἀγγελοκάστρου Γγῖνος ὥρμησεν ἐξ Ἀχελῴου καὶ κατέλαβε τὴν Ἄρταν τὸ 1375[6].

Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνος τὸ Ἀγγελόκαστρον καὶ ἡ περιοχή του περιῆλθον καὶ πάλιν εἰς τοὺς Βυζαντινούς· συνάγεται δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Γγῖνος Σπάτας ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, συμβάντος τὸ 1400, προσέλαβεν ὡς μισθοφόρους αὐτοῦ πρὸς κατάληψιν τοῦ Ἀγγελοκάστρου Κάρολον τὸν Α' Τόκκον, κόμιτα Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου καὶ τὸν ἀδελφόν του Λεονάρδον, διαθέτοντα ναυτικὴν δύναμιν, οἵτινες ἐξεπόρθησαν καὶ κατέστρεψαν τὸ Ἀγγελόκαστρον[7]. Ὅταν ὅμως ὁ Κάρολος ἐζήτησε παρὰ τοῦ Γγίνου τὴν ἀμοιβήν του, οὗτος δὲ δὲν εἶχε νὰ τοῦ τὴν δώσῃ, ἐπῆλθε ρῆξις μεταξύ των, ὁπότε ὁ Κάρολος ἐκράτησε δι' ἑαυτὸν τὸ Ἀγγελόκαστρον, ἀργότερον ὅμως ἐπελθόντος συμβιβασμοῦ ἔλαβε, κατὰ τὸν Musachi, ὁ Κάρολος ὡς σύζυγον τὴν μοναχοκόρην τοῦ Γγίνου. Τὴν ὑπὸ τοῦ Καρόλου κατάληψιν τοῦ Ἀγγελοκάστρου σημειώνει καὶ ὁ Hopf ἀλλ' ὡς γενομένην ὄχι πρὸ τοῦ 1400 ἀλλὰ κατὰ τὸ 1405[8] ἢ τὸ 1408[9],

---

[1] Ἠπειρωτ. II σ. 215, 6. Ἔκδ. Δεστούνη σ. 10 § 8.

[2] Ἠπειρωτ. II σ. 215, 10. Ἔκδ. Δεστούνη σ. 10 § 8.

[3] Ἠπειρωτ. II σ. 221, 14. Ἔκδ. Δεστούνη σ. 17 § 15.

[4] Ἠπειρωτικὰ II σ. 215, 13. Ἔκδ. Δεστούνη σ. 8 § 10.

[5] Ἠπειρωτικὰ II σ. 215, 14. Ἔκδ. Δεστούνη, αὐτόθι.

[6] Χαλκοκονδ. Βόννης σ. 210, 11.

[7] Musachi, Storia della casa Musachia παρὰ Hopf, Chroniques Grécoromanes σ. 326.

[8] Chroniques Grécoromanes σ. 530.

[9] Gesch. Griech. II, 103, 105.

ὁμοῦ μὲ τὴν τοῦ Ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ Δραγαμέστου (σημερινοῦ Ἀστακοῦ)[1].

Τοῦ Γγίνου Σπάτα ἀποθανόντος τὸ 1400 ἄνευ νομίμων τέκνων, ἐκληρονόμησεν αὐτὸν ὁ ἀδελφός του Μαυρίκιος ἢ Μουρίκης[2] Μπούας Σγοῦρος, ὅστις ὠνόμασεν ἑαυτὸν δεσπότην Ἄρτης, Ἰωαννίνων καὶ Ἀγγελοκάστρου[3], ἦρξε δ' ἀπὸ τοῦ 1408 μέχρι τοῦ 1418, αὐτὸς δὲ πρῶτος ἐκ τῶν Ἀλβανῶν κατέλαβε τὰ Ἰωάννινα, ἐνῷ ὁ νόθος υἱὸς τοῦ Γγίνου Παῦλος ἐγένετο μέχρι τοῦ 1407 αὐθέντης τῆς Ναυπάκτου, ὅτε τὴν παρεχώρησεν εἰς τοὺς Βενετοὺς ἀντὶ 1500 δουκάτων[4]. Οὐ μόνον δὲ τὴν Ναύπακτον παρέδωκεν ὁ Παῦλος εἰς τοὺς Βενετοὺς ἀλλὰ καὶ τὸ Ἀγγελόκαστρον καὶ τὰς Πάτρας, ὡς συνάγεται ἐξ ἐγγράφων τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας, ἤτοι ἀποφάσεων τῆς Συγκλήτου αὐτῆς χρονολογουμένων ἀπὸ 20 Ἰουλίου 1408 καὶ 26 Μαρτίου 1409[5].

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Κάρολος Α' Τόκκος γενόμενος κύριος πλείστων χωρῶν τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῆς Αἰτωλίας ἐκήρυξε πόλεμον πρὸς τὸν Μαυρίκιον, ὅστις διήρκεσε μέχρι τοῦ 1418, ὅτε ὁ Μαυρίκιος ἐφονεύθη[6], τότε δὲ ὁ Κάρολος ἀνεκηρύχθη δεσπότης Ρωμαίων ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Β'[7], γενόμενος κύριος οὐ μόνον τῶν Ἰωαννίνων ἀλλ' ὁλοκλήρου τοῦ παλαιοῦ δεσποτάτου.

Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἔζη ὁ Κάρολος ἐπεκράτει ἡσυχία καὶ εἰρήνη ἐν Ἠπείρῳ καὶ Αἰτωλοακαρνανίᾳ. Τοῦ Καρόλου ὅμως ἀποθανόντος ἄνευ νομίμων τέκνων τὸ 1429 ἐν Ἰωαννίνοις, διεδέχθη αὐτὸν ὁ ἀνεψιός του Κάρολος ὁ Β', υἱὸς τοῦ ἀδελφοῦ του Λεονάρδου τοῦ Β'. Οὗτος κατέλιπεν εἰς τοὺς πέντε

---

[1] Δὲν εἶναι ἐπίσης ἀκριβὲς τὸ ὑπὸ τοῦ Musachi (ἔ.ἀ.) λεγόμενον, ὅτι ὁ Κάρολος ἐνυμφεύθη τὴν κόρην τοῦ Γγίνου, διότι κατὰ τὸν Hopf (ἔ.ἀ.), ὁ μὲν Κάρολος ἔλαβεν ὡς σύζυγον τὴν Francesca Acciajuoli, κόρην Νερίου τοῦ Α', δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ἡ δὲ κόρη τοῦ Γγίνου Σπάτα ἔλαβε τὸ 1382 ὡς σύζυγον τὸν Ἀλβανὸν Ζενεβίζι, αὐθέντην Μακασίου.

[2] Τζάνε Κορωναίου, Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα παρὰ Κ. Σάθᾳ, Ἀνέκδοτα σ. 7: *ὁπού 'χε τ' Ἀγγελόκαστρο δεσπότης κὺρ Μουρίκης.*

[3] Τζάνε Κορωναίου, Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα σ. 4.

[4] Laugier, Istoria di Venezia V, 247. Hopf, Gesch. Griech. II, 103. Κατὰ Μελέτιον (Γεωγραφία[2] ἔκδ. Β', Βενετίας 1807 σ. 310) τὴν Ναύπακτον *ἐπῆραν οἱ Βενετοὶ ἀπὸ Παῦλον τοῦ Σπάτα ἐν ἔτει 1388.*

[5] Τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἐδημοσιεύθησαν ἐν περιλήψει ὑπὸ N. Iorga ἐν Notes et Extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVes. τ. Α' (Paris 1899) σ. 162-163 καὶ 169 καὶ ὑπὸ P. Thiriet ἐν Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie τ. II, Paris 1959, σ. 85. Τὴν ὑπόδειξιν τοῦ τελευταίου τούτου βιβλίου ὀφείλω εἰς τὸν ἀγαπητὸν συνάδελφον κ. Μ. Μανούσακαν.

[6] Hopf, Gesch. Griech. II, 106.

[7] Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Β' στέψεως Καρόλου τοῦ Α' εἰς δεσπότην βλ. G. Schirò ἐν Byzantion 1959/60, 230.

νόθους υἱοὺς Καρόλου τοῦ Α' τὴν ἐντὸς τοῦ 'Αχελῴου 'Ακαρνανίαν[1]. Τριῶν τῶν πέντε υἱῶν Καρόλου τοῦ Α' τὰ ὀνόματα μᾶς διέσωσεν ὁ Χαλκοκονδύλης[2], ἐκ τούτων δὲ ἐν 'Αγγελοκάστρῳ ἥδρευεν ὁ 'Ηρακλῆς ὅστις μετὰ τοῦ Τύρνου, ἦγε καὶ ἔφερε τὴν χώραν, πολεμῶν δὲ πρὸς τὸν ἐξάδελφόν του Κάρολον τὸν Β' ἀπέσπασεν ἀπ' αὐτοῦ μερίδα τῆς Αἰτωλίας, ἔνθα καὶ ἦρχεν ὡς ὑποτελὴς τοῦ Σουλτάνου, τὸν ὁποῖον καὶ εἶχε βοηθήσει εἰς τὴν κατάληψιν τῶν 'Ιωαννίνων τὸ 1430, ὅτε Κάρολος ὁ Β' ἐκδιωχθεὶς ἐκεῖθεν ἥδρευεν ἐφεξῆς ἐν "Αρτῃ, δεσπότης Ρωμαίων ὑποτελὴς πλέον εἰς τοὺς Τούρκους. Τοῦ 'Ηρακλέους δ' ἐν 'Αγγελοκάστρῳ ἡγεμονεύοντος ἐπεσκέφθη αὐτὸν τὸ 1436 ὁ τότε τὸ πρῶτον τὴν 'Ελλάδα περιηγούμενος φιλάρχαιος ἔμπορος Κυριακὸς ὁ 'Αγκωνίτης (Cyriaco de Pizzicoli), ὅστις καὶ ἐφιλοξενήθη ὑπὸ τοῦ 'Ηρακλέους, εὐγνωμονῶν δὲ διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν αὐτῷ φιλοξενίαν συνέταξεν ἑλληνιστὶ τὸ κάτωθι ποίημα, ὅπερ ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρῶτον ἑλληνιστὶ συνταχθὲν σοννέτο[3]. Τὸ ποίημα τοῦτο μᾶς διετηρήθη εἰς σημειωματάριον τοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἔτους 1436[4] (φ. 30r) ἔχει δ' ὡς ἑξῆς, τηρουμένης τῆς ὀρθογραφίας καὶ τοῦ τονισμοῦ τοῦ πρωτοτύπου :

'Εστι δὲ καλῆ κῶμη ἐν ἀρχῇ τῆς 'Αχαΐας
εἰς Αἰτωλίαν πλήσιον 'Αχελώου τὸν ποταμὸν
'Αγγελοκάστρον κάλουσιν εὔμορφον θεωρίας.
Αὐτὴν τοῦ Κάρλου πρώτου μεγαλήτορα υἱόν,
'Ηρακλέα γεμονευεῖν ηὗρα παῖδας μετὰ δύο,
Κάρωλον μὲν τρίτον, τρίτον δὲ καὶ Λονάρδον,
Θεοείδεοι εἶσαν ὥσπερ παῖδες Πριάμοιο,
ἄριστοι καὶ εἰς πάντες εὐγενίαις εὐεργέτοι
οἱ μὲ ποίαν εἰς φιλείαν εὐεργεσείαν δ' ἐν πλουσίω
οἴκω ἐπεδέξαν ῥεῖα γραφεῖν οὐ δυνόμεν τοι.

'Εκ τοῦ ἀνωτέρω ποιήματος τοῦ Κυριακοῦ μανθάνομεν ὅτι οἱ δύο «θεοείδεοι» υἱοὶ τοῦ 'Ηρακλέους ὠνομάζοντο Κάρολος καὶ Λεονάρδος. Τούτους δὲ κολακεύων ὁ Κυριακὸς χαρακτηρίζει τὸν μὲν ὡς Κάρολον τρίτον, τὸν δὲ

[1] Λαόν. Χαλκοκονδύλης, Βιβλ. V Βόννης σ. 237, 3.

[2] Βιβλ. V Βόννης σ. 237. 'Ωνομάζοντο δ' οὗτοι Μέμνων, 'Ερκούλιος (='Ηρακλῆς) καὶ Τύρνος. "Αλλοθεν πάλιν (Hopf, Chron. Gréc. 530) μανθάνομεν ὅτι ὁ τέταρτος ὠνομάζετο 'Ορλάνδος, ὑπῆρξε δ' αὐθέντης τῆς ἐν ἐν 'Ηπείρῳ Ρηνιάσας, τοῦ δὲ πέμπτου τὸ ὄνομα ἦτο πιθανῶς 'Αντώνιος. 'Ο Μέμνων ἐπροτίμησεν ἀργότερον νὰ μείνῃ ἐν Πελοποννήσῳ (Κερπινῇ).

[3] Τὸ ποίημα τοῦ Κυριακοῦ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ P. Maas ἐν Beiträge zur Forschung. Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal, München 1913, σ. 10, ἐξ αὐτοῦ δὲ παραλαβὼν τὸ ἀνεδημοσίευσεν ὁ E. Ziebarth ἐν 'Ηπειρ. Χρον. τ. Α' (1926), σ. 117.

[4] Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Τὸ σονέττο, 'Αθήνα 1926, σ. 9.

ὡς Λεονάρδον τρίτον, θεωρῶν αὐτοὺς οἱονεὶ ὡς διαδόχους Καρόλου τοῦ Β' καὶ Λεονάρδου τοῦ Β'. 'Εν τῇ πραγματικότητι ἐν τούτοις διάδοχοι τῶν ἀνωτέρω δὲν ἐγένοντο οἱ υἱοὶ τοῦ νόθου 'Ηρακλέους ἀλλ' ὁ μὲν Λεονάρδος ὁ Γ' ἦτο υἱὸς Καρόλου τοῦ Β' (1424-1448), Κάρολος δὲ ὁ Γ' (1464-1518) υἱὸς Λεονάρδου τοῦ Γ' (1448-1479)[1].

Καρόλου τοῦ Β' ἀποθανόντος τὸ 1448, ἡ "Αρτα κατελήφθη ἀμέσως (24 Μαρτίου 1449) ὑπὸ τῶν Τούρκων. 'Ο διαδεχθεὶς τὸν Κάρολον Β' υἱός του Λεονάρδος ὁ Γ' παρέμεινε δεσπότης Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Λευκάδος, 'Αγγελοκάστρου, Βονίτζης καὶ Βαρνάτζας, ὑποτελὴς εἰς τοὺς Βενετούς, δυνάμει τῆς συνθήκης τῆς 11 Σεπτ. 1449, μέχρι τοῦ 1460, ὁπότε ἀπώλεσε τὸ 'Αγγελόκαστρον[2] καὶ τὴν Βαρνάτζαν περαιτέρω δέ, τὸ 1479, τὴν Βόνιτζαν καὶ τὰς νήσους καταληφθείσας ὑπὸ τῶν Τούρκων, αὐτοῦ καταφυγόντος εἰς Νεάπολιν τῆς 'Ιταλίας.

Οὕτω πᾶσα ἡ ὑπὸ τῶν Τόκκων ἄλλοτε κατεχομένη ἔκτασις τοῦ δεσποτάτου κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀποτελέσασα ἐφεξῆς τμῆμα τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας[3] καὶ ὀνομασθεῖσα ἔκτοτε ὑπὸ τῶν Τούρκων Κάρλελι[4], ὅπερ ἐσήμαινε τὴν ἄλλοτε χώραν τῶν Καρόλων (Τόκκων).

β) ***Τὰ μνημεῖα.*** Ι. Τὸ κάστρον. Τὸ πανταχόθεν ὀχυρὸν καὶ περίοπτον φρούριον τοῦ 'Αγγελοκάστρου καταλαμβάνει, ὡς ἤδη ἀρχόμενοι εἴπομεν, τὴν κορυφὴν χθαμαλοῦ κωνικοῦ λόφου[5] (εἰκ. 1). Εἶναι δ' ἡ κορυφὴ αὕτη στενομήκης καὶ ἀνισοϋψής, καθόσον τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς ἥμισυ εὐ-

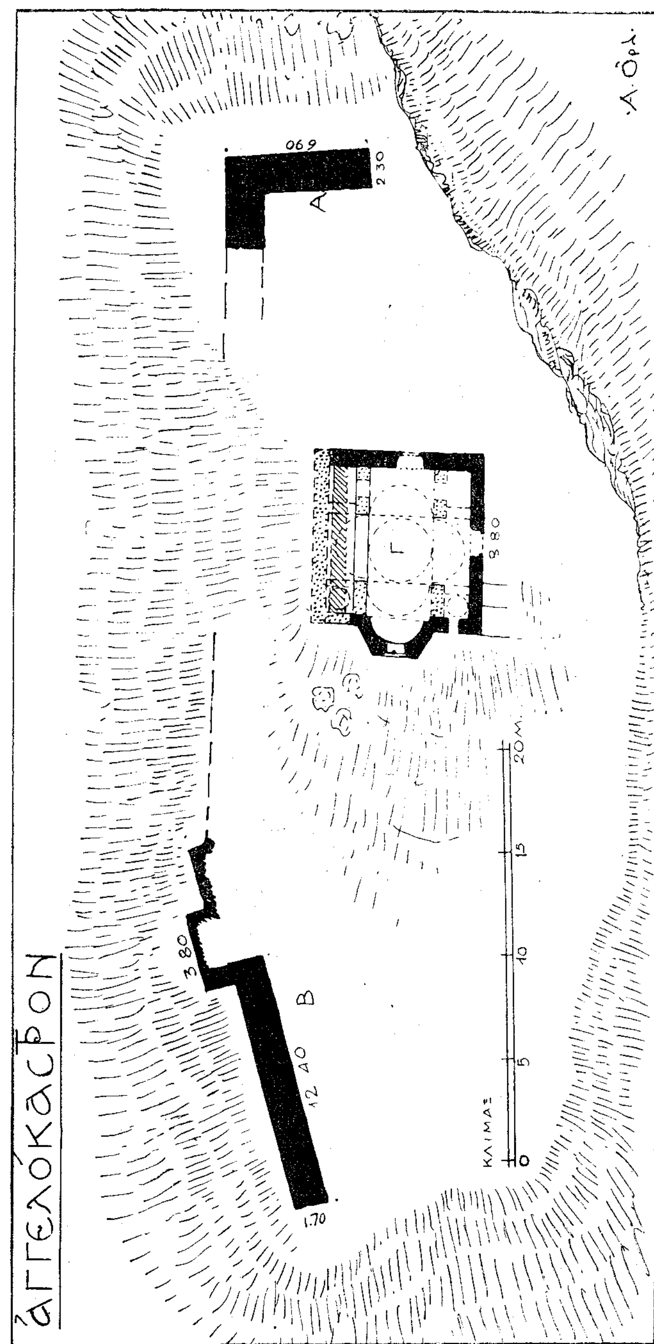
[1] Hopf, Chron. Grécor. 530.

[2] Hopf, Gesch. Griech. II, 120/4.

[3] 'Εξαίρεσιν ἀπετέλεσε μόνον ἡ Ναύπακτος, ὁ ἰσχυρότατος αὐτὸς τῶν χριστιανῶν προμαχών, ἥτις κατείχετο ὑπὸ τῶν Βενετῶν μέχρι τοῦ 1499 (Cappelleti, Storia della Republica di Venezia τ. VI σ. 360), ὅτε καὶ αὕτη κατελήφθη μετὰ ἐπανειλημμένας προσπαθείας διὰ τοῦ σουλτάνου Βαγιαζήτ ὑπὸ τῶν Τούρκων (Φραντζῆς 29. Μελετίου, Γεωγραφία Β' ἔκδ. 1807, σ. 310), ἀφ' ὧν ὅμως πάλιν ἀφῃρέθη περιελθοῦσα εἰς χριστιανικὰς χεῖρας μετὰ τὴν κοσμοϊστορικὴν ναυμαχίαν τοῦ 1571 διεξαχθεῖσαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς Δὸν Ζουὰν τοῦ Αὐστριακοῦ, νόθου υἱοῦ Καρόλου τοῦ Ε' (Μελετίου, Γεωγραφία Β' σ. 304 *ὑπὸ προεστὸν 'Ιωάννην δὲ 'Αούστρια*). 'Εν τούτοις τὸ 1700 (κατὰ Μελέτιον, ἔ.ά. σ. 310 τὸ 1701) ἡ Ναύπακτος, δυνάμει τῆς συνθήκης τοῦ Κάρλοβιτς (1699) περιῆλθε καὶ πάλιν εἰς τοὺς Τούρκους. ὑπὸ τοὺς ὁποίους παρέμεινεν, ὡς καὶ ἡ λοιπὴ Αἰτωλία, μέχρι τῆς 'Ελληνικῆς 'Ανεξαρτησίας.

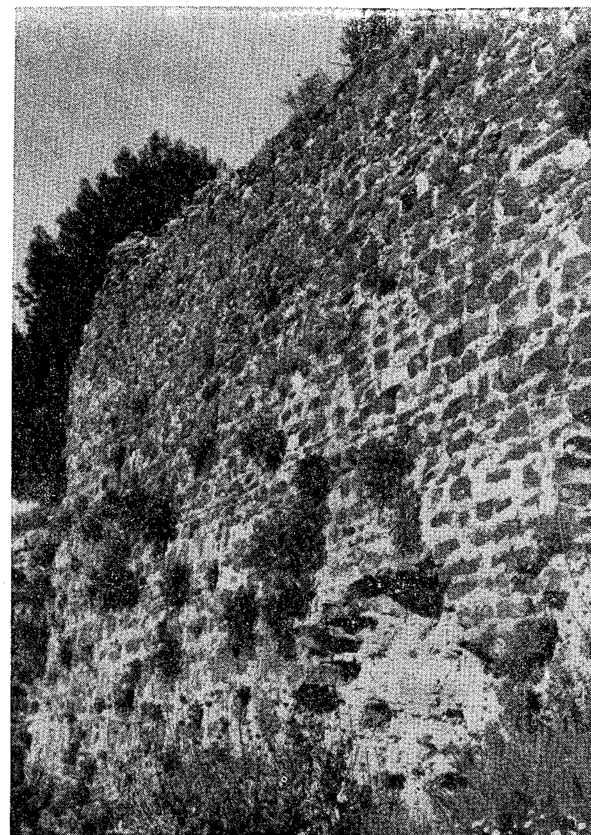
[4] Κατὰ Μελέτιον, Γεωγρ. Β', 308: *Κάρλε-σατζάκ*. Βλέπε σχετικῶς Fr. Babinger, Εἰς μνήμην Λάμπρου 140 ἑξ.

[5] 'Ο λόφος οὗτος ὀνομάζεται σήμερον Καστρί (Κ. Στεργιοπούλου, 'Η ἀρχαία Αἰτωλία, 'Αθῆναι 1939, σ. 103) ταυτίζεται δὲ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Κωνώπην, ἥτις μετωνομάσθη ἀργότερον εἰς 'Αρσινόην, τοῦθ' ὅπερ ἐπικυροῦται καὶ δι' ἐπιγραφῶν (Woodhouse, Aetolia σ. 209, Dittenberger, Syll. IX[1] 399, 400, 401, Klaffenbach, Neue Inschriften aus Aetolien 1936, 5, Κ. Στεργιόπουλος, 'Η ἀρχαία Αἰτωλία σ. 124).

Εἰκ. 2. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τῆς κορυφῆς τοῦ φρουρίου.

ρίσκεται εἰς στάθμην κατά τινα μέτρα χαμηλοτέραν τῆς τοῦ δυτικοῦ. Ἡ ὀχύρωσις τοῦ λόφου ἐπετεύχθη διὰ διπλοῦ περιβόλου, ἑνὸς κατωτέρου κατὰ τὴν κλιτῦν, τοῦ ὁποίου λείψανα σῴζονται εἰσέτι κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν

Εἰκ. 3. Τμῆμα τοῦ ἀνωτάτου τείχους τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελοκάστρου.

πλευρὰν καὶ δευτέρου κατὰ τὴν κορυφήν [2], ὅστις διετηρήθη κατὰ τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν πλευράν, τῆς βορείου — ἥτις νεύει πρὸς τὸν Ἀχελῷον —

[2] Ὁ Pouqueville, Voyage de la Grèce [2] τ. III, Paris 1826, σ. 518 γράφει ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑφίστατο ὁ ὠχυρωμένος περίβολος, αἱ πύλαι καὶ οἱ πύργοι τοῦ κάστρου, ἀλλ' ὅτι ὁ χρόνος δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὸ ἐπισκεφθῇ. Ἡ πληροφορία του περὶ ὑπάρξεως πυλῶν κλπ. εἶναι ἀνακριβής, ὡς ἤδη παρετήρησε καὶ ὁ Woodhouse (Aetolia, Oxford 1897, σ. 210 σημ. 6). Πολὺ ἀκριβέστερος ὁ M. Bazin (Mémoire sur l'Etolie, Archives des Missions scientifiques et littéraires τ. 1, B, Paris 1864, σ. 276) λέγει ὅτι τὰ λείψανα τοῦ Ἀγγελοκάστρου περιορίζονται εἰς τινα τεμάχια τοίχων, εἰς ἕνα ἠρειπωμένον πύργον καὶ εἰς τὰ λείψανα μιᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

οὔσης βραχώδους καὶ φυσικῶς ἀποτόμου, ὥστε νὰ μὴ ἔχῃ ἀνάγκην τεχνητῆς ὀχυρώσεως. Ἡ ἀπόστασις τοῦ κάτω περιβόλου ἀπὸ τοῦ ἄνω εἶναι περίπου 80 μέτρα. Τὸ παρατιθέμενον τοπογραφικὸν διάγραμμα (εἰκ. 2) δεικνύει τὴν κάτοψιν τοῦ τείχους τῆς κορυφῆς. Τούτου διατηρεῖται ἀνατολικῶς μέν τμῆμα μήκους 12.40 μ. (Β) καὶ πάχους σήμερον 1.70 μ., ὅπερ

Εἰκ. 4. Ἡ πυργοειδὴς γωνία τῆς ἀνωτάτης ὀχυρώσεως τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελοκάστρου.

ὅμως ἀρχικῶς θὰ ἦτο μεγαλύτερον, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐσωτερικὴ ἀνώμαλος παρειά του προελθοῦσα λόγῳ τῆς κατὰ καιροὺς ἀποσπάσεως ἀπ' αὐτῆς κανονικῶν πωρολίθων ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ γειτονικοῦ χωρίου χάριν νεωτέρων οἰκοδομῶν, πρᾶγμα ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ τεῖχος τοῦ κάτω περιβόλου.

Τὸ μνημονευθὲν τεῖχος τῆς κορυφῆς (Β), ἐκτισμένον δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ ἀφθόνου ἀσβεστοκονιάματος, διατηρεῖται σήμερον ἐσωτερικῶς

μὲν μέχρις ὕψους 3.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἐξωτερικῶς δὲ μέχρις 9 μ. (εἰκ. 3), βαῖνον δὲ πρὸς δυσμὰς συνάπτεται πρὸς ἐλαφρῶς (1.00 μ.) ἐξέχοντα ὀρθογώνιον πύργον, ἐξωτερικῆς πλευρᾶς 3.80 μ., μεθ' ὃν δὲν φαίνεται πλέον, καλυφθὲν ὑπὸ τῶν χωμάτων τῆς κλιτύος. Εἶναι ὅμως πιθανώτατον ὅτι θὰ συνεχίζετο συμφώνως πρὸς τὴν διακεκομμένην γραμμὴν τοῦ σχεδίου (εἰκ. 2), ἵνα ἑνωθῇ εἰς ἀπόστασιν 38 μέτρων ἀπὸ τοῦ μνημονευθέντος πύργου πρὸς σωζομένην ὑψηλὴν ὀρθὴν γωνίαν (Α), ἥτις κατὰ μὲν τὴν νοτίαν πλευρὰν διατηρεῖται εἰς μῆκος 4.80, μὲ πάχος 2.10 μ., κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν εἰς μῆκος 6.90 μὲ πάχος 2.30 μ. Τὸ ὕψος τῆς ἐν λόγῳ γωνίας, ἥτις ὀρθοῦται «ἀγέρωχος καὶ ἀπειλητικὴ» ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, εἶναι περίπου 12 μέτρα (εἰκ. 4). Εἶναι δ' αὕτη ἐκτισμένη δι' ἀκανονίστων, περίπου πλακοειδῶν, λίθων καὶ πλίνθων κατὰ δὲ τὸ κτίσιμόν της ἐχρησιμοποιήθησαν

Εἰκ. 5. Πλινθίνη ἐπιγραφὴ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς γωνίας.

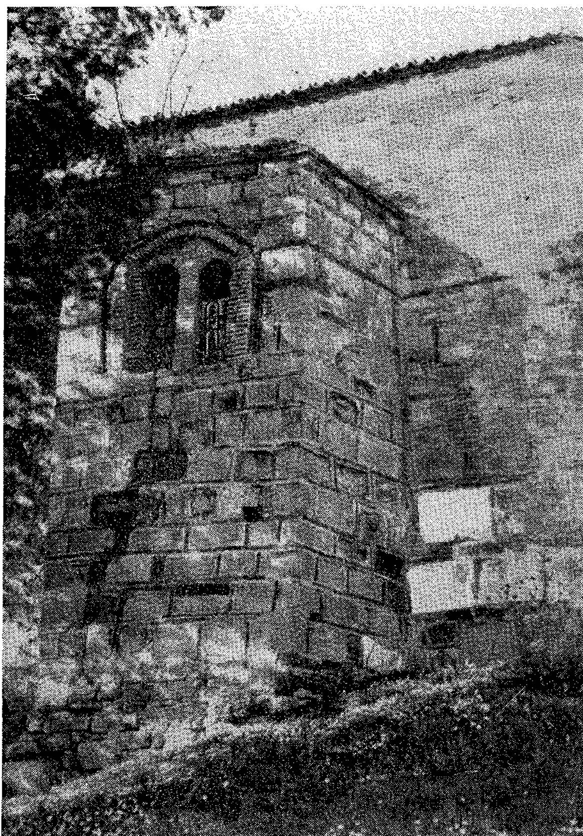
πυκναὶ ξυλοδεσίαι, τῶν ὁποίων διακρίνονται σήμερον σαφέστατα, αἱ ἐπιμήκεις ὀπαί (διαστάσεων τομῆς 0.15×0.20 μ. καὶ 0.15×0.15 μ.) σαπέντος τοῦ σχετικοῦ ξύλου. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὄψεως τῆς γωνίας καὶ εἰς ὕψος 9 περίπου μέτρων ὑπάρχει πλίνθινον κόσμημα εἰκονίζον δένδρον (;) καὶ παρ' αὐτὸ πλινθίνη ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας παρέχω ἐνταῦθα τὸ πανομοιότυπον (εἰκ. 5), ἀλλὰ τὴν ὁποίαν δὲν δύναμαι νὰ ἑρμηνεύσω.

Ἡ περιγραφεῖσα γωνία παρέχει εἰς τὸν ἐπισκέπτην τὴν ἐντύπωσιν πύργου[1], τοῦ ὁποίου σώζονται μόνον αἱ δύο πλευραί. Δὲν εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ ἥμισυ πύργου· διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν σώζονται τὰ θεμέλια τῶν δύο ὑπολοίπων πλευρῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἡ δυτικὴ πλευρά του τερματίζεται πρὸς βορρᾶν εἰς λείαν ὁρατὴν ἐπιφάνειαν (εἰκ. 4), ἥτις ὄχι μόνον καμπὴν δὲν παρουσιάζει πρὸς ἀνατολὰς ἀλλ' οὐδὲ ἀνωμαλίαν τοιχοποιίας, οἵα θὰ ἀπῃτεῖτο διὰ τὸ δέσιμον τῶν λίθων τυχὸν συνεχομένης βορείου πλευρᾶς.

---

[1] Ὀλίγας ὡραίας σελίδας ἀφιέρωσεν εἰς τὸν τοῖχον αὐτὸν ὁ μακαρίτης λογοτέχνης Μιχαὴλ Μητσάκης εἰς τὴν παλαιὰν «Ἑστίαν» τῆς 10ης Φεβρουαρίου τοῦ 1890. Βλέπε καὶ σχετικὴν ἀνατύπωσιν αὐτῶν εἰς τὴν ἐπιμελείᾳ Μιχ. Περάνθη ἔκδοσιν τοῦ Ἔργου τοῦ Μ Μητσάκη, Ἀθῆναι 1956, σ. 311: Εἷς τοῖχος. Δυστυχῶς τὰς διὰ μεγάλων κανονικῶν λίθων κατεσκευασμένας εἰς τὸ κάτω μέρος γωνίας τοῦ τοίχου ἀφῄρεσαν οἱ γείτονες χωρικοί, ἐξασθενήσαντες οὕτω κατὰ πολὺ τὴν εὐστάθειάν του.

Πότε ἀκριβῶς καὶ ὑπὸ τίνων κατεσκευάσθη τὸ φρούριον δὲν γνωρίζομεν, τὴν καταστροφήν του ὅμως δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ θέσωμεν περὶ τὸ 1400, ὅτε, κατὰ τὴν Ἱστορίαν τοῦ οἴκου Μουζάκη (ὅρα ἀνωτέρω σ. 60) ὁ Κάρολος Α΄ Τόκκος κατέστρεψε τὸ Ἀγγελόκαστρον, ἵνα

Εἰκ. 6. Ἡ ἀψὶς τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελοκάστρου μετὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1914.

τὸ παραδώσῃ εἰς τὸν αὐθέντην του Ἀλβανὸν φύλαρχον Γγῖνον Μπούαν Σπάταν.

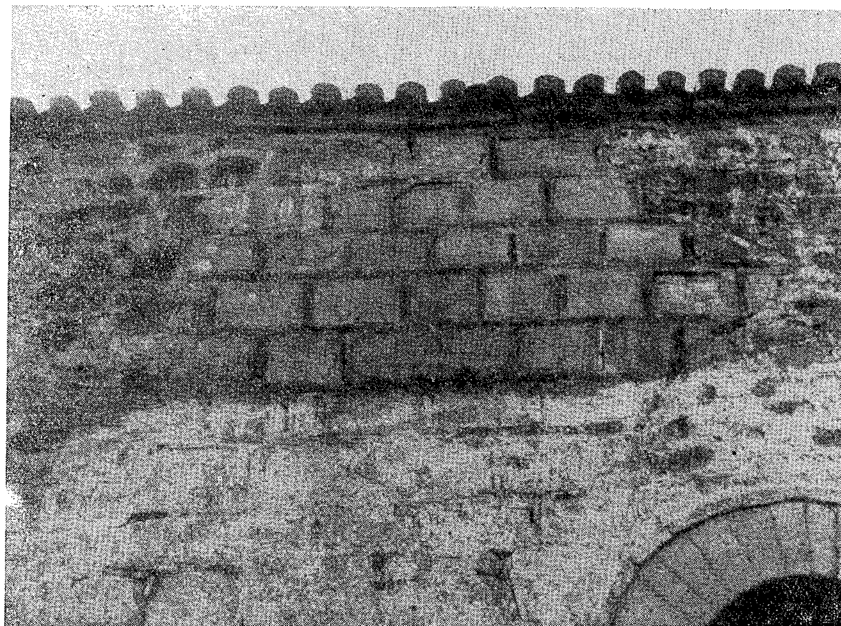
II. Ὁ ναός. Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς κορυφῆς καὶ ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου αὐτῆς ἡμίσεος κατεσκευάσθη ναὸς τιμώμενος ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Ὁ ναὸς οὗτος μήκους 8.80 μ. καὶ πλάτους ἀρχικῶς 8.20 μ. ἐσώζετο ἠρειπωμένος μέχρι τοῦ 1914, ὅτε οἱ περίοικοι ἀπεφάσισαν νὰ τὸν ἀνοικοδομήσουν, οὐχί, δυστυχῶς, ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ του σχεδίου, ἀλλ' ἐπὶ μόνων τῶν τεσσάρων ἐξωτερικῶν του τοίχων ἐν εἴδει ἀκαλαισθήτου ἀποθήκης, κατεδαφίσαντες πάσας τὰς ἐσωτερικὰς κατασκευάς. Τοῦ παλαιοῦ δὲ ναοῦ ἐκτισμένου διὰ πωροπλίνθων κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα, διατηροῦνται σήμερον μόνον α) ἡ τρίπλευρος ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 6) μετὰ τοῦ σχετικοῦ τεταρτοσφαιρίου της. Ταύτην, παρουσιάζουσαν

Εἰκ. 7. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ῥήγματος αὐτῆς (Φωτογρ. Λαμπάκη).

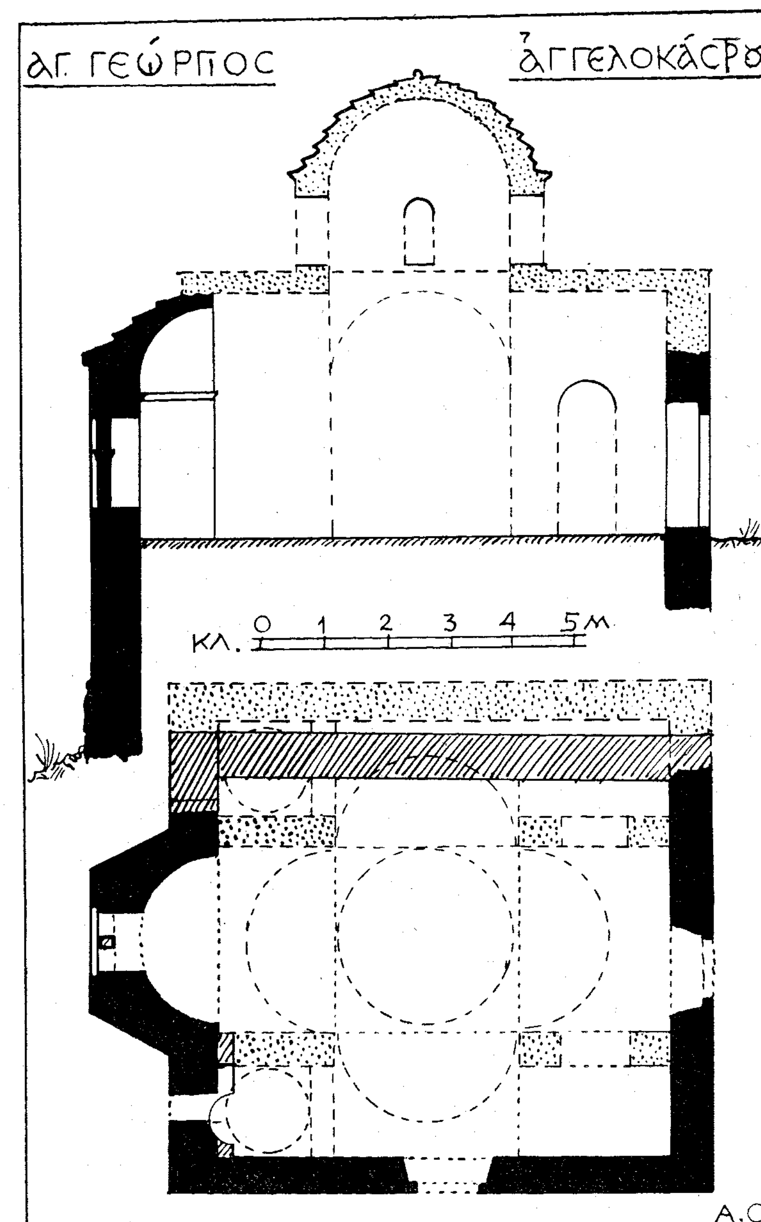
εὐρὺ ῥῆγμα εἶχε πάλαι φωτογραφήσει ὁ μακαρίτης Λαμπάκης (εἰκ. 7) ὅστις, περιέργως, οὐδεμίαν λέξιν ἔγραψε περὶ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, κατέλεξεν ὅμως αὐτόθι τὰς φωτογραφίας του εἰς τὸν κατάλογον τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τῆς Ἑταιρείας (Δελτ. Θ, 1910, σ. 3) ὑπ' ἀριθ. 5942 - 5944. Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ (1914) τὸ μὲν εἰρημένον ῥῆγμα ἐφράχθη, ἀνεστηλώθη δὲ κακοτέχνως (εἰκ. 6) τὸ ἐν τῇ μέσῃ πλευρᾷ τῆς ἀψῖδος ἀνοιγόμενον δίλοβον παράθυρον, τοῦ ὁποίου ὁ ἄλλοτε μαρμάρινος διαχωριστικὸς κιονίσκος ἀντικατεστάθη διὰ πλινθίνου πεσ-

σίσκου. β) ὁ βόρειος τοῖχος (εἰκ. 8), διατηρούμενος μέχρις ὕψους 5.30 μ., διασώζων δὲ καὶ τὸ ἐξωτερικὸν πλίνθινον περίβλημα τοξωτῆς θύρας, ἥτις ἠνοίγετο εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἀλλ' ἥτις κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν κατεσκευάσθη χαμηλοτέρα (εἰκ. 8) γ) ὁ τοῖχος τῆς προσόψεως, ὅστις ἦτο κατεσκευασμένος διὰ μεγάλων ὀρθογωνισμένων λίθων εἰλημμένων ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων. Πάντα τ' ἀνωτέρω παλαιὰ τμήματα τοῦ ναοῦ ἐσημειώθησαν ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 9) διὰ μέλανος χρώματος.

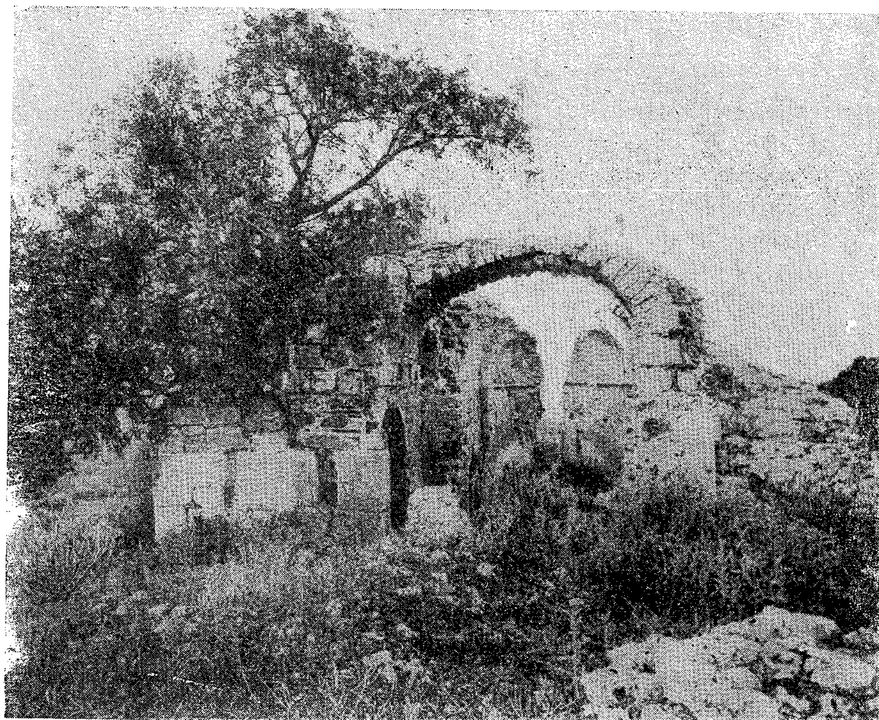
Εἰκ. 8. Τμῆμα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ παλαιοῦ ναοῦ.

Ποία δὲ ἦτο ἡ ἀρχικὴ ἐσωτερικὴ διάταξις τοῦ ναοῦ διδασκόμεθα ἐκ φωτογραφίας τοῦ ναοῦ, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ ἐπισκεφθεὶς αὐτὸν Woodhouse εἰς τὸ ἐν ἔτει 1897 ἐκδοθὲν ἔργον του Aetolia καὶ τὴν ὁποίαν ἀναδημοσιεύω ἐνταῦθα (εἰκ. 10). Ἐκ τῆς πολυτίμου ταύτης φωτογραφίας συνάγω, ὅτι ὁ ναὸς θὰ εἶχε τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου, στηριζομένου ἐπὶ δύο δυτικῶν πεσσῶν. Εἷς τῶν πεσσῶν τούτων, ὡς καὶ τὸ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ἀντιστοίχου παραστάδος κενόν, τὸ ἐγκάρσιον (βόρειον) σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ ὁ χωρίζων τὸ ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως τοῖχος καὶ τέλος ἡ καμάρα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, φαίνονται σαφέστατα ἐπὶ τῆς φωτογραφίας τοῦ Woodhouse, ὡς σαφῶς ἐπίσης φαίνονται καὶ οἱ μεγάλοι λίθοι τῆς προσόψεως αὐτοῦ, οἱ ὁποῖοι σήμερον ἔχουσι δυστυχῶς καλυφθῆ δι' ἀσβεστοκονιάματος.

Εἰκ. 9. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀγγελοκάστρου

Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῶν ἀνωτέρω στοιχείων ἠδυνήθην ν' ἀποκαταστήσω τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ καὶ ἐν μέρει τὴν κατὰ μῆκος τομήν του, ὡς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 9) δεικνύει. Ἐν τούτῳ οἱ μὲν ὑποθετικοὶ παλαιοὶ τοῖχοι ἐσχεδιάσθησαν κοκκιδωτοί, ὁ δὲ νεωστὶ εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ κρημνισθέντος νοτίου τοίχου κατασκευασθεὶς νέος νότιος τοῖχος ἐδηλώθη διὰ διαγραμμίσεως. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν δι' ἀσπίδων (calottes) κάλυψιν τῶν

Εἰκ. 10. Ἄποψις ἀπὸ δυσμῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου πρὸ τῆς ἀνοικοδομήσεως αὐτοῦ (Φωτογραφία Woodhouse).

2 μικρῶν ἀνατολικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων, ταύτην συμπεραίνω ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ΒΑ. γωνίας διατηρήσεως εἰσέτι τμήματος σφαιρικοῦ τριγώνου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ, αὕτη πρέπει νὰ εἶναι πάντως προγενεστέρα τῆς τοῦ φρουρίου, λόγῳ τῆς ὁπωσδήποτε ἐπιμελοῦς κατασκευῆς τῆς πλινθοπερικλείστου τοιχοδομίας της ἀφ' ἑνός, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου, λόγῳ τῆς πέριξ τῆς ἄντυγος τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ ὑπάρξεως ταινίας ἐκ πλινθίνων φιαλοστομίων, συνεχιζομένης καὶ κατὰ τὰς λοιπὰς πλευρὰς τῆς ἁψῖδος, ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐ-

τῆς τμημάτων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, θὰ πρέπει νὰ τάξωμεν αὐτὸν εἰς τὸ 2ον ἥμισυ πιθανῶς τοῦ 13ου αἰῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου, δεδομένου ὅτι διακοσμητικὰ φιαλοστόμια δὲν συναντῶνται εἰς βυζαντινὰ μνημεῖα πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης. Τὰ ἀρχαιότατα τοιαῦτα φιαλοστόμια συναντῶμεν πράγματι εἰς τὸν ἐν Χίῳ ναὸν τῆς Παναγίας Κρήνας[1] (1287)[2], τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἄρτης[3] (1289-1296) καὶ τοὺς συγχρόνους ἢ ὀλίγον μεταγενεστέρους[4] τῆς Κρήνας Χιακοὺς ναοὺς Ἁγ. Ἀποστόλων Πυργίου[5], Παναγίας Σικελιᾶς[6] καὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ χωρίου Χαλκιός[7], καθ' ὅλον δὲ τὸν 14ον αἰῶνα καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου εἰς πολλοὺς ναοὺς τῆς Παλαιᾶς Σερβίας[8], τὴν Κυριώτισσαν τῆς Βεροίας[9], τὸν Ἅγ. Δημήτριον τοῦ Τυρνόβου[10] καὶ τέλος εἰς τὴν Παντάνασσαν τοῦ Μυστρᾶ[11] (1ον ἥμισυ 15ου αἰ).

Κατὰ τ' ἀνωτέρω λεχθέντα καὶ ὁ ναὸς Ἁγίου Γεωργίου τοῦ φρουρίου Ἀγγελοκάστρου ἀποτελεῖ ἓν εἰσέτι μνημεῖον τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου.

---

[1] A. Orlandos, Monuments byz. de Chios, Athènes 1930, πίν. 34.
[2] Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 2, 1916, παρ. σ. 33 σημ. 1.
[3] Α. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀρχ. Δελτ. 1, 1919, σ. 20, εἰκ. 7 καὶ σ. 21.
[4] Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 2, 1916, σ. 35 σημ. 1.
[5] A. Orlandos, Mon. byz. de Chios πίν. 38, 41, 42.
[6] A. Orlandos, ἔ.ἀ. πίν. 43, 46, 47, 48.
[7] A. Orlandos, ἔ.ἀ. πίν. 52.
[8] A. Deroko, Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen-Age, Beograd 1953: Ναοὶ Λιεμπίσκε Πρισρένης (1307), εἰκ. 237-241, Ἅγ. Γεώργιος Staro Nagoricino εἰκ. 251, 252, 285, 286. Ἀρχαγγέλου παρὰ τὴν Κουτσεβίστε (1348;) εἰκ. 264, 295. Λαζάρου ἐν Κρούσεβατς (1370-4) εἰκ. 312 ἕως 316 καὶ 383 ἕως 399.—Καθολικὸν μονῆς Κάλενιτς (1413-17) εἰκ. 432 καὶ 435 ἕως 440, Ναὸς Ραβάνιτσας Dj. Bošcovič, Medieval Art in Serbia and Macedonia (Beograd) σ. 98, 99. Ναὸς Πριλάπου (Perlepe) κλπ.
[9] G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine εἰκ 125 (κατὰ φωτογραφίαν Γ. Λαμπάκη).
[19] B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, σ. 19 εἰκ. 6.
[11] G. Millet, Monum. byz. de Mistra πίν. 39, 3. 30, 5. 37, 1.

5) Η ΕΝ ΑΙΤΩΛΙΑ, ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΜΥΡΤΙΑΣ

1. ***Θέσις καὶ ὄνομα.*** Ὁ δημόσιος δρόμος, ὅστις συνδέει τὸ Ἀγρίνιον μὲ τὸ Κεφαλόβρυσον – τὸν ἀρχαῖον Θέρμον – ἀκολουθῶν κατ' ἀρχὰς ἐπὶ μακρὸν διάστημα τὴν βόρειον παρυφὴν τῆς μεγάλης λίμνης τοῦ Ἀπόκουρου – ἀρχαίας Τριχωνίδος – παρέχει εἰς τὸν ταξιδιώτην μίαν ἀνέκφραστον γοητείαν. Ἀνθισμέναι νυμφαῖαι ἐπιπλέουν εἰς τὰ γαληνιαῖα νερὰ τῆς λίμνης, πλουσία βλάστησις καὶ πυκνὴ σειρὰ καλάμων κατοπτρίζεται εἰς αὐτὴν καὶ μία κατανυκτικὴ ἀκινησία ἁπλώνεται εἰς τὴν ἀπέραντον, ὑδατίνην ἔκτασίν της. Ἔπειτα ὁ δρόμος ἀναρριχᾶται ἀσθμαίνων πρὸς τὰ ὑψώματα τοῦ γειτονικοῦ βουνοῦ καὶ ἀναβαίνει πρὸς τὴν γραφικὴν Γουρίτσαν. Πρὶν ὅμως φθάσῃ εἰς αὐτὴν προβάλλει ἔξαφνα, ἀριστερᾷ καὶ ὑψηλά, περὶ τὸ 23ον χιλιόμετρον, σκαρφαλωμένον εἰς μίαν ἀπότομον καὶ χοάνην σχηματίζουσαν πλαγιάν, πάλλευκον ἐν μέσῳ μύρτων, ἐλαιῶν καὶ δαφνῶν, τὸ ἀσβεστοχρισμένον σήμερον μοναστήρι τῆς Μυρτιᾶς (εἰκ. 1). Δρομίσκος ὁμαλῆς κλίσεως ὁδηγεῖ ἐντὸς 10 λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπὸ τὸν δημόσιον δρόμον πρὸς τὸν τοξωτὸν πυλῶνα τῆς μονῆς.

Ἡ μονὴ τῆς Μυρτιᾶς δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολουμένους[1]. Ἤδη τὸ 1897 ὁ Woodhouse[2] παρέσχε συντομωτάτην μὲν ἀλλ' οὐσιαστικὴν περιγραφήν της. Ἀργότερον ὁ Γ. Λαμπάκης[3]

[1] Δὲν ἀναφέρεται ὅμως παραδόξως εἰς οὐδεμίαν ἐγκυκλοπαιδείαν!

[2] W. I. Woodhouse, Aetolia, Oxford 1897, σ. 205.

[3] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Η' (1908) σ. 74.

(ὅστις παραδόξως τὴν ὀνομάζει *τῆς Μιλτιᾶς*) παρέσχεν ἀνάγνωσιν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς της. Μακροτέραν περιγραφήν της μετὰ παραθέσεως καὶ ποικίλων ἱστορικῶν σημειωμάτων ἐκ τοῦ «κώδικος» αὐτῆς ἐδημοσίευσε τὸ 1928 ὁ μακαρίτης λαογράφος τῆς Ρούμελης Δημ. Λουκόπουλος[1] καὶ τέλος τὸ 1951 ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὴν ὀλίγας γραμμὰς ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Χατζηδάκης[2]. Ἐπειδὴ ὅμως οὐδεμία ἐκ τῶν ἀνωτέρω περιγραφῶν ἀποτελεῖ συστηματικὴν περὶ τοῦ μνημείου μελέτην, ἡ μακροτέρα δ' ἐξ αὐτῶν – τοῦ Λουκοπούλου – οὐδόλως σχεδὸν ὁμιλεῖ περὶ τῆς τέχνης του, ἐθεώρησα καλὸν νὰ προβῶ εἰς λεπτομερῆ δημοσίευσιν αὐτῆς διὰ τοῦ Ἀρχείου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλως τε εἶχον ὑποσχεθῆ νὰ πράξω[3] ἤδη ἀπὸ τοῦ 1939, ὅτε τὸ πρῶτον ἐπεσκέφθην τὴν Μυρτιὰν ἐξ ἀφορμῆς τοῦ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ της, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀναλάβει ἡ τότε ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελοῦσα Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας.

Τὸ μικρὸν τοῦτο μοναστήριον, τιμώμενον σήμερον εἰς μνήμην τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἀλλὰ κατὰ τὴν παλαιάν του κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 1491, εἰς μνήμην τῆς *Ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Φανερωμένης*, θὰ ἐπωνομάσθη ἀργότερον καὶ τῆς Μυρτιᾶς, πιθανώτατα λόγῳ τῆς ἐν τῇ θέσει ἔνθα ἱδρύθη εὑρέσεως θαυματουργοῦ εἰκόνος τῆς Παναγίας, κεκρυμμένης ποτὲ ἐντὸς μύρτου, ὡς τοῦτο συνέβη καὶ δι' ἄλλους ναοὺς ἢ μονὰς τῆς Παναγίας, εἰς τὰς ὁποίας εἰκὼν αὐτῆς κεκρυμμένη ἐντὸς μυρσίνης ἢ ἄλλου θάμνου ἐφανερώθη κατὰ θαυμαστὸν τρόπον, γενομένη ἀφορμὴ κτίσεως ναοῦ ἢ μονῆς εἰς τὸν τόπον ἔνθα εὑρέθη. Ἀναφέρω προχείρως ὡς παραδείγματα: τὴν εἰς ὄνομα τῆς Παναγίας τιμωμένην Νέαν Μονὴν τῆς Χίου[4], τὴν μονὴν τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Σαλαμῖνος[5], τὴν Μ. Φανερωμένης τῆς Κορινθίας, τὴν Μ. Φανερωμένης Ἱεραπέτρας Λασηθίου Κρήτης, τῆς Λακεδαίμονος, τῆς Νάξου κλπ.

Μὲ τὸ λαϊκὸν προσωνύμιον τῆς Μυρτιᾶς ἀναφέρεται ἡ ἐξεταζομένη μονὴ τὸ πρῶτον εἰς σημείωμα τοῦ ἔτους 1634/5 γεγραμμένον ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 34 περγαμηνῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου[6], ὡς καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 1639

[1] Ἡμερολόγιον τῆς Μ. Ἑλλάδος τοῦ 1928 σ. 301-313. Πρβλ. καὶ Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Β', 322.

[2] Ἐφημερὶς Ἐλευθερία τῆς 7ης Νοεμβρίου 1951.

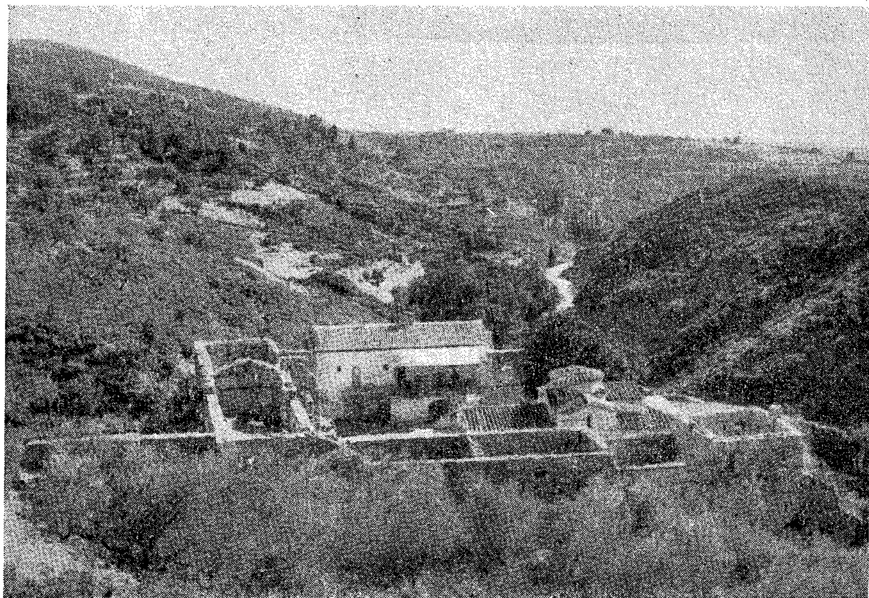
[3] Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Ε' (1939-40) σ. 206.

[4] Γ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 256.

[5] Γ. Σωτηρίου, Ἡ Φανερωμένη τῆς Σαλαμῖνος Ε.Ε.Β.Σ. τ. Α', 110.

[6] N. A. Bees, Verzeichnis der griechischen Handschriften des Klosters Mega Spilaeon, ἐν Ἀθήναις 1915, φ. 108β (σ. 37): ετουτο τὸ βηβλίων ἔνε τῆς Μηρτηᾶς 7143 (=1634/5). Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τῆς ἡμετέρας μονῆς· διότι, ἐφόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, οὐδεμία ἄλλη μονὴ τῆς Ἑλλάδος τιτλοφορεῖται τῆς Μυρτιᾶς.

γεγραμμένην ὄπισθεν τῆς φορητῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας[2], διατηρουμένης ἐν τῷ καθολικῷ τῆς μονῆς, ἔνθα ἀναφέρεται ἡ *μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς κοινῶς Μυρτιᾶς ἢ Μυρσίνης*. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερον ὁ χειρόγραφος Κῶδιξ τῆς Μονῆς τιτλοφορεῖται ὡς *Πρόθεσις τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης Μυρτιᾶς*[3]. Ἐν τῷ αὐτῷ δὲ κώδικι ἡ τὸ 1736 γραφεῖσα διαθήκη τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Γενναδίου ἀναγράφει τοῦτον *ὡς ἡγούμενον*

Εἰκ. 2. Ἄποψις τῆς Μ. Μυρτιᾶς μετὰ τὴν ἀποτέφρωσιν τῶν στεγῶν τῶν κτηρίων της ἐπὶ κατοχῆς (1943).

τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς Μυρτιᾶς. Τέλος εἰς τρία ἄλλα σημειώματα τοῦ ἀρχείου τῆς αὐτῆς μονῆς τῶν ἐτῶν 1795 καὶ 1816[4], ἡ μονὴ ἐπονομάζεται τῆς *Μυρτιᾶς* ἢ *Μερτιᾶς*, ὄνομα ὅπερ καὶ μέχρι σήμερον διετήρησε.

2. ***Περιγραφὴ τῆς μονῆς.*** Ὡς πᾶσαι σχεδὸν αἱ μοναὶ οὕτω καὶ ἡ τῆς Μυρτιᾶς ἔχει σχῆμα τετράπλευρον, ὅπερ ὅμως ἐδῶ, λόγῳ τοπικῶν συνθηκῶν δὲν εἶναι τετράγωνον ἀλλὰ στενόμηκες ἀκανόνιστον ὀρθογώνιον, διευθυνόμενον ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου ὀρθοῦται, ὡς συνήθως, ἐλεύθερον τὸ καθολικόν.

[2] Περὶ τῆς εἰκόνος ταύτης θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω ἐκτενέστερον.

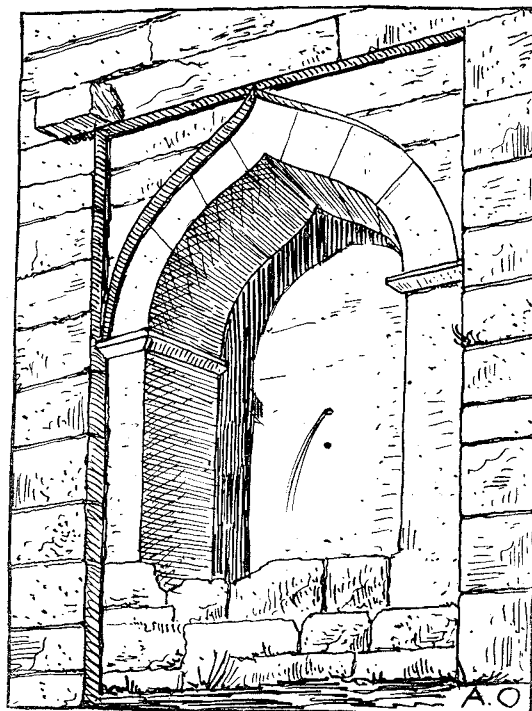
[3] Δ. Λουκόπουλος, Ἡ ἐν Αἰτωλίᾳ μονὴ τῆς Μυρτιᾶς, Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1928, σ. 300-313, σ. 308.

[4] Δ. Λουκόπουλος, ἔ.ά. σ. 311 καὶ 313.

Ἡ σημερινὴ ὄψις τῶν περιβαλλόντων τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τῆς μονῆς κτηρίων δὲν εἶναι ἡ παλαιά· διότι τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ὑπέστησαν κατὰ καιρούς, μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ξενικῆς κατοχῆς καὶ τοῦ ἀνταρτοπολέμου, μεγάλας καταστροφὰς — ἰδίᾳ ἐκ πυρκαϊᾶς — (1943), ἥτις ἀπετέφρωσε τὰς στέγας τῶν περισσοτέρων της κτηρίων (εἰκ. 2) — ἀνενεώθησαν δ' ἐν μέρει ἐσχάτως, καὶ μάλιστα διὰ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος κατὰ κακόζηλον σχέδιον. Μόνον εὐτυχῶς ἀλώβητον διετηρήθη τὸ καθολικὸν ἐξαιρέσει τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ ἀσβεστοχρίσεως.

Ἀπὸ τὰ ὀλίγα παραμείναντα λείψανα τῶν παλαιῶν κτηρίων θ' ἀναφέρωμεν τὴν εἴσοδον μὲ τὸ τυπικὸν θολοσκεπὲς *διαβατικόν* της, δεξιᾷ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ θυρωρεῖον.

Κατὰ τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν ἔξοδον τοῦ διαβατικοῦ σώζονται ἀκόμη μερικὰ παλαιὰ κελλία, ὡς καὶ ἡ παλαιὰ κρήνη (εἰκ. 3) καλυπτομένη διὰ καμαρίου διπλῆς καμπυλότητος, χαρακτηριστικῆς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὅτε κατεσκευάσθη[1].

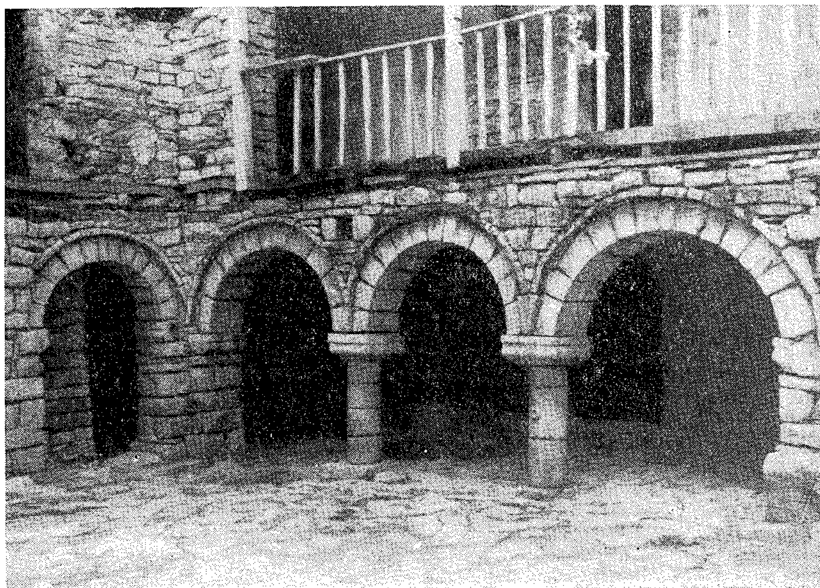
Εἰκ. 3. Ἡ παρὰ τὸ διαβατικὸν τῆς μονῆς ἐσωτερικὴ κρήνη.

Κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς αὐλῆς ἐσώζοντο ἀκόμη κατὰ τὸν χρόνον τῆς πρώτης μου ἐπισκέψεως (Αὔγουστος 1939) μερικὰ θολοσκεπῆ κελλία τεταγμένα ἰσογείως καὶ εἰς ὄροφον καὶ φέροντα πρὸ αὐτῶν στοάν (εἰκ. 4). Αὕτη εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον ἀπετελεῖτο ἐκ στρογγύλων λιθίνων σφονδυλωτῶν κιόνων στεφομένων ὑπὸ «τεκτονικῶν» κιονοκράνων (εἰκ. 4) τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ ἐγεφυροῦντο διὰ τόξων, εἰς δὲ τὸν ὄροφον ἐκ λεπτῶν ξυλίνων στύλων, βασταζόντων ξύλινον ὁριζόντιον ἐπιστύλιον καὶ ἰσχυρῶς ἐξέχον γεῖσον. Τὰ μεταξὺ τῶν στύλων τοῦ ὀρόφου κενὰ ἐφράσσοντο ἔμπροσθεν διὰ ξυλίνου κιγ-

[1] Βλέπε ἄλλα ὅμοια παραδείγματα μοναστηριακῶν κρηνῶν ἐν Α. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, 2α ἔκδ. 1958, σ. 123 εἰκ. 142 καὶ 143.

κλιδώματος ἐκ κατακορύφων κιγκλίδων (εἰκ. 4). Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξια εἶναι τὰ ἐπιμελῶς κατεσκευασμένα ἡμικυκλικὰ τόξα τῶν ἰσογείων στοῶν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἐκ πλειόνων (13) ἐκ σκληροῦ ἀσβεστολίθου θολιτῶν, προσαρμοζομένων ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων, φερόντων δ' ἐξωτερικῶς δεύτερον τόξον στενότερον καὶ ἐξέχον τοῦ πρώτου κατά τινα ἑκατοστά, χρησιμεῦον δὲ ὡς στέψις τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Ἡ τοιαύτη διὰ σκληρῶν λαξευτῶν λίθων κατασκευὴ τόξου μετ' ἐξε-

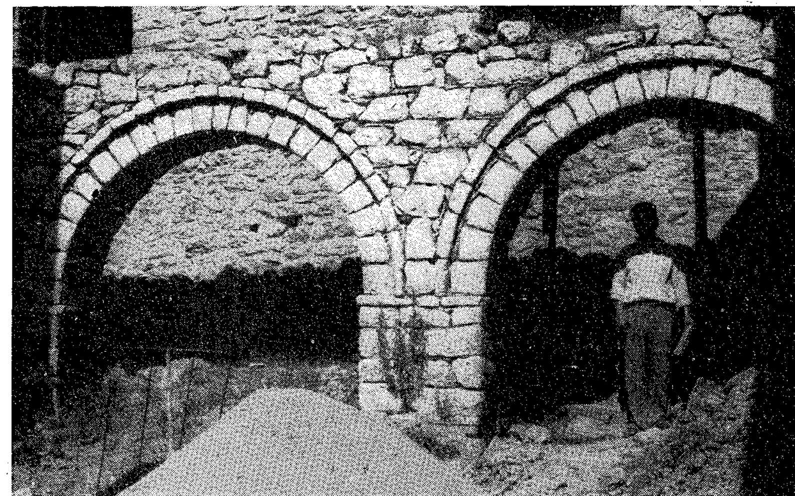
Εἰκ. 4. Ἡ ΝΑ. γωνία τῶν περιβαλλουσῶν ποτε τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς Μυρτιᾶς στοῶν (φωτογρ. Ἀ. Ὀρλάνδου ληφθεῖσα κατὰ τὸ 1939).

χούσης ταινίας εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς πρώτους ἰδίᾳ αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας. Τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Σεραφεὶμ (Δομποῦς, εἰκ. 5), ὡς καὶ εἰς πολλὰ ἀστικὰ σπίτια π.χ. τῆς Ἄρτης[1] (εἰκ. 6). Τὸ ἡμικυκλικὸν σχῆμα τῶν τόξων τῶν στοῶν τῶν μονῶν Μυρτιᾶς καὶ Δομποῦς ὑποδηλοῖ, ὅτι αἱ στοαὶ αὗται θὰ κατεσκευάσθησαν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας, ὅτε ἦτο ἀκόμη ἰσχυρὰ ἡ βυζαντινὴ παράδοσις, ἐν ᾧ ἀργότερον τὰ τόξα εἴτε παρουσιάζουν θλάσιν κατὰ τὴν κλεῖδα, ὡς εἰς τὴν μεταγενεστέραν περίοδον τῆς Μ. Δαφνίου[2] ἢ

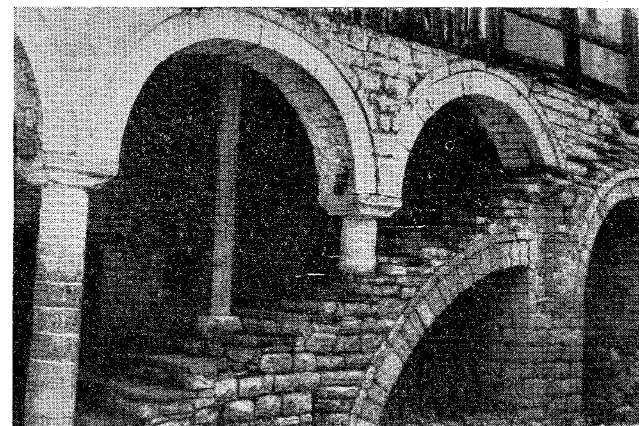
[1] Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Β' (1936) σ. 191 εἰκ. 15 πρβλ. καὶ σ. 184 εἰκ. 5.
[2] Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Η' (1955-56) εἰκ. 3.

λαμβάνουν τὴν χαρακτηριστικὴν διπλῆν καμπυλότητα, τὴν ὁποίαν συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸ καμάριον τῆς κρήνης τῆς μονῆς (εἰκ. 3).

Εἰκ. 5. Ἰσόγειοι τοξοστοιχίαι πρὸ τῶν κελλίων τῆς Μ. Ὁσ. Σεραφεὶμ (Δομποῦς) Βοιωτίας (φωτογρ. Ἀ. Ὀρλάνδου).

Τὸ καθολικόν. α) Ἀρχιτεκτονική. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς ἵσταται, ὡς συνήθως, ἐλεύθερον ἐν τῷ μέσῳ τῆς περίπου ὀρθογωνίου αὐλῆς τῆς

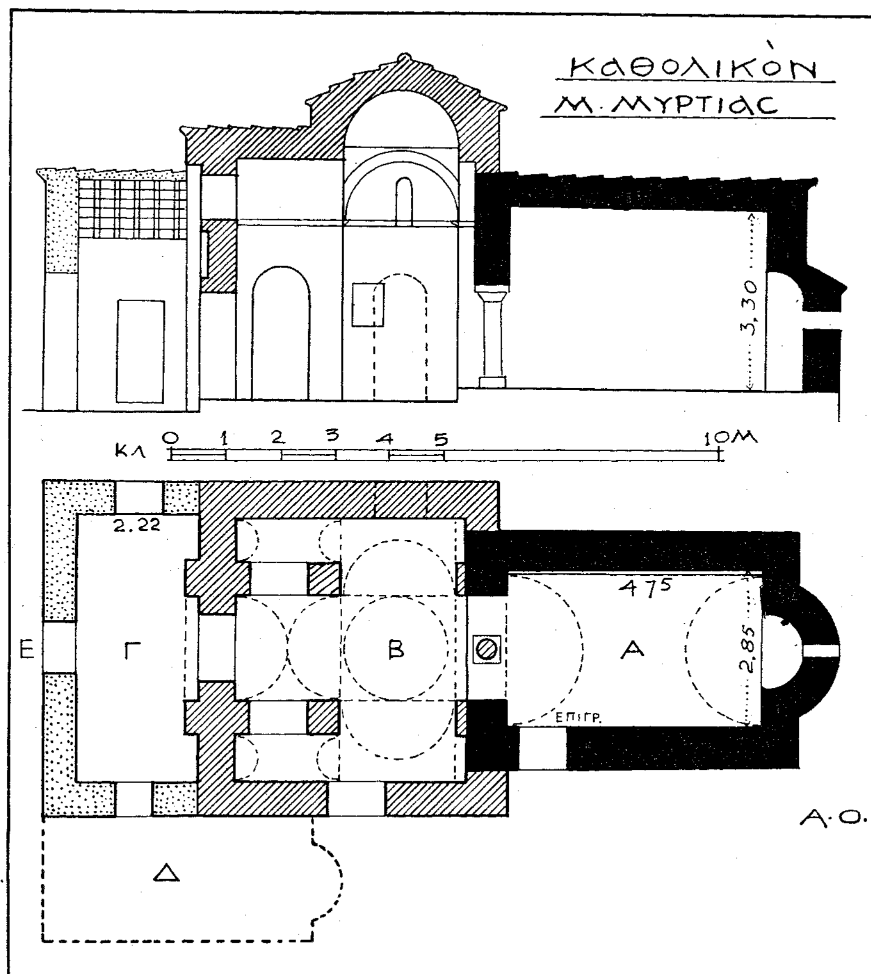

Εἰκ. 6. Ἰσόγειοι στοαὶ τοῦ ἐν τῇ πόλει Ἄρτῃ μετοχίου τῆς Μ. Κάτω Παναγιᾶς.

μονῆς. Ἡ σημερινή του μορφὴ εἶναι ἀποτέλεσμα διαδοχικῶν ἐπαυξήσεων, τὰς ὁποίας καὶ θὰ ἐξετάσωμεν κατὰ σειράν.

1η περίοδος. Ἀρχικῶς τὸ καθολικὸν ἦτο ἁπλοῦν, καμαροσκέπαστον

ὀρθογώνιον ναΰδριον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.85 × 4.75 μ. καταλῆγον πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ διατρυπωμένων ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ στενοῦ (0.20 μ.) μονολόβου, τοξωτοῦ παραθύρου (εἰκ. 7, Α). Ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 7)

Εἰκ. 7. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Μυρτιᾶς.

ἡ πρώτη περίοδος σημειοῦται διὰ πλήρους μέλανος χρώματος. Τὸ ἐσωτερικὸν ὕψος τῆς καλυπτούσης τὸ ὀρθογώνιον ναΰδριον καμάρας εἶναι 3.30 μ. Ἐξωτερικῶς ἡ καμάρα ἐκαλύπτετο διὰ δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 8). Ὁ ἀρχικὸς ναΐσκος ἔφερε μίαν μόνην μικρὰν θύραν, ἀνοιγομένην ἐπὶ τῆς στενῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς. Ἀργότερον, ὅταν ὁ ναὸς ἐπηυξήθη πρὸς δυσμὰς διὰ προσθήκης νέου, τοῦ ὁποίου ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἐχρησίμευσεν ὡς ἱερόν, ἡ θύρα αὕτη διεπλατύνθη, πρὸς στήριξιν δὲ τοῦ μεγεθυνθέντος ὑπερθύρου αὐτῆς παρέστη ἀνάγκη κατασκευῆς ἀξονικοῦ κίονος (εἰκ. 7), ἐν ᾧ ταυτοχρόνως, χάριν ἐπικοινωνίας τοῦ νέου ἱεροῦ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, ἠνοίχθη νέα μικρὰ θύρα παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, φέρουσα

Εἰκ. 8. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Μυρτιᾶς ἀπὸ ΝΑ.

ὁριζόντιον ὑπέρθυρον (εἰκ. 8). Πολὺ ἀργότερον ἠνοίχθη ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ τὸ σήμερον ὑφιστάμενον παράθυρον.

Ὁ παλαιὸς ναΐσκος ἦτο ἐκτισμένος διὰ πλακοειδῶν λίθων τεθειμένων καθ' ὁριζοντίας στρώσεις, ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων. Ὡς μόνην κεραμίνην διακόσμησιν, ἔφερε κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν ὀδοντωτὴν μὲν ταινίαν στέφουσαν τὸν κύλινδρον τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, πλίνθινον δὲ κύκλον, περιβαλλόμενον ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐπεκτεινομένης ὁριζοντίως ἑκατέρωθεν, εἰς τὸ ὕπερθεν τῆς κόγχης τριγωνικὸν τύμπανον (εἰκ. 8). Δὲν γνωρίζω ἐὰν ὁ εἰρημένος πλίνθινος κύκλος ἀπετέλει τὸ πλαίσιον κυκλικοῦ φεγγίτου – ὅπερ πιθανώτατον – ἢ ἂν εἶναι ἁπλοῦν διακοσμητικὸν στοιχεῖον. Ὁ ναΐσκος, ὡς ἄλλως τε καὶ τὸ ὅλον καθολικόν, εἶναι σήμερον ἐπικεχρισμένον διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου (εἰκ. 8).

Ὁ παλαιὸς ναΐσκος Α (εἰκ. 7) εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν, τὰς ὁποίας θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω εἰς τὸ περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως κεφάλαιον.

2α περίοδος. Ὡς ἤδη ἐλέχθη εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναΐσκου προσεκτίσθη ἀργότερον νέος ναός, τοῦ ὁποίου ὁ παλαιὸς ἐχρησίμευσεν ὡς ἱερόν. Ἡ δευτέρα αὕτη περίοδος ἐσημειώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7, Β) διὰ διαγραμμίσεως. Ὁ νέος ναός, πλατύτερος καὶ ὑψηλότερος τοῦ παλαιοῦ, ἔχει σχῆμα τετράγωνον. Τὸ σχέδιόν του εἶναι τὸ τῶν διακονίων, σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ναῶν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ ἀντὶ κιόνων ἔγινε χρῆσις τετραγώνων πεσσῶν, ἔναντι τῶν ὁποίων κατεσκευάσθησαν, πρὸς ἀνατολάς, δύο παραστάδες, ἐξοχῆς 0.28 μ., τὸ γεφυροῦν τὰς ὁποίας τόξον ἀντικατέστησε τὴν ἀνατολικὴν καμάραν τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ κολοβοῦ τούτου σταυροῦ ἐτοποθετήθη, τῇ μεσολαβήσει λοφίων, ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος βαίνων ἐπὶ χαμηλῆς, τυφλῆς, ὀκταγωνικῆς σφενδόνης (τυμπάνου) (εἰκ. 8).

Τὰ δύο γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ ναοῦ (ΝΔ. καὶ ΒΔ.) ἐκαλύφθησαν, συμφώνως πρὸς τὸ ἐν Ἑλλάδι ἐπικρατῆσαν σύστημα, διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν.

Πρὸς δυσμὰς ὁ δεύτερος ναὸς ἔφερεν ἐξωτερικῶς δύο παραστάδας, ἀντιστοιχούσας πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς πεσσούς. Αἱ παραστάδες αὗται συνηνοῦντο ἄνω δι' ἡμικυκλικοῦ τόξου.

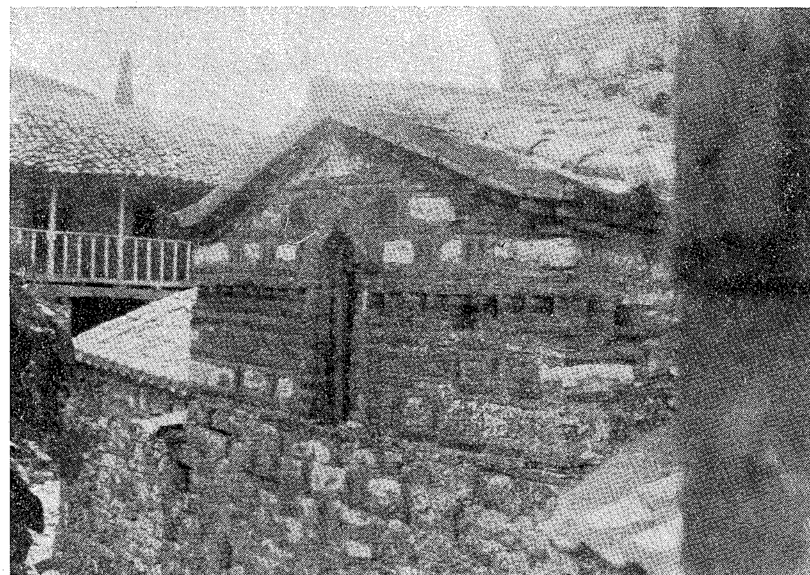
Τρεῖς τοξωταὶ θύραι ἀνοιγόμεναι ἐπὶ τῆς βορείου, τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δευτέρου ναοῦ, ἐτέλουν τὴν ἐπικοινωνίαν του πρὸς τὸ ἐξωτερικόν. Ἐκ τούτων ἡ βόρειος εἶναι σήμερον τοιχισμένη, διακρίνονται ὅμως σαφῶς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὰ ἴχνη τῶν παραστάδων αὐτῆς.

Ἄνωθεν τῆς δυτικῆς θύρας—ἥτις ἦτο καὶ ἡ ἐπίσημος θύρα εἰσόδου—ὑπῆρχεν ἀβαθὴς (0.14) τοξωτὴ κόγχη, εἰς τὸ βάθος τῆς ὁποίας ἦτο ἐζωγραφημένη ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου. Ὑπεράνω τῆς κόγχης ταύτης ἠνοίγετο μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον, ἄλλα δὲ πάλιν τοξωτὰ παράθυρα ἠνοίγοντο ἀνὰ ἓν εἰς τὰ τύμπανα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας καμάρας τοῦ σταυροῦ, τὰ τρία δὲ ταῦτα παράθυρα ἦσαν τὰ μόνα φωτιστικὰ ἀνοίγματα τοῦ ναοῦ, ἀφ' οὗ, ὡς εἴδομεν, ὁ τροῦλλός του ἐστερεῖτο παραθύρων.

Ἐξωτερικῶς ὁ δεύτερος ναὸς παρουσιάζει πολυτελεστέραν καὶ γραφικωτέραν τοῦ πρώτου δομήν, ὄχι τόσον εἰς τὰ κάτω μέρη τῶν τοίχων του, ὅσον εἰς τὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ τρούλλου. Τὰ τελευταῖα ταῦτα μέρη εἶναι πράγματι ἐκτισμένα διὰ κανονικῶν μᾶλλον λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι κατά τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους ἁρμούς. Τὴν τοιχοδομίαν ταύτην τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἀφ' ἑνὸς μὲν διακόπτουν τὰ πλινθόκτιστα, μονόλοβα, τοξωτὰ παράθυρα, ἀφ' ἑτέρου δὲ φαιδρύνουν ὁριζόντιαι ὀδοντωταὶ ταινίαι (εἰκ. 9) ἀκόμη δὲ καὶ πήλινοι διακοσμητικοὶ δίσκοι (διαμ. 0.16 μ.) τεθειμένοι συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, ὑπὸ τὴν γωνίαν τοῦ ἀετώματος, τὸ γεῖσον τοῦ ὁποίου, ὡς καὶ τὸ τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου, ἐμορφώθη ὡς ὀδοντωτὴ ταινία (εἰκ. 9).

Ἐσωτερικῶς εἶναι καὶ ὁ δεύτερος ναὸς κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ κατωτέρω λόγος.

3η περίοδος. Εἰς τὸν δεύτερον ναὸν προσετέθη ἀργότερον στενός (2.22 μ.) ὀρθογώνιος, ξυλόστεγος νάρθηξ, ἔχων τὴν στέγην του χαμηλοτέραν

Εἰκ. 9. Ἡ βόρειος κεραία τοῦ σταυροῦ πρὸ τῆς ἀσβεστοχρίσεως τοῦ ναοῦ.

τῆς τοῦ κυρίως ναοῦ, σημειούμενος δ' ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7, Γ) διὰ κοκκίδων. Ἰσοπλατὴς πρὸς τὸν δεύτερον ναόν, εἶναι ἐφωδιασμένος διὰ τριῶν θυρῶν: μιᾶς ἐπὶ τῆς βορείου στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, μιᾶς πρὸς δυσμὰς καὶ ἄλλης ἐπὶ τῆς νοτίας. Διὰ τῆς τελευταίας ταύτης θύρας ἐπεκοινώνει ὁ νάρθηξ πρὸς παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν (εἰκ. 7, Δ), ὅπερ, κατεδαφισθὲν πρό τινων ἐτῶν (1903), δὲν ὑφίσταται πλέον σήμερον. Ὁ νάρθηξ ἐκτισμένος διὰ κοινῶν λίθων εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν.

4η περίοδος. Πρὸ τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθη ἀκόμη ἀργότερον καὶ ἕτερος ἐξωνάρθηξ κλειστός (εἰκ. 7, Ε), τοῦ ὁποίου ἐσώζετο πρό τινων ἐτῶν ὁ δυτικὸς τοῖχος φέρων ἐν τῷ μέσῳ θύραν. Ὁ τοῖχος ὅμως οὗτος ἔχει ἤδη κατεδαφισθῆ, σημειοῦται δέ, ὡς καὶ τὸ κατεδαφισθὲν παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν, ἐπὶ τοῦ προχείρου σχεδίου κατόψεως τὸ ὁποῖον παρέσχεν ὁ Λουκόπουλος.

Ζωγραφική. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη ὁλόκληρον τὸ καθολικὸν τῆς Μυρτιᾶς καλύπτεται διὰ τοιχογραφιῶν διαφόρων ἐποχῶν, καλῶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον διατηρουμένων. Τὰς τοιχογραφίας ταύτας θὰ ἐξετάσωμεν χρονολογικῶς, ἀρχόμενοι καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου, τοῦ χρησιμεύοντος νῦν ὡς ἱεροῦ τοῦ ὅλου καθολικοῦ.

1) Ὁ παλαιότερος ναΐσκος. Οὗτος ἐζωγραφήθη δίς. Ἐκ τοῦ παλαιοτέρου στρώματος διεσώθη, ἀποκαλυφθὲν διὰ πτώσεως τοῦ νεωτέρου, μικρὸν μόνον τμῆμα παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ ναΐσκου. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, οὐχὶ ὁλόκληρον ἀλλὰ κατὰ τμῆμα μεγαλύτερον τοῦ ἡμίσεος (πίν. 1). Ἡ Παναγία παρίσταται, ὡς συνήθως, ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης, μὲ τοὺς πόδας πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ ὑψωμένου προσκεφαλαίου. Κεκαλυμμένη ἀπὸ κεφαλῆς μὲ τὸ βαθυπόρφυρον μαφόριόν της ἔχει τοὺς ὀφθαλμοὺς κλειστοὺς καὶ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ὄπισθεν τῆς κλίνης καὶ παρὰ τὴν κεφαλὴν διακρίνονται δύο κηροπήγια μὲ τρεῖς ἕκαστον ἀνημμένας λαμπάδας. Τὸ πρόσθιον μέρος τῆς κλίνης καλύπτεται διὰ πολυτελοῦς *ποδέας*, διῃρημένης εἰς ὁμοιόμορφα τετράγωνα διακοσμητικοῦ θέματος, ὧν ἕκαστον περικλείει ἀνὰ ἓν δενδρύλλιον. Ἡ ποδέα αὕτη ποικίλλεται ἀφ' ἑνὸς διὰ πλουσίως κεκοσμημένης παρυφῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ δύο κατὰ τὰ ἄκρα στρογγύλων καὶ ἑνὸς κατὰ τὸ μέσον τετράγωνον ἐμβλήματος, πάντων κατακόσμων δι' ἑλικοειδῶν κοσμημάτων (πίν. 1). Ὁ κάμπος τῶν τετραγώνων σχεδίων τῆς ποδέας εἶναι βαθὺς ἰόχρους (grenat), ἐν ᾧ αἱ γραμμαὶ τῶν πλαισίων καὶ τὰ περιγράμματα τῶν πρασίνων δενδρυλλίων ἔχουσι τὸ χρῶμα ὤχρας.

Ὄπισθεν τῆς κλίνης καὶ καθέτως πρὸς τὴν ἐξηπλωμένην Παναγίαν ἵσταται, προβαλλόμενος ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζου κάμπου τῆς συνθέσεως, ὁ Χριστός, σχηματίζων τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς εἰκόνος καὶ ἔχων ἐλαφρῶς ἐστραμμένην πρὸς τὴν μητέρα του τὴν γλυκεῖαν καὶ ἥρεμον κεφαλήν του. Μὲ ἀνοικτοκαστάνινον τὴν κόμην καὶ τὸ γένειον, εἶναι ἐνδεδυμένος πρασινογάλαζον χιτῶνα μὲ κατακόσμους χειρίδας καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον. Δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν του κρατεῖ, ὑψωμένην παρὰ τὸν ἀριστερόν του ὦμον, ἐσπαργανωμένην παιδίσκην, φέρουσαν πέριξ τῆς κεφαλῆς φωτοστέφανον καὶ συμβολίζουσαν, ὡς γνωστόν, τὴν ψυχὴν τῆς μόλις ἀποθανούσης Παναγίας. Τὴν ψυχὴν ταύτην ἑτοιμάζεται νὰ παραλάβῃ ὁ ἐξ οὐρανῶν κατερχόμενος ἄγγελος, οὗτινος ἐπὶ τῆς εἰκόνος μας σῴζεται, δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, τμῆμα τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ διὰ τοῦ κοκκίνου ἱματίου του κεκαλυμμένη χείρ, ἥτις καὶ ἐγγίζει ἤδη τὸ ὁμοίωμα τῆς ψυχῆς τῆς Παναγίας (πίν. 1). Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς ὁμιλίας *Ἰωάννου*, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης[1]. Ὁ ἄγγελος οὗτος εἶναι ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Ἑκατέρωθεν τῆς κλίνης τῆς Παναγίας εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, ἀνὰ μία ὁμὰς Ἀποστόλων. Ἐκ τούτων ἔχει ἀποκαλυφθῆ μόνον ἡ παρὰ τὸ προσκεφάλαιον τῆς κλίνης ἀριστερά, ἀποτελουμένη ἐκ τεσσάρων ἀποστόλων, οἵτινες, ἐλλείψει χώρου, παρεστάθησαν ἐπαλλήλως, οὕτως, ὥστε ὁλόκληρος νὰ φαίνεται μόνον ὁ πρῶτος, τῶν ἄλλων δὲ δύο μόνον αἱ κεφαλαὶ καὶ τοῦ τετάρτου μόνον ὁ φωτοστέφανος (πίν. 1). Καὶ ὁ μὲν πρῶτος, ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Πέτρον οὐ μόνον λόγῳ τῆς χαρακτηριστικῆς λευκῆς οὔλης κόμης του καὶ τοῦ λευκοῦ γενείου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ παρὰ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ προσγεγραμμένου ἀρχικοῦ τοῦ ὀνόματός του γράμματος Π, δὲν διατηρεῖται δυστυχῶς κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος, δὲν φαίνεται ὅμως καὶ νὰ ἐκράτει, ὡς συνήθως, θυμιατήριον· διότι τοῦτο θὰ ἐφαίνετο τοὐλάχιστον παρὰ τὸ περὶ τὴν παρυφὴν τῆς ποδέας σῳζόμενον τμῆμα τῆς εἰκόνος. Τὴν διὰ τοῦ ἐρυθροῦ ἱματίου του κεκαλυμμένην ἀριστερὰν χεῖρα ὑψώνει ὁ Πέτρος πρὸς τὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς κλίνουσαν τεθλιμμένην κεφαλήν του.

Ἐκ δὲ τῶν ὑπεράνω τοῦ Πέτρου εἰκονιζομένων δύο κεφαλῶν ἀποστόλων ἡ μὲν τοῦ δεξιοῦ, μετὰ καστανῆς κόμης καὶ μύστακος ἀνδρός, εἶναι ἡ τοῦ Λουκᾶ, ὡς μαρτυρεῖ τὸ παρὰ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ προσγεγραμμένον ἀρχικὸν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ γράμμα Λ, ἡ δὲ ἄλλη εἶναι ἀνδρὸς ἀμύστακος καὶ ἀγενείου, ἴσως τοῦ Φιλίππου.

Ἕτερος, γέρων αὐτὸς λευκογένειος καὶ φαλακρὸς ἀπόστολος, εἰκονίσθη κατὰ τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς κλίνης καὶ φαίνεται μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος. Εἶναι ὁ ἠγαπημένος τοῦ Χριστοῦ μαθητὴς Ἰωάννης, ὡς δηλοῦσι τὰ ὑπὲρ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ δύο ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματός του γράμματα ΙΩ καὶ ἡ ὅλως ἰδιαιτέρα θέσις, ἣν κατέχει μεταξὺ Χριστοῦ καὶ Παναγίας, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ στρέφει τεθλιμμένους τοὺς πλήρεις δακρύων ὀφθαλμούς του.

Τέλος εἰς τὸ μεταξὺ τῆς ἀριστερᾶς ὁμάδος τῶν ἀποστόλων καὶ τοῦ Ἰωάννου διάστημα εἰκονίζονται, παρπλεύρως ἀλλήλων ἱστάμενοι καὶ εἰς μικροτέραν ἀπὸ τὰς ἄλλας μορφὰς κλίμακα, δύο ἐπίσκοποι, τῶν ὁποίων φαίνεται μόνον τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος. Οὗτοι περιβεβλημένοι ἐρυθρὰ φαιλόνια μὲ λευκὰς γραμμὰς πτυχῶν καὶ ὠμοφόρια κοσμούμενα διὰ μελανῶν τετραφυλλοσχήμων σταυρῶν, διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογοῦσι, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσι πεποικιλμένον εὐαγγέλιον. Ἐκ τῶν ὑπεράνω τῶν φωτοστεφάνων των γεγραμμένων ἀρχικῶν γραμμάτων τοῦ ὀνόματός των συνάγεται ὅτι ὁ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἱστάμενος εἶναι ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, ὁ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ ἅγιος

[1] H. Porfirev, Apokryficeskija skazanija o novozavetnich licach i sobitijach, S. Petersburg 1896, τ. 86, 291 (='Απόκρυφοι παραδόσεις διὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς Κ. Διαθήκης).

Ἱεροθέου, ὧν ἀμφοτέρων ἡ κατὰ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου παρουσία πιστοποιεῖται ἐκ τῶν πηγῶν[1].

Ἡ εἰκονογραφικὴ σύνθεσις τῆς ἐξεταζομένης Κοιμήσεως εἶναι κατὰ πάντα ὁμοία πρὸς τὴν τῶν μνημείων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος. Τὰ σχετικῶς ὀλίγα πρόσωπα ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν, ἡ ἐλαφρὰ πρὸς τὴν Παναγίαν στροφὴ τοῦ Χριστοῦ φέροντος παρὰ τὸν ἀριστερόν του ὦμον ἐσπαργανωμένην καὶ μονοκόμματον τὴν ψυχὴν τῆς μητρός του, ἡ ἀπουσία α) τῆς μεγάλης περὶ τὸν Χριστὸν ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) β) τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου γ) τῆς ἐπὶ νεφῶν προσελεύσεως τῶν ἀποστόλων, ἤτοι στοιχείων, ἅτινα ἐμφανίζονται καὶ ἐπικρατοῦσιν εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Κοιμήσεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος ἢ καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ 13ου[2] πείθουσιν ὅτι ἡ ἐξεταζομένη παράστασις εἶναι εἰκονογραφικῶς παλαιοτέρα τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ὄχι δὲ μόνον ἡ εἰκονογραφία ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς ἡμετέρας συνθέσεως μᾶς ὁδηγεῖ εἰς παλαιοτέρους τοῦ 14ου αἰῶνας. Πράγματι τὰ αὐστηρὰ καὶ μὲ ἁδρὰ χαρακτηριστικὰ πρόσωπα, οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ μὲ τὴν ζωηρῶς μέλαιναν κόρην, ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποίησις τῆς κόμης, τοῦ γενείου καὶ ἰδίᾳ τῶν ὤτων[3] καὶ ἡ ἀρχαϊκὴ γραμμικὴ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων μαρτυροῦσι σαφῶς, ὅτι ἡ ἐξεταζομένη παράστασις ἀνήκει εἰς τὸν 12ον ἢ τὸ πολὺ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος.

Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα μᾶς ἄγει καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς διακοσμήσεως τῆς ποδέας, τῆς ὁποίας ἡ σύνθεσις καὶ ἰδίᾳ τὰ κοσμήματα τῶν ἐμβλημάτων εἶναι ὅμοια 1) πρὸς τὰ τῆς κλίνης τῆς Παναγίας εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 1 Εὐαγγελίου τῆς Μ. Ἰβήρων (10ου αἰ.)[4] 2) πρὸς τὰ τῆς ποδέας τῆς σολομωνείου κλίνης, ἐφ' ἧς εἶναι ἐξηπλωμένος ὁ Χριστὸς εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 82 φ. τοῦ κώδικος Gr. 1162 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, τοῦ περιέχοντος τὰς Ὁμιλίας τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου τῆς Μ. Κοκκινοβάφου[5] (12ου αἰ.) καὶ

[1] [Ψευδο] *Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου* (Migne, Ε.Π. III, 681) καὶ *Ἀνδρέου τοῦ ἐκ Κρήτης* (Migne, Ε.Π. XCVII, 1061).

[2] Πβλ. Wratislav Mitrović - Okunev, Byzantinoslavica τ. III (1931) σ. 162, 163.

[3] Περὶ τῆς σχηματοποιήσεως τῶν ὤτων βλ. Ἀ. Ξυγγόπουλον, Ἀρχ. Ἐφ. 1957 σ. 21 καὶ A. Orlandos, ἐν Cahiers archéologiques τ. XII (1961) ὑπὸ ἐκτύπωσιν.

[4] Ἱστορημένα Εὐαγγέλια τῆς Μ. Ἰβήρων, Ἁγ. Ὄρους, πίν. 11 τῆς ἐκδόσεως Γ. Τσίμα - Π. Παπαχατζηδάκη.

[5] Stornajolo, Le miniature delle omilie di Giacomo monaco (Codices e Vaticanis selecti) Roma 1910, πίν. 32. Ὁ ἀναδιπλούμενος κυματιστὸς βλαστὸς ἀπαντᾷ ὡς κόσμημα ἤδη κατὰ τὸν 11ον αἰ. εἰς τὰς μικρογραφίας τοῦ Coislin 79 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Omont, Fac-similés des miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. Nat. πίν. LXII καὶ LXIII) τὰς εἰκονιζούσας

3) πρὸς τὰ τῆς κλίνης τῆς Θεοτόκου τῆς Μαυριωτίσσης Καστοριᾶς[1]. Τέλος καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ τετραφυλλόσχημοι σταυροὶ τῶν ὠμοφορίων τῶν ἐπισκόπων συνηθίζονται μόνον κατὰ τὸν 11ον[2], τὸν 12ον[3] καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου[4] αἰῶνος, καθόσον τουλάχιστον γνωρίζω.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ πρώτου στρώματος. Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὸ δεύτερον, τὸ ὁποῖον καλύπτει ὅλην τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν τοῦ ναΐσκου, πλὴν μικροῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοιχώματος καταστραφέντος λόγῳ τῆς διανοίξεως τοῦ νεωτέρου παραθύρου.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐξετασθεῖσαν Κοίμησιν ἀκολουθοῦσι τρεῖς ὁλόσωμοι, σχεδὸν φυσικοῦ μεγέθους, μορφαί (πίν. 2) ἤτοι 1) ὁ *Ἅγ. Νικόλαος ὁ ἐν Μύροις*, ἐν μετωπικῇ, αὐστηρῶς ἱερατικῇ ἀκινησίᾳ, μὲ πρόσωπον ἡλιοκαές, εὐρὺ φαλακρὸν μέτωπον καὶ βραχὺ στρογγύλον γένειον καὶ ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολὴν ἤτοι κόκκινον φαιλόνιον μὲ πτυχὰς δηλουμένας διὰ μέλανος χρώματος καὶ ἐπ' αὐτοῦ λευκὸν ὠμοφόριον κοσμούμενον διὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν. Ὁ ἱεράρχης διὰ μὲν τῆς διὰ τοῦ φαιλονίου κεκαλυμμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ διάλιθον εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογεῖ.

Παραπλεύρως τοῦ Ἁγ. Νικολάου εἰκονίσθη 2) ὁ *Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Σωτὴρ* καὶ αὐτὸς κατὰ μέτωπον βλέπων πρὸς τ' ἀριστερά, κρατῶν τὸ εὐαγγέλιον διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐνδεδυμένος δὲ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐλαιοπράσινον κολπούμενον ἱμάτιον μὲ ὁμοίου ἀλλ' ἀνοικτοτέρου τόνου ἀνταυγείας καὶ ἁπαλάς, ἁρμονικὰς πτυχάς.

Περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς εἰκονίσθη 3) *Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος* ἐνδεδυμένος κοκκινωπὸν ποδήρη χιτῶνα καὶ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον, ἐρριμμένον ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ κατερχόμενον μέχρι τῶν γονάτων. Εἶναι ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὸν Χριστὸν τείνων πρὸς αὐτὸν τὰς χεῖρας ὁριζοντίως εἰς σχῆμα ἱκεσίας ἢ δεήσεως. Ἡ κεφαλή του εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένη, πλὴν τῆς ἀτημελήτου κόμης καὶ τοῦ γενείου του.

Ἐὰν ἀντὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου εἰκονίζετο ἡ Παναγία εἰς στάσιν συμ-

τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρον τὸν Βοτανειάτην καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ Μαρίαν. Τὸ αὐτὸ κόσμημα ἀπαντᾷ ὡσαύτως συνηθέστατα καὶ εἰς μνημεῖα τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος.

[1] Στ. Πελεκανίδου, Καστοριὰ πίν. 16.

[2] 11ος αἰ.: Ὅσιος Λουκᾶς Φωκίδος (Schultz - Barnsley, The monastery of S. Luke of Stiris in Phocis, πίν. 52) Ἁγ. Σοφία Κιέβου (V. Lasareff, Ἱστορία βυζ. τέχνης (ρωσ.), Μόσχα 1948, Atlas πίν. 116).

[3] 12ος αἰ.: Παλατῖνον παρεκκλήσιον Palermo (O. Demus, The mosaics of Norman Sicily, London 1949, πίν. 23β), Cephalù (O. Demus, ἔ.ἀ. πίν. 7Α) Παναγία Μ. Gelat (1130) (Lasareff, ἔ.ἀ. πίν. 205β), Ψηφιδωτὰ Διακονικοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Torcello (Lasareff, ἔ.ἀ. πίν. 238) κλπ.

[4] Ψηφιδωτὴ εἰκὼν ἀρχαγγέλου ἐν Ἁγ. Γρηγορίῳ Μεσσήνης (V. Lasareff, ἔ.ἀ. πίν. 271).

μετρικὴν πρὸς τὸν Πρόδρομον θὰ εἴχομεν ἐνταῦθα μίαν πλήρη σύνθεσιν Δεήσεως, ὡς τοιαύτη ὅμως δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐνταῦθα παράταξις τῶν περιγραφέντων τριῶν προσώπων· διότι ναὶ μὲν ὁ Πρόδρομος ἀντικαθίσταται ἐνίοτε εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Δεήσεως διὰ τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου[1], ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει μόνον διὰ τὸν Πρόδρομον — τοῦ ὁποίου ὁ ἐν τῷ ναῷ τιμώμενος ἅγιος καταλαμβάνει καὶ τὴν ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ θέσιν καὶ τὴν στάσιν, οὐδέποτε ὅμως, καθόσον τουλάχιστον γνωρίζω, ἀντικαθίσταται δι' ἄλλου ἁγίου ἡ Παναγία καὶ μάλιστα δι' ἁγίου μὴ σεβίζοντος τὸν Χριστόν, ἀλλὰ κατενώπιον ἱσταμένου, ὡς συμβαίνει ἐνταῦθα μὲ τὸν ἅγιον Νικόλαον.

Κατὰ ταῦτα τὰ τρία ἐνταῦθα εἰκονιζόμενα ἱερὰ πρόσωπα δὲν συγκροτοῦσι σύνθεσιν «δεήσεως» εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ. Διερωτᾶταί τις ἐν τούτοις διὰ ποῖον λόγον ἀντὶ τῆς Παναγίας εἰκονίσθη ἐδῶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι κἂν ὁ ἐν τῷ ναῷ τιμώμενος ἅγιος, δεδομένου ὅτι ἡ κατωτέρω δημοσιευομένη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ρητῶς ἀναφέρει τὴν Παναγίαν ὡς μόνην ἐν τῷ ναῷ τιμωμένην; Μήπως ἆρά γε ὁ ἀρχικὸς ναὸς (τοῦ 1200) ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Νικολάου — ὑπόθεσις τὴν ὁποίαν εὐνοεῖ ἡ γειτνίασις τῆς μεγάλης λίμνης τῆς Τριχωνίδος[2] — ὅταν δ' ἀργότε-

[1] Οὕτω π.χ. εἰς τὸν Ἅγ. Μᾶρκον τῆς Βενετίας τὸν Πρόδρομον εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Δεήσεως ἀντικατέστησεν ὁ Ἅγ. Μᾶρκος (P. Toesca, Storia dell' Arte Italiana I, 2 (1927), εἰκ. 647.—S. Bettini, Antichi mosaici di S. Marco a Venezia, Bergamo, ἄν. χρ., πίν. CXX). Εἰς στεατίτην τῆς Θάσου (11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰ.) τὸν Πρόδρομον ἀντικαθιστᾷ ὁ Ἅγ. Θεόδωρος (Ch. Delvoye, BCH LXXXIX, 1935, σ. 373-εἰκ. 47). Εἰς ναοὺς τῶν χωρίων Καλογέρου, Σπῆλι καὶ Δρῦς τῆς Κρήτης ἀφιερωμένους εἰς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον ὁ τελευταῖος οὗτος ἀντικατέστησε τὸν Πρόδρομον (G. Gerola, Monum. Ven. dell' isola di Creta II σ. 321 εἰκ. 377.—Κ. Καλοκύρη, Βυζ. Τοιχογρ. τῆς Κρήτης πίν. LIII καὶ σ. 100 καὶ 101). Ἐν Κρήτῃ ὁμοίως εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Γαλατᾶ, ἱδρυθέντα ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς μινωικῆς ἐπαύλεως τῆς Ἁγ. Τριάδος, εἰς τὴν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονιζομένην παράστασιν τῆς Δεήσεως τὸν Πρόδρομον ἀντικατέστησεν ὁ Ἅγ. Γεώργιος. Ὡσαύτως εἰς φορητὴν εἰκόνα τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ τῆς Κρήτης Σιναϊτικοῦ Μετοχίου εἰκονίζουσαν τὴν Δέησιν ἀντὶ τοῦ Προδρόμου ἐζωγραφήθη ὁ Ἅγ. Νικόλαος. Τέλος εἰς τὴν ἐκκλησίαν Ἁγ. Νικολάου τῆς Curtea din Arges, ὁ Ἅγ. Νικόλαος ἀντικατέστησε καὶ πάλιν τὸν Πρόδρομον εἰς τὴν ἐν τῷ νάρθηκι παράστασιν τῆς Δεήσεως (Buletinul Comisiunii monumentelor istorice τ. X-XVI, 1917-1921, πίν. 1 ἔγχρωμος καὶ σ. 103 εἰκ. 110).

[2] Ὡς γνωστὸν ὁ Ἅγ. Νικόλαος ἐτιμᾶτο ἰδιαιτέρως οὐ μόνον παρὰ τὴν θάλασσαν ἀλλὰ καὶ παρὰ τὰς μεγάλας λίμνας, ὡς π.χ. τῆς Καστοριᾶς (Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Δ', 1939-40, σ. 206), τῆς Πρέσπας (Στ. Πελεκανίδης, Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Ἀθῆναι 1960, σ. 55), τῆς Ἀχρίδος, τῶν Ἰωαννίνων (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἠπ. Χρον. 1, 1928, σ. 133 καὶ 141) κλπ., αἵτινες ἐχαρακτηρίζοντο καὶ ὡς θάλασσαι. Οὕτω καὶ ἡ λίμνη τοῦ Ἀπόκουρου (ἀρχ. Τριχωνίς) ὀνομάζεται εἰς σημείωμα τοῦ 1731 ἐπὶ Π. Διαθήκης τῆς Μ. Μυρτιᾶς *πέλαγος* (Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1928, 310) ἡ δὲ παραλία της καὶ σήμερον ἀποκαλεῖται γιαλός (=αἰγιαλός).

ρον ἐφανερώθη ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας καὶ ἐκτίσθη ὁ νέος ναὸς ὁλόκληρον πλέον τὸ καθολικὸν ἐτιμήθη εἰς ὄνομα μόνον τῆς Παναγίας, τοῦ παλαιοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰκονισθέντος εἰς τιμητικὴν παρὰ τὸν Χριστὸν θέσιν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ παλαιοῦ ναΐσκου του; Ἄδηλον. Ἀλλὰ καὶ μία ἄλλη ὑπόθεσις καθ' ἣν δυνατὸν νὰ εἰκονίζετο καὶ ἐνταῦθα, ὡς εἰς τὴν Μ. Δοχειαρίου (Millet, Athos πίν. 236) μία τετράμορφος Δέησις, ἀποτελουμένη ἀπὸ τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν, τοὺς ὁποίους ἱκετεύουν ἀντιστοίχως ὁ Πρόδρομος καὶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος, δὲν εὐοδοῦται καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὸ καταπεσὸν τμῆμα τοιχογραφίας, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη ἡ παράστασις τῆς Κοιμήσεως, εἰκονίζετο ἡ Παναγία· καὶ τοῦτο διότι ὁ Ἅγ. Νικόλαος δὲν εἰκονίζεται δεόμενος ἀλλ' ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον.

Τελευταῖος ὁλόσωμος ἅγιος ἐπὶ τοῦ Β. τοιχώματος εἰκονίσθη παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν, ἤτοι παρὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, ὁ Ἅγ. *Στέφανος*, ὡς δηλοῖ προσγεγραμμένη ἡμιεσβεσμένη ἐπιγραφή. Ὁ πρωτομάρτυς ἐνδεδυμένος τὴν στολὴν διακόνου παρεστάθη κατὰ μέτωπον, ἀγένειος, μὲ τὴν κόμην πυρρὰν καὶ ἐσχηματοποιημένα τὰ ὦτα. Πράσιναι σκιαὶ εἰς τὰ ἄκρα τῶν παρειῶν του προσδίδουσι τὸν ὄγκον εἰς τὸ ὠχρόν του πρόσωπον.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος καὶ ἀνατολικῶς τῆς θύρας ἐζωγραφήθησαν, πλὴν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, περὶ ἧς κατωτέρω, τρεῖς ὁλόσωμοι ἅγιοι: ὁ παρὰ τὴν θύραν, ἅτε ὡς φύλαξ αὐτῆς συνήθως εἰκονιζόμενος, ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ τρίτος τις ἅγιος, τοῦ ὁποίου διακρίνονται μόνον οἱ πόδες εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ μεταγενεστέρως ἀνοιχθέντος παραθύρου.

Καὶ ὁ μὲν Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ εἰκονίσθη μέγας καὶ πτερωτός, φέρων φολιδωτὸν θώρακα ὑπεράνω ἀνοικτοχρόου χιτῶνος φθάνοντος μέχρι τῶν γονάτων καὶ κόκκινον μανδύαν πορπούμενον ἐμπρὸς καὶ πίπτοντα ἐπὶ τῆς ράχεως. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ὁ Μιχαὴλ ὑψωμένην τὴν ρομφαίαν, διὰ δὲ τῆς καθειμένης ἀριστερᾶς τὴν παρὰ τὸν ἀριστερόν του πόδα εἰκονιζομένην θήκην αὐτῆς.

Ὁ παραπλεύρως τοῦ Μιχαὴλ ἱστάμενος Ἅγ. Δημήτριος κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δόρυ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα καὶ φέρει προσγεγραμμένην τὴν ἐπιγραφήν, ὁ *Ἅγ. Δημήτριος ὁ μέγας δούξ*[1].

[1] Τὸ ἐπίθετον τοῦτο δίδεται συχνάκις εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον ἀπὸ τοῦ 2^{ου} ἡμίσεως τοῦ 14^{ου} αἰ., ὡς π.χ. εἰς τοιχογραφίας τῆς Καστοριᾶς (Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Δ', 1938, σ. 148). Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἐπιθέτου διέλαβε καὶ ὁ Α. Ξυγγόπουλος εἰς τὸ περ. Ἑλληνικὰ τ. 15, 1957, σ. 124 (Τιμητικὸς τόμος Σωκρ. Β. Κουγέα). Προσθέτω ἐνταῦθα ὅτι εἰς τοιχογραφίας τοῦ Bobosevo τῆς Βουλγαρίας (1500) ὁ Ἅγ. Δημήτριος ὀνομάζεται *μέγας βοεβόδας* (A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, σ. 310).

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εὐθὺς μὲν ὑπὲρ τὸ δάπεδον εἰκονίσθη λευκὴ πτυχωτὴ ποδέα, ὑπεράνω δ᾿ αὐτῆς ὁ *Εὐαγγελισμὸς* τῆς Θεοτόκου κατανεμηθεὶς εἰς δύο πίνακας διὰ τοποθετήσεως ἀριστερᾷ μὲν τῆς κόγχης τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, δεξιᾷ δ᾿ αὐτῆς τῆς Παρθένου Μαρίας (πίν. 3). Ὁ Γαβριὴλ βαδίζων ὁρμητικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ τείνει πρὸς τὴν Παναγίαν τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς σχῆμα ἀγγελίας ἅμα καὶ εὐλογίας. Κάτωθεν τῆς χειρός του ἐγράφη συγκεκομμένη ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου (Α΄, 28) εἰλημμένη ἐπιγραφή: Χ. Κ. Ο. Μ. Σ. (=χαῖρε κεχαριτωμένη ὁ Κύριος μετὰ Σοῦ). Ἀντιστοίχως πρὸς τὸν Γαβριὴλ εἰκονίσθη δεξιᾷ *ἄρτι τοῦ σκίμποδος ἐξαναστᾶσα* ἡ Παρθένος ἤτοι ὀρθία πρὸ ὀρθογωνίου καθίσματος ἔχοντος τὴν μορφὴν κασσέλλας μεθ᾿ ὑποποδίου κάτω καὶ κυλινδρικοῦ μαξηλαρίου ἐπ᾿ αὐτῆς, κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς πόκον ἐρυθροῦ νήματος (πορφύρας) διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἠλακάτην, ἤτοι νήθουσα, συμφώνως πρὸς τὸ Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου (ΧΙ, 1). Φέρουσα ἐρυθρὰ σανδάλια εἶναι ἐνδεδυμένη πρασινωπὸν χιτῶνα καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, ἣν κλίνει αἰδημόνως, ἐν ᾧ ἀκτὶς φωτὸς[1] προσπίπτει ἄνωθεν ἐπ᾿ αὐτῆς. Ἀριστερᾷ τῆς κεφαλῆς της ἐγράφη καὶ ἐδῶ ἐπιγραφὴ συγκεκομμένη, εἰλημμένη ὡσαύτως ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (Α΄, 38) Ι. Η. Κ. Γ. Κ. (=ἰδοὺ ἡ δούλη Κυρίου γένοιτό μοι κατὰ τὸ ρῆμά σου). Τέλος εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται ὄπισθεν μὲν τοῦ Γαβριὴλ τεῖχος μετὰ πύργων, ὄπισθεν δὲ τῆς Παναγίας οἰκήματα μὲ δικλινεῖς καὶ σφαιρικὰς κεραμοσκεπάστους στέγας, ὀρθογώνια παράθυρα καὶ κυκλικοὺς φεγγίτας (Βασιλικὴ τῆς Ναζαρέτ;).

Ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ καὶ κατ᾿ ἐνώπιον ὁ Χριστός, ἐνδεδυμένος ἀνοικτόχρωμον στολήν, καθήμενος δ᾿ ἐπὶ τοῦ οὐρανίου τόξου καὶ εὐλογῶν δι᾿ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς πλαγίως καὶ κάτωθεν αὐτοῦ εἰκονιζομένους. Ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, δεξιᾷ δ᾿ ὁ Γαβριήλ, κάτωθεν δ᾿ αὐτῶν παρεστάθη ἀφ᾿ ἑνὸς μέν (ἀριστερᾷ) ἡ Παναγία δεομένη εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, δεξιᾷ δὲ δένδρα καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ, οἵτινες ὅμως μόλις διακρίνονται λόγῳ τῆς καλυπτούσης αὐτοὺς αἰθάλης.

Ἐντὸς τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης, τοῦ ὁποίου τὸ ἡμικυκλικὸν μέτωπον ἀπομιμεῖται γραπτῶς πλινθίνην ὀδοντωτὴν ταινίαν (πίν. 4), εἰκονίσθη ἐπὶ βαθυγαλάζιου κάμπου ἐν προτομῇ ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐπίσης ἐν προτομῇ εἰκονιζομένων Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ ἐχόντων τὰς χεῖρας ἡνωμένας πρὸ τοῦ στήθους, ἡ Παναγία, μὲ κανονικώτατον ᾠοειδὲς πρόσωπον, μακρὰν εὐθεῖαν ρῖνα καὶ μικρὸν στόμα, κεκαλυμμένη ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μὲ πορφυροῦν μαφόριον καὶ «τὰς ἀχράντους αὐτῆς χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξα-

[1] Κατὰ τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων (σ. 85) ἡ ἀκτὶς αὐτὴ δηλοῖ τὸ Ἅγ. Πνεῦμα.

πλοῦσα» φέρουσα δὲ πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς τὸ παιδίον Ἰησοῦν κατ᾿ ἐνώπιον, τεῖνον πλαγίως ἀμφοτέρας αὐτοῦ τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα εὐλογίας. Τὸ παιδίον φορεῖ λευκὸν χιτῶνα διαστιζόμενον ὑπὸ μικρῶν κυκλικῶν καὶ τετραγώνων κοσμημάτων καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον (πίν. 4). Ὁ προπλασμὸς τοῦ προσώπου τῆς τε Παναγίας καὶ τοῦ παιδίου ἀποδίδεται δι᾿ ὠχροροδίνου χρώματος, ὁ δὲ ὄγκος διὰ σκιᾶς ἐξ ὄμβρας. Λευκαὶ ψιμμυθιαὶ ἄνωθεν τῶν ὀφρύων, κάτωθεν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ εἰς τὸν λαιμὸν ἐξαίρουν τὰ φωτιζόμενα μέρη.

Εὐθὺς ὑπὸ τὸ τεταρτοσφαίριον ἤτοι ἐπὶ τῆς κατακορύφου κυλινδρικῆς ἐπιφανείας τῆς κόγχης, εἰκονίσθησαν τέσσαρες μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας συλλειτουργοῦντες ἤτοι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον, ἔνθα ἡ Ἁγ. Τράπεζα, θέμα σύνηθες κατὰ τὴν Παλαιολόγειον ἐποχήν, ὅτε ἀνεπτύχθη σπουδαίως ἡ εἰκονογράφησις τῆς Λειτουργίας[1]. Εἶναι δ᾿ οὗτοι ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ *Ἅγ. Γρηγόριος*, ὁ *Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*, ὁ *Ἅγιος Βασίλειος ὁ πανσοφώτατος* καὶ ὁ *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀλεξανδρείας* (πίν. 5), ὅλοι ἐνδεδυμένοι πολυσταύρια φαιλόνια καὶ ὠμοφόρια κοσμούμενα μὲ δύο μεγάλους μέλανας σταυρούς. Καὶ οἱ τέσσαρες κρατοῦσιν ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἐφ᾿ ὧν ἀναγράφονται ἐκφωνήσεις τοῦ ἱερέως ἢ εὐχαὶ ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Βασιλείου. Οὕτω τὸ εἰλητὸν τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου λέγει: *Ἐξερέτως τῆς Παναγίας ἀχράντου ὑπερευλογημένης*[2], τὸ τοῦ Χρυσοστόμου: *οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς* (ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς)[3], τὸ τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου: *ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε Κύριε καὶ ἁγιάζων τοὺς* (ἐπὶ σοὶ πεποιθότας) κλπ.[4]

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ ναΐσκου. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὸν καλύπτοντα αὐτὸν κυλινδρικὸν θόλον, τοῦ ὁποίου ὅλαι αἱ τοιχογραφίαι ἀνήκουσιν ἐπίσης εἰς τὸ 2ον στρῶμα.

Ὁ θόλος οὗτος εἶναι, ὡς συνήθως εἰς τοὺς μικροὺς καμαροσκεπάστους ναούς[5], διῃρημένος εἰς δέκα μικρὰ ὀρθογώνια διαμερίσματα ἢ πίνακας χωριζομένους διὰ στενῆς ἐρυθρᾶς ταινίας καὶ διατεταγμένους ἀνὰ πέντε πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν ἑκατέρωθεν πλατείας ἀξονικῆς ζώνης κοσμουμένης διὰ φυτικοῦ κοσμήματος.

Ἐκ τῶν δέκα ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου εἰκονιζομένων συνθέσεων (εἰκ. 10) αἱ ὀκτὼ πλησιέστεραι πρὸς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἀνάγονται εἰς τὸν

[1] Βλ. σχετικῶς J. Stefanescu, L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Bruxelles 1936, σ. 127 ἑξ.

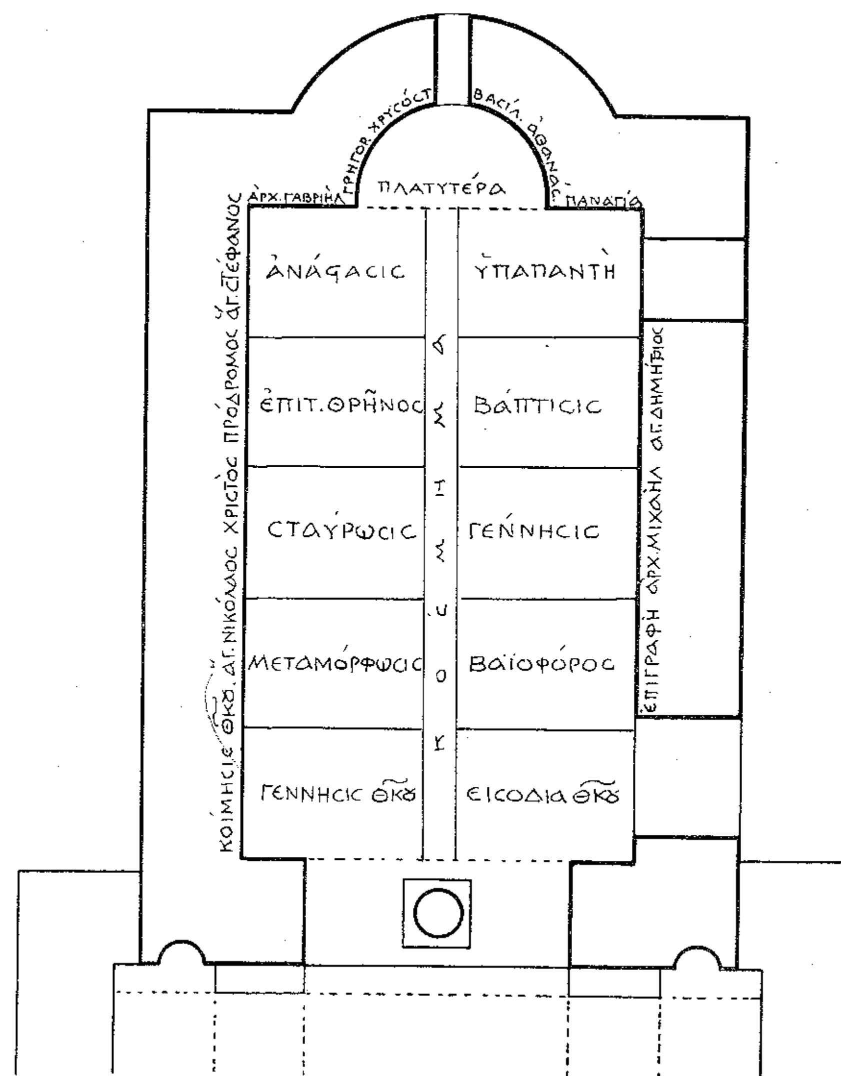
[2] Π. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι σ. 116.

[3] Π. Τρεμπέλα, ἔ.ἀ. σ. 71.

[4] Π. Τρεμπέλα, ἔ.ἀ. σ. 154.

[5] Π.χ. τὸν Ἅγ. Γεώργιον Βάρδαν τῆς Ρόδου (Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ϛ΄, 1948, σ. 118 εἰκ. 105.

χριστολογικὸν κύκλον, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἶναι διατεταγμέναι κατ' αὐστηρὰν χρονολογικὴν ἀκολουθίαν. Οὕτω ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ βλέπομεν ἐπὶ

Εἰκ. 10. Διάγραμμα κατανομῆς τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου.

μὲν τοῦ νοτίου ἡμιθολίου πρῶτον μὲν τὴν Ὑπαπαντήν, μετ' αὐτὴν δὲ τὴν Βάπτισιν, μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ ἡ Γέννησις καὶ ἡ Βαϊοφόρος. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμίσεος, συνεχίζοντες ἀπὸ Δυσμῶν, συναντῶμεν τὴν Μεταμόρφω-

σιν, τὴν Σταύρωσιν, τὸν Ἐπιτάφιον Θρῆνον καὶ τέλος, παρὰ τὸ ἱερόν, τὴν Ἀνάστασιν.

Αἱ δύο ὑπόλοιποι συνθέσεις εἰκονιζόμεναι εὐθὺς παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ναΐσκου, ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐν τῷ ναῷ τιμωμένην Παναγίαν, παριστῶσαι τὴν Γέννησιν τῆς Θεοτόκου καὶ τὰ Εἰσόδια αὐτῆς.

Ἀναλυτικώτερον ἑκάστη τῶν δέκα μνημονευθεισῶν συνθέσεων ἔχει ὡς ἑξῆς:

1. Ὑπαπαντή. Ἡ σύνθεσις ἀποτελεῖται ἀπὸ 2 ὁμάδας προσώπων: μιᾶς ἀριστερᾷ καὶ ἄλλης δεξιᾷ. Ἡ ἀριστερὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν Παναγίαν φέρουσαν ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον καὶ τὸν ὄπισθεν αὐτῆς ἱστάμενον Ἰωσήφ. Ἀμφότεροι ἵστανται προσβλέποντες τὸν δεξιᾷ ἱστάμενον Συμεών, ὅστις ἔχει ἤδη παραλάβει ἀπὸ τὰς χεῖρας τῆς Παναγίας τὸ βρέφος Ἰησοῦν. Ὄπισθεν τοῦ Συμεὼν ἵσταται ἡ γηραιὰ προφῆτις Ἄννα, θυγάτηρ τοῦ Φανουήλ, κρατοῦσα πρὸς τὰ κάτω ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν* (καὶ γῆν ἐστερέωσεν). Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται κιβώριον στηριζόμενον ἐπὶ 4 κιόνων διατεταγμένων κατ' ἀντίστροφον προοπτικήν. Ἐπὶ τῶν κιόνων βαίνει ὁριζοντία ὀροφὴ φέρουσα εἰς τὸ μέσον πυραμιδοειδῆ «θόλον», οἷον βλέπομεν συχνὰ ἐπὶ χ/φων τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου αἰῶνος[1].

2. Βάπτισις. Τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως σχηματίζει ἐνταῦθα ὁ Χριστὸς ἱστάμενος ἐντὸς τοῦ ὕδατος ποταμοῦ μὲ ἀποτόμους ὄχθας. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται γυμνός, ἐντὸς δὲ τοῦ ὕδατος τοῦ ποταμοῦ διακρίνονται 3 ἰχθῦς. Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης εἰκονίζεται ὄρθιος ὁ Πρόδρομος κλίνων πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ ἐπιθέτων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, ἐνῷ κάτωθεν τῶν ποδῶν του εἰκονίζεται δένδρον καὶ παρ' αὐτὸ ἀξίνη (Ματθ. Γ', 10. Λουκ. Γ', 9). Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης εἰκονίζονται τέσσαρες ἄγγελοι προσκλίνοντες πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ κρατοῦντες τὰ *λέντια* διὰ τῶν ὁποίων θὰ σπογγίσωσι τὸν Ἰησοῦν ὅταν ἐξέλθῃ τοῦ ὕδατος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κολυμβῶσιν ἰχθῦς (Πβλ. Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως σ. 89).

Τὸ ἄνω μέρος τῆς συνθέσεως εἶναι δυσδιάκριτον λόγῳ τῶν καλυπτόντων αὐτὸ ἁλάτων.

3. Γέννησις τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὸ μέσον τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται σπήλαιον καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἐξηπλωμένη ἐκ δεξιῶν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐπὶ κλινοστρωμνῆς ἡ Παναγία, ἔχουσα δεξιᾷ της, ἐντὸς λιθίνης φάτνης, τὸ βρέ-

[1] Π.χ. ἐπὶ τοῦ Μηνολογίου Βασιλείου τοῦ Α' τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ: (Il Menologio di Basilio I, πίν. 14 καὶ 324) Paris. Gr. 70 φ. 1 καὶ 9v (Ebersolt, Miniatnres byz. πίν. XXXVII, 2). Ψηφιδωτὸν Ἁγ. Σοφίας Κιέβου, ΙΑ' αἰ. (Schweinfurt, Gesch. der Russ. Malerei εἰκ. 19) κλπ.

φος, ὅπερ θερμαίνουσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος. Κάτω ἀριστερᾷ κάθηται σκεπτικὸς ὁ Ἰωσήφ, παρ' αὐτὸν δὲ ἡ μαῖα καὶ ἡ Σαλώμη κρατοῦσα γυμνὸν τὸν νεογνὸν Ἰησοῦν.

Ἄνω δεξιᾷ διακρίνεται ποιμὴν φέρων βραχὺν χιτῶνα κρατῶν δὲ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς τὴν ποιμενικὴν ῥάβδον (καλαύροπα) διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἱλητόν. Ὁ ποιμὴν προσβλέπει ἄγγελον καθιπτάμενον πρὸς αὐτὸν καὶ τείνοντα τὴν χεῖρα εἰς σχῆμα ἀγγελίας· ἀντιστοίχως εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν εἰκονίζονται ὄπισθεν βραχώδους κορυφῆς ὀκτώ, ἀγγελικαὶ πιθανώτατα, μορφαὶ φέρουσαι φωτοστεφάνους, δυσδιάκριτοι ὅμως ὡς καὶ τὸ κάτωθεν αὐτῶν τμῆμα λόγῳ τῶν ἁλάτων.

4. Βαϊοφόρος. Δεξιὰ βουνὸν καὶ παρὰ τὴν βάσιν του ὁ Χριστὸς ἐπὶ μέλανος πόλου ὄνου, ὅστις κύπτει ἵνα φάγῃ κλαδίσκον. Ὁ Σωτὴρ φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πράσινον ἱμάτιον διευθύνεται δὲ πρὸς τ' τ' ἀριστερά, ἔνθα πρὸ τῆς πόλεως Ἱερουσαλήμ, δηλουμένης διὰ τείχους καὶ πύργων, ἀναμένουσιν αὐτὸν οἱ Ἰουδαῖοι φέροντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καλύμματα. Παιδία στρώνουσι τὰ ἐνδύματά των ἵνα διέλθῃ ἐπ' αὐτῶν ὁ Ἰησοῦς ἐν ᾧ ἄλλα εἶναι ἀνερριχημένα ἐπὶ δένδρων κόπτοντα κλάδους.

5. Μεταμόρφωσις (πίν. 6). Ἡ σύνθεσις εἶναι διῃρημένη εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας. Εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω ζώνης εἰκονίζεται ἐπὶ λόφου μὲ κατάλευκον στολὴν ὁ Ἰησοῦς ἐντὸς διπλῆς δόξης, μιᾶς ἐξωτερικῆς ἐλλειψοειδοῦς καὶ μιᾶς ἐσωτερικῆς ὀρθογωνίου καμπυλοπλεύρου, συμβολιζουσῶν μετὰ τοῦ Χριστοῦ *τὸ τριλαμπὲς τῆς μιᾶς θεότητος*[1], ἤτοι τὴν τριπλῆν ὑπόστασιν τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Χριστὸς διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς, ἣν φέρει πρὸ τοῦ στήθους, εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς καθειμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν κύλινδρον. Ἑκατέρωθεν τοῦ Ἰησοῦ ἵστανται ἐπὶ ὀξυκορύφων, βαθμιδωτῶν λόφων προσβλέποντες ἱκετευτικῶς πρὸς αὐτὸν δεξιᾷ μὲν ὁ προφήτης Μωυσῆς, ἐνδεδυμένος κόκκινον ἔνδυμα καὶ κρατῶν τὰς πλάκας, ἀριστερᾷ δὲ ὁ προφήτης Ἠλίας μὲ πράσινον ἔνδυμα καὶ ἔχων τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους.

Εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζονται τρεῖς μαθηταί: ἀριστερᾷ ὁ Πέτρος γονατιστὸς στρέφεται *ἐξεστηκὸς* πρὸς τὸν Χριστόν, φέρει δὲ τὴν χεῖρα πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἵνα μὴ θαμβωθῇ ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ ἐκπεμπομένου φωτός, εἰς δὲ τὸ μέσον καὶ δεξιᾷ ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης πεσμένοι *προύμυτα* σχεδὸν κατακορύφως μὲ μίαν βιαιοτάτην κίνησιν καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω. Ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν φορεῖ βαθέως ἰώδη, ὁ δὲ ἄλλος κοκκίνην ἐνδυμασίαν.

6. Σταύρωσις (πίν. 7). Τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως σχηματίζει ὁ

[1] Χριστόφορος Μιτυληναῖος, ἔκδ. Kurtz σ. 14, Εὐχολόγιον σ. 407.

Χριστὸς ἐσταυρωμένος, γυμνὸς μὲ λευκὸν κολόβιον περὶ τὴν ὀσφὺν καὶ κλίνων τὴν δι' ἀκανθίνου στεφάνου κοσμουμένην κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου. Οἱ ὀφθαλμοί του εἶναι κλειστοὶ καὶ δακρυσμένοι, τὸ δὲ σῶμά του καμπυλοῦται ἐλαφρῶς εἰς σχῆμα ἀντεστραμμένου λατινικοῦ S. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς κεφαλῆς του καθίπτανται διαγωνίως ἀνὰ εἷς ἄγγελος καλύπτων τὸ πρόσωπόν του διὰ τοῦ ἱματίου του. Εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ σταυροῦ εὕρηται ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ ΟΒCΛΤΔΞ (=ὁ βασιλεὺς τῆς Δόξης). Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται τὰ τείχη καὶ οἱ πύργοι τῆς Ἱερουσαλήμ.

Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἡ Παναγία μὲ κόκκινον χιτῶνα καὶ τὸ σύνηθες πορφυροῦν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μαφόριον, τὴν ἄκραν τοῦ ὁποίου κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς παρὰ τὸν λαιμόν, ἐνῷ διὰ τῆς προβεβλημένης δεξιᾶς δεικνύει τὸν Χριστόν, πρὸς ὃν προσβλέπει.

Ὄπισθεν τῆς Παναγίας ἵστανται αἱ δύο Μαρίαι (ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ ἡ τοῦ Κλωπᾶ) ἐκ τῶν ὁποίων ὁλόκληρος φαίνεται μόνον ἡ μία, ἐνῷ τῆς ἄλλης φαίνεται μόνον ὁ φωτοστέφανος. Ἡ πρώτη φορεῖ ποδήρη χιτῶνα χρώματος ὤχρας καὶ ἐπ' αὐτοῦ μαφόριον τόνου ὀλίγον ἀνοικτοτέρου τοῦ τῆς Παναγίας. Τὴν ἀριστεράν της χεῖρα κεκαλυμμένην διὰ τοῦ μαφορίου φέρει πρὸς τὴν παρειὰν ἐνῷ διὰ τῆς δεξιᾶς δεικνύει καὶ αὐτὴ τὸν Ἐσταυρωμένον.

Ἀντιστοίχως δεξιᾷ εἰκονίζεται ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ ὁ Ἰωάννης φέρων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς παρειᾶς εἰς ἔνδειξιν θλίψεως διὰ δὲ τῆς ~~δεξιᾶς~~ αριστεράς κρατῶν τὸ ἄκρον τοῦ ἱματίου του. Ἀμέσως ὄπισθεν τοῦ Ἰωάννου ἵσταται ὁ Ἑκατόνταρχος Λογγῖνος ἔχων τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην διὰ λευκοῦ καλύμματος καὶ δεικνύων διὰ τῆς πρὸς τὰ ἄνω τεταμένης δεξιᾶς τὸν Ἐσταυρωμένον, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἱλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ἀληθῶς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος* (Μαρκ. ΙΕ, 39).

7. Ἐπιτάφιος Θρῆνος. Ἐν μέσῳ δύο ὀξυκορύφων βουνῶν εἰκονίζεται μέγας σταυρός, κάτωθεν τῆς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ ὁποίου ἵπταται ἀνὰ εἷς ἄγγελος.

Κάτωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίσθη ἐν τῷ μέσῳ ἐξηπλωμένος ὁ Χριστὸς γυμνὸς φέρων τὸ λευκὸν κολόβιον. Παρὰ τὴν κεφαλήν του κάθηται ἡ Παναγία κλίνουσα μετὰ θλίψεως τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν νεκρὸν υἱόν της καὶ φοροῦσα πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικτὸν κόκκινον μαφόριον. Ὄπισθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται γυναῖκες, αἱ Μυροφόροι. Ἐκ τούτων εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν μία (πιθανώτατα ἡ Μαγδαληνή), ἔχουσα λυτὴν τὴν κόμην καὶ καταπίπτουσαν μέχρι τοῦ στήθους ὑψώνει κατακορύφως ἀμφοτέρας της τὰς χεῖρας. Παρὰ τὴν πρώτην ἵστανται τέσσαρες ἄλλαι γυναῖκες, τρεῖς ἐμπρὸς καὶ μία ὄπισθεν. Μετὰ ταύτας παρὰ τὴν κλίνην εἰκονίζεται πίπτων ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ Ἰησοῦ ὁ Ἰωάννης, ἐν ᾧ παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἵσταται ὁ Ἰωσήφ, ὑπὲρ τὸν ὁποῖον εἰκονίζεται μία γενειοφόρος ἀνδρικὴ μορφή (ὁ Νικόδημος), ἐνδεδυμένη σκοτεινόχρωμον ἔνδυμα-

σίαν καὶ φέρουσα τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς εἰς ἔνδειξιν θλίψεως. Μὲ τὴν μορφὴν αὐτὴν ἐπιτυγχάνεται ἡ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἰσορροπία τῶν μαζῶν τῆς συνθέσεως, ἥτις παρουσιάζει μεγάλην εἰκονογραφικὴν συγγένειαν πρὸς ἀνάλογον τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους[1].

8. Ἀνάστασις. Εἰς τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται, βαίνων πρὸς δεξιά, καὶ ποδοπατῶν τὸν κάτωθεν αὐτοῦ ἐξηπλωμένον Ἅδην, ὁ Χριστός, ἐνδεδυμένος κατάλευκον ἱμάτιον μὲ καστανόχρωμον σῆμα (clavus) καὶ πτυχὰς δηλουμένας διὰ κιτρίνων γραμμῶν. Περιβάλλεται ὑπὸ μεγάλης ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) καὶ ἁρπάζει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Ἀδὰμ φοροῦντα βαθυπράσινον ἱμάτιον, τὸν ὁποῖον ἐξάγει ἐκ τοῦ μνήματος.

Ὄπισθεν τοῦ Ἀδὰμ ἵσταται ἡ Εὔα περιβεβλημένη κόκκινον μαφόριον καὶ μετ' αὐτὴν ἓξ ἄνδρες, ὧν εἷς φαλακρός. Ὁ ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Χριστοῦ εἰκονιζόμενος γυμνὸς καὶ ἐξηπλωμένος Ἅδης ἔχει τάς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας δεδεμένους, σύρεται δὲ ὑπὸ ἀγγέλου, ὅστις τὸν κρατεῖ μὲ τὰς δύο του χεῖρας δεδεμένον «χειροπόδαρα». Κάτωθεν τοῦ Ἅδου εἰκονίζονται κλεῖδες καὶ ἄλλα ἐξαρτήματα τῶν τεθραυσμένων πυλῶν τοῦ Ἅδου.

Ὄπισθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται τρεῖς ἀνδρικαὶ μορφαὶ φέρουσαι φωτοστεφάνους καὶ στέμματα. Οἱ δύο ἐξ αὐτῶν εἶναι βεβαίως ὁ Δαυὶδ καὶ ὁ Σολομών.

Τέλος ἄνω δεξιᾷ εἰκονίζεται ὁ Πρόδρομος κηρύττων τοῖς ἐν Ἅδου καὶ κρατῶν εἱλητόν, συμμετρικῶς δ' αὐτοῦ καὶ ἄλλα πρόσωπα κρατοῦντα ὁμοίως εἱλητά.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν Παναγίαν συνθέσεις τῆς καμάρας. Πρώτη ἐξ αὐτῶν εἰκονίζεται πρὸς βορρᾶν:

9. Ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου (πίν. 8). Ἄνω εἰς τὸ βάθος σπίτια μεταξὺ τῶν ὁποίων ἁπλοῦνται ἀπὸ τὰς στέγας κόκκινα πανηγυρικὰ ὑφάσματα. Κάτω ἐμπρὸς ἐξηπλωμένη ἐπὶ πλαγίως τεθειμένης κλίνης ἡ Ἁγία Ἄννα μὲ ἀνοικτὸν κόκκινον ἱμάτιον καὶ ὄπισθεν τῆς κλίνης δύο γείτονες νεάνιδες, φέρουσαι πέπλον πίπτοντα ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς, ἡ μὲν μία πράσινον ἐπὶ κοκκίνου φορέματος μὲ τραχηλέαν κοσμουμένην μὲ κεντητὸν κόσμημα, ἡ δὲ ἄλλη μὲ κόκκινον πέπλον πίπτοντα ἐπὶ πρασίνου φορέματος μὲ ὁμοίαν τραχηλέαν. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐξ αὐτῶν κρατεῖ ῥιπίδιον, ἐν εἴδει μικρᾶς σημαίας, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεμίζει τὴν λεχώ, ἡ δὲ ἄλλη ποτήριον μὲ ὑψηλὴν βάσιν ἐν εἴδει φρουτιέρας.

Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται καθήμενος ὁ Ἰωακείμ, ὅστις κρατεῖ τὸ ἐσπαργανωμένον βρέφος. Παρ' αὐτὸν εἰς τὸ μέσον καὶ δεξιᾷ ἡ μαῖα, φοροῦσα λευκὸν φακιόλιον μὲ καθέτους σκοτεινὰς γραμμάς, καὶ παρ' αὐτὴν ἡ

[1] Millet, Recherches sur l'iconogr. de l'Évangile εἰκ. 560.

ὑπηρέτρια κρατοῦσα τὸν περιέχοντα τὸ θερμὸν ὕδωρ ἀμφορέα ἀπὸ τὸν ὁποῖον χύνει εἰς τὴν λεκάνην, ἐντὸς τῆς ὁποίας θὰ πλύνουν τὸ νεογνόν.

10. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (πίν. 9). Ἡ σύνθεσις περιλαμβάνει δύο ὁμάδας προσώπων: Ἀριστερᾷ, πρὸ κιβωρίου κλειομένου διὰ βήλων, τὸν ἀρχιερέα Ζαχαρίαν, φέροντα κοκκίνην χλαμύδα καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν μικρὸν ἀρχιερατικὸν κάλυμμα (κίδαριν) ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς κεφαλῆς καὶ ὑποδεχόμενον εἰς τὸ ἱερὸν τὴν μικρὰν Παναγίαν, ἥτις εἰκονίζεται ἐκ δευτέρου ἄνω ἀριστερᾷ, καθημένη ἐπὶ τοῦ συνθρόνου καὶ δεχομένη ἀρτίσκον παρ' ἀγγέλου καθιπταμένου πρὸς αὐτήν. Δεξιᾷ εἰκονίζονται οἱ γονεῖς τῆς Παναγίας καὶ ὄπισθεν αὐτῶν πρὸς τὰ δεξιὰ πέντε φίλαι τῆς Παναγίας κρατοῦσαι ἀνημμένας λαμπάδας. Ἐκ τούτων ἡ εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον εἰκονιζομένη φορεῖ πολυτελὲς ἐλαιόχρουν φόρεμα μὲ ἀνοικτοτέρας ἀνταυγείας παρεχούσας τὴν ἐντύπωσιν μεταξωτοῦ ὑφάσματος.

Ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 11). Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις συνοδεύει τὰς τοιχογραφίας τοῦ δευτέρου στρώματος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ αὐτὴ γεγραμμένη, εὐθὺς πρὸς ἀνατολὰς τῆς νοτίας θύρας, ἐντὸς τετραγώνου περίπου πλαισίου.

Ἰδοὺ ἐν πρώτοις πῶς ἔχει τὸ δι' ὡραίων κεφαλαίων γραμμάτων κείμενον αὐτῆς:

† Ἀνηγέρθη κ(αὶ) ἀνηστορήθη ὁ θεῖος κ(αὶ)
πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίν(ης)
ἡμῶν Θ(εοτό)κου κ(αὶ) ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Φανερωμένης
διὰ συνδρομ(ῆς) κόπου τε κ(αὶ) ἐξόδου τοῦ τιμι-
ωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Ἰωακεὶμ μετὰ
τ(ῶν) ἀδελφῶν αὐτοῦ Νικοδήμου μοναχοῦ·
Εὐσταθίου κ(αὶ) Θεοδώρου κ(αὶ) εἰς μνημόσυνον
τῶν μακαρί(ων) γονέ(ων) αὐτ(ῶν)· ἀμήν. Ἔτους ,ζ ἰν(δικτιῶνος)
θ Σεπτεμβρίω κ'.
Ἐγένετο δὲ διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ξένου τοῦ Διγενή
ἐκ Μορέως κ(αὶ) οἱ βλέποντ(ες) εὔχεσθαί μοι διὰ τ(ὸν) Κ(ύριο)ν.

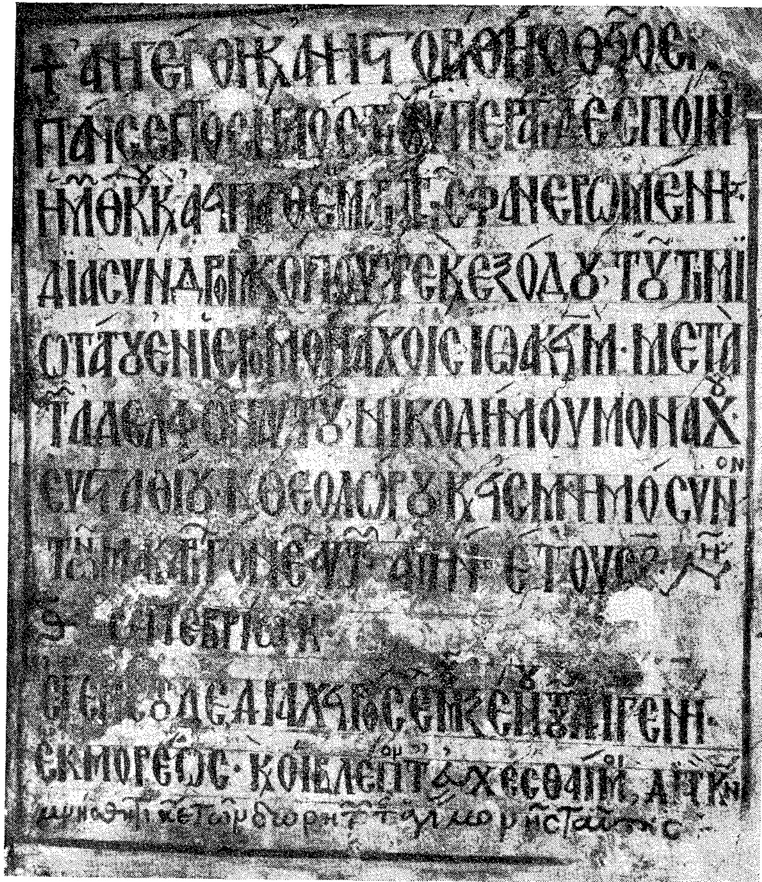
καὶ ἐν τέλει δι' ἐπισεσυρμένης μικρογραμμάτου γραφῆς:

μνήσθητι Κ(ύρι)ε τῶν δωρητ(ῶν) τ(ῆς) ἁγί(ας) μονῆς ταύτης.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης διδασκόμεθα α) ὅτι ὁ μικρὸς ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς ὄνομα Παναγίας τῆς Φανερωμένης β) ὅτι *ἀνηγέρθη καὶ ἀκηστορήθη* δι' ἐξόδου καὶ κόπου Ἰωακεὶμ τοῦ ἱερομονάχου καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ Νικοδήμου μοναχοῦ, Εὐσταθίου καὶ Θεοδώρου εἰς μνήμην τῶν γονέων αὐτῶν γ) ὅτι *ἀνηστορήθη* τὸ ἔτος ,ζ' ἤτοι ἑπτὰ χιλιάδας ἀπὸ κτίσεως κόσμου δη-

λαδὴ τὸ 1491 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως[1], κατὰ τὴν θ' (=9ην) ἰνδικτιῶνα, ἥτις ἀκριβῶς συμπίπτει πρὸς τὸ ἔτος 1491[2] καὶ δ) ὅτι αἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἔργα τοῦ ἐκ Μορέως ζωγράφου *Ξένου τοῦ Διγενῆ*.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀφορᾷ βεβαίως τὸ 2ον στρῶμα τῶν ἁγιογραφιῶν, ἐπὶ τοῦ

Εἰκ. 11. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου.

ὁποίου καὶ εἶναι ἐξωγραφημένη, ἂν δὲ λέγει ἐν ἀρχῇ ὅτι ὁ ναὸς *ἀνηγέρθη*

[1] Ὁ Δ. Λουκόπουλος ἐκλαβὼν καὶ τὸ *ἠν*(δικτιῶνος) ὡς μέρος τῆς χρονολογίας ἀνέγνωσεν αὐτὴν ΖΝΗ' ἤτοι 7058 ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ 1550 (γράφε 1449) ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως (Η.Μ.Ε. 1928, 305· Ε.Ε.Β.Σ. 13, 322). Τὸ σφάλμα του τοῦτο ἐσημείωσεν ἀργότερον ὁ Μ. Χατζηδάκης (Κρητ. Χρον. τ. 6, 1952 σ. 79 καὶ σημ. 1).

[2] V. Grumel, Chronologie Byzantine, Paris 1958, σ. 264.

καὶ ἀνηστορήθη, ἐν ᾧ τὸ ἀποκαλυφθὲν παλαιότερον-στρῶμα διδάσκει ὅτι ὁ ναὸς ὑφίστατο ἤδη, ὡς ἀνωτέρω (σελ. 86) εἴπομεν, περὶ τὸ 1200, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ φράσις *ἀνηγέρθη καὶ ἀνηστορήθη* κατήντησε τυπικὴ ὄχι μόνον διὰ τοὺς τὸ πρῶτον ἀνεγειρομένους ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἀνακατασκευαζομένους ἢ ἐπισκευαζομένους ἢ ἐκ νέου ζωγραφουμένους ναούς.

Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ 2ου στρώματος ἐγένοντο τὸ 1491 εἶναι δὲ ἔργα τοῦ ἐκ Μουχλίου[1] τῆς Πελοποννήσου Ξένου Διγενῆ, ζωγράφου, ὅστις εἶναι γνωστὸς καὶ ἐκ τοιχογραφιῶν τὰς ὁποίας ἐξετέλεσεν εἰς τὸν ἐν Ἀπάνω Φλῶρι Σελίνου τῆς Κρήτης[2] ναὸν τῶν Ἁγ. Πατέρων(Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου) 29 ἔτη πρότερον ἤτοι τὸ 1462, καὶ ὅστις εἰργάσθη ἐπίσης ἀργότερον καὶ ἐν τῷ ναῷ τῶν Παλαιοφραστανῶν τῆς Ἠπείρου[3].

Δυστυχῶς αἱ ἐν Κρήτῃ τοιχογραφίαι εἶναι, ὡς γράφει ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σ. 310) ἐντελῶς ἐφθαρμέναι (affatto sciupati). Ἂν ἐσῴζοντο καλῶς, ὡς αἱ τῆς Μυρτιᾶς, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν ποίαν ἐξέλιξιν ὑπέστη ἡ τέχνη τοῦ Διγενῆ μεταξὺ τοῦ 1462 καὶ τοῦ 1491. Ἀφ' ἑτέρου οὐδὲν μέχρι σήμερον γνωρίζομεν περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν Παλιοφραστανῶν. Πάντως ἡ χρονολογία 1413, ἣν ἀνέγνωσεν ὁ Λαμπρίδης, πρέπει νὰ εἶναι ἐσφαλμένη· διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐζωγράφησεν ὁ Διγενὴς ἐπὶ 78 ὁλόκληρα ἔτη. Ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ 1493. Ὁπωσδήποτε καὶ αἱ διασωθεῖσαι ἐν τῇ Μ. Μυρτιᾶς τοιχογραφίαι του εἶναι πολύτιμοι· διότι μᾶς παρέχουν δείγματα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 15ου αἰῶνος, περιόδου ἡ ὁποία δὲν ἀφῆκεν ἄλλα ἀσφαλῶς χρονολογημένα μνημεῖα μνημειώδους ζωγραφικῆς, δι' ὃ καὶ ἡ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μυρτιᾶς ἔχει «ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὴν μορφὴν τῆς τοιχογραφίας εἰς τὸ τελευταῖον αὐτῆς στάδιον»[4].

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 2ου στρώματος. Ἡ ἐξετασθεῖσα διακόσμησις τοῦ 2ου στρώματος τοῦ ναΐσκου, ἡ ἐκτελεσθεῖσα δηλαδὴ ὑπὸ τοῦ Ξένου Διγενῆ, σχετίζεται στενῶς ἀπὸ εἰκονογραφικῆς πλευρᾶς γενικῶς μὲν πρὸς τὴν παλαιὰν βυζαντινήν, εἰδικώτερον δὲ πρὸς τὴν Μακεδονικὴν παράδοσιν. Πράγματι τόσον αἱ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχω-

[1] Τὸ σήμερον ἠρειπωμένον Μουχλὶ ἦτο ἐκτισμένον ἐπὶ κωνικοῦ λόφου ὑψουμένου 2 περίπου ὥρας ἀνατολικῶς τῆς Τριπόλεως. Τὰ ἐρείπιά του ἐμελετήθησαν παλαιότερον μὲν ὑπὸ τοῦ E. Darkó ἐν Ε.Ε.Β.Σπ. 10 (1933) σ. 454-482, ἔπειτα δὲ καὶ ὑπὸ Ν. Μουτσοπούλου, Πελοποννησιακὰ Γ' - Δ', 1958-59, 286-309.

[2] G. Gerola, Monum. Ven. dell' isola di Creta τ. II σ. 310 καὶ IV, 449-451. Πβλ. Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομν. τ. 3, 1906, σ. 43.

[3] M. Chadjidakis, Contribution à l'étude de la peinture postbyzantine (Hellén. Contemp. Μάϊος 1953) σ. 207 κατὰ Ἰ. Λαμπρίδην (Ἠπειρωτικὰ μελετήματα, τεῦχ. Ζ', Πωγωνιακά, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 36).

[4] Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σ. 70.

μάτων καὶ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μεμονωμέναι μορφαὶ ἁγίων, ὅσον καὶ αἱ ἐπὶ τῆς καμάρας σκηναὶ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου εὑρίσκονται σχεδὸν αὐτούσιαι εἰς παλαιότερα βυζαντινὰ μνημεῖα, μάλιστα δὲ εἰς τὰ τοῦ 14ου αἰῶνος. Οὕτω ἄλλαι μὲν συνθέσεις παρουσιάζονται συνοπτικώτεραι ἢ ὅσον ἐμφανίζονται κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ἄλλαι δὲ πάλιν ἀκολουθοῦσι πιστῶς τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ.

Ἡ συνοπτικωτέρα ἐκτέλεσις τῶν σκηνῶν ὀφείλεται βεβαίως καὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν χώρου (προερχομένην ἐκ τῶν μικρῶν διαστάσεων τοῦ ναοῦ) οὐχὶ ὅμως μόνον εἰς αὐτήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συντηρητικότητα τοῦ ζωγράφου. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἔλλειψιν χώρου βεβαίως θὰ ὀφείλεται ἡ παράλειψις τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ Μελισμοῦ εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες ἀπαντῶσι συνήθως κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ὁμοῦ μετὰ τῶν κατὰ κρόταφον καὶ ὡς συλλειτουργούντων, ὅπως ἐδῶ, εἰκονιζομένων ἱεραρχῶν, εἰς συντηρητικότητα ὅμως μᾶλλον ὀφείλεται ἡ ὀλιγοπροσωπία καὶ ἡ εὔγλωττος λιτότης τῶν συνθέσεων τῆς καμάρας, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς μνημεῖα τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, ἅτινα ἀσφαλῶς θὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ὁ Διγενῆς. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν Σταύρωσιν (πίν. 7) ἀντὶ τῶν πολλῶν μορφῶν (μυροφόρων, στρατιωτῶν, δημίων, Φαρισαίων καὶ λαοῦ), τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν αἱ συνθέσεις τῆς Σταυρώσεως τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰῶνος (ἰδίᾳ εἰς τὴν Δύσιν) βλέπομεν ἐνταῦθα δύο μόνον βοηθητικὰ πρόσωπα (τὴν Μυροφόρον καὶ τὸν Ἑκατόνταρχον) παραπλεύρως τῶν τριῶν κυρίων προσώπων τῆς εἰκονιζομένης σκηνῆς, ὅπως δηλαδὴ κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα [1].

Εἰς τὴν παράστασιν τῆς Μεταμορφώσεως ὁμοίως (πίν. 6) παραλείπεται ἡ ἀνάβασις καὶ κατάβασις τοῦ Ἰησοῦ εἰς Θαβὼρ μετὰ τῶν μαθητῶν του, βλέπομεν ὅμως ἀντιθέτως υἱοθετουμένας ὑπὸ τοῦ ζωγράφου τὰς κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα συνηθιζομένας βιαιοτάτας κινήσεις τῶν εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονιζομένων τριῶν μαθητῶν, ἀκόμη δὲ καὶ ἓν ἄλλο στοιχεῖον, ἐφαρμοσθὲν κατὰ τὸν 14ον αἰ. κατ' ἐπίδρασιν τοῦ δόγματος τῶν Ἡσυχαστῶν, ἤτοι τὴν διπλῆν δόξαν, τὴν συμβολίζουσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ τὸ τριλαμπὲς τῆς μιᾶς θεότητος.

Ἐκεῖνο μόνον τὸ ὁποῖον ἀπομακρύνει τὴν διακόσμησίν μας ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῆς Μακεδονικῆς Σχολῆς εἶναι ὁ ἀποχωρισμὸς ἑκάστης τῶν ἐπὶ τῆς καμάρας εἰκονιζομένων συνθέσεων ἐντὸς ἰδιαιτέρου πλαισίου ἐξ ἐρυθρᾶς ταινίας ἤτοι ἡ οὐχὶ κατὰ παράταξιν, ἀφηγηματικὴ τοποθέτησις τῶν σκηνῶν, οἵαν ἀγαπᾷ ἡ Μακεδονικὴ σχολή [2], ἀντιθέτως πρὸς τὴν Κρητικήν, ἥτις τοποθετεῖ τὰ θέματα αὐτῆς ἐντὸς μεμονωμένων πλαισίων. Ἡ τοιαύτη ἀπόκλισις δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἐπίδρασιν τῆς Κρητικῆς σχολῆς, ἥτις

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile σ. 426.

[2] Millet, ἔ.ά. σ. 639.

κατὰ τὸ 2ον ἥμισυ καὶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. εἶχε τόσον ἀναπτυχθῆ, ὥστε νὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ καὶ ἐπὶ τῆς Μακεδονικῆς [1]. Δὲν πρέπει ἄλλως τε νὰ λησμονῶμεν ὅτι ἤδη 29 ἔτι πρότερον (1462) ὁ Διγενὴς εἶχεν ἐργασθῆ ἐν Κρήτῃ [2], ὁπόθεν δυνατὸν νὰ ἠρύσθη τὴν ἐντὸς πλαισίων διάταξιν, τὴν ὁποίαν ἄλλως τε συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλας τοιχογραφίας τῆς φθινούσης Μακεδονικῆς σχολῆς [3].

Τὴν προσήλωσιν τοῦ Διγενῆ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς μαρτυρεῖ καὶ ἡ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν τοιχογραφιῶν ἐφαρμοσθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ τεχνικὴ καὶ τεχνοτροπία τῶν συνθέσεων. Τὰ φωτεινὰ χρώματα, αἱ ἐλαφραὶ σκιαί, ἡ γραμμικὴ δήλωσις τῶν λεπτομερειῶν τοῦ προσώπου, ἡ προσπάθεια τῆς φυσικῆς ἀποδόσεως, τὰς ὁποίας παρατηροῦμεν εἰς τὰς τοιχογραφίας μας, ἀναδεικνύουσι τὸν Διγενὴ πιστὸν ὀπαδὸν τῆς μακεδονικῆς σχολῆς. Ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ἀξία εἶναι καὶ ἡ λεπτολόγος μεταχείρισις τῶν κεφαλῶν ὄχι μόνον τῶν εἰς μεγάλην κλίμακα ἀποδοθεισῶν μεμονωμένων μορφῶν ἁγίων τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων (Ἁγ. Νικολάου (πίν. 2) Χριστοῦ (πίν. 2) Ἱεραρχῶν τῆς κόγχης (πίν. 5)) ἀλλὰ καὶ τῶν εἰς μικροτέραν κλίμακα κεφαλῶν τῶν προσώπων τῶν συνθέσεων (Ἐσταυρωμένου (πίν. 7) Χριστοῦ τῆς Μεταμορφώσεως (πίν. 6)). Ἐξαίρετα ἰδίως δείγματα τοιαύτης μεταχειρίσεως παρέχουν αἱ ἐκφραστικώταται καὶ πολὺ φροντισμέναι κεφαλαὶ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν (πίν. 5), αἵτινες εἶναι, ὡς ἄλλως τε καὶ αἱ ἄλλαι κεφαλαί (Ἁγ. Νικολάου κλπ.), ἀληθεῖς προσωπογραφίαι, πλήρεις ζωῆς καὶ ἐρασμιότητος, ὅπου ὁ ζωγράφος ἐπὶ σκοτεινοτέρου προπλασμοῦ θέτει ἀνοικτοκίτρινα ἢ πορτοκαλλόχροα σαρκώματα, δηλώνων γραμμικῶς τὰς ἀνατομικὰς λεπτομερείας, τὰς ὁποίας καὶ πλάθει μὲ ἐλαφροτάτας σκιὰς ὄμπρας, φωτίζων τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου μὲ ὀλίγας λευκὰς ψιμμυθίας. Τὴν κόμην, τὸν μύστακα καὶ τὸ γένειον δὲν τὰ βλέπει ὁ Διγενὴς ὡς στερεοὺς γεωμετρικοὺς ὄγκους, ὡς οἱ ἁγιογράφοι τοῦ 12ου αἰῶνος, ἀλλά, τηρῶν τὸ γενικὸν γεωμετρικὸν περίγραμμα τοῦ ὄγκου των, τὰ αὐλακώνει μὲ πυκνάς, παραλλήλους, κυματιστὰς γραμμάς, ἐν ᾧ διατηρεῖ ἀκόμη τὴν παλαιὰν σχηματοποίησιν τῶν ὤτων.

Τὴν αὐτὴν λεπτολόγον μεταχείρισιν παρουσιάζει καὶ ἡ πλήρης γαλήνης καὶ φυσικότητος ἐκτελεσμένη κεφαλὴ τοῦ Ἐσταυρωμένου (πίν. 7), ἥτις τόσον ἐπιτυχῶς ἐκφράζει τὴν θείαν ἠρεμίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἐξέπνευσεν ὁ Σωτήρ, πρᾶγμα ποὺ ἄλλως τε δηλοῦται καὶ μὲ τὴν ἐλαφρὰν καὶ οὐχὶ γωνιώδη καὶ δραματικῶς ἀπότομον κάμψιν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ κατὰ

[1] Α. Ξυγγοπούλου, Σχεδίασμα τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν σ. 66.

[2] Ὅρα ἀνωτέρω σ. 98.

[3] Π.χ. εἰς Poganovo (A. Grabar, Peint. relig. Bulg. πίν. LX, LXII).

τὰ ἰσχία, τὴν ὁποίαν παρατηροῦμεν εἰς ἔργα τῶν Μακεδόνων καὶ Σλαύων ἁγιογράφων τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνος.

Ἡ εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ἐμμονὴ τοῦ Διγενῆ μαρτυρεῖται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν πάσης ξενικῆς (ἰταλικῆς), ἐπιδράσεως. Ἡ Παναγία τῆς Σταυρώσεως (πίν. 7) διατηρεῖ καὶ ἐνταῦθα τὴν εὐγενῆ στάσιν τοῦ συγκρατημένου πόνου, φέρουσα, ὡς εἰς τὰ παλαιότερα βυζαντινὰ ἔργα τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰ., τὴν μὲν μίαν χεῖρα κάτωθεν τῆς σιαγόνος διὰ δὲ τῆς ἄλλης δεικνύουσα τὸν Ἐσταυρωμένον υἱόν της. Δὲν λιποθυμεῖ οὐδὲ συγκρατεῖται πίπτουσα ἀπὸ τὰς ὄπισθεν αὐτῆς μυροφόρους, ὡς συμβαίνει εἰς πολλὰ ἔργα τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰ. μιμούμενα τὰς Σταυρώσεις τῶν Ἰταλῶν ζωγράφων τοῦ 13ου καὶ τοῦ 14ου αἰῶνος[1].

Συγγένειαν πρὸς ἰταλικὰ ἔργα παρουσιάζει ἐκ πρώτης ὄψεως μόνον ἡ ἔντονος χειρονομία τῆς λυσικόμου καὶ μὲ κατακορύφως ὑψωμένας ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας Μαγδαληνῆς εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου. Τοιαύτην χειρονομίαν, συνηθιζομένην πολὺ ὑπὸ τῶν primitifs ἰταλῶν ζωγράφων[2] — οἵτινες πάλιν τὴν παρέλαβον ἀπὸ βυζαντινὸν πρότυπον[3] — συναντῶμεν ἐπίσης καὶ εἰς πολλὰς τοιχογραφίας τῆς Π. Σερβίας[4], τῆς Μακεδονίας[5] καὶ τοῦ Ἁγ. Ὄρους[6] ἀπὸ τοῦ 14ου μέχρι τοῦ 16ου αἰῶνος. Ἐν τοιοῦτο βυζαντινὸν πρότυπον θὰ εἶχεν ἴσως ὑπ' ὄψιν του καὶ ὁ Διγενής, διατάσσων τὰς Μυροφόρους πυραμιδοειδῶς — συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν[7], καὶ τοποθετῶν αὐτὰς εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς συνθέσεως, ἐν ᾧ εἰς τὰ ἰταλικὰ ἔργα τοποθετοῦνται εἰς τὸ μέσον αὐτῆς[8]. Ὅτι δὲ ὁ Διγενὴς οὐδόλως ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν τέχνην δεικνύει καὶ τὸ ὅτι δὲν παρέστησε τὴν Παναγίαν οὔτε τρυφερῶς ἐναγκαλιζομένην τὸν Χριστόν, οὔτε θωπεύουσαν τὸ πρόσωπόν Του, ἀλλ' ἁπλῶς μετὰ θλίψεως κλίνουσαν τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ νεκροῦ υἱοῦ της.

Συγκεφαλαιοῦντες τ' ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν Διγενῆ ὡς ἕνα τῶν καλυτέρων συντηρητικῶν καὶ ἐκλεκτικῶν μεταγενεστέρων ὀπαδῶν τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς, ὅστις ἂν καὶ εἰργάζετο εἰς χρόνους, καθ' οὓς

[1] Millet, Recherches 409, 412.

[2] Σιέννα Accademia ἀρ. 13 (Millet, Rechereches εἰκ. 52). Πίζα, Museo Civico (1320) (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 539) Στεατίτης Βατικανοῦ (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 543).

[3] Millet, Recherches σ. 513.

[4] Curčer, ἀρχῶν 14ου αἰ., Kutsevište, Gračaniča.

[5] Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Δ' (1938) σ. 93 εἰκ. 65 καὶ Ἅγ. Νικόλαος, τέλος 14ου αἰ. (Millet, Rech. εἰκ. 544).

[6] Βατοπέδι, Millet, Athos, Les peintures πίν. 83, 2, Λαύρα (1535) Millet, Athos, πίν. 127, 4 κλπ.

[7] Millet, Recherches σ. 515.

[8] Millet, Recherches σ. 513.

ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἶχε μεγάλως ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν Δύσιν, οὐδόλως παρεσύρθη ὑπ' αὐτῆς, ἀλλ' οὔτε καὶ ὑπὸ τῆς ὁλονὲν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑπερισχυούσης Κρητικῆς σχολῆς, πλὴν ἴσως μόνον διὰ τῆς ἐντὸς πλαισίων τοποθετήσεως τῶν θεμάτων του. Οὐδ' ἐξέπεσεν εἰς λαϊκὸν ὁ χαρακτὴρ τῶν ἔργων του, ὡς συνέβη μὲ τόσους ἄλλους ὑστερωτέρους τῆς Ἁλώσεως ζωγράφους[1]. Ἔμεινε λοιπὸν ὁ Διγενὴς πιστὸς εἰς τὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ ἰδίᾳ τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς τοῦ 14ου αἰῶνος, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν παρεδέχθη πάντοτε τὰς εἰς ρεαλισμὸν ὑπερβολάς (πβλ. τὴν καμπύλην τοῦ σώματος τοῦ Ἐσταυρωμένου). Καὶ δὲν δυνάμεθα μὲν βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι τὰ ἔργα του ἔχουσι τὴν ἀνωτέραν πνοὴν καὶ τὰς ἐντόνους πτυχὰς τῶν παλαιῶν προτύπων τοῦ γειτονικοῦ ἰδίᾳ πρὸς τὴν πατρίδα του Μυστρᾶ, τὰ ὁποῖα πιθανῶς θὰ ἠκολούθησεν, δὲν ἔχουσιν ὅμως καὶ τὴν πλαδαρότητα καὶ ἀτονίαν ἄλλων συγχρόνων του περίπου ἔργων. Τοὐναντίον μάλιστα, τὰ ἔργα τοῦ Διγενῆ διακρίνει ἀκρίβεια σχεδίου, τὰς δὲ κεφαλάς του ἰδίᾳ διαπνέει ἀρκετὴ δύναμις ἐκφράσεως καὶ μία εὐγενὴς καὶ ρεαλιστικὴ μειλιχιότης, ὅλως ξένη πρὸς τὴν σοβαρότητα τῶν μεταγενεστέρων τῆς Ἁλώσεως ἔργων.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸν δεύτερον ναόν. Εἰς τοῦτον ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις (εἰκ. 12) ἀκολουθεῖ τὴν συνήθως εἰς τοὺς τρουλλαίους ναοὺς ἐφαρμοζομένην ὑπὸ τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων. Οὕτω εἰς μὲν τὸν τυφλὸν τροῦλλον εἰκονίσθη ὁ *Παντοκράτωρ* ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν, εὐθὺς δ' ὑπ' αὐτὸν ζώνη ἐκ τῶν οὐρανίων δυνάμεων με ταξὺ τῶν ὁποίων ἡ *Παναγία* καὶ ὁ *Πρόδρομος*, δεόμενοι ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἰς τὰ 4 λοφία, ὡς συνήθως, οἱ *Εὐαγγελισταί*, οἱ ὁποῖοι διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἐστήριξαν καὶ διέδωσαν τὸν Χριστιανισμόν. Ἔρχεται κατόπιν τὸ δωδεκάορτον ἀρχίζον, συμφώνως πρὸς τὸν ἐπικρατήσαντα κανόνα, ἀπὸ τὴν ΒΑ. γωνίαν, ἔνθα παρεστάθη ὁ *Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου* κατανεμηθεὶς εἰς τὰς δύο ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ παραστάδας, μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ πρὸς Βορρᾶν καὶ τὴν Παρθένον πρὸς Νότον, ὅπως ἀκριβῶς συχνάκις συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς ἁγιορειτικοὺς ναοὺς[2] καὶ τοὺς ναοὺς τῆς Π. Σερβίας[3]. Αἱ ἀκόλουθοι ἑορταὶ κατενεμήθησαν ἐπὶ τῶν βασταζουσῶν τὸν τροῦλλον τριῶν καμαρῶν, ἑκάστη τῶν ὁποίων διῃρέθη κατὰ μῆκος εἰς δύο ἡμίση διὰ ζώνης ἀποτελεσθείσης ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων, ἐντὸς τῶν

[1] Ὅρα τὰ σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Α. Ξυγγοπούλῳ, Σχεδίασμα κλπ. σ. 69.

[2] G. Millet, Monuments de l'Athos I, Les peintures πίν. 81, 2 (Βατοπέδι) πίν. 119 4, 5 (Λαύρα) 182 1, 2 (Ξενοφῶντος), 215 (Δοχειαρίου) κλπ.

[3] Vl. Petković - Z. Tatić, Manastir Kalenić, εἰκ. 73, σ. 87.

Εἰκ. 12. Διάταξις τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ.

ὁποίων εἰκονίσθη ἀνὰ εἷς Προφήτης[1] (εἰκ. 12). Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς νοτίας καμάρας εἰκονίσθησαν ἡ *Γέννησις* καὶ ἡ *Ὑπαπαντή*, ἐπὶ τῆς μακροτέρας δυτικῆς ἡ *Μεταμόρφωσις*, ἡ *Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου*, ὁ *Νιπτὴρ* καὶ ἡ *Βαϊοφόρος* (πίν. 10) καὶ τέλος ἐπὶ τῆς βορείου ἡ *Ἀνάστασις* (πίν. 11) καὶ ἡ *Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ*. Ἐλλείψει δὲ ἀνατολικῆς καμάρας ἡ *Ἀνάστασις* παρεστάθη ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ Ἱερὸν τυμπάνου, ἐν ᾧ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου παρεστάθη ἐπὶ τοῦ ὕπερθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τυμπάνου. Ὅλως δὲ ἀσυνήθης εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ παρὰ τὴν βόρειον παραστάδα τοῦ Ἱεροῦ τυμπάνου τοποθέτησις τῆς *Βαπτίσεως*, ἀντιστοίχως τῆς ὁποίας εἰκονίσθη πρὸς νότον τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου μὲ τὴν ὀρχουμένην Σαλώμην.

Βοηθητικαί τινες σκηναὶ παρεστάθησαν ἐπίσης ἐπὶ τῶν τυμπάνων τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου καμάρας ἤτοι ἀφ' ἑνός, παρὰ τὴν Γέννησιν, ἡ *Σφαγὴ τῶν νηπίων*, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς βορρᾶν ὁ *Ἰησοῦς μὲ τὴν Σαμαρείτιδα*, ἱσταμένην πρὸ τετραφύλλου σχήματος προστομιαίου φρέατος.

Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὑψηλότερα μέρη τοῦ ναοῦ ἤτοι τὰ ἄνω τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν. Ἀντιθέτως τὰ κατώτερα τοιχώματα ἐκοσμήθησαν, ὡς συνήθως, δι' ὁλοσώμων, κατὰ μέτωπον εἰκονισθέντων ἁγίων παρατεταγμένων εἰς μίαν μόνην ζώνην. Οὕτω κάτωθεν τῶν τυμπάνων τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου καμάρας, παρεστάθησαν ἀντιστοίχως οἱ δύο *Ἅγιοι Θεόδωροι*, ὁ *Τίρων* καὶ ὁ *Στρατηλάτης*, καὶ οἱ στρατιωτικοὶ Ἅγιοι: *Μερκούριος, Προκόπιος, Γεώργιος* καὶ *Δημήτριος*. Ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τῶν δύο τετραγώνων πεσσῶν αἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς φέρουσιν τὰς εἰκόνας τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων *Πέτρου* καὶ *Παύλου*, ἀντικρυζούσας τὰς ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν παραστάδων ὁλοσώμους εἰκόνας τοῦ *Χριστοῦ* καὶ τῆς *Θεοτόκου*. Αἱ δὲ ὑπόλοιποι τρεῖς πλευραὶ τῶν πεσσῶν ἐπληρώθησαν δι' εἰκόνων τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ στηριγμάτων τῆς Ὀρθοδοξίας: *Βασιλείου, Χρυσοστόμου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας* καὶ *Νικολάου*.

Οἱ μικροὶ κυλινδρικοὶ θόλοι τῶν δύο γωνιαίων δυτικῶν διαμερισμάτων ἐκοσμήθησαν διὰ στηθαρίων ἁγίων ἐντὸς ἐφαπτομένων κύκλων καὶ δὴ τοῦ μὲν ΝΔ. διὰ τῶν προτομῶν τῆς τριάδος τῶν Ἁγίων *Γουρία, Σαμωνᾶ* καὶ *Ἀμβίβου* (sic), τοῦ δὲ ΒΔ. διὰ τῶν ἰατρῶν Ἁγίων *Δαμιανοῦ, Κοσμᾶ* καὶ *Κύρου*. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τοιχώματα καὶ τόξα τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ ναοῦ καταλαμ-

[1] Ὁμοία διάταξις ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τοὺς θόλους τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους (G. Millet, ἔ.ἀ. πίν. 221, 223 2, 3) ὡς καὶ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Λαύρας Ἁγ. Νικολάου (ἔ.ἀ. πίν. 260, 1). Ἐπίσης εἰς τὸν Ὅσ. Μελέτιον τοῦ Κιθαιρῶνος (Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε', 1939-40, σ. 33 καὶ 34), τὴν Καισαριανὴν καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Θεολόγου ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ (Τοιχογραφίαι τῶν ναῶν τοῦ Ὑμηττοῦ, ἐκδ. Ἑλληνικὲς Τέχνες, 1933, σ. 42 καὶ 44) κλπ.

βάνονται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ ὁλοσώμων ἁγίων κρατούντων ἀνοικτὰ εἱλητάρια, ἐφ᾿ ὧν ἀναγράφονται ἐποικοδομητικὰ παραγγέλματα πρὸς τοὺς ζῶντας μοναχούς, οἵτινες ἵσταντο εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ναοῦ. Οὕτω ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς νοτίας θύρας συναντῶμεν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἄγνωστον μοναχὸν ἅγιον κρατοῦντα εἱλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφήν: *Ἀδελφοί, ὁ προσέχων τῇ ἐλπίδι τοῦ κόσμου τούτου τυφλός ἐστιν, ἐὰν δὲ καταλείψας αὐτὴν ἀτενίσῃ τὴν πρὸς...* καὶ μετ᾿ αὐτὸν τὸν ἱδρυτὴν τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχικοῦ βίου Ὅσ. *Παχώμιον* μὲ τὸν σχετικὸν ἐν σχήματι μοναχοῦ *Ἄγγελον* (πίν. 11) τὸν ὑπαγορεύσαντα εἰς αὐτὸν τοὺς κανόνας τοῦ μοναχικοῦ βίου, κρατοῦντα εἱλητὸν ἐφ᾿ οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Τοιοῦτον ἔδοι γενέσθαι τὸ σχῆμα...* Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου δυτικοῦ τοιχώματος ἀντικρύζομεν *Εὐφραὶμ τὸν Σῦρον*, ἐπὶ τῆς γειτονικῆς παραστάδος *Ἀρσένιον τὸν Μέγαν*, περαιτέρω, ἑκατέρωθεν τῆς θύρας, τὸν *ἀββᾶν Ζωσιμᾶν* διδόντα τὴν θείαν μετάληψιν εἰς τὴν *Ὁσίαν Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν* καὶ ἐπὶ τῆς συνεχομένης παραστάδος μοναχὸν ἅγιον, οὗτινος ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἐσβεσμένη καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ πρὸς βορρᾶν τοιχώματος τοῦ ΒΔ. διαμερίσματος *Ἅγιον Θεοδόσιον τὸν Κοινοβιάρχην*. Τέλος ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ ΒΔ. διαμερίσματος συναντῶμεν, εἰς στάσιν αὐστηρῶς ἱερατικήν, τὰς ἐπιβλητικὰς μορφὰς διασήμων ἀντιπροσώπων τοῦ ἀσκητισμοῦ ἤτοι *Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίτου* (πίν. 13) μὲ εἱλητὸν φέρον τὴν ἐπιγραφήν: *Ἀδελφοὶ καὶ π(ατέ)ρες χαίρω ἐφ᾿ ὑμᾶς ἐν Κ(υρί)ῳ ὁ ταπεινὸς ὅτι ἐν ὁμονοίᾳ πορεύεσθε*, *Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Κλίμακος*, *Ἁγίου Εὐθυμίου* (πίν. 13) μὲ εἱλητὸν φέρον τὴν ἐπιγραφήν: *Ὥσπερ γὰρ οὐκ ...χεται ἄρτον... ἄνευ ...ως, οὕτως ἀμήχανον χωρὶς ἀγάπης ἀρε[τήν] κατορθῶσαι* καὶ *Ἁγ. Ἀντωνίου*, ἐπὶ τοῦ εἱλητοῦ τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκομεν τὴν ἐπιγραφήν: *ε]ἶδον ἐγὼ τὰς παγίδας τοῦ διαβόλου ἐρειδομένας τῇ γῇ καὶ στενάξας εἶπον, τίς ἄρα παρέρχεται ταύτας;* (κλπ.)

Πότε ἐξετελέσθησαν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τρουλλαίου ναοῦ διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης ἐπὶ λευκοῦ ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, διαστάσεων μήκους 0.60 καὶ ὕψους 0.17 μ., εὑρισκομένου ἀριστερᾷ τοῦ μονολόβου παραθύρου, ὅπερ διατρυπᾷ τὸ τύμπανον τῆς βορείου καμάρας.

Δυστυχῶς ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶναι πολὺ ἐσβεσμένη τὰ δὲ μόνα γράμματα αὐτῆς τὰ ὁποῖα κατώρθωσα ἀσφαλῶς νὰ ἀναγνώσω[1] ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Ο

ΚΑΙΝΕΙCΜ

ζ · Μ · ζ

Ἐκ τούτων τὰ τρία τελευταῖα, χωριζόμενα διὰ στιγμῶν, σημαίνουσιν

[1] Τὰ τρία τελευταῖα γράμματα ἀνέγνωσεν ἀσφαλῶς καὶ ὁ Δ. Λουκόπουλος (Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1928, σ. 306), ὅστις ἀνεῦρε καὶ ἐπιγραφὴν ἐπὶ πλίνθου τοῦ παρεκκλησίου λέγουσαν *ἐκτίσθη ἐπὶ ἔτους* ΑΧΝΑ=1651 (ἔ.ἀ. σ. 303).

ἀσφαλῶς τὴν ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογίαν 7047 ἤτοι 1539 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως. Κατὰ ταῦτα ὁ δεύτερος ναὸς ἐζωγραφήθη 48 ἔτη μετὰ τὸν ὡς ἱερὸν αὐτοῦ χρησιμεύσαντα παλαιότερον ναΐσκον. Ἄγνωστος ὅμως δυστυχῶς παραμένει ὁ φιλοτεχνήσας τὴν ἁγιογράφησιν αὐτοῦ τεχνίτης.

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ μεγάλου ναοῦ. α) *Εἰκονογραφία*. Ἡ ὑπὸ ἀγνώστου ζωγράφου τὸ ἔτος 1539 γενομένη διακόσμησις τοῦ μεγάλου ναοῦ ἐξετελέσθη ὑπὸ ἐντελῶς μοναχικὸν πνεῦμα, ὡς μαρτυρεῖ ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν τὸ πλῆθος τῶν ὁλοσώμων μοναχῶν, οἵτινες παρατάσσονται ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ τὰ ἐπιγεγραμμένα εἱλητάρια τὰ ὁποῖα οὗτοι κρατοῦν εἰς τὰς χεῖράς των καὶ τὰ ὁποῖα περιέχουν ἐποικοδομητικὰ παραγγέλματα πρὸς τοὺς ζῶντας μοναχούς. Πρόκειται λοιπὸν περὶ διακοσμήσεως γενομένης κατὰ παραγγελίαν τῶν μοναχῶν τῆς Μυρτιᾶς, περὶ ἔργου δηλαδὴ ἀναλόγου ἀλλὰ μικροτέρας κλίμακος πρὸς τὰ μεγάλα σύνολα τῶν καθολικῶν τοῦ Ἁγ. Ὄρους· διότι καὶ ἡ διάταξις τῶν λοιπῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη, ἡ ὁποία κατὰ παράδοσιν ἐφηρμόζετο εἰς τρουλλαίους ναούς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰκονογραφίαν ὁ ἀνώνυμος ζωγράφος τῆς Μυρτιᾶς οὐδόλως φαίνεται ἔξωθεν ἐπηρεασμένος· διότι οὔτε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν τέχνην ἀντλεῖ θέματα, ὡς πράττουν τόσοι ἄλλοι σύγχρονοι τοιχογράφοι τῶν Βαλκανίων, ἐν οἷς καὶ τοῦ Ἁγ. Ὄρους, οὔτε ἀπὸ τὴν 4 ἔτη πρότερον (1535) γενομένην διακόσμησιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὄρους ὑπὸ τοῦ περιφήμου Κρητὸς μοναχοῦ ζωγράφου Θεοφάνους, ἡ ὁποία μεγάλως ἐπέδρασεν οὐ μόνον ἐπὶ τῶν συγχρόνων του ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων του ἁγιογράφων[1]. Ἂς λάβωμεν τυχαίως δύο παραδείγματα: τὴν Βαϊοφόρον (πίν. 10) καὶ τὴν Ἀνάστασιν (πίν. 11).

Εἰς τὴν Βαϊοφόρον τῆς Μυρτιᾶς ὁ πῶλος ὄνου εἰκονίζεται οὐχὶ μὲ τὴν κεφαλὴν κύπτουσαν ἵνα φάγῃ τὸν ὑπὸ παιδίου τεινόμενον κλαδίσκον, ὅπως εἰς τὴν Λαύραν[2], ἀλλὰ μὲ ὀρθίαν τὴν κεφαλὴν καὶ ὡσεὶ ξύλινος, ὅπως εἰς τὸ Βατοπέδι[3]. Ὡσαύτως ἐντὸς τοῦ κάστρου τῶν Ἱεροσολύμων εἰς μὲν τὴν Λαύραν εἰκονίζονται πλείονα οἰκοδομήματα, ἐν ᾧ εἰς τὴν Μυρτιὰν μέγας ὀκταγωνικὸς μετὰ τρούλλου ναός, ὅπως καὶ εἰς τὸ Βατοπέδι καὶ τὴν Θεοσκέπαστον τῆς Τραπεζοῦντος[4], τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων (πρὸς τὸ ὁποῖον παρουσιάζει καὶ ἄλλας εἰκονογραφικὰς ὁμοιότητας).

Διαφορετικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ σύνθεσις τῆς ὁμάδος τῶν Ἰουδαίων εἰς τὴν Μυρτιὰν ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον τοῦ Θεοφάνους εἰς τὴν Λαύραν.

[1] Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα σ. 111.
[2] Millet, Athos, Les peintures πίν. 125, 1.
[3] Millet, ἔ.ἀ. πίν. 85, 3, ἀρχῶν 14ου αἰῶνος.
[4] Millet, Recherches sur l'icon. de l'Evangile εἰκ. 251.

Ἡ Ἀνάστασις ὡσαύτως τῆς Μυρτιᾶς εἶναι εἰκονογραφικῶς διάφορος τῆς τῆς Λαύρας [1]· διότι ἐν ᾧ εἰς ταύτην ὁ Χριστὸς εὑρίσκεται μεταξὺ τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὔας ἐξερχομένων ἐκ σαρκοφάγων, εἰς τὴν Μυρτιάν (πίν. 11) ἀμφότεροι οἱ πρωτόπλαστοι εὑρίσκονται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους εἰς τὸ δεξιὸν τῆς συνθέσεως. Πολὺ περισσότερον συνδέεται εἰκονογραφικῶς ἡ Ἀνάστασις τῆς Μυρτιᾶς πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ξενοφῶντος [2], ἥτις ἐξετελέσθη τὸ 1544 ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Ἀντωνίου ἤτοι 5 μόλις ἔτη ἀργότερον ἀπὸ τὴν τῆς Μυρτιᾶς. Κατὰ ταῦτα εἰκονογραφικῶς ὁ ζωγράφος τῆς Μυρτιᾶς βασίζεται μᾶλλον ἐπὶ παλαιοτέρων ἁγιορειτικῶν διακοσμήσεων, οὐχὶ ὅμως ἐπὶ τοῦ Θεοφάνους.

β) *Τεχνικὴ καὶ τεχνοτροπία.* Εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ κυρίως ναοῦ παρατηρεῖται διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν συνθέσεων καὶ τῶν μεμονωμένων ἀσκητικῶν μορφῶν. Εἰς τὰς πρώτας τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γυμνὰ μέρη τοῦ σώματος ἔχουσι τὸ φωτεινὸν χρῶμα τῆς σαρκὸς ἡπλωμένον εἰς περιωρισμένην ἔκτασιν ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ προπλασμοῦ, κατὰ τὸ σύστημα τῆς Κρητικῆς Σχολῆς, τῆς ὁποίας ἀσφαλῶς ὀπαδὸς εἶναι ὁ ἀνώνυμος τεχνίτης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ.

Μὲ τὴν τεχνικὴν αὐτὴν ὁ ζωγράφος μας ἀποφεύγει τὰς δυνατὰς ἀντιδράσεις, ἐπιτυγχάνων μαλακότητα καὶ φωτεινότητα, τὴν ὁποίαν ἐπαυξάνουν καὶ αἱ ἐλάχισται λευκαὶ φωτειναὶ γραμμαί, αἵτινες τονίζουν ἰδιαιτέρως τὰ προεξέχοντα σημεῖα. Τὰ πρόσωπα τῆς συνθέσεως εἶναι μᾶλλον στενὰ καὶ ἐπιμήκη, αἱ δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων μαλακαὶ καὶ ἀρκούντως ἁρμονικαὶ (πίν. 10, 11) ἐκτελεσμέναι προφανῶς κατὰ παλαιότερα παλαιολόγεια πρότυπα.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς μορφὰς τῶν θρησκευτικῶν συνθέσεων αἱ σεβάσμιαι καὶ ὑποβλητικαὶ μορφαὶ τῶν ἀσκητῶν ἁγίων (πίν. 12, 13) παρουσιάζουν μὲν τεχνικὴν ἐκτελέσεως ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων ἀλλὰ μεγαλυτέραν τονικὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς περιωρισμένης εἰς ἔκτασιν φωτεινῆς σαρκὸς καὶ τοῦ σκοτεινοτέρου προπλασμοῦ, ἰδίᾳ ὅμως μεγαλυτέραν σχηματοποίησιν τῶν γενείων, τῆς κόμης καὶ τῶν ὤτων. Ἐπὶ πλέον τὰ ἐνδύματα τῶν ἀσκητῶν παρουσιάζουσι πτυχὰς ἐνίοτε σκληρὰς καὶ γωνιώδεις (πίν. 12, 13), σημειουμένας μὲ γραμμὰς πολὺ βαθυτέρου τόνου ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων φωτεινῶν ἐπιφανειῶν. Παρὰ τὴν αὐστηρὰν ἐν τούτοις ἀσκητικότητα, ἥτις διακρίνει τὸν ζωγράφον μας, αἱ τοιχογραφίαι του εἶναι πλήρεις χρώματος. Τὰ νεαρὰ ἰδίως πρόσωπα (π.χ. ὁ ἄγγελος τοῦ Παχωμίου (πίν. 12)) ἀλλὰ καί τινα γηραιὰ ἀκόμη, παρουσιάζουν σαρκώματα μὲ θερ-

[1] Millet, ἔ.ἀ. πίν. 129, 1.

[2] Millet, ἔ.ἀ. πίν. 173, 2.

μὴν ὄμπραν καὶ σκοτεινοτέρους γλυκασμούς, ποὺ κάμνουν πολὺ ἐπιτυχῆ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φαιὰν ἢ λευκήν, πλαστικὴν γενειάδα καὶ τὴν κόμην.

Γενικῶς τὸν ζωγράφον τοῦ κυρίως ναοῦ διακρίνει βαθὺ διακοσμητικὸν αἴσθημα, ὡς ἀποδεικνύει ἡ σοφὴ προσαρμογὴ τῶν συνθέσεών του πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ κτηρίου διδόμενα ἀρχιτεκτονικὰ σχήματα. Τὸν χαρακτηρίζει ὡσαύτως ἡ αἴσθησις τοῦ μνημειώδους, ἡ προσήλωσις πρὸς τὰς παραδεδομένας μορφάς, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ξενικὰς ἐπιδράσεις καὶ τέλος μία σπανίας δυνάμεως χρωματικὴ ἁρμονία καὶ συγκρατημένη χρῆσις τῶν τεχνικῶν μέσων. Διὰ πάντων τῶν ἀνωτέρω στοιχείων τὰ ἔργα τοῦ ἀνωνύμου ζωγράφου μας προσλαμβάνουν μίαν ἤρεμον σοβαρότητα ἀλλὰ καὶ μέγα χρωματικὸν θέλγητρον, προξενοῦν εἰς τὸν θεατὴν βαθεῖαν γοητείαν.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὰς τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος. Αὗται καλύπτουσι τοὺς σχετικῶς χαμηλοὺς τοίχους του τεταγμέναι εἰς τρεῖς ζώνας: μίαν κατωτάτην ἀποτελουμένην ἐξ ὁλοσώμων ἁγίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαιτέραν θέσιν κατέχουσιν οἱ ἑκατέρωθεν τῆς πρὸς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν ἀγούσης, σήμερον δὲ τετειχισμένης πυλίδος, εἰκονιζόμενοι Ταξιάρχαι Γαβριὴλ καὶ Μιχαήλ, μίαν μέσην περιλαμβάνουσαν τοὺς «οἴκους» τῆς Θεοτόκου καὶ μίαν ἀνωτάτην περιλαμβάνουσαν στηθάρια προφητῶν ἐντὸς μεταλλίων. Ἰδιαιτέρως ἐκφραστικὴ εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ (εἰκ. 13) πτερωτοῦ καὶ ἀπειλητικοῦ, κρατοῦντος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ὑψωμένον ξίφος διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητὸν [1] καὶ πατοῦντος ἐπὶ τοῦ σώματος ἐξηπλωμένου γυμνοῦ γενειοφόρου ἀνδρὸς φέροντος κολόβιον (Ἁμαρτωλοῦ;), παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ ὁποίου ἐγράφη ἡ ἐπιγραφή: *φρῖξον ψυχὴ φόβῳ.* Ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ Ἀρχάγγελος εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή: *Πρόδηλον ὡς ἵσταμαι καθοπλισμένος βλέπων ἱλαρῶς....*

Τὰς μετρίας τέχνης τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος χρονολογεῖ λίαν ἐσβεσμένη ἐπιγραφή, γεγραμμένη ὑπεράνω τῆς πρὸς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν θύρας, ἥτις ἀναφέρεται μὲν εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ πρὸ τοῦ 1903 κατεδαφισθέντος παρεκκλησίου τῶν Ταξιαρχῶν, ἀφορᾷ ὅμως ἀσφαλῶς καὶ τὰς τοῦ ἐξεταζομένου νάρθηκος.

Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς: [2]

Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου, τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου καὶ πνευματικοῦ ἱερέως Κυρίου Κὺρ Νεστορίου ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ

[1] Ὁμοία διάταξις τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ ἑκατέρωθεν θύρας, ἔνθα ὁ Μιχαήλ, φέρων τὸ ἐπίθετον *ὁ φύλαξ*, κρατεῖ ἐνεπίγραφον εἰλητόν, εὕρηται καὶ εἰς τὴν Μ. Δοχειαρίου (Millet, Athos, Les peintures πίν. 239).

[2] Τοῦτο ἐδημοσιεύθη ἤδη ὑπὸ Δ. Λουκοπούλου, ἐν Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1928, σ. 307.

πανιερωτάτου μητροπολίτου κυρίου Κὺρ Νεοφύτου κατὰ τὸ 1712 ἔτος τὸ κοσμοσωτήριον· ἐν μηνὶ Δεκεμβρίῳ 20.

Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος ἐξετελέσθησαν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος, πρὸς τὴν χρονολογίαν δὲ ταύτην συμβιβάζεται καὶ

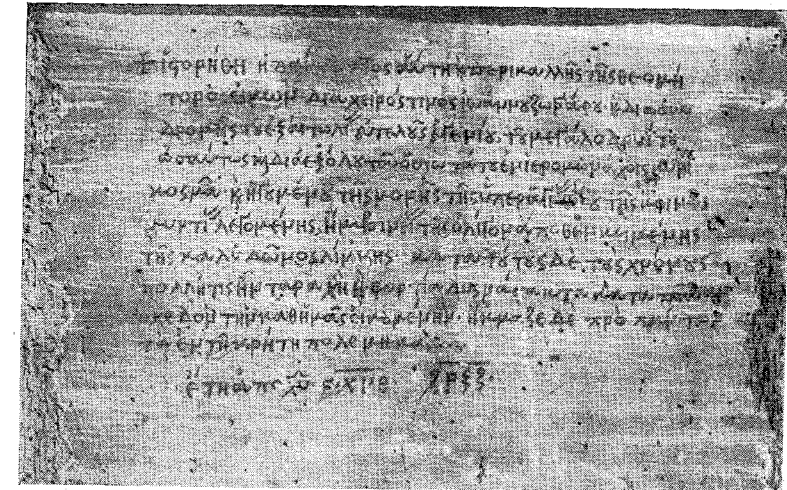

Εἰκ. 13. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.
Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Μυρτιᾶς (18ος αἰ.).

ἡ ἀφελὴς καὶ μὲ αὐθόρμητον ρεαλισμόν, λαϊκὴ μᾶλλον τέχνη των, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ ξηρὰ καὶ τραχεῖα τεχνοτροπία των καὶ τέλος ἡ ἀγάπη πρὸς τὰς μικρῶν διαστάσεων ἀλλὰ πολλὰς τὸν ἀριθμὸν σκηνάς.

Τελειώνοντες τὸ περὶ ζωγραφικῆς κεφάλαιον θὰ ἀναφέρωμεν ἐν τέλει καὶ μίαν μεγάλην φορητὴν εἰκόνα εὑρισκομένην εἰς τὸ τέμπλον τοῦ νεωτέρου ναοῦ καὶ εἰκονίζουσαν τὴν Θεοτόκον *Ἐλεοῦσαν* κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας (πίν. 14). Ἡ μετρίας τέχνης εἰκὼν αὕτη ἀποβαίνει σημαντικὴ

ἕνεκα τῆς ὄπισθεν αὐτῆς γεγραμμένης ἀφιερώσεως ἅμα καὶ ἐνθυμήσεως, ἥτις λέγει: (εἰκ. 14)

Εἰκ. 14. Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τῆς φορητῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας Ἐλεούσης.

Ἱστορήθη ἡ πάνσεπτος αὕτη κ(αὶ) περικαλλὴς τῆς Θεομήτορος εἰκὼν διὰ χειρός τινος Ἰωάννου ζωγράφου κ(αὶ) διὰ συν|δρομῆς τοῦ ἐξ Αἰτωλί(ας) εὐτελοῦς Εὐγενίου τοῦ μεγαλοδρυίτου. Ὡσαύτως κ(αὶ) διὰ ἐξόδου τοῦ ὁσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Κυρίου | Κοσμᾶ κ(αὶ) ἡγουμένου τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγί(ας) Θ(εοτό)κου τῆς κοινῶς Μυρτι(ᾶς) λεγομένης ἢ Μυρσίνης, τῆς ὀλίγον ἄποθεν κειμένης | τῆς Καλυδῶνος λίμνης· κατὰ τούτους δὲ τοὺς χρόνους πολλή τις ταραχὴ κ(αὶ) φορτίον δυσβάστακτον κατὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην. Ἤκμαζε δὲ πρὸ πάντων τὰ ἐν Κρήτη πολεμικά · ἔτη ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ ͵αχνθ' · ͵ζρξζ' (=1659).

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφὴ ἀναφέρει ὡς φιλοτεχνήσαντα τὴν εἰκόνα «Ἰωάννην τινα» ζωγράφον, ὡς δαπανήσαντα δὲ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸν ἡγούμενον τῆς Μ. Μυρτιᾶς ἢ ἐπὶ τὸ ἀρχαϊκώτερον Μυρσίνης[1] ἱερομόναχον Κοσμᾶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ *Εὐγένιον τὸν μεγαλοδρυίτην*, ὅστις εἶναι ὁ ἐκ Μεγάλου δένδρου τῆς Αἰτωλίας καὶ ἄλλοθεν γνωστὸς λόγιος μοναχὸς

[1] Μ. Μυρσίνης ἢ Μυρσινιωτίσσης ἀναφέρεται ὑπάρχουσα καὶ ἐν Λέσβῳ, παρὰ τὴν Μήθυμναν (Miklosich - Müller, Acta et dipl. τ. Α' σ. 164-165 καὶ Ε', σ. 231, 233, 236). Πβλ. καὶ Α. Παπαδόπουλον - Κεραμέα ἐν Ἑλλ. Φιλ. Συλ. Κ/πόλεως Παράρτ. ΙΕ' τόμου σ. ιβ' καὶ 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13.

καὶ *σοφώτατος ἐν διδασκάλοις* Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός[1]. Οὗτος ἐμόνασεν ἐν τῇ Μονῇ Μυρτιᾶς, ὅπου καὶ τόσοι ἄλλοι «ἐχρημάτισαν πεπαιδευμένοι καὶ εἰς ἀρετὴν περιβόητοι ἄνδρες, ἐν οἷς φέρεται καὶ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός», μετέσχε δὲ καὶ τῆς δαπάνης ἐκτελέσεως τῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας, γράψας ἰδιοχείρως τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφήν, ὡς ἀποδεικνύεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ ἰδιάζοντος εἰς αὐτὸν κλασσικίζοντος ὕφους αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῆς ὁμοιότητος τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς πρὸς ἄλλα δημοσιευθέντα αὐτόγραφα τοῦ Εὐγενίου. Τὴν τυπικὴν ἀφιέρωσιν συνοδεύουν καὶ ὀλίγαι τινὲς γραμμαὶ διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζεται ἡ ἀγωνία, ἥτις συνεῖχε τοὺς τότε ὑποδούλους Ἕλληνας διὰ τὴν ἔκβασιν τοῦ πολέμου, ὅστις διεξήγετο τότε (1649-1669) μεταξὺ Τούρκων καὶ Βενετίας περὶ κατοχῆς τῆς Κρήτης.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Αἱ διαστάσεις τῆς Μονῆς εἶναι κατὰ μέσον ὅρον: πλάτος 32 μ. καὶ μῆκος 40 μ. Πλὴν τῆς ἀνωτέρω (σ. 77) ἀπεικονισθείσης κρήνης, ὑπάρχει καὶ δευτέρα ὁμοία ἀλλὰ μικροτέρων κάπως διαστάσεων εὑρισκομένη δεξιᾷ, εὐθὺς μετὰ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, ἐν ᾧ ἡ πρώτη εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς περιοχῆς, βλέπουσα πρὸς τὴν αὐλήν.

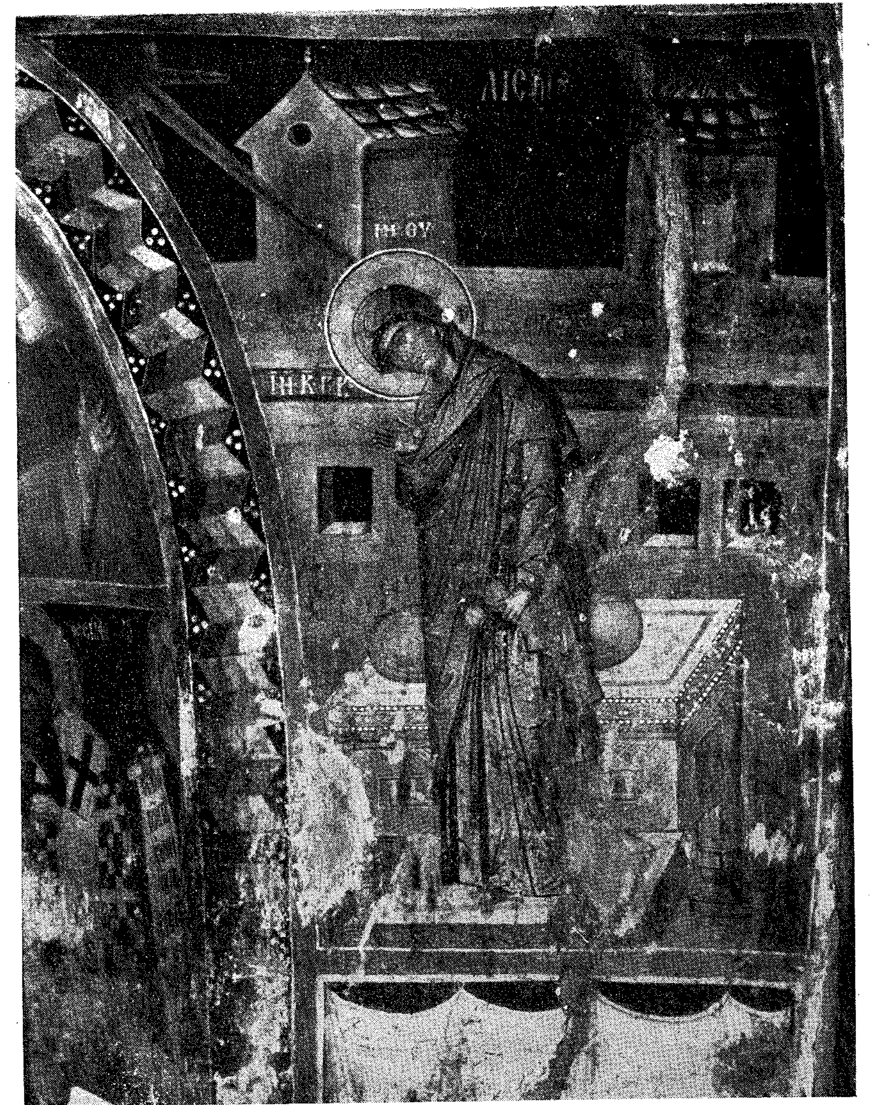
[1] Κ. Ν. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. Γ'. 423-479.—Σπ. Π. Λάμπρου, Βίος Εὐγενίου Ἰωαννουλίου ὑπὸ Ἀναστασίου Γορδίου ἐν Ν. Ἑλλην. Δ', 78.—Π. Ι. Βασιλείου, Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός, Ἀθήνα 1947. Οἱ ἀνωτέρω βίοι ἐδημοσιεύθησαν κατὰ τὰ χ/φα (74 καὶ 117) τῆς Βιβλιοθήτῆς Βουλῆς Ἀθηνῶν, τὸν ὑπ' ἀριθμ. 577 κώδικα τῆς ἐν Ἄθῳ Μ. τοῦ Παντελεήμονος καὶ τὸν ὑπ' ἀριθμ. 184 κώδικα τοῦ ἐν Κ/πόλει Ἁγιοταφ. Μετοχίου. Ἐπιστολαὶ τοῦ Εὐγενίου ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ πρώην Λεοντουπόλεως Σωφρονίου εἰς περ. Ἑλληνικὰ Ζ' (1934) 83 ἑ. - Η' (1935) 123 ἑ. - 271 ἑ. - Θ' (1936) 55 ἑ., 309 ἑ. καὶ τοῦ Τ. Γριτσοπούλου, Γέρας Κεραμοπούλλου 480 (ἡ διαθήκη ἐν σ. 484) καὶ ἐν Ἀθηνᾷ 58 (1954) σ. 37-64.

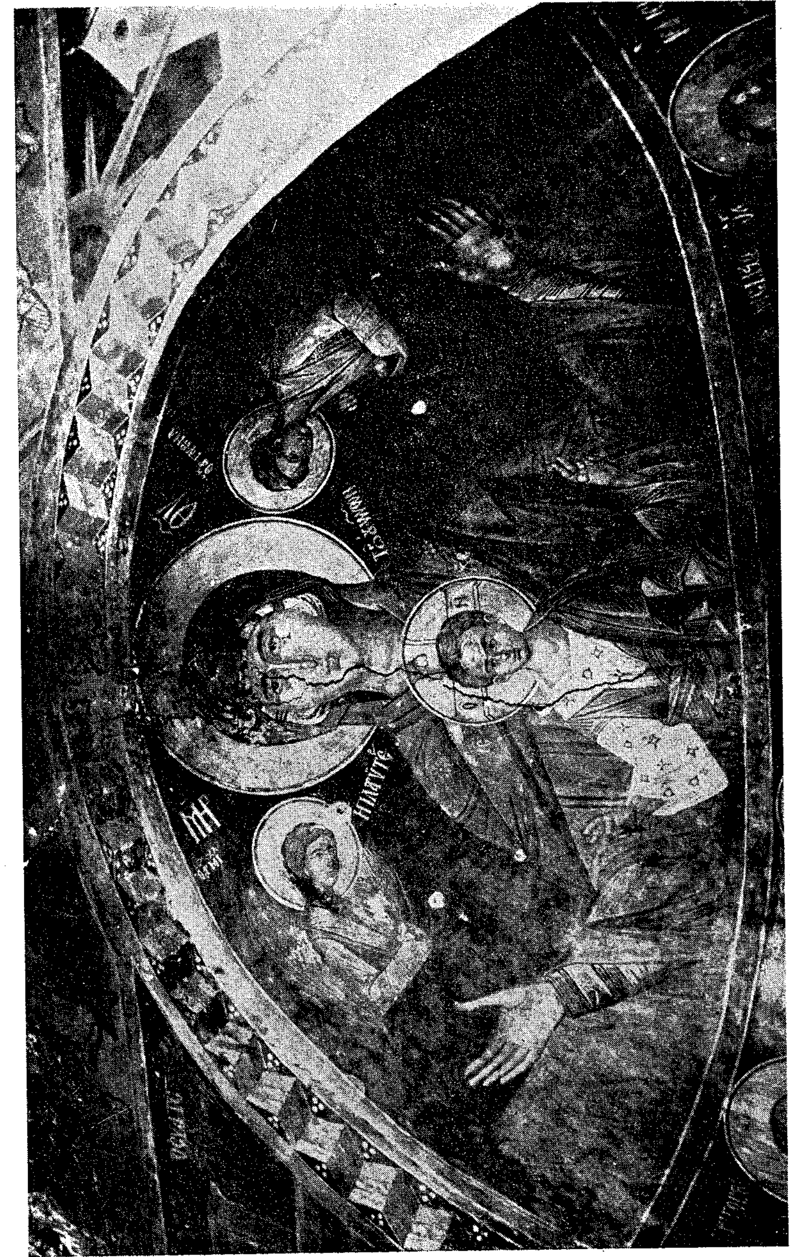
Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία τοῦ 1ου στρώματος τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου τῆς Μ. Μυρτιᾶς.

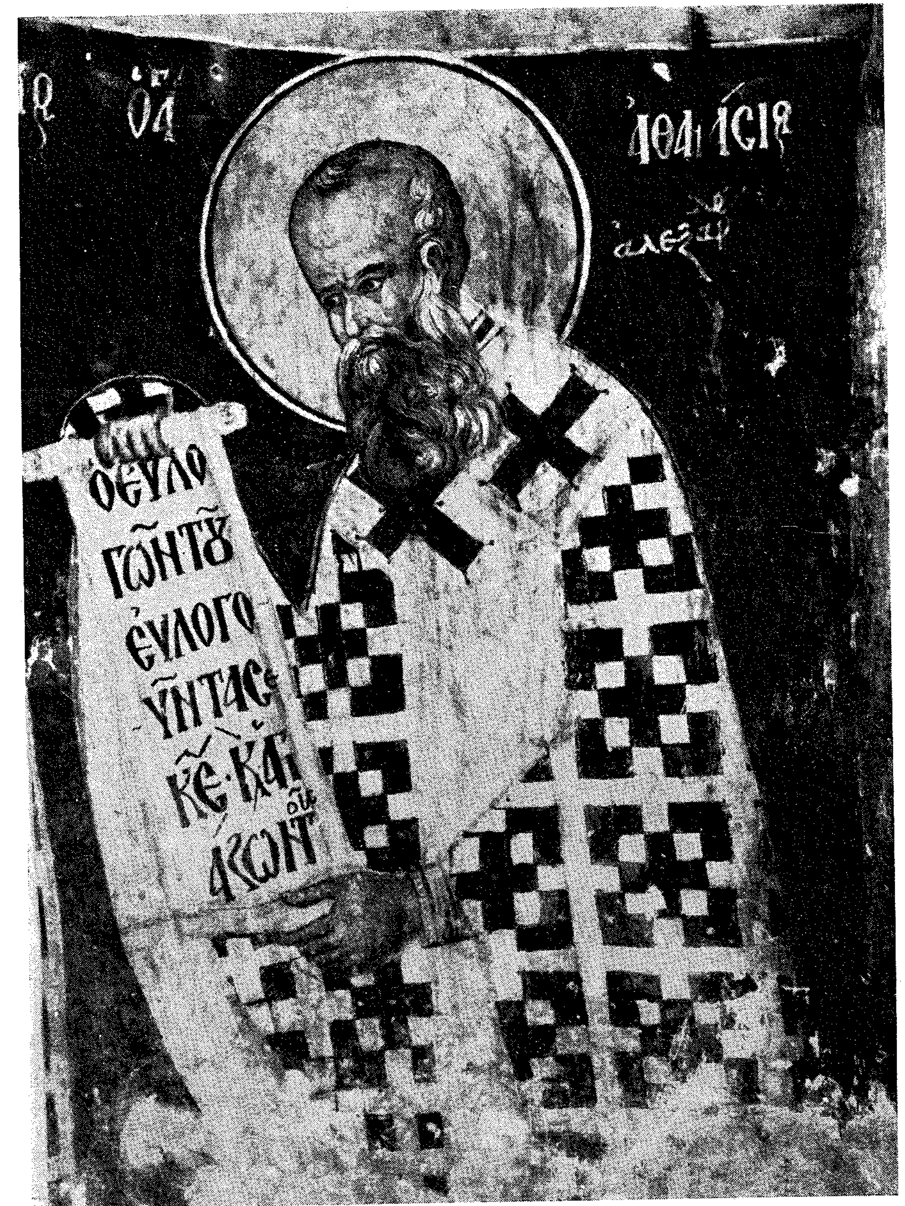
Ὁ Χριστὸς μεταξὺ τοῦ Ἁγ. Νικολάου καὶ τοῦ Προδρόμου.
Τοιχογραφία τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου τῆς Μ. Μυρτιᾶς.
Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

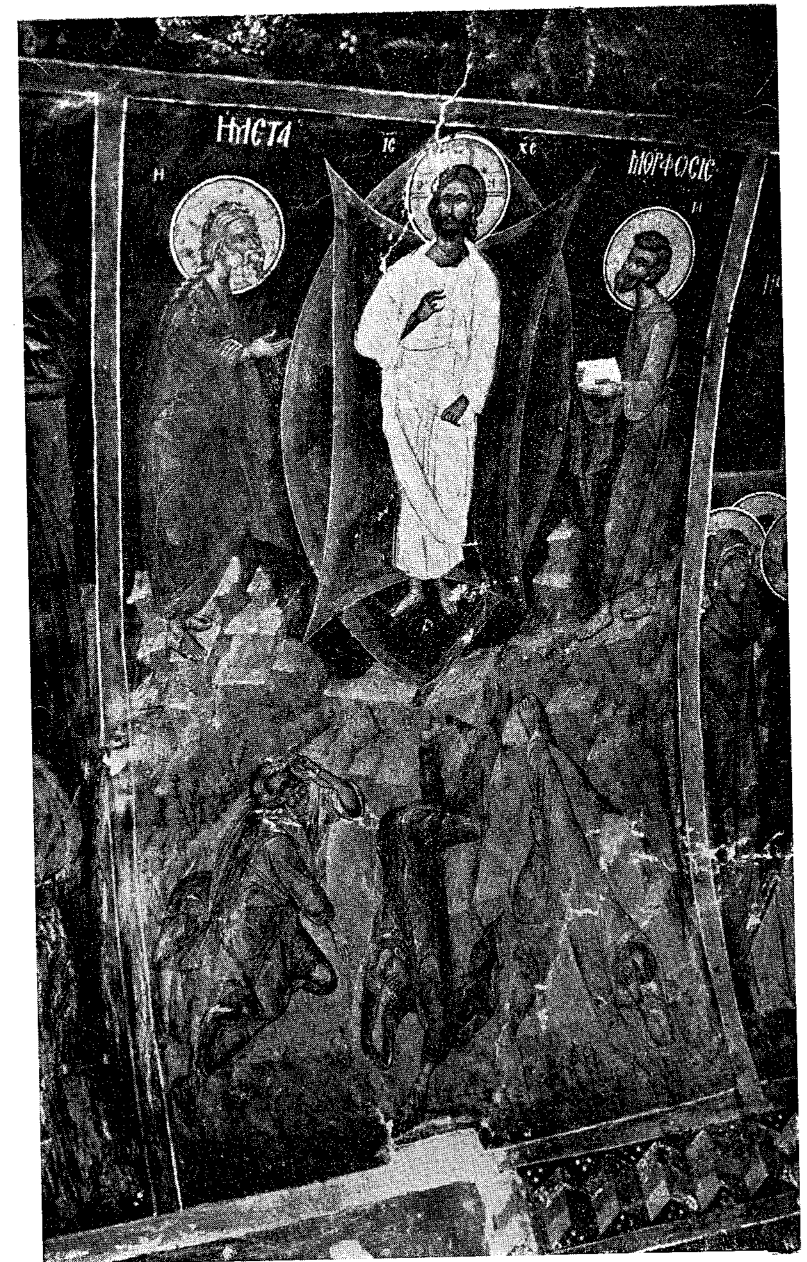
Ἡ Παρθένος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Τοιχογραφία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

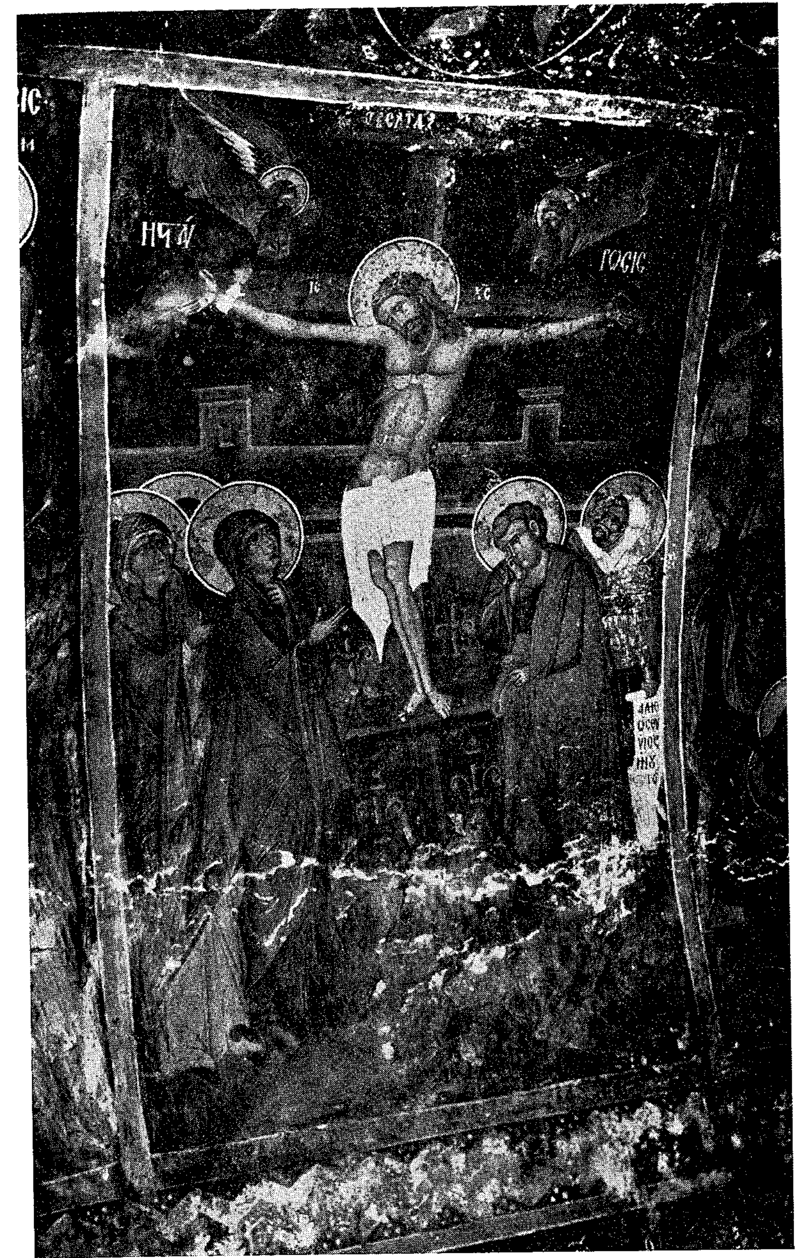
Ἡ Πλατυτέρα. Τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου τῆς Μ. Μυρτιᾶς. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

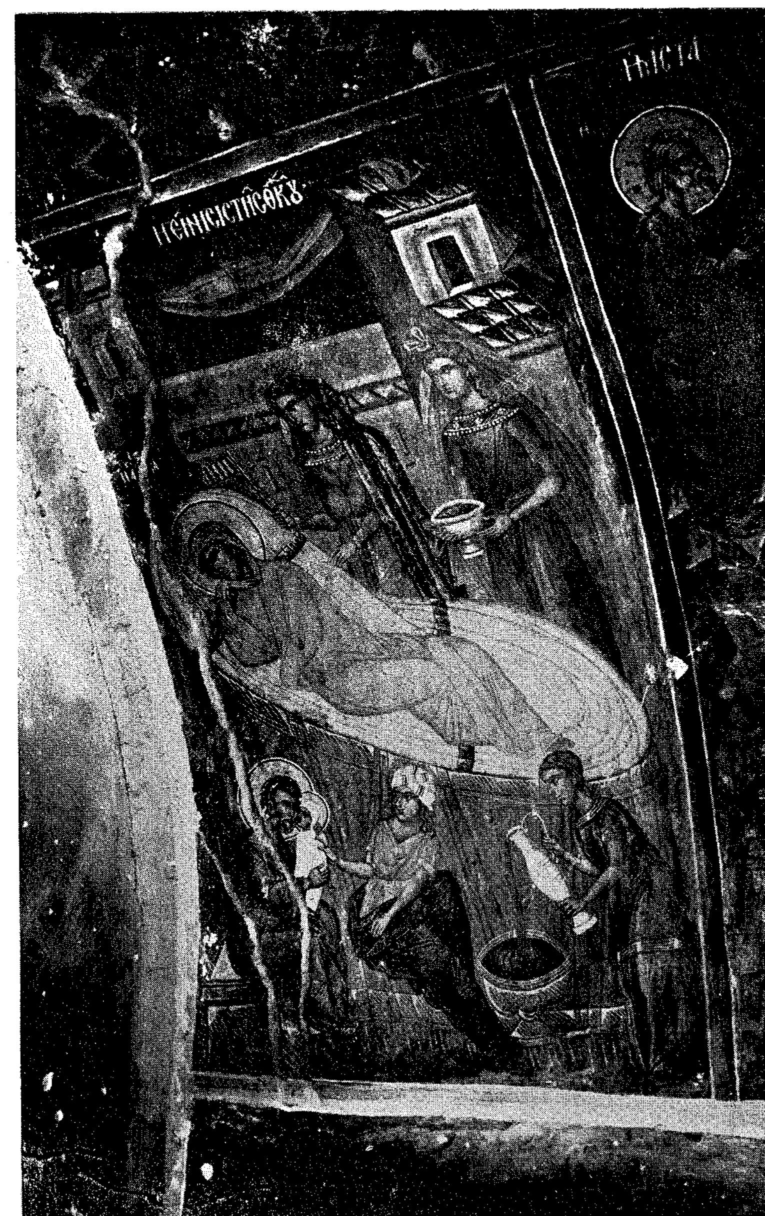
Ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας. Τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Ἡ Μεταμόρφωσις. Τοιχογραφία τοῦ θόλου τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

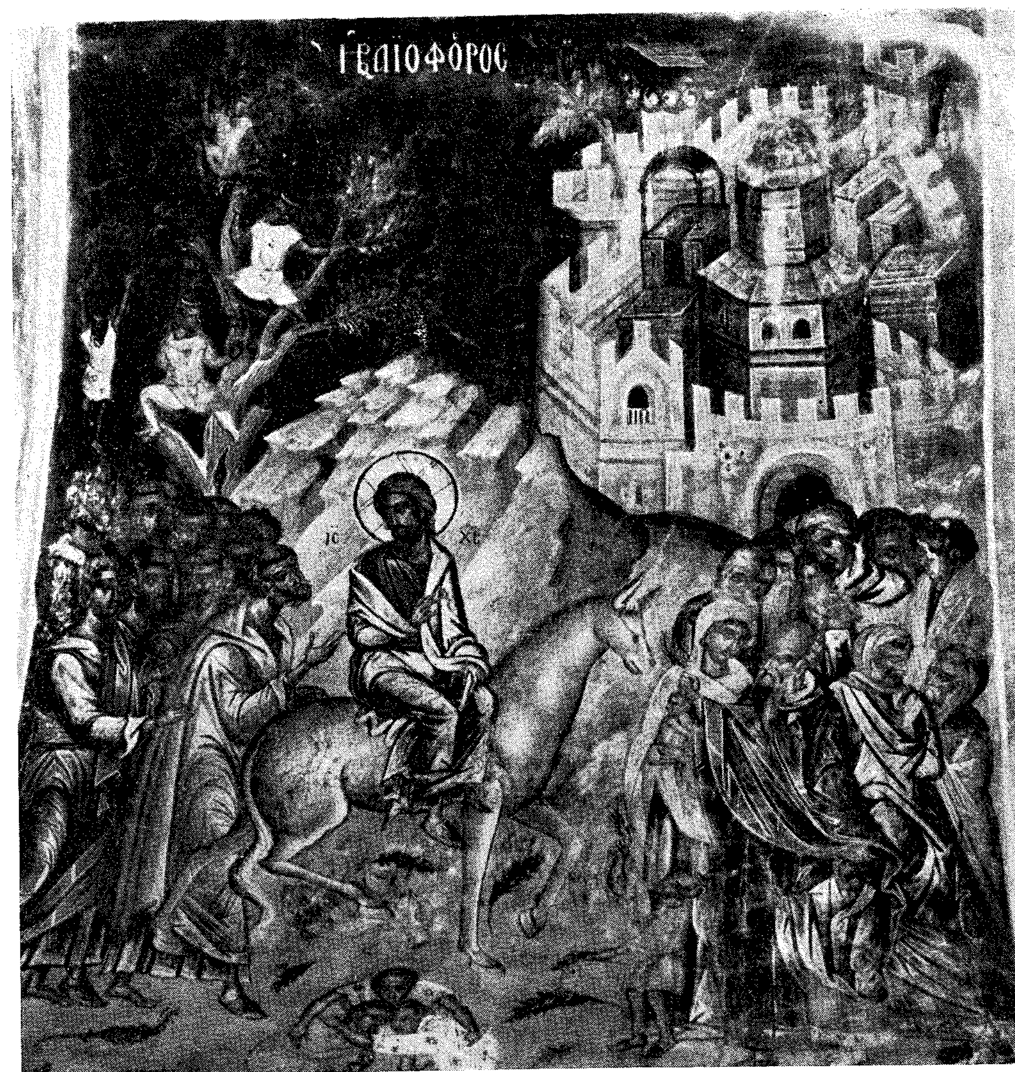
Ἡ Σταύρωσις. Τοιχογραφία τοῦ θόλου τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου.
Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία τοῦ θόλου τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία τοῦ παλαιοτέρου ναΐσκου.
Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Ἡ Βαϊοφόρος. Τοιχογραφία τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιᾶς (1539).

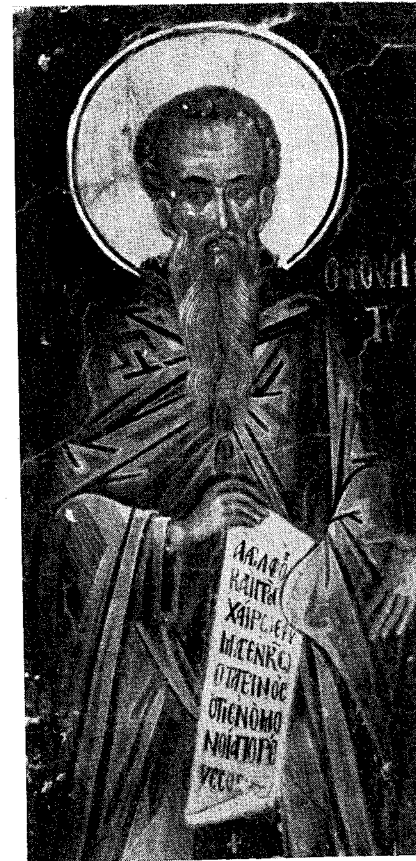

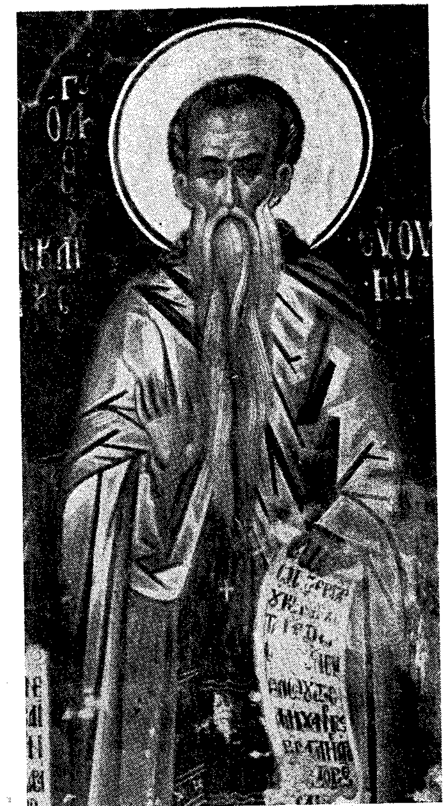
Ἡ Ἀνάστασις. Τοιχογραφία τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιᾶς (1539).

Ὁ Ὅσ. Παχώμιος καὶ ὁ Ἄγγελος αὐτοῦ. Τοιχογραφία τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιᾶς (1539).

Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Στουδίτης Ὁ Ἅγ. Εὐθύμιος

Τοιχογραφίαι τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιᾶς (1539).

Φορητὴ εἰκὼν τῆς Ἐλεούσης. Ἔργον τοῦ ζωγράφου Ἰωάννου τοῦ 1659.

ΟΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Νάξον, εἰς τὴν ὁποίαν περιεσώθησαν πολλοὶ μεσοβυζαντινοὶ ναοί [1], ἡ γειτονικὴ Πάρος παρουσιάζει μὲν σπουδαῖα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, ὡς ἡ Καταπολιανὴ [2] καὶ δύο ἄλλαι ἀνασκαφεῖσαι βασιλικαί [3], ἓν [4] ὅμως μόνον μέχρι τοῦδε μνημεῖον τῆς βυζαντινῆς περιόδου [5]. Ὀφείλεται δὲ τοῦτο εἰς τὴν καὶ ὑπὸ τῶν πηγῶν μαρτυρουμένην ὁλοσχερῆ

---

[1] Ὅρα σχετικῶς Ν. Καλογερόπουλον, Τριάκοντα πέντε ἄγνωστοι ναοὶ τῆς Νάξου (Νέα Ἑστία 1933, 799 805, 871-877 καὶ 928-934 καὶ Ἐφημερὶς Ἀπείρανθος, ἔτ. Α' φ. 1). Κ. Καλοκύρην, (Ἐπετ. Θεολ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1958, σ. 60 πβλ. καὶ τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. κατὰ τὸ 1960 σ. 92). Ν. Κοντολέοντα (Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1960, σ. 468-474). Ἐναίσιμον ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴν περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Νάξου ὑπέβαλεν ἐσχάτως εἰς τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν Σχολὴν τοῦ Ε. Μ. Πολυτεχνείου ὁ παλαιὸς καλὸς μαθητής μου ἀρχιτέκτων κ. Γ. Δημητροκάλης, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσεν ἤδη χρονολογημένας τινὰς ἐπιγραφὰς τῶν αὐτῶν ναῶν (Ἐπιθεώρησις τέχνης ἀρ. 90 τοῦ Ἰουνίου 1962, σ. 706-711).

[2] Καταπολιανὴ εἶναι ἡ παλαιὰ καὶ ὀρθὴ ὀνομασία τοῦ μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ προερχομένη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αὕτη εὑρίσκεται *κατάπολα* δηλ. εἰς τὴν πόλιν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ κάστρον (πβλ. Π. Ζερλέντην ἐν Byz. Zeitschr. 1901, 162 καὶ Ν. Βέην, Glotta IX, 110 σημ. 3). Ἡ ἡμιλογία καὶ ἡμιποιητικὴ ὀνομασία Ἑκατονταπυλιανὴ δὲν εἶναι παλαιοτέρα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ. (Μ. Κρίσπη, Φιλολογ. Ἀνάλεκτα, Τρίπολις-Ἀθῆναι 1908-1911, σ. 286). Βλ. καὶ Β. Φάβην ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Κόντου σ. 265 κ.ἑ.

[3] Ἡ πρώτη τούτων εὑρισκομένη εἰς τὸ κατὰ τὸ Ν. τμῆμα τῆς νήσου κείμενον κτῆμα Βουτάκου ἀνεσκάφη πρὸ ἀρκετῶν ἐτῶν ὑπὸ τῆς κ. Εἰρ. Βαρούχα, δὲν ἐδημοσιεύθη ὅμως εἰσέτι. Πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ διακοσμητικὰ μέλη τῆς ἐν λόγῳ βασιλικῆς εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸ μεταγενέστερον. ἐπὶ τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς ἀνεγερθέν, μονόκλιτον ναΰδριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Ἡ δευτέρα βασιλική, κειμένη εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς περίπου χιλιομέτρου πρὸς τὰ ΒΑ. τῆς Καταπολιανῆς, ἀνεσκάφη ὑπ' ἐμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1960 καὶ 1961, δαπάναις τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας. Βλ. σχετικῶς Α. Ὀρλάνδου, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1960 (σ. 176-185) καὶ 1961 (σ. 188-196).

[4] Εἶναι τοῦτο ὁ μικρός (3.70×5.80) μονοκάμαρος ναΐσκος Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου, κείμενος ἡμίσειαν ὥραν πρὸς Ν. τοῦ Τσηπίδου ἐπὶ ὑψώματος παρὰ τὴν θάλασσαν καὶ δυνάμενος, λόγῳ τῆς τεχνοτροπίας τῶν λαϊκῆς μᾶλλον τέχνης τοιχογραφιῶν του, νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος.

[5] Νομισματικὸν ἐν τούτοις εὕρημα ἐκ τῶν χρόνων Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1149-1180), Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου (1185-1195) καὶ Ἀλεξίου τοῦ Γ' (1195-1203) γενόμενον παρὰ τὴν Νάουσαν (Εἰρ. Βαρούχα, Ἀρχ. Δελτ. 1931, 32, 78 ἑξ.) ὑποδηλοῖ βυζαντινὴν αὐτόθι ἐγκατάστασιν, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν γενομένην τὸ 1125 λεηλασίαν τῆς Πάρου (Herzberg, Gesch. des byz. Reichs. σ. 228).

ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς[1], ὁπότε ἐχρησίμευε μόνον ὡς ὁρμητήριον τῶν λυμαινομένων τὸ Αἰγαῖον Ἀράβων (Σαρακηνῶν) πειρατῶν[2]. Οὕτω ἐκ τῶν δύο σωζομένων «βίων» τῆς Ὁσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας τῶν συντεθέντων περὶ τὸ 920 ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπὸ Νικήτα τοῦ Μαγίστρου καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ Συμεὼν τοῦ Μεταφράστου[3], δημοσιευθέντων δὲ τοῦ μὲν ὑπὸ Θεοφίλου Ἰωάννου[4] ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. CCCXLIX φ. 116 χειρογράφου τοῦ 12ου αἰῶνος τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ δὲ ὑπὸ Μαν. Γεδεών[5], ὡς καὶ τῆς δημώδους μεταφράσεως τοῦ βίου ὑπὸ Ἀγαπίου Λάνδου[6], ἧς τὸ κείμενον ἀκολουθεῖ ἥ τε ὑπὸ Μελετίου Μαυρικίου ἱεροδιακόνου συντεθεῖσα Ἀκολουθία τῆς Ὁσ. Θεοκτίστης, ἡ δημοσιευθεῖσα τὸ 1881 ἐν Ἀθήναις[7], καὶ ὁ Συναξαριστὴς τοῦ Νικοδήμου[8] (9η Νοεμβρίου), μανθάνομεν ὅτι Νικήτας ὁ Μάγιστρος μεταβαίνων τὸ 902 εἰς Κρήτην ἐντολῇ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος (Λέοντος τοῦ 6ου τοῦ σοφοῦ) ἐπὶ πολιτικῇ ἀποστολῇ πρὸς τοὺς *τὴν Κρήτην ἔχοντας Ἄραβας* καὶ ἐμποδισθεὶς ὑπὸ ἐναντίων ἀνέμων ἠναγκάσθη νὰ προσορμισθῇ εἰς Πάρον, ἔνθα, ἐπισκεφθεὶς τὸν αὐτόθι ναὸν τῆς Θεοτόκου (προφανῶς τὴν Καταπολιανήν) οὐδένα ἄλλον ἄνθρωπον συνήντησεν εἰμὴ σκελετώδη τινὰ μοναχὸν *ὑπερκύψαντα τῆς ἐρήμου*, ὅστις εἶπεν εἰς αὐτόν, ὅτι ἔζη ἐν τῇ νήσῳ μόνος *ἀλώμενος κατὰ τὴν ἔρημον ταύτην χρόνους πλέον τῶν*

[1] Πλὴν τῆς Πάρου καὶ ἄλλαι νῆσοι τοῦ Αἰγαίου εἶχον ἐγκαταλειφθῆ τελείως ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς ἤτοι κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐντόνου πειρατικῆς δραστηριότητος, π.χ. ἡ Πάτμος, ὡς μᾶς διδάσκει τὸ κατὰ τὸ 1088 συνταχθὲν πρακτικὸν τῆς παραδόσεώς της ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ εἰς τὸν ὅσιον Χριστόδουλον (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata τ. VI, Βιέννη 1890, σ. 56), ὅπερ χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς *ἔρημον ὅλην καὶ κεχερσωμένην καὶ ὑπὸ τῶν ἀκανθῶν καὶ τῶν ἄλλων συρφετῶν συνεσκιασμένην καὶ ἄβατον*... Ὅρα σχετικῶς καὶ Miller-Λάμπρον, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι I, 43.

[2] Κατὰ τὸν E. W. Brooks, The Arabs in Asia Minor from Arabian sources (Journ. of Hell. Studies 1898, 182-208) αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀράβων εἰς τὸ Αἰγαῖον ἤρχισαν ἀπὸ τοῦ 664-5 (ἔ.ἀ. σ. 184). Πολλαὶ ἰδίᾳ πειρατικαὶ πρὸς λεηλασίαν τῶν νήσων ἐπιδρομαὶ ἐγένοντο ἀπὸ τοῦ 825 καὶ ἑξῆς ὑπὸ τῶν καταλαβόντων τὴν Κρήτην Ἀράβων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Abn-Hafs-Omar (Herzberg, Gesch. des byz. Reichs 129), κατὰ μίαν τῶν ὁποίων ἠρημώθη καὶ ἡ Πάρος, τόσον ὥστε τὸ 835 νὰ χαρακτηρίξεται ὡς *ἔρημος καὶ ἄοικος*. Δὲν εἶναι δέ, κατ' ἐμέ, ἄσχετοι μὲ τὰς ἐπιδρομας ταύτας τῶν Ἀράβων ἢ καὶ μὲ τὰς πολλὰς μεταγενεστέρας αἱ μέχρι σήμερον διατηρούμεναι εἰς Νάουσαν καὶ Παροικιὰν ὀνομασίαι ποταμοῦ καὶ πηγῆς «Σαρακήνικο».

[3] Πβλ. Π. Ζερλέντην ἐν Byz. Zeitschr. 1901, σ. 159.

[4] Ἁγιολογικὰ Μνημεῖα, Βενετία 1884, σ. 1 καὶ ἑξῆς.

[5] Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια IV, 1884, σ. 242-245 καὶ 258-260.

[6] Νέος Παράδεισος, Βενετία 1800, σ. 182-7.

[7] Louis Petit, Bibliogr. des Acolouthies Grecques, Bruxelles 1926, 273.

[8] Βενετία 1819, τ. 1 σημ. σ. 248.

τριάκοντα. Εἰς ἐρώτησιν δὲ τοῦ Νικήτα ποῖος συνέτριψε τὸ *κάλυμμα* τῆς Ἁγ. Τραπέζης τοῦ ναοῦ (ἤτοι τὸ σήμερον εἰσέτι ὑφιστάμενον κιβώριον) ἀπήντησεν ὁ ἐρημίτης, ὅτι τοῦτο ἔπραξεν *ὁ Νίσιρις ἐκεῖνος, ὁ τοῦ ναυτικοῦ τῆς Κρήτης κατάρξας Ἄραψ*. Τὴν ἐρημίαν τῆς νήσου ἐπεβεβαίωσε περαιτέρω (σ. 12) καὶ ἡ Ὁσία Θεοκτίστη λέγουσα, ὅτι *τὴν ἔρημον ταύτην* (νῆσον) *κατῴκησεν ἐπὶ τριάκοντα πέντε ἔτη* καὶ ὅτι αὕτη ἦτο *πλήρης ἐλάφων καὶ ἀγρίων αἰγῶν* μόνον δὲ κυνηγοὶ τὴν ἐπεσκέπτοντο χάριν κυνηγίου τῶν ζώων τούτων.

Ἐξαιρέσει τοῦ μικροῦ βυζαντινοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου χριστιανικοί ναοὶ ἐν Πάρῳ δὲν μαρτυροῦνται κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Φραγκοκρατίας (ἤτοι μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1204 γενομένην ἅλωσιν τῆς Κ/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων) καθ' ἣν αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου περιῆλθον εἰς Φράγκους δυνάστας, εἰδικώτερον δὲ ἡ Πάρος καὶ ἡ Νάξος τὸ 1207 εἰς τὸν ἀνεψιὸν τοῦ γηραιοῦ Ἑνετοῦ Δανδόλου Μᾶρκον Σανοῦδον[1], φαίνεται δὲ ὅτι ἀνηγέρθησαν πολὺ ὀλίγοι[2], καὶ οὗτοι φραγκικοί, εἰς τὰ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κτισθέντα ἐν τῇ νήσῳ φρούρια ἤτοι εἰς τὸ περὶ τὸ 1260 δι' ἀρχαίων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν κτισθὲν Κάστρον τῆς Παροικιᾶς[3], εἰς τὸ «Καστέλλιον Ἀγούσης»[4]

[1] Εἰς τὸ ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Λατίνου αὐτοκράταρος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τελοῦν δουκᾶτον τοῦ Σανούδου περιελήφθησαν καὶ ἡ Ἀντίπαρος, ἡ Κίμωλος, ἡ Μῆλος, ἡ Ἀμοργός, ἡ Ἴος, ἡ Κύθνος, ἡ Σίκινος καὶ ἡ Σῦρος τὰς ὁποίας ὁ Σανοῦδος διένειμεν εἰς τοὺς ἑταίρους του.

[2] Ἁγνῶς φραγκικοῦ σχεδίου ναὸν κοινῆς λατρείας συνήντησα μόνον τὸν εἰς θέσιν Φλουριάν, κατὰ τοὺς πρόποδας τοῦ κωνικοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου κείμενον, ἠρειπωμένον σήμερον ναΐσκον, περὶ τοῦ ὁποίου βλέπε σ. 138. Ἡ ἀπουσία φραγκικῶν ναῶν δικαιολογεῖται ἐκ τῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον μαρτυρουμένης παντελοῦς σχεδὸν ἀνυπαρξίας καθολικῶν ἐν τῇ νήσῳ (P. de Tournefort, Relation I, Lyon 1717, σ. 245, Hofmann, Vescovadi cattolici, IV, 146, 149, 152). Καὶ αὐτὴ δ' ἀκόμη ἡ παρὰ τὴν Καταπολιανὴν μονὴ τῶν Καπουκίνων (φραγκομονάστηρο) ἠρημώθη τὸ 1770 ὑπὸ τῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὑπὸ τὸν Ἀλέξιον Ὀρλὼφ ρωσικοῦ στόλου Ἀλβανῶν (πβλ. Choiseul-Gouffier, Voyage pittoresque, Paris 1782, σ. 60 ἑξ. καὶ Pasch van Krienen, Breve descr. dell'Archipelago, Livorno 1773, 117 καὶ 122).

[3] Τοῦ ναοῦ τούτου διατηρεῖται ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ πύργου ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ, δι' ἣν ἐχρησιμοποιήθη τὸ ἥμισυ μιᾶς ἀρχαίας ἑλληνιστικῆς, μαρμαρίνης θόλου, ἀρίστης ἐργασίας (W. M. Leake, Travels in Northern Greece III, London 1835, σ. 86, εἰκὼν τῆς ἐξέδρας παρὰ O. Rubensohn, Ath. Mitt. 26, 1901, σ. 196) καὶ οἱ τοῖχοι τῶν μακρῶν πλευρῶν φέροντες πολεμιστροειδῆ παράθυρα (βλ. εἰκ. 2).

[4] Ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ Chr. Buondelmonte (περὶ τὸ 1420) (Ath. Mitt. 1900, πίν. V) ἡ Νάουσα φέρεται μὲ τὸ ὄνομα Ausa, εἰς ἔγγραφα δὲ καὶ ἐπιγραφὰς τῆς Τουρκοκρατίας ὡς Ἄγουσα. Εἰς ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 1699 ἐν Ἁγ. Γεωργίῳ Μεροβιγλίου, ΝΑ. τῆς Ναούσης, ἀναφέρεται *χωρεπίσκοπος Ἀγούσης* (πβλ. καὶ W. M. Leake, Travels in Northern Greece III, London 1835, σ. 87 καὶ Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage au Levant I, Lyon 1717, σ. 241). Βλ. σχετικῶς καὶ Δ. Ἰ. Γεωργακᾶν ἐν Ἀθηνᾶς τ. 48 σ. 58-62. Ἐπὶ τοῦ δίκην νησῖδος κάστρου τούτου τῆς Ναούσης διατηροῦνται εἰσέτι ὀλίγα τμήματα τοίχων ἀνή-

(=Ναούσης) καὶ τὸ Κάστρον τοῦ Κεφάλου [1].

Ἀφ᾽ ἑτέρου ὀρθόδοξοι ναοί, ἐπειδὴ ἡ κατὰ τὸ 1083 ἱδρυθεῖσα ἀρχιεπισκοπὴ Παροναξίας [2] ἐσχόλασεν ὑπὸ τὴν Φραγκικὴν κατοχήν, ἀναφαίνονται δειλὰ μόλις περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος [3], αὐξάνεται δὲ ὁλονὲν ὁ ἀριθμός των ἱκανὰ ἔτη μετὰ τὴν διὰ τοῦ φοβεροῦ Χαϊρεδδὶν Μπαρμπαρόσα γενομένην τὸ 1537 κατάληψιν τῆς Πάρου ὑπὸ τῶν Τούρκων [4], ὅτε ἀνεζωο-

---

κοντα προφανῶς εἰς τὸ καστέλλιον. Ὁ Ἐμμ. Σαγκριώτης (Μεσ. Γράμμ. Β΄, 1934-35, σ. 252) ἀναφέρει λατινικὴν ἐπιγραφὴν χαραγμένην ἐπὶ ὑπερθύρου—«προφανῶς τῆς πύλης εἰσόδου τοῦ ἀρχικοῦ μικροῦ καστελλίου τοῦ ἐνετικοῦ ναυτικοῦ σταθμοῦ τοῦ μεγάλου λιμένος», ἀναγράφουσαν τὴν χρονολογίαν *MCCCCCX* (1510) *die XX Augusti*.

[1] Τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὑψηλοῦ κωνικοῦ λόφου κείμενον φρούριον τοῦ Κεφάλου ἔκτισεν ὁ Νικόλαος I Σομμαρίπας (1462-1505) μεταθέσας εἰς αὐτὸ ἐκ τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς τὴν ἕδραν τῆς διοικήσεως. Καταρρέοντα λείψανα τοῦ μετὰ διπλοῦ περιβόλου φρουρίου τούτου διατηροῦνται εἰσέτι ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους 6 ἕως 7 μ., μὲ πάχος 1.50 μ. Τὸν Νικόλαον Σομμαρίπαν διεδέχθη εἰς τὸν Κέφαλον ὁ Κρουσῖνος II Σομμαρίπας (1505-1518) καὶ τοῦτον, ἀποθανόντα ἄτεκνον, ὁ υἱὸς τῆς ἀδελφῆς του Φλωρέντζας, Νικόλαος II Βενιέρης, ἄρξας μέχρι τοῦ 1521. Ἀποθανόντος δὲ καὶ τούτου ἀτέκνου ἡ κατοχὴ τῆς Πάρου ἐπεδικάσθη ὑπὸ τῆς Βενετίας, κατόπιν πενταετοῦς δικαστικοῦ ἀγῶνος (1531-1536), εἰς τὸν ἐπ᾽ ἀδελφῇ γαμβρὸν τοῦ Βενιέρη Βερνάρδον Σαγρέδον, ὅστις ὅμως ἓν μόνον ἔτος (1536) ἠδυνήθη νὰ ἄρξῃ· διότι τὸ 1537 πολιορκηθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐσυνθηκολόγησε μετ᾽ αὐτῶν κατόπιν γενναίας ὑπερασπίσεως τοῦ Κεφάλου (πβλ. K. Hopf, Sitzungsber. der Wiener Akademie 21, 1856, 125 καὶ τὸ ἐν Chroniques Grécoromanes σ. 483 γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Σομμαρίπα). Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἱδρύθη ἐντὸς τοῦ φρουρίου ἡ μονὴ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου, ἥτις ἀναφέρεται εἰς τὰ πατριαρχικὰ σιγίλλια Σεραφεὶμ (τοῦ 1759) καὶ Σαμουὴλ (τοῦ 1767) τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ Th. Blancard (Les Mavroyeni I, σ. 633 καὶ 636).

[2] Ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος ἡ Πάρος ὑπῆρξεν ἕδρα ἐπισκόπου (Le Quien, Oriens Christianus I, 937 ἑξ.) ὑπαγομένου εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς Ρόδου. Κατὰ τὸν 6ον αἰ. ἡνώθη εἰς μίαν ἐπισκοπὴν μετὰ τῆς Σίφνου καὶ τῆς Ἀμοργοῦ. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. ἐμφανίζεται ἡ ἐπισκοπὴ Πάρου πάλιν μόνη μέχρι τοῦ 1083, ὅτε συνηνώθη μὲ τὴν Νάξον ἀνυψωθεῖσα εἰς ἀρχιεπισκοπὴν Παροναξίας (Gelzer, Byz. Zeitschr. X, 1901, 478). Εἰς τὸν κατάλογον τῶν μητροπόλεων τοῦ Νείλου Δοξαπατρῆ ἡ μητρόπολις Παροναξίας φέρεται ὡς ἀποσπασθεῖσα τῆς Ρόδου (Byz. Zeitschr. II, 1893, 67) ὁ δὲ κῶδιξ 80 ὀνομάζει αὐτὴν *μητρόπολιν παντὸς Αἰγαίου πελάγου*.

[3] Ὁ παλαιότερος χρονολογημένος ναὸς τὸν ὁποῖον συνήντησα ἐν Πάρῳ εὑρίσκεται εἰς τὸ κάστρον τοῦ Κεφάλου καὶ εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου. Ἡ ὑπεράνω τῆς θύρας εἰσόδου του ἐπιγραφὴ φέρει τὴν χρονολογίαν αυι΄ (=1410). Ἅγ. Γεώργιος ὁ Θαλασσίτης, τῆς αὐτῆς περιοχῆς, ἀνέρχεται, ὡς εἴπομεν, λόγῳ τῆς τεχνοτροπίας τῶν τοιχογραφιῶν του εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ.

[4] Ὁ σχεδὸν ὁλοσχερὴς ἀφανισμὸς τῶν κατοίκων καὶ τὰ παθήματα αὐτῶν κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐνέπνευσαν καὶ τὸ περὶ τῆς Ἁλώσεως τῆς Πάρου δημῶδες ᾆσμα, τὸ περισωθὲν εἰς τὸν ὑπ᾽ ἀριθ. 1203 Ἰβηριτικὸν κώδικα, περὶ τοῦ ὁποίου βλ. Σπ. Λάμπρον, (Ν. Ἑλλ. XI, 1914, 430) καὶ Στ. Ξανθουδίδην (Byz.-Neugr. Jahbücher III, 281).

γονήθη καὶ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Παροναξίας [1], ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, ἀναμφιβόλως λόγῳ τῶν εἰδικῶν προνομίων, τὰ ὁποῖα παρεσχέθησαν τὸ 1580 εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν νήσων ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουρὰτ τοῦ Γ΄ (1545-1595) [2]. Ὁμοία ναοδομικὴ δραστηριότης παρατηρεῖται καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἀκμὴν τῆς νήσου τὸν 18ον αἰῶνα, συνδρομῇ καὶ τῆς φαναριωτικῆς, ἀλλ᾽ ἐκ Πάρου ἑλκούσης τὴν καταγωγήν, οἰκογενείας Μαυρογένη [3]. Τὰ μεταβυζαντινὰ ταῦτα μνημεῖα εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ καταμετρήσω, ἀποτυπώσω καὶ μελετήσω [4] κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1959, 1960, 1961 καὶ 1962 γενομένων ἐργασιῶν ἀναπαλαιώσεως τῆς σταυρικῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Καταπολιανῆς, τῶν ὁποίων ἡ διεύθυνσις μοὶ ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας κατ᾽ ἀρχὰς καὶ Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως ἀργότερον.

Τὰ περισσότερα τῶν ἐξετασθέντων μνημείων εὑρίσκονται εἰς τὴν σημερινὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου Παροικιάν [5] (βλ. τὸ σχετικὸν τοπογραφικὸν διάγραμμα εἰς εἰκ. 1), ἄλλα δὲ εἰς τὰ πέντε χωρία τῆς νήσου — Νάουσαν, Κόστον [6], Μάρμαρα, Δραγουλᾶν καὶ Τσημπίδον (σημερινὴν Μάρπησσαν) [7]. Πολλὰ ἐπίσης ἐξωκκλήσια καὶ μοναὶ εὑρίσκονται εἴτε εἰς τὰς παρυφὰς τῶν εἰρημένων χωρίων, εἴτε εἶναι κατεσπαρμένα εἰς ἀκατοίκητα, ὀρεινὰ ἢ δυσπρόσιτα μέρη τῆς Πάρου.

---

[1] Π. Ζερλέντης, Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν νήσων, Σῦρος 1913, σ. 44.

[2] Βλ. Ψυχογιοῦ - Ποπολάνου, ἡ Πάρος σ. 81.

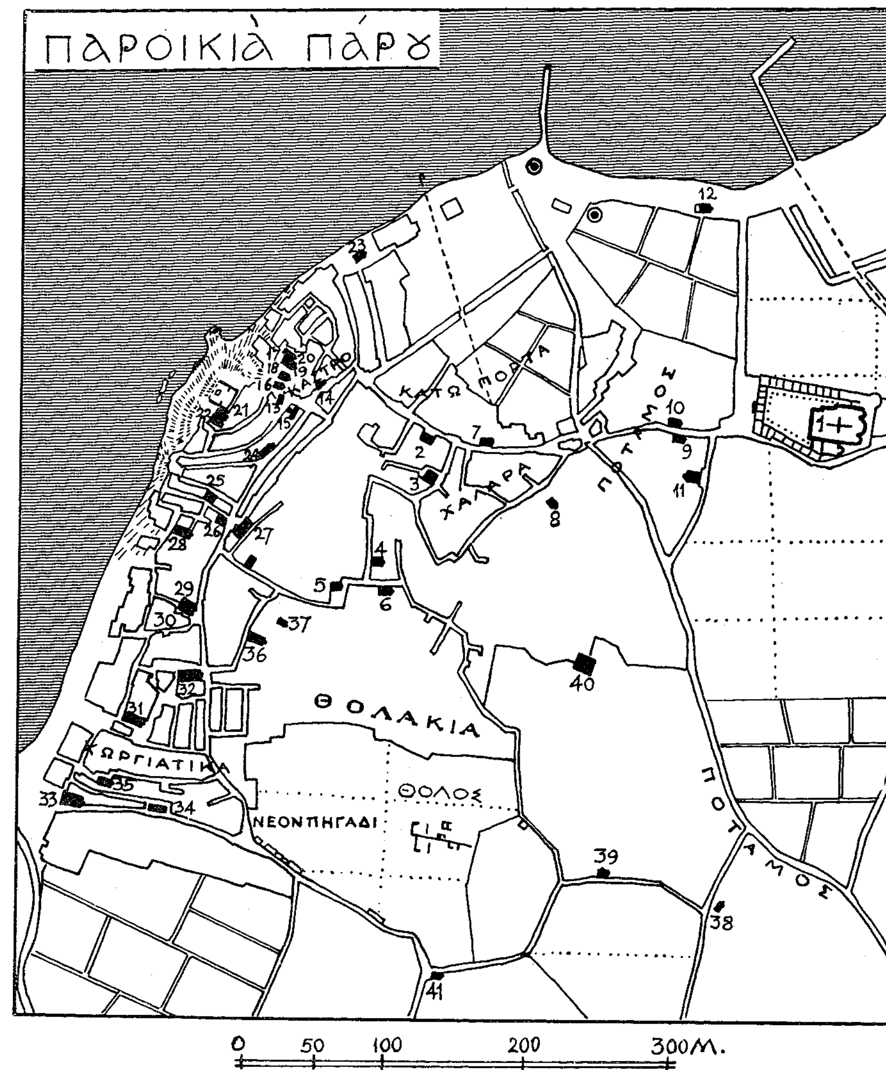
[3] Βλέπε σχετικῶς Κ. Μ. Κούμαν, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων τ. Χ, Βιέννη 1831, σ. 388 καὶ Théodore Blancard, Les Mavroyeni, 1η ἔκδ. Paris 1900, σ. 343 ἑξ.

[4] Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἐπεσκέφθην καὶ κατεμέτρησα βοηθούμενος ὑπὸ τῆς βοηθοῦ τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ἕδρας μου τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας Δρος Δδος Χαρικλείας Μπάρλα καὶ τοῦ πτυχιούχου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ καὶ ἱστορικοῦ τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Γεωργίου Δεσποίνη, τοὺς ὁποίους καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμῶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν πρόθυμον συνδρομήν των.

[5] Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος βλ. Περ. Ζερλέντην ἐν Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρ. τ. Δ΄ (1892) σ. 513-18 καὶ ἐν Νησιωτ. Ἐπετ. Α΄, Σῦρος 1918, σ. 42 καὶ Fr. Dölger, Byz. Archiv IX, 52. Ὅρα σχετικῶς καὶ Ἐμμ. Σαγκριώτην, Μεσ. Γράμμ. τ. Β΄, 1934-35, σ. 243.

[6] Πατρίδα τοῦ σοφοῦ διδασκάλου τοῦ Γένους καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ῥήτορος Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, περὶ οὗ βλέπε Κ. Σάθαν, Νεοελλ. Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 630-642.

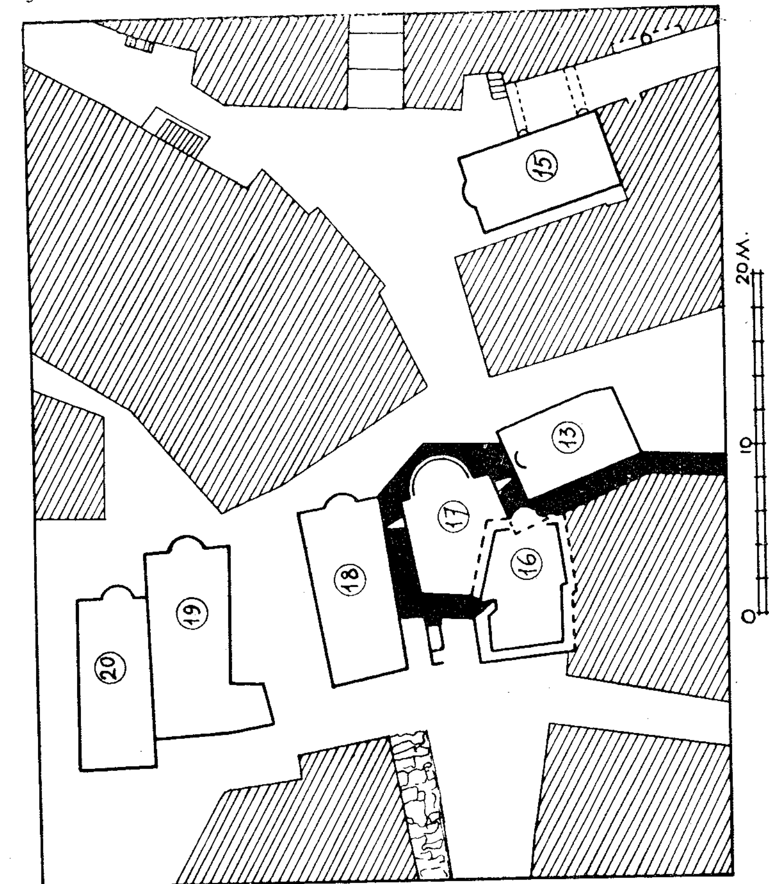
[7] Ἡ πρό τινων ἐτῶν γενομένη μετονομασία τοῦ Τσημπίδου εἰς Μάρπησσαν εἶναι ἀτυχής. Ὀρθότερον θὰ ἦτο νὰ μετωνομάζετο εἰς Κέφαλον, ὄνομα ὅπερ τόσον συχνὰ ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἔγγραφα, ὡς π.χ. εἰς σιγίλλιον τοῦ 1593 (Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. 6 σ. 281) καὶ εἰς ἐπιγραφὰς τῆς περιοχῆς (ὅρα κατωτέρω Κεφ. Δ΄). Ὡς πόλιν δὲ (oppidum) ἐπὶ λόφου χαρακτηρίζει τὸν Κέφαλον καὶ ὁ Chr. Buondelmonte (Liber Insularum ἔκδ. Sinner 94).

Εἰκ. 1: Διάγραμμα Παροικιᾶς Πάρου ἐμφαῖνον τὴν θέσιν τῶν ναῶν αὐτῆς.

1 Καταπολιανή. 2 Τρεῖς Ἱεράρχαι. 3 Εἰσόδια. 4 Ἅγ. Ἀρτέμιος, 5 Ἅγ. Ἰωάννης. 6 Ἅγ. Ἀνάργυροι. 7 Παναγιὰ Σεπτεμβριανή. 8 Ἅγ. Ἀνάργυροι. 9 Ἅγ. Νικόλαος. 10 Χριστός. 11 Φραγκομονάστηρο. 12 Ἅγ. Νικόλαος. 13 Ἁγ. Μαρίνα. 14 Ἅγ. Ἀθανάσιος. 15 Ἅγ. Ὀνούφριος. 16 Ἐσταυρωμένος. 17 Χριστός. 18 Ἁγ. Αἰκατερίνη. 19 Ἅγ. Ἰωάννης. 20 Εὐαγγελισμός. 21 Ἅγ. Κωνσταντῖνος. 22 Εὐαγγελίστρια. 23 Ἅγ. Ἰωάννης. 24 Ἅγ. Μᾶρκος. 25 Ἐλεοῦσα. 26 Ἅγ. Νικόλαος. 27 Ταξιάρχαι. 28 Θεολόγος. 29 Ἁγ. Τριάς. 30 Ἁγ. Παρασκευή. 31 Ἅγ. Γεώργιος. 32 Ἁγ. Βηθλεέμ. 33 Ζωοδ. Πηγή. 34 Ἁγ. Κυριακή. 35 Ἅγ. Νικόλαος. 36 Εὐαγγελίστρια. 37 Γέννησις Χριστοῦ καὶ Ἁγ. Κυριακή. 38 Ἅγ. Ἰωάννης, 39 Ἁγ. Βαρβάρα. 40 Εὐαγγελίστρια. 41 Παναγιὰ τοῦ Σκανδάλη.

Ἐξαιρέσει τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν — καὶ τούτων οὐχὶ πάντων[1] — οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου, ἦσαν σχεδὸν πάντες οἰκογενειακοὶ καὶ ἰδιό-

Εἰκ. 2. Τὸ περὶ τὸ Κάστρον τμῆμα τῆς Παροικιᾶς παρουσιάζον ἐξαιρετικὴν συμπύκνωσιν ἐκκλησιῶν. (Διὰ μελανοῦ χρώματος ἐσημειώθη τὸ φραγκικὸν κάστρον).

13 Ἁγ. Μαρίνα. 15 Ἅγ. Ὀνούφριος. 16 Παναγιὰ τοῦ Σταυροῦ. 17 Χριστὸς Κάστρου. 18 Ἁγ. Αἰκατερίνη. 19 Ἅγ. Ἰωάννης. 20 Εὐαγγελισμός.

κτητοι, ὡς μαρτυροῦσιν ὄχι μόνον αἱ σχετικῶς μικραὶ διαστάσεις των ἀλλὰ

[1] Οὕτω π.χ. ἡ παρὰ τὸ Μαράθι μονὴ τῶν Ἁγ. Βίκτωρος, Μηνᾶ καὶ Βικεντίου ἀνῆκεν ἀνέκαθεν εἰς τὴν οἰκογένειαν Νταμία, εἷς τῶν προγόνων τῆς ὁποίας, ὁ Ἱερομόναχος Ἠσαΐας, ὑπῆρξεν ὁ ἱδρυτής της (βλέπε κατωτέρω τὴν σχετικὴν ἐπιγραφήν). Ἐπίσης τὸ μονύδριον τοῦ Χριστοῦ τοῦ Δάσους ἦτο ἰδιόκτητον τοῦ ἡγεμονεύσαντος ἐν Μολδοβλαχίᾳ Νικολάου Μαυρογένους, ἐδωρήθη δὲ τὸ 1792 ὑπὸ τῆς συζύγου του εἰς τὸν ναὸν τῆς Καταπολιανῆς (βλ. σχετικῶς Νικηφ. Κυπραίου, τὰ Πάρια, 1911, σ. 40 ἑξ.).

καὶ ἡ τόσον πλησίον ἀλλήλων τοποθέτησίς των, χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ὁποίας παρέχουν αἱ περὶ τὸ κάστρον τῆς Παροικιᾶς σωρευμέναι ἐκκλησίαι (εἰκ. 2). Τὸν ἰδιωτικὸν ἄλλως τε χαρακτῆρα τῶν ἐκκλησιῶν μαρτυροῦσι τρανῶς καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου συνήθως ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου των χαραγμέναι ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι ἀναγράφουσιν ἑκατέρωθεν τοῦ μηδέποτε

Εἰκ. 3. Ἀνάγλυφος δικέφαλος ἀετὸς ὡς κάλυμμα τάφου τοῦ κτήτορος ἐντὸς τοῦ ναοῦ (Ἁγ. Κωνσταντίνου Παροικιᾶς)

ἐλλείποντος, ἀποτροπαίου τῶν κακῶν δαιμόνων, σταυροῦ [1], τὸν δαπανήσαντα διὰ τὴν ἀνέγερσίν των κτήτορα, συνηθέστατα δὲ καὶ τὸ ἔτος τῆς κατασκευῆς ἢ τῆς ἀνακαινίσεώς των.

Ἄλλο ἐπίσης τεκμήριον ὅτι οἱ ναοὶ ἦσαν οἰκογενειακοὶ εἶναι καὶ τοῦτο: ὅτι ἐντὸς αὐτῶν καὶ δὴ εἰς τὸ μέσον ἤτοι τὸ ἐπιφανέστατον μέρος τοῦ δαπέδου των, εὑρίσκεται ὑπόγειος ὁ τάφος τοῦ κτήτορός των, ἐνίοτε δὲ καὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ, καλυπτόμενος ἄλλοτε μὲν ὑπὸ τετραγώνου πλακὸς φερούσης ἀνάγλυφον δικέφαλον ἀετόν (εἰκ. 3) — τὸ γνωστὸν πανελλήνιον ἐπὶ τουρκοκρατίας σύμβολον τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους [2] — συνηθέστερον δέ, κατὰ

[1] Ἡ κατὰ τὸ ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου λάξευσις σταυροῦ, ἀποτρέποντος τοὺς κακοὺς δαίμονας, χρονολογουμένη ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἐφηρμόζετο συνηθέστατα καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἴς τε τοὺς ναοὺς καὶ τὰς ἰδιωτικὰς οἰκίας. Βλέπε σχετικῶς Δ. Πάλλαν ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Λ', 1960, σ. 434 ἑξ.

Δυτικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν, ὑπὸ ὀρθογωνίου μαρμαρίνης πλακός, διαστάσεων κατὰ μέσον ὅρον 1×2 μ. (εἰκ. 3), ἥτις, περιβαλλομένη ὑπὸ ἀναγλύφου ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ, ἐκοσμεῖτο συνήθως πρὸς μὲν τὸ ἀνατολικὸν μέρος διὰ δικεφάλου ἀετοῦ, κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν ἄλλοτε διὰ φυτικοῦ κοσμήματος — δοχείου ἀνθέων ἢ κυπαρίσσων καὶ ἄλλοτε δι' οἰκοσήμου [3] (εἰκ. 4) ἢ ἐπιγραφῆς ἀναγραφούσης τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος καὶ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του. Ἐνίοτε πάλιν ἀντὶ

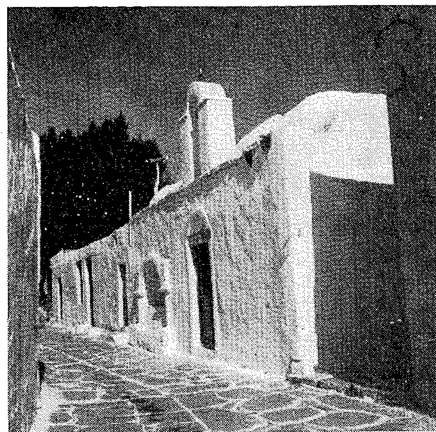
Εἰκ. 4. Ἐπιτύμβιος πλὰξ τάφου κτήτορος ἐντὸς τοῦ ναοῦ (Καθολικὸν Μ. Ταξιάρχου).

τοῦ ὑπογείου τάφου κατεσκευάζετο εἴτε εἰς τὴν πρὸς τὸν δρόμον βλέπουσαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ (Ἅγ. Νικόλαος Παροικιᾶς, εἰκ. 5 καὶ 6), εἴτε ἐντὸς τοῦ

[2] Βλέπε τὴν σχετικὴν διατριβὴν Σπ. Π. Λάμπρου: Ὁ ἀετὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ (τὰ Πάτρια ἔτ. Η', 1916, ἀρ. 46).

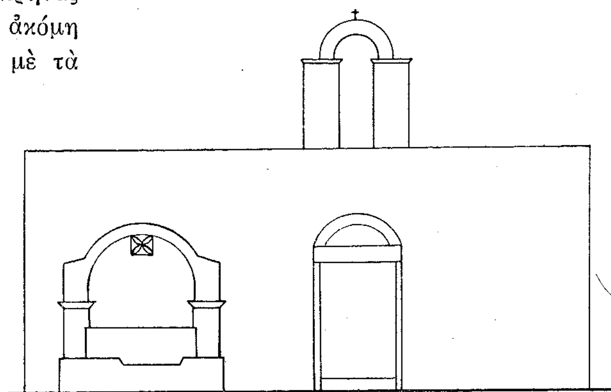
[3] Ὡς π.χ. εἰς τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν Ταξιάρχου (μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης) καὶ Ἁγ. Ἀντωνίου (ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κωνικοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου). Σημειωτέον ὅτι ἡ παρουσία τοῦ οἰκοσήμου δὲν πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ θεωρῆται ὡς ἔνδειξις ὅτι ὁ κτήτωρ ἦτο φράγκος· διότι πολλαὶ ἐνετικαὶ οἰκογένειαι (Μαλατέστα, Μοστράτοι, Γεράρδη Βεντοῦροι, Γαβαλᾶ, Νταμία, Δαβερώνα, Δελένδα, Δακορώνια κλπ.), ἐξ ὧν προέρχονται πολλοὶ ἱδρυταὶ ναῶν καὶ κληρικοί, ἀσπασθεῖσαι ἀργότερον τὴν ὀρθοδοξίαν, διετήρησαν τοὺς παλαιοὺς των τίτλους εὐγενείας, ὡς καὶ τὰ οἰκόσημά των (πβλ. Ἐμμ. Σαγκριώτην, Μεσ. Γράμμ. Β' 1934-35, σ. 253 καὶ 259).

νάρθηκος αὐτοῦ ὑπέργειος σαρκοφάγος φέρουσα ἄνω τόξον ἤτοι *ἀρκοσόλιον*, στηριζόμενον ἐπὶ δύο κιονίσκων, ὡς συμβαίνει εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγ. Μαρίνας Παροικιᾶς (εἰκ. 7).

Εἰκ. 5. Ἀρκοσόλιον ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Παροικιᾶς.

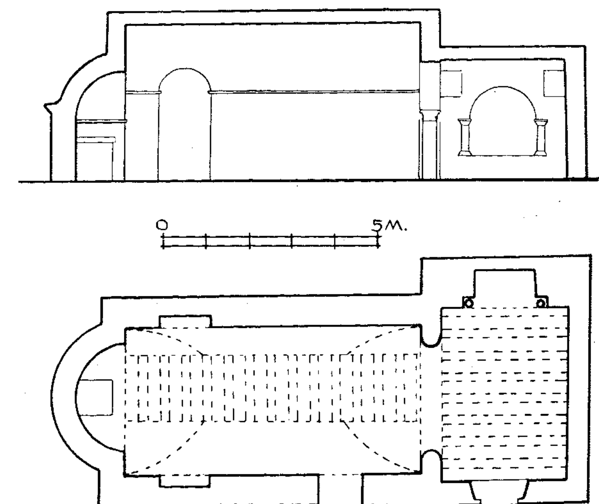
Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως ἐξεταζόμενοι παρουσιάζουν μὲν οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου ποικιλίαν, οὐχὶ ὅμως καὶ πρωτοτυπίαν· διότι ἀκολουθοῦσιν ἁπλῶς τοὺς συνήθεις βυζαντινοὺς τύπους τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ τρουλλαίου ναοῦ ἢ τῆς νησιωτικῆς δικλίτου βασιλικῆς, οὐδέποτε ὅμως τὸν τοῦ λεγομένου ὀκταγωνικοῦ τύπου ἢ ἄλλους συνθετωτέρους. Εἰς ἀντιστάθμισμα ὅμως ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν οἱ ναοὶ τῆς Πάρου πλουσίαν καὶ ἔντεχνον γλυπτικὴν διακόσμησιν, εἴς τε τὰς θύρας τῆς εἰσόδου, τοὺς σταθμοὺς τῶν παραθύρων, τὰ ἐσωτερικὰ μαρμάρινα τέμπλα των καὶ τὰς ἐπιτυμβίους πλάκας τοῦ δαπέδου των. Ἡ αὐτὴ ἄλλως τε μαρμαρογλυπτικὴ δεξιοτεχνία παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ δημόσια κτήρια τῆς νήσου, ὡς π.χ. τὰς κρήνας (εἰκ. 8) καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ παλαιὰ ἀρχοντικὰ μὲ τὰ πλουσίως διακεκοσμημένα πλαίσια τῶν ρυθμοῦ Ἀναγεννήσεως παραθύρων των (εἰκ. 9, 10). Πάντα ταῦτα τὰ γλυπτικὰ ἔργα μαρτυροῦσι τρανῶς τὴν μεγάλην ἐπίδοσιν εἰς τὴν γλυπτικὴν τῶν Παρίων τεχνιτῶν, οἵτινες, συνεχίζοντες τὴν λαμπρὰν παράδοσιν τῶν ἀρχαίων προγόνων των, ἐγνώριζον νὰ στολίζουν μὲ βαθὺ διακοσμητικὸν αἴσθημα τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν κτηρίων των. Πρὸς τὴν τοιαύτην δὲ τῶν Παρίων τεχνιτῶν καλλιτεχνικὴν

Εἰκ. 6. Ἡ πλαγία μετ' ἀρκοσολίου ὄψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Παροικιᾶς.

δημιουργίαν θὰ συνέβαλεν ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν λαμπρῶν μαρμάρων τῆς νήσου, τὸ ὁποῖον διεξῆγεν ἡ Πάρος ἐπί τε τῆς Φραγκοκρατίας[1] καὶ ἀργότερον πρὸς τὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας, εἰς τὰς ὁποίας ἰσχυρὸς ἔσφυζεν ἀκόμη ὁ παλμὸς τῆς Ἀναγεννήσεως.

Οὐ μόνον δ' εἰς τὴν μαρμαρογλυφίαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ξυλογλυπτικὴν ἐπέδιδον οἱ Πάριοι ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὡς μαρτυροῦσι τὰ περίτεχνα, ἐπίχρυσα συνήθως, τέμπλα τῶν ναῶν, ὡς καὶ τὰ πλούσια ξυλόγλυπτα ἔπιπλα

Εἰκ. 7. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ἐν Παροικιᾷ ναοῦ τῆς Ἁγ. Μαρίνας μετ' ἀρκοσολίου εἰς τὸν νάρθηκα.

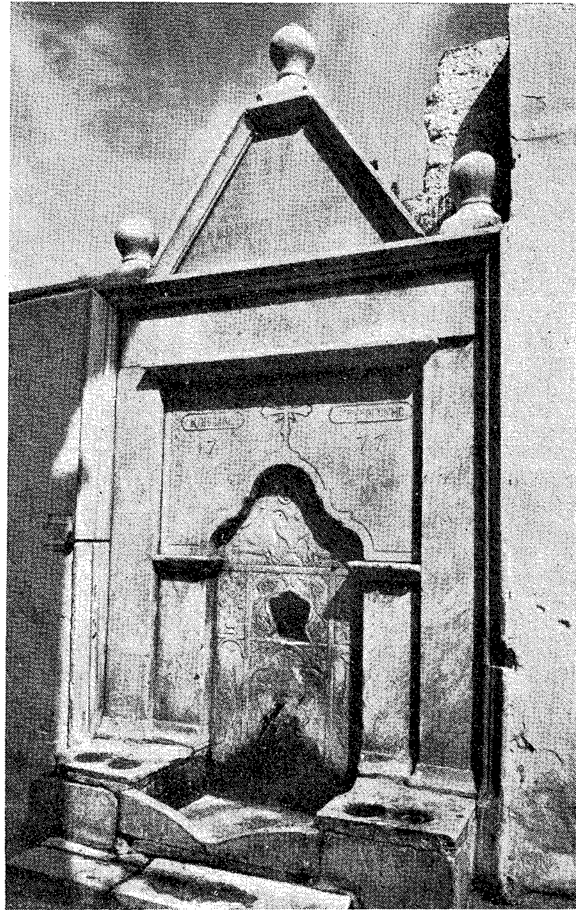
— ἐπισκοπικοὶ θρόνοι κλπ. — καὶ σκεύη τῶν ναῶν καὶ τῶν οἰκιῶν των[2].

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν γλυπτικὴν ἡ τοιχογραφία πολὺ ὀλίγον ἠσκεῖτο ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τὴν Πάρον, ὡς ἄλλως τε καὶ εἰς τὰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου. Πράγματι, ἐξαιρέσει τῶν καθολικῶν τῶν Μονῶν (Ἱερὸν Καταπολιανῆς, Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ναούσης, Ἁγ. Μηνᾶ Βίκτωρος καὶ Βικεντίου παρὰ τὸ Μαράθι, Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Κραύγοις, Ἁγ.

[1] Χρῆσις τῶν λατομείων τῆς Πάρου περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος (1445 - 46) συνάγεται ἐξ ἐπιστολῆς Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος (πβλ. K. Hopf ἐν Sitzungsber. der Wiener Akademie τ. 21, 1856, 233), κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ τὸ 1483 ἐπισκεφθέντος τὴν Πάρον Felix Faber (Evagatorium Terrae Sanctae ἔκδ. C. D. Hassler. Bibliothek des litt. Vereins in Stuttgart τ. IV σ. 297).

[2] Περὶ τῶν Κυκλαδικῶν ἐν γένει ξυλογλύπτων ἐπίπλων βλέπε Ἀγγελ. Χατζημιχάλη ἐν Ἐπετ. Λαογρ. καὶ Ἱστορ. Ἑταιρ. Πολιτ. καὶ Τέχνης Κυκλάδων τ. Α', 1935, σ. 63-64.

Ἀντωνίου Κεφάλου καὶ Λογγοβάρδας) τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐσωτερικῶς κατάγραφα διὰ τοιχογραφιῶν, ἐκτελεσθεισῶν ἄλλων μὲν πιθανώτατα ὑπὸ ἐντοπίων τεχνιτῶν ἄλλων δ' ὑπὸ ἐπηλύδων [1], ἐλάχισται ἰδιωτικαὶ ἐκκλησίαι [2]

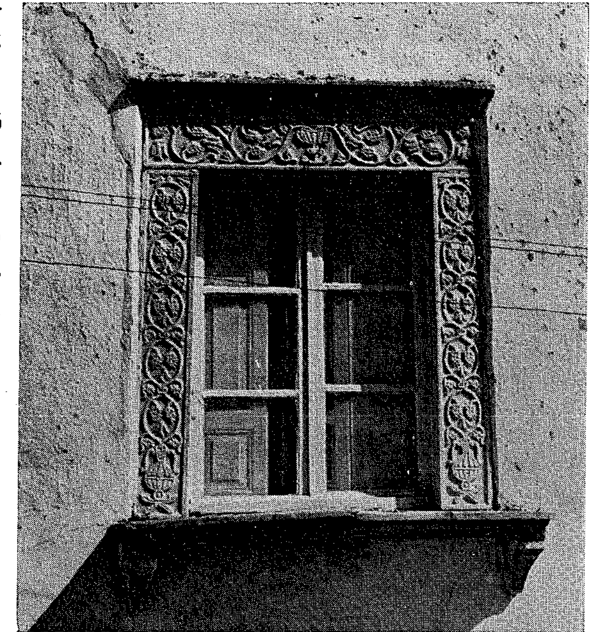
Εἰκ. 9. Ἡ ἐν Παροικιᾷ κρήνη Μαυρογένους.

παρουσιάζουν λείψανα τοιχογραφιῶν. Καὶ τοῦτο διότι αἱ μὲν μοναὶ διέθετον τὰ ἀνάλογα οἰκονομικὰ μέσα, ἐν ᾧ οἱ ἰδιῶται, λόγῳ τοῦ πολυδαπάνου τῶν τοιχογραφιῶν, ἠρκοῦντο εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας τοῦ τέμπλου,

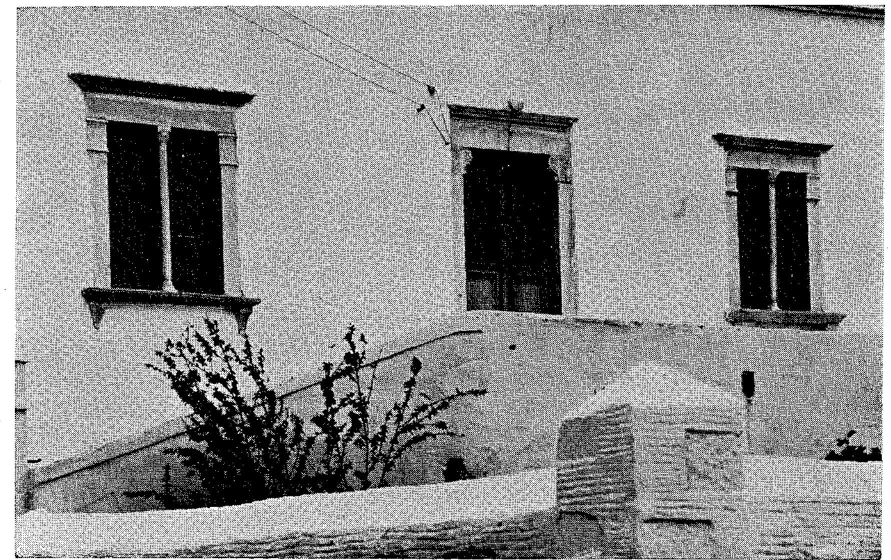
[1] Πβλ. Ἐμμ. Σαγκριώτου, Ἡ ἁγιογραφία ἐν τῇ νήσῳ Πάρῳ κατὰ τὴν ΙΖ' καὶ ΙΗ' ἑκατονταετηρίδα (Μεσαιων. Γράμματα τ. Β' σ. 241-279).

[2] Ὡς π.χ. ἡ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Ναούσης καὶ Ἁγ. Εὐσταθίου Τσηπίδου.

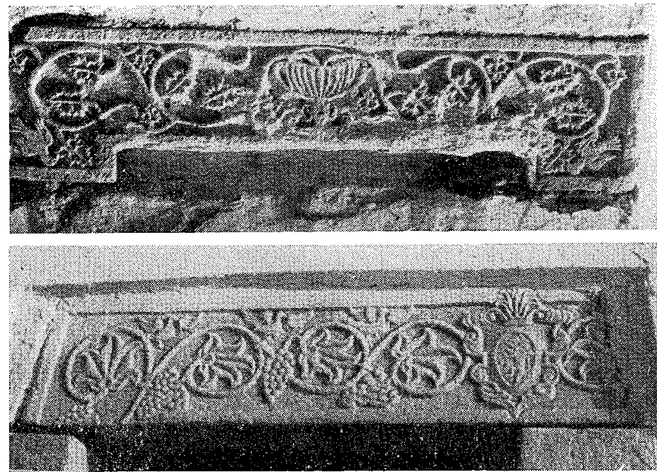
τινὲς τῶν ὁποίων εἶναι ἔργα διακεκριμένων — Κρητῶν κατὰ τὸ πλεῖστον — ἁγιογράφων, ὡς π.χ. τοῦ ἱερέως Βίκτωρος, τοῦ ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ, τοῦ Ἰωάννου Μόσκου ἀλλὰ καί τινων ἐντοπίων καλλιτεχνῶν, ὡς τοῦ Μοστράτου, τοῦ Γεραρδῆ, τοῦ Τζώρτζη Κονταρίνη, τοῦ Καλουδᾶ, τοῦ Βλαστοῦ κλπ., τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀναφέρονται εἰς σχετικὰς ἀφιερωτικὰς ἐπιγραφάς, κατάλογον τῶν ὁποίων παρέχομεν εἰς τὸ περὶ ζωγραφικῆς κεφάλαιον.

Εἰκ. 9. Παράθυρον οἰκίας Θεοχαρίδη ἐν Παροικιᾷ

Εἰκ. 10. Ἀρχοντικὸν Μαυρογένους ἐν Πάρῳ μὲ παράθυρα ρυθμοῦ Ὑστέρας Ἀναγεννήσεως.

Εἰκ. 11. Ἀνώφλια παραθύρων ἰδιωτικῶν οἰκιῶν τῆς Παροικιᾶς.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν τῶν ναῶν, τὴν ὁποίαν θέλομεν διαιρέσει εἰς τὰ ἑξῆς τέσσαρα κεφάλαια: α) ἀρχιτεκτονικὴν β) γλυπτικὴν διακόσμησιν γ) κτητορικὰς ἐπιγραφὰς καὶ δ) γραπτὴν διακόσμησιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

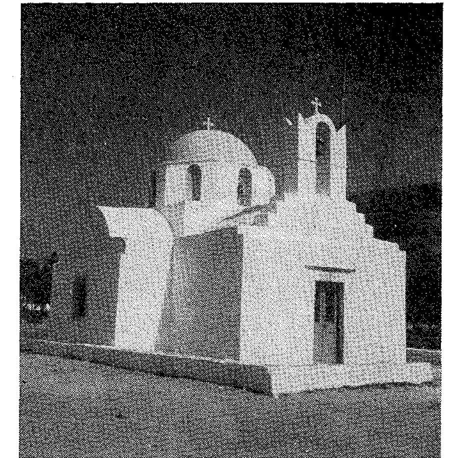
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἐξαιρέσει μιᾶς μόνον περιπτώσεως – τῆς τῶν δικλίτων βασιλικῶν, ἀγνοῦ δημιουργήματος τῆς νησιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 2ου ἡμίσεος τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος – οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου πολὺ ὀλίγους παρουσιάζουν ἰδιαιτέρους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους. Ἐπαναλαμβάνουν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη ἰσχύοντα πατροπαράδοτα σχέδια ναῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, μὲ κατασκευὴν ὅμως καὶ ἐμφάνισιν ἀκολουθοῦσαν τὴν αἰγαιοπελαγιτικὴν μεταβυζαντινὴν παράδοσιν. Οἱ τοῖχοί των πράγματι εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐκτισμένοι διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν (ψαρόπετρες), αἱ ὁποῖαι τόσον ἀφθονοῦν εἰς τὴν Πάρον, συνδεομένων διὰ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου, ἐπιχρίονται δ' ἐξωτερικῶς δι' ἀσβεστοκονιάματος. Οὐχὶ σπανίως ἐν τούτοις ἐχρησιμοποιήθη ὡς οἰκοδομικὸν των ὑλικὸν καὶ τὸ τόσον ἐν Πάρῳ ἀφθονοῦν μάρμαρον, ὄχι ὅμως εἰς πρώτην ἀλλ' εἰς δευτέραν χρῆσιν, ληφθὲν ἄλλοτε ἐξ ἀρχαίων μνημείων (τινῶν μάλιστα καὶ ἐνεπιγράφων[1]) ἄλλοτε δ' ἐκ παλαιοχριστιανικῶν

[1] Οὕτω π.χ. IG 12, 5 239: (Ἐρημοκκλήσιον εἰς θέσιν Ἔλυτας), IG 12, 5 164: (Ἅγ. Ἀρτέμιος εἰς περιοχὴν Ἁρμυροῦ), IG 12, 5 431: (Ζωοδόχος Πηγὴ Παροικιᾶς),

βασιλικῶν[1] εὑρισκομένων τότε εἰς ἐρειπιώδη κατάστασιν.

Χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς ναοὺς τῆς Πάρου – ὡς ἄλλως τε καὶ διὰ τοὺς τῶν ἄλλων νήσων τοῦ Αἰγαίου – εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία πηλίνων καλυπτηρίων κεράμων[2] ἀπὸ τὰς στέγας καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τοὺς θόλους των. Οὗτοι ἁπλῶς ἐπιχρίονται ἐξωτερικῶς διὰ στεγανοῦ ὑδραυλικοῦ (ἀργιλικοῦ) κονιάματος, παρουσιάζοντες λεῖα, πάλλευκα καὶ ἁγνὰ τὰ γεωμετρικὰ σχήματα τοῦ ἡμικυλίνδρου τῶν καμαρῶν των καὶ τῆς ὀκταπλεύρου ἢ κυλινδρικῆς σφενδόνης τῶν τρούλλων των, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπικάθηται, συνήθως ἄνευ τῆς παρεμβολῆς γείσου, τὸ ἡμισφαιρικὸν κάλυμμα (βλέπε εἰκόνας 12 καὶ 31).

Εἰκ. 12. Ὁ Ἅγ. Νικόλαος τῆς παραλίας Παροικιᾶς (9).

Ἀπὸ κτηριολογικῆς ἀπόψεως οἱ ναοὶ τῆς Πάρου δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὰς ἑξῆς δύο μεγάλας κατηγορίας 1) τὰς βασιλικὰς καὶ 2) τοὺς τρουλλαίους ναούς. Ἑκάστη δὲ πάλιν τῶν κατηγοριῶν τούτων περιλαμβάνει, ὡς θὰ ἴδωμεν, πλείονας παραλλαγάς.

IG 10, 5 125: (Ἅγ. Γεώργιος εἰς περιοχὴν Παρασπόρου), IG 12, 5 227: (Ἅγ. Γεώργιος εἰς θέσιν Ἔλυτας), IG 12, 5 184: (Προφήτης Ἠλίας Κουνάδου), IG 15, 5 137: (Ἅγ. Θεόδωροι), IG I2, 5 132: (Παναγία Μεσοσπορίτισσα Παροικιᾶς), IG 12, 5 435: (Ἅγ. Ἐλευθέριος, ἀν. τῆς Καταπολιανῆς), IG 12, 5 276, 277: (Ἅγ, Νικόλαος, μέρος ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἐλευθερίου). IG 12, 5 403: (Ἅγ. Εὐστάθιος ἀνατ. τῆς Παροικιᾶς), IG 12, 5 270: (Χριστὸς τοῦ Δάαους), IG 12, 5 392: (Ἅγ. Ἰωάννης Πρόδρομος εἰς περιοχὴν Λιβάδια), IG 12, 5 262 (Τρεῖς Ἱεράρχαι Παροικιᾶς) κλπ.

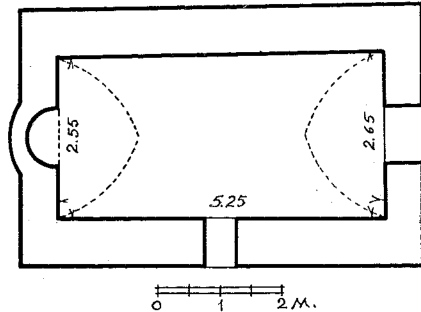
[1] Ὡς π.χ, εἰς τὸν Ἅγ. Ἐλευθέριον εἰς θέσιν Σταυρός, τὸν Ἅγ. Γεώργιον τοῦ κτήματος Βουτάκου, εἰς τὸ νότιον τμῆμα τῆς νήσου, τὸ προστῷον τοῦ ναοῦ Εὐαγγελιστρίας τοῦ Κάστρου τῆς Παροικιᾶς, τὴν Πέρα Παναγιὰν τῶν Μαρμάρων κλπ.

[2] Ὅλως ἀντιθέτως πρὸς τοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς ἡ μεγάλη, σταυρική, παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Καταπολιανῆς, ἀκολουθοῦσα ἀρχαίαν παράδοσιν ἦτο ἐξ ὁλοκλήρου ἐστεγασμένη διὰ μεγάλων (0.51×0.60) πηλίνων κεράμων, αἱ ὁποῖαι διετηρήθησαν μέχρι σήμερον εἰς τὰς στέγας τοῦ Α. καὶ τοῦ Ν. σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ εἰς τοὺς τρούλλους τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου καὶ τοῦ προσηρτημένου βαπτιστηρίου. Βλέπε σχετικὴν εἰκόνα παρὰ Jewell-Hasluck, The Church of Our Lady of the hundred Gates at Paros, London 1920, πίν. 6. Πβλ. καὶ Ἀ. Ὀρλάνδου, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1961, σ. 247. Μεγάλας πηλίνας κεράμους (0,38×0.50) εἶχεν ἐπίσης καὶ ὁ βυζαντινὸς ναὸς Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου.

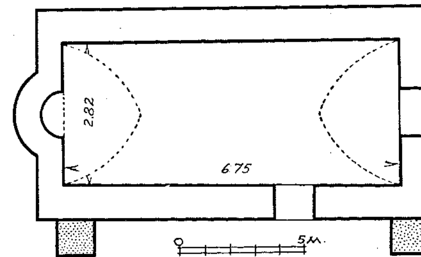
I. ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ

Βασιλικῶν διακρίνονται τρεῖς παραλλαγαί: αἱ μονόκλιτοι, αἱ δίκλιτοι καὶ αἱ τρίκλιτοι.

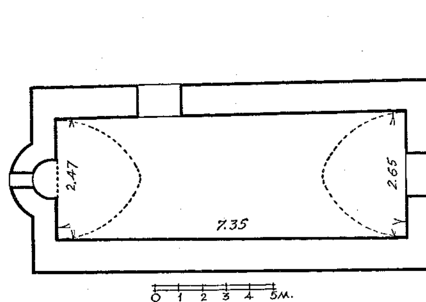
Αἱ μονόκλιτοι βασιλικαὶ εἶναι πολυπληθέστεραι. Αἱ ἁπλούστεραι[1] ἔχουν ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον μὲ τὸν μέγαν του ἄξονα διευθυνόμενον πρὸς

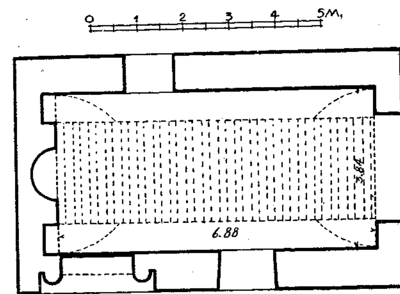
Εἰκ. 13. Ἅγ. Θωμᾶς, ναΐσκος πρὸς ἀνατολὰς τῆς Παροικιᾶς.

Εἰκ. 14. Παναγία τοῦ Σκανδάλη (42).

Εἰκ. 15. Ἁγ. Βαρβάρα Παροικιᾶς (39).

Εἰκ. 16. Ἅγ. Νικόλαος Παροικιᾶς (9).

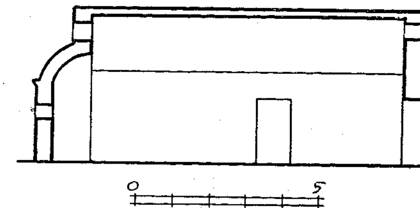
Ἀνατολάς. Εἶναι μικρῶν συνήθως διαστάσεων[2] (εἰκ. 12, 13, 14, 15, 16, 18), ἐπαυξανομένων πολλάκις διὰ τῆς πρὸς δυσμὰς προσθήκης νάρθηκος. Ὁ νάρθηξ οὗτος ἄλλοτε μὲν λαμβάνει σχῆμα τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον, σχηματιζόμενος διὰ τῆς κατ' εὐθεῖαν προεκτάσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ (εἰκ. 18, 20, 21, 32) ἄλλοτε δὲ πάλιν—διὰ πολιοδομικοὺς ἢ ρυμοτομικοὺς λόγους—διαμορφοῦται ὡς τραπέζιον (εἰκ. 23, 24, 27) ἢ ὡς πλαγιαστὸν μὲν ὀρθογώνιον ἀλλ' ἐξέχον τοῦ κυρίως ναοῦ ὁτὲ μὲν πρὸς Νό-

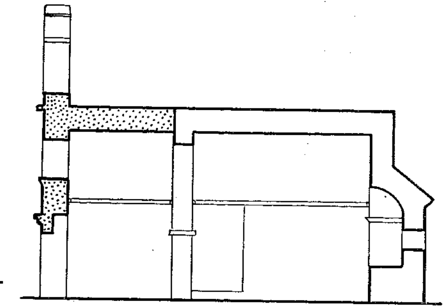
[1] Εἰς τὰς ὁποίας ὑπάγεται καὶ ὁ βυζαντινὸς ναὸς Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου.

[2] Τὰς μεγαλυτέρας ἐσωτερικὰς διαστάσεις ἐκ τῶν μονοκλίτων ναῶν τῆς Παροικιᾶς ἔχει ὁ ἐν Παροικιᾷ ναὸς Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς (4.40×10.32), τὰς δὲ μικροτέρας τὸ ναΰδριον τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ κτῆμα Οἰκονομίδου (2.50×2.50, βλ. εἰκ. 22).

τον, ὁτὲ δὲ πρὸς Βορρᾶν (εἰκ. 19). Ἐν τῇ περιπτώσει μεταγενεστέρας προσθήκης νάρθηκος ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ παλαιοῦ ναοῦ φυσικὰ κατηδαφίζετο, ἀντικαθιστάμενος συνήθως διὰ μεγάλου τόξου *(βόλτου)*, στηριζομένου ἑκα-

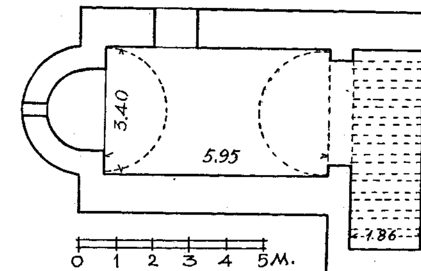
ΑΓ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ

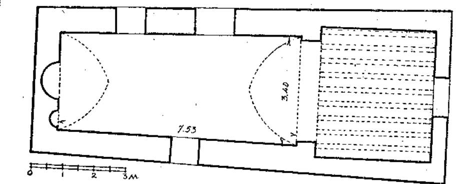

Εἰκ. 17. Ἅγιος Εὐστάθιος Ἀνατολικῶς Παροικιᾶς.

Εἰκ. 18. Παναγία Ἐξωχωριανὴ Μαρπήσσης.

Εἰκ. 19. Ἅγ. Νικόλαος Παροικιᾶς (26).

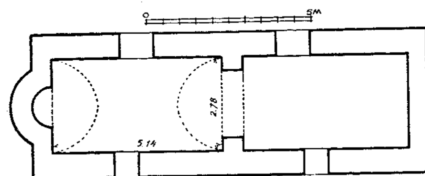

Εἰκ. 20. Ἁγ. Κυριακὴ Παροικιᾶς (34).

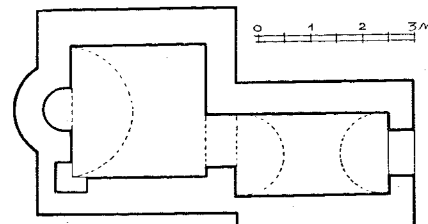
τέρωθεν ἐπὶ δύο ἐξεχόντων ποδαρικῶν ἢ παραστάδων τῇ μεσολαβήσει ἁπλῶν ὑφαψιδίων ἐκ πλακῶν ἢ καὶ κιονοκράνων, εἰλημμένων ἐκ παλαιοτέρων κτηρίων (Ἁγ. Μαρίνα Παροικιᾶς, εἰκ. 7). Πολὺ σπανιώτερον συναντᾶται καὶ δεύτερος νάρθηξ, κατασκευαζόμενος κατὰ προέκτασιν τοῦ πρώτου, ὡς π.χ. εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἁγ. Βηθλεέμ (εἰκ. 34) καὶ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Παροικιᾶς (εἰκ. 35). Ἀκόμη σπανιώτερον - ἅπαξ μόνον — συναντῶμεν καὶ ἐλαφρὸν κιονοστήρικτον πλάγιον νάρθηκα, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸν ἐπὶ

τοῦ Κάστρου τῆς Παροικιᾶς ναὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας (εἰκ. 25 καὶ 26), οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων τοῦ ὁποίου (εἰκ. 26) ἀποτελοῦνται ἐκ διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων, ληφθέντων ἐκ τῆς ἠρειπωμένης τότε παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

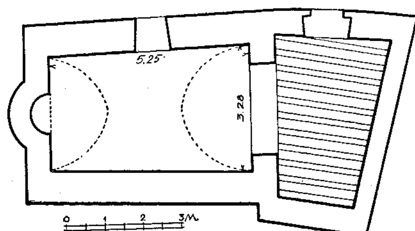
Μία παραλλαγὴ τῶν μονοκλίτων ναῶν παρουσιάζει τὰς μακρὰς αὐτῶν πλευρὰς ἐφωδιασμένας διὰ δύο ἢ τριῶν τυφλῶν ἁψίδων, χωριζομένων ἀπ'

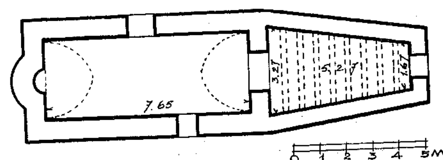
Εἰκ. 21. Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Ἀποκεφαλιστὴς Παροικιᾶς (5).

Εἰκ. 22. Γέννησις Χριστοῦ (Οἰκονομίδου) (37).

Εἰκ. 23. Ἅγ. Μᾶρκος Παροικιᾶς (24).

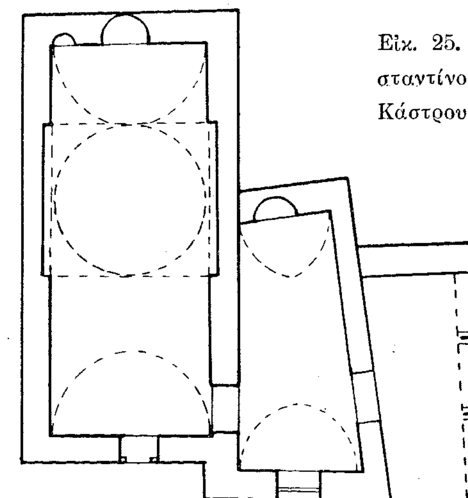

Εἰκ. 24. Ἅγ. Νικόλαος τῆς Ἀγορᾶς Παροικιᾶς (35).

ἀλλήλων ἄλλοτε μὲν δι' ἡμικιόνων (εἰκ. 27) καὶ ἄλλοτε δι' ἡμιπεσσῶν. Ἡ καθαρῶς Ἑλλαδικὴ αὕτη περίπτωσις ἀπαντᾶται εἰς τρεῖς ναοὺς τῆς Παροικιᾶς: τὸν μονόκλιτον παρὰ τὸ Κάστρον Ἅγ. Ἀθανάσιον (εἰκ. 27), τὸν Ἅγ. Γεώργιον (ἀριθμ. τοπογρ. σχεδίου 31) καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ τετρακιονίου τρουλλαίου ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 80).

Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ τῶν μονοκλίτων ναῶν — μία καὶ μόνη πάντοτε ἐν Πάρῳ, πλὴν μιᾶς ἐξαιρέσεως — ὅταν μὲν οἱ ναοὶ ἵστανται τελείως ἐλεύθεροι ἐξέχει πρὸς ἀνατολὰς εἰς σχῆμα ἡμικυκλίου ἢ τόξου κύκλου (εἰκ. 14, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 27), ὅταν δὲ συνορεύουν πρὸς οἰκίας — πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συχνὰ συμβαίνει — σκάπτεται εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 16, 20).

Ἡ θύρα τῆς εἰσόδου τῶν ναῶν εὑρίσκεται κατὰ κανόνα εἰς τὴν στενὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου των, ὅταν ὅμως οἱ ναοὶ συνορεύουν πρὸς οἰκήματα οὐχὶ σπανίως τοποθετοῦνται εἰς τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς ἑτέρας τῶν

Εἰκ. 25. Κάτοψις τῶν ναῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Εὐαγγελιστρίας ἐπὶ τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς, μὲ τὸν πλάγιον κιονοστήρικτον νάρθηκα τῆς Εὐαγγελιστρίας, εἰς τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποιήθησαν κιονίσκοι διλόβων παραθύρων ληφθέντων ἐκ τῆς εἰς θέσιν Σταυρὸς ἢ Τρεῖς Ἐκκλησιὲς νεωστὶ ἀνασκαφείσης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, σαφῶς ὁρατοὶ εἰς τὴν κάτωθεν εἰκόνα 26.

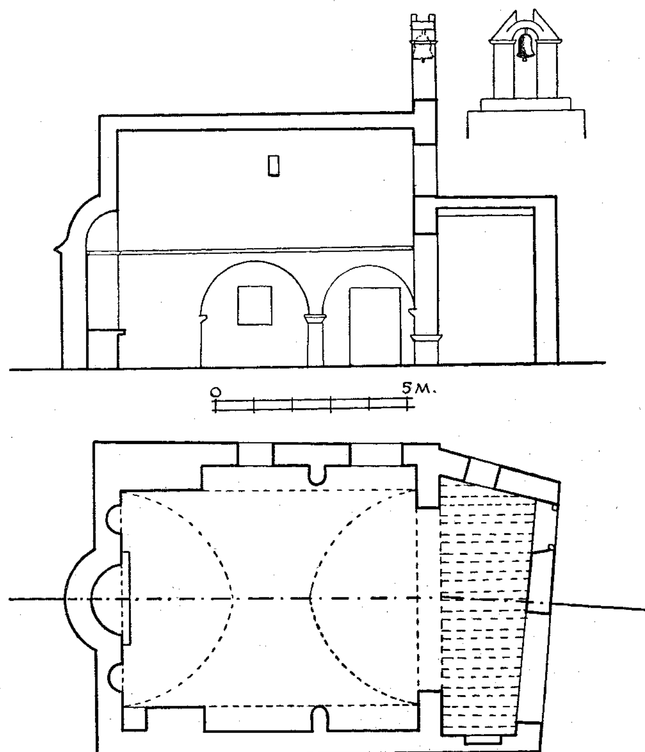
(21) καὶ (22).

Εἰκ. 26. Ἄποψις τοῦ κιονοστηρίκτου πλαγίου νάρθηκος τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς (22).

μακρῶν πλευρῶν (βορείου ἢ νοτίας) ὡς π.χ. τὸν Ἅγ. Νικόλαον τῆς Παροικιᾶς (εἰκ. 5, 6) καὶ εἰς πλείστους ἄλλους, ἢ καὶ τοῦ νάρθηκος (Ἁγ. Μαρίνα, Ἅγ. Μᾶρκος καὶ Εὐαγγελίστρια Παροικιᾶς, εἰκ. 7, 23 καὶ 25).

Συμφώνως πρὸς τὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας κρατοῦντα[1] μεγάλα παράθυρα ἐλλείπουν παντελῶς ἀπὸ τοὺς μονοκλίτους ναούς, τοῦ φωτὸς εἰσερχομένου

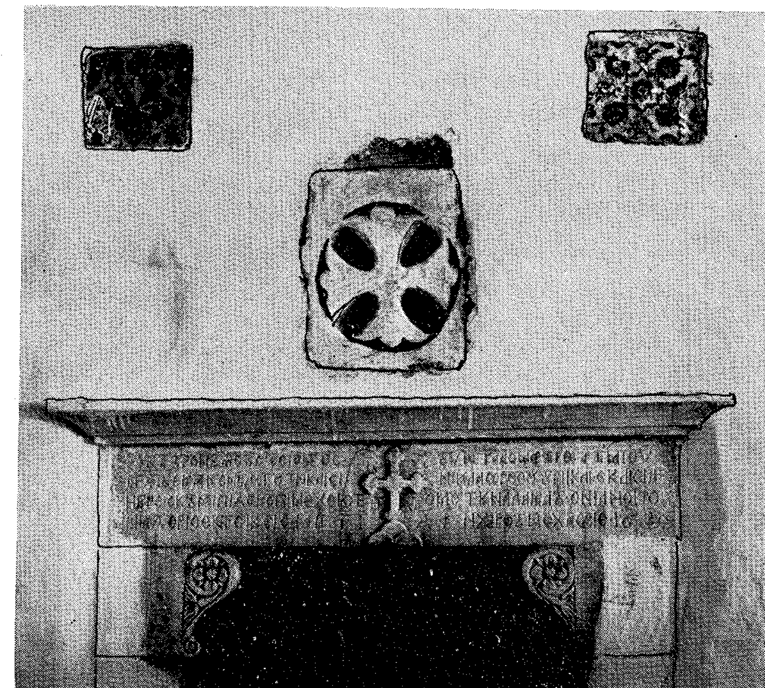
Εἰκ. 27. Ἅγ. Ἀθανάσιος Παροικιᾶς (ἀριθμ. τοπογρ. σχεδίου 14).

μόνον διὰ δύο μικρῶν ἀνοιγμάτων, ἐξ ὧν τὸ μὲν κατασκευάζεται εἴτε ὑψηλὰ (εἰκ. 17) εἴτε εὐθὺς ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, κλειόμενον διὰ διατρήτου πλακὸς φεγγίτου σχήματος ἰσοσκελοῦς σταυροῦ (εἰκ. 28) τὸ δὲ κατὰ τὸ ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 17). Ὁ σημερινὸς ἐν τούτοις ἐπισκέπτης θὰ συναντήσῃ συχνάκις καὶ μεγαλύτερα παράθυρα κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου χώρου. Ταῦτα ὅμως ἔχουσιν ἀνοι-

[1] Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν τῷ περ. L'hellénisme contemporain τοῦ 1953, σ. 182.

χθῆ μεταγενεστέρως, ὡς ἀποδεικνύει οὐ μόνον τὸ μέγεθός των ἀλλὰ καὶ τὸ εὐθύ, ἀντὶ τοῦ κυκλικοῦ, ὑπέρθυρον αὐτῶν (εἰκ. 15, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 27).

Ἀπὸ ἀπόψεως στεγάσεως οἱ μονόκλιτοι ναοὶ παρουσιάζουσι δύο συστήματα. Κατὰ τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν ἡ κάλυψις τοῦ ὀρθογωνίου χώρου των γίνεται, ὡς καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, διὰ συνεχοῦς κανονικῆς καμάρας, ἡ ὁποία σπανίως μὲν παρουσιάζει ἡμικυκλικὴν κατακό-

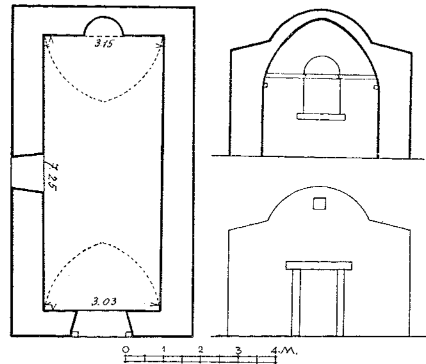
Εἰκ. 28. Φεγγίτης Ἁγ. Ἀρτεμίου Παροικιᾶς, ἐν σχήματι ἰσοσκελοῦς διατρήτου σταυροῦ.

ρυφον τομὴν (εἰκ. 19), συνήθως δὲ εἶναι ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφος ἢ καὶ παραβολικὴ (εἰκ. 13, 14, 15, 17, 18, 20, 23, 24, 25, 27, 29), οὐδέποτε δ' ἐν Πάρῳ στηρίζεται ἐπὶ σφενδονίων ἤτοι ἐνισχυτικῶν ζωνῶν.

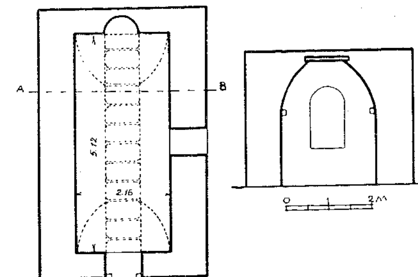
Ἡ καμάρα αὕτη, καλυπτομένη ἐξωτερικῶς διὰ παχέος, στεγανοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ἐμφανίζεται, ὡς ἤδη εἴπομεν, μὲ τὸ πραγματικόν της αὐστηρῶς γεωμετρικὸν σχῆμα (εἰκ. 29 καὶ 31), ἐπικαθημένη ἐν ἐσοχῇ ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν ἄνευ τῆς παρεμβολῆς γείσου (κορνίζας) (εἰκ. 29, 31).

Ἡ δευτέρα παραλλαγὴ στεγάσεως ἀνήκει ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν νησιωτικὴν μεταβυζαντινὴν παράδοσιν. Αὕτη ἀντὶ ὁλοκλήρου θόλου χρησιμοποιεῖ — προφανῶς χάριν ἀποφυγῆς κατασκευῆς τῶν δαπανηρῶν ξυλοτύπων — τμήματα μόνον παραβολικοῦ θόλου, κατασκευαζόμενα κατὰ τὰς δύο μακρὰς

πλευρὰς καὶ δὴ κατὰ τὸν ἐκφορικὸν τρόπον, ἤτοι διὰ μεγάλων, ἀργιλοσχιστολιθικῶν πλακῶν τοποθετουμένων ἐν ἐπεξοχῇ, διηκουσῶν ὅμως μόνον μέχρις ὕψους τινός, τοῦ περαιτέρω μεταξύ των καταλειπομένου κενοῦ καλυ-

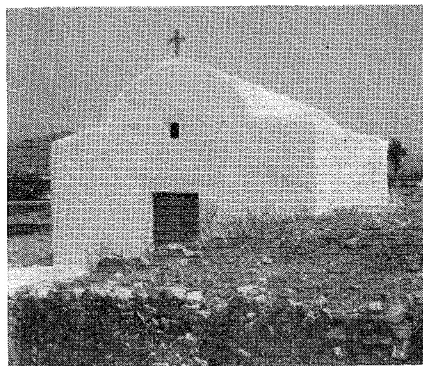

Εἰκ. 29. Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.

Εἰκ. 30. Ἁγ. Κυριακὴ Παροικιᾶς (ἐντὸς τοῦ κτήματος Οἰκονομίδου).

πτομένου εἴτε διὰ χονδρῶν, ὁριζοντίων σχιστολιθικῶν πλακῶν *(στεγάδια)*[1] (εἰκ. 30) εἴτε διὰ παχέων κορμῶν δένδρων *(δοκάρια)* (εἰκ. 16, 32, 33, 34, 35, 36), ὁπότε τὸ γεφυρούμενον κενὸν εἶναι εὐρύτερον. Ὑπεράνω τῶν ὁριζοντίων τούτων τμημάτων τίθενται δύο στεγανὰ στρώματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον ἀποτελεῖται ἐξ ἀσβεστοσκυροδέματος, τὸ δὲ δεύτερον ἐκ μείγματος ἀσβέστου, θηραϊκῆς γῆς καὶ θαλασσίας ἄμμου. Τὰ στρώματα λοιπὸν ταῦτα σχηματίζουν δῶμα, τὸ λεγόμενον (ἡ)*λιακόν*, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται, μὲ ἐλαφρὰν ἑκατέρωθεν κλίσιν χάριν ἐκροῆς τῶν ὑδάτων, οὐ μόνον ἄνωθεν τῶν στεγαδίων ἢ δοκαρίων ἀλλ' ἐν μέρει καὶ ἄνωθεν τῶν ἐκφορικῶν τμημάτων τοῦ θόλου, ὁπότε τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ ναοῦ λαμβάνει ἐν συνόλῳ μορφὴν ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου (εἰκ. 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38).

Εἰκ. 31. Ἄποψις Ἁγ. Θωμᾶ, ὀλίγον ἔξω τῆς Παροικιᾶς.

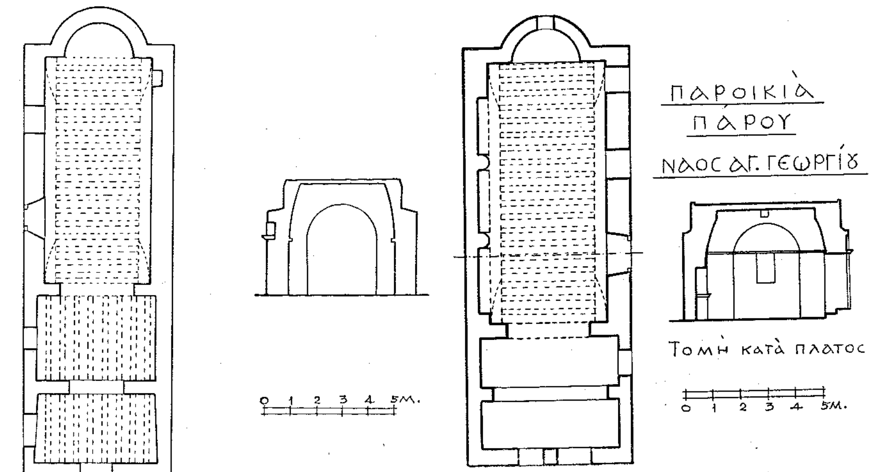
[1] Ἡ ὀνομασία αὕτη ἐπικρατεῖ εἰς ὅλας τὰς Κυκλάδας (Σῦρον, Π. Ζ ε ρ λ έ ν τ η, Μαντροκάθισμα κλπ. Ἑρμούπολις 1923, σ. 4) καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Τῆνον (Χ/φον Ἰ. Β ο γ ι α τ ζ ί δ η, Ἱστ. Λεξ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν ἀρ. 361 σ. 218) πβλ. καὶ Δ. Β α σ ι λ ε ι ά δ η ν, Τεχν. Χρον. 1955, τεῦχ. 369-370 σ. ἀνατ. 4.

Ὁ δεύτερος οὗτος τρόπος στεγάσεως ἔχει πιστοποιηθῆ καὶ δι' ἄλλας νήσους τῶν Κυκλάδων, ὡς π.χ. τὴν Τῆνον[1], τὴν Κέαν[2], τὴν Ἄνδρον[3], τὴν

Εἰκ. 32. Μεταμόρφωσις Παροικιᾶς (10).

Εἰκ. 33. Τρεῖς Ἱεράρχαι Παροικιᾶς (2).

Εἰκ. 34. Ἁγ. Βηθλεὲμ Παροικιᾶς (32).

Εἰκ. 35. Ἅγ. Γεώργιος Παροικιᾶς (31).

Κύθνον[4], ἐφηρμόσθη δ' ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Εὔβοιαν[5] καὶ τὴν Κρή-

[1] Δ. Β. Β α σ ι λ ε ι ά δ η, Εἰσαγωγὴ στὴν αἰγαιοπελαγίτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1955, σ. 62 σημ. 2 καὶ σ. 70 εἰκ. 62, σ. 71 εἰκ. 63.—Τεχν. Χρον. 1962, τεῦχ. 211-212 σ. 5 εἰκ. 8.

[2] Δ. Β. Β α σ ι λ ε ι ά δ η ς, ἔ.ἀ. σ. 67 εἰκ. 61.

[3] Δ. Η. Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ί δ η ς, Θεολογία ΚΕ' (1954) σ. 632 (Ἁγ. Θέκλα).

[4] Δ. Β. Β α σ ι λ ε ι ά δ η ς, Περ. Ζυγὸς 1962, τεῦχ. 78, σ. 3 εἰκ. 2.

[5] Προφήτης Ἠλίας ἐπὶ τῆς Ὄχης. F r. J o h n s o n, American Journal of Archaeology, 1925, σ. 407.

την[1], ἀποτελεῖ δὲ λείψανον παναρχαίας—προϊστορικῆς—παραδόσεως τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Κρήτης[2], ὀφειλομένης εἰς τὸ εἶδος τοῦ χρησιμοποιηθέν-

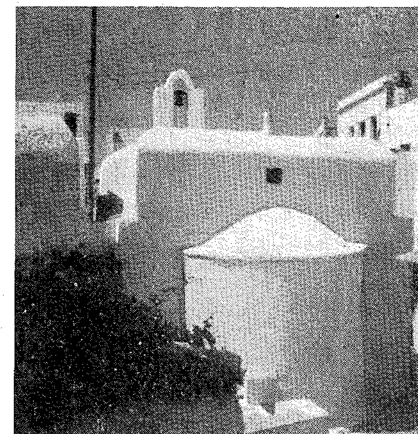
Εἰκ. 36. Ἐσωτερικὸν μονοκλίτου βασιλικῆς (Ἁγ. Μαρίνας) μὲ ψευδόθολον καὶ δοκάρια τοῦ δώματος.

τος καὶ ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους εὑρισκομένου ἀργιλικοῦ ἢ μαρμαρυγιακοῦ σχιστολίθου ἐξαγομένου εὐκόλως εἰς πλάκας.

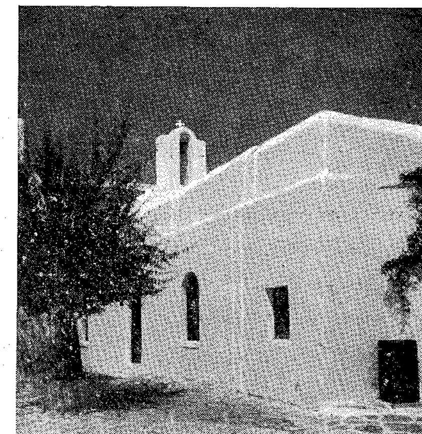
[1] Τίμιος Σταυρὸς ἐπὶ τῆς Ἴδης. Στ. Ξανθουδίδης, The vaulted Tombs of Mesarà, London 1924, σ. 36.

[2] Ἀ. Ὀρλάνδου, Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τ. Β', 1958, σ. 289.

Μίαν παραλλαγὴν τῆς ἁπλῆς μονοκλίτου βασιλικῆς παρουσιάζει μικρὸς ἠρειπωμένος ναός, εὑρισκόμενος εἰς θέσιν Φλουριά, παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ κωνικοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου (Ἁγ. Ἀντωνίου). Ὁ ναὸς αὐτός (εἰκ. 39) ἔχει κατὰ τἆλλα τὴν αὐτὴν μορφὴν καὶ οἱ συνήθεις μονόκλιτοι, καμαροσκεπεῖς ναοί, τοὺς ὁποίους περιεγράψαμεν ἀνωτέρω, παρουσιάζει ὅμως διαφορὰν ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς· διότι ἀντὶ μιᾶς ἐμφανίζει δύο κόγχας: μίαν μεγάλην τετράγωνον πρὸς βορρᾶν, μὴ ἀξονικῶς

Εἰκ. 37. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Βηθλεὲμ Παροικιᾶς ἀπὸ Ἀνατολῶν.

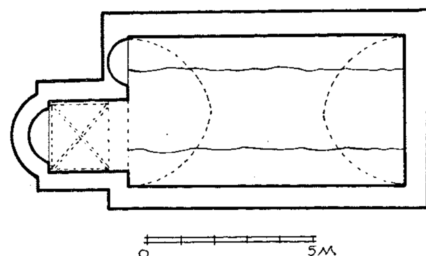
Εἰκ. 38. Ἄποψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Παροικιᾶς ἀπὸ ΝΑ.

τοποθετημένην καὶ ἐξέχουσαν τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ κατὰ 2.10 μ. καλυπτομένην δ' ὑπὸ πωρίνου γοτθικοῦ σταυροθολίου (ἤτοι μετὰ νευρώσεων ἢ *βεργίων*) καὶ μίαν μικροτέραν ἡμικυκλικὴν πρὸς νότον, ἐσκαμμένην εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 39). Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τὴν περίπτωσιν μονοκλίτου ναοῦ μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ, προωρισμένων προφανῶς δι' ὁμόστεγον λειτουργίαν τῶν καθολικῶν καὶ τῶν ὀρθοδόξων, περίπτωσιν δηλαδὴ τὴν ὁποίαν μόνον ἐνταῦθα παρατηροῦμεν ἐν Πάρῳ. Καὶ τοῦτο διότι ἐν Πάρῳ, ἀνέκαθεν ἐλάχιστοι καθολικοὶ ὑπῆρξαν[1]—σήμερον δὲ πλέον οὐδείς—ἐν ᾧ τοὐναντίον εἰς ἄλλας νήσους: Κύθνον, Σίφνον, Σέριφον καὶ ἰδίᾳ τὴν Τῆνον, τὰ παραδείγματα μονοκλίτων ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ ἀφθονοῦσιν, ὡς ἀπέδειξεν ἡ μελέτη τοῦ ἀρίστου μαθητοῦ μου ἀρχιτέκτονος κ. Δημ. Βασιλειάδη[2]. Πρέπει ὅμως ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν ᾧ

[1] Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage au Levant, Lyon 1717, σ. 245.

[2] Περ. Ζυγὸς τεῦχ. 78 τοῦ Μαΐου-Ἰουνίου 1962.

εἰς τὰ πλεῖστα τῶν ὑπὸ τοῦ κ. Βασιλειάδη παρατεθέντων παραδειγμάτων αἱ δύο κόγχαι τοῦ ἱεροῦ εἶναι περίπου ἴσαι ἢ ἀκριβῶς ὅμοιαι, ἐν καὶ μόνον παρουσιάζει διάταξιν παρεμφερῆ πρὸς τὴν ἡμετέραν, τὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ καὶ Ἁγ. Παντελεήμονος εἰς Ἀξάμπελα τῆς Σίφνου (ἔ.ἀ. εἰκ. 10)· διότι καὶ τούτου ἡ βόρειος κόγχη ὄχι μόνον εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα τῆς νοτίας ἀλλὰ καὶ ἐξαίρεται ἰδιαιτέρως προβάλλουσα πρὸς ἀνατολὰς πολὺ περισσότερον τῆς ἄλλης. Διαφέρει ἐν τούτοις καὶ αὕτη ἀπὸ τὴν τῆς Φλουριᾶς, διότι ἔχει ἡμικυκλικὰς ἀμφοτέρας τὰς κόγχας της, ἐν ᾧ ἡ τῆς Φλουριᾶς παρουσιάζει τὸν φραγκικὸν τύπον τοῦ ἐξέχοντος τετραγώνου ἱεροῦ, τὸν ὁποῖον συναντῶμεν καὶ εἰς μεγάλους φραγκικοὺς ναούς, ὡς π.χ. τὸν τοῦ Ζαρακᾶ (Στυμφαλίας)[1], συνδεδυασμένον ὅμως ἐνταῦθα πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἡμικυκλικὴν κόγχην. Ἀλλ' ἡ τετράγωνος, διὰ βεργωτῶν σταυροθολίων ἐφωδιασμένη, κόγχη εἶναι ἐνταῦθα ἡ δεσπόζουσα.

Εἰκ. 39. Ὁ φραγκικὸς ναὸς τῆς Φλουριᾶς Μαρπήσσης.

2) *Δίκλιτοι βασιλικαί.* Ὁ συχνάκις ἐν Πάρῳ ἀπαντώμενος τύπος τῆς δικλίτου βασιλικῆς[2] παρουσιάζει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, διαιρούμενον διὰ μιᾶς ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς διηκούσης τοξοστοιχίας εἰς δύο — ἰσοπλατῆ ἢ ἀνισοπλατῆ — πλάγια κλίτη, ἑκάτερον τῶν ὁποίων, φέρον ἰδιαιτέραν καὶ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ κλίτους τοποθετημένην θύραν εἰσόδου ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ του τοίχου, καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἐξέχουσαν ἢ ἐσκαμμένην εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου κόγχην ἱεροῦ. Ἡ στέγασις τῶν δύο κλιτῶν γίνεται καὶ εἰς τὸν τύπον τοῦτον κατὰ τοὺς δύο τρόπους τοὺς ὁποίους ἐγνωρίσαμεν καὶ εἰς τοὺς μονοκλίτους, ἤτοι ἄλλοτε μὲν κατὰ τὸν νησιωτικόν, δι' ὁριζοντίου δώματος (λιακοῦ) βαίνοντος ἐπὶ ψευδοθόλου μὲ ξύλινα δοκάρια τοποθετούμενα καθέτως πρὸς τὴν τοξοστοιχίαν[3], συνηθέστερον ὅμως διὰ χωριστῆς δι' ἕκαστον κλῖτος κτιστῆς καμάρας, τομῆς ἡμικυκλικῆς (εἰκ. 40, 49) ἢ ἐλαφρῶς τεθλασμένου (εἰκ. 41) ἢ παραβολοειδοῦς τόξου[4] (εἰκ. 46).

Σπανίως τὰ δύο κλίτη ἔχουσι πρὸς δυσμὰς κοινὸν νάρθηκα ἀρχικῶς

---

[1] Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ φραγκικὴ ἐκκλησία τῆς Στυμφαλίας, ἐν Mélanges O. et M. Merlier τόμ. III, Athènes 1957, σ. 101 εἰκ. 1.

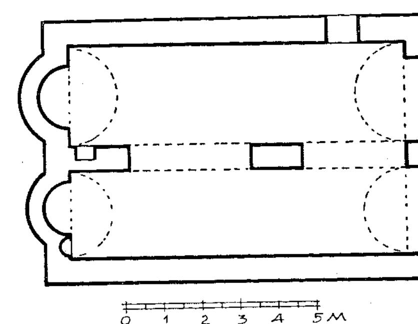
[2] Ἕνδεκα ἐν ὅλῳ παραδείγματα κατέγραψα.

[3] Μετόχι Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου (1612) εἰκ. 42.

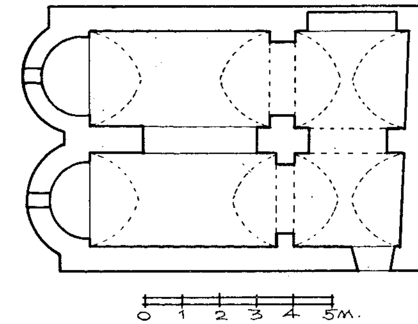
[4] Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου Τσηπίδου (Μαρπήσσης) (εἰκ. 46).

κατασκευασθέντα καὶ στεγαζόμενον μὲ κτιστὸν θόλον[1] (εἰκ. 41, 48). Ὅπως δὲ καὶ εἰς τοὺς μονοκλίτους, ὁ νάρθηξ προσετέθη μεταγενεστέρως χάριν ἐπεκτάσεως, ἐκαλύφθη δὲ διὰ δώματος ἐπὶ δοκαρίων ἐν ᾧ τὰ κλίτη καλύπτονται διὰ κτιστῶν καμαρῶν[2] (εἰκ. 49).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χωρίζουσαν τὰ κλίτη τοξοστοιχίαν αὕτη ἄλλοτε μὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν μόνον, μεγάλου ἀνοίγματος (2.50 ἕως 3.15 μ.) τόξον[3] *(βόλτο)* (εἰκ. 41) σχήματος, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, χαμηλωμένου, ἄλλοτε δὲ ἐκ δύο ἴσου ἀνοίγματος μικροτέρων τόξων, στηριζομένων ἀφ' ἑνὸς ἐπὶ δύο ἄκρων παραστάδων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ κίονος τοποθετουμένου ἐν τῷ μέσῳ[4] (εἰκ. 42,

Εἰκ. 40. Μάρπησσα: Ἁγ. Ἄννα καὶ Κοίμησις Θεοτόκου.

Εἰκ. 41. Λεῦκες: Ἁγ. Αἰκατερίνη.

44, 45) ἢ καὶ ἐπὶ ὀρθογωνίου κτιστοῦ πεσσοῦ[5] (εἰκ. 40). Ὁσάκις τὸ στήριγμα εἶναι μαρμάρινος κυλινδρικὸς κίων, οὗτος φέρει συνήθως βάσιν, στέφεται δ' ὑπὸ κολουροπυραμιδοειδοῦς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κιονοκράνου (εἰκ. 42), κοσμουμένου ἐνίοτε καὶ δι' ἀναγλύφων φυλλωμάτων (εἰκ. 54). Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν[6] ἔχομεν τρίτοξον κιονοστοιχίαν (εἰκ. 47), ἥτις ὅμως δὲν εἶναι ἀρχική, ἀλλὰ προέκυψε πιθανώτατα ἐκ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ χωρίζοντος τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου, ὁπότε ἀντὶ μὲν τοῦ κατεδαφισθέντος τοίχου κατεσκευάσθησαν ἀνὰ ἓν ἀπὸ ἑκάστου μακροῦ τοίχου ἐγκάρσιον τόξον, ἀγόμενον πρὸς ἐνδιάμεσον στήριγμα ἀντικαταστῆσαν τὴν ἀντίστοιχον δυτικὴν παραστάδα ἤτοι, ἐνταῦθα, ὀκτάγωνον κίονα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ

---

[1] Λεῦκες: Ἁγ. Αἰκατερίνη (εἰκ. 42) καὶ Χριστός (εἰκ. 43).

[2] Λεῦκες: Ἁγ. Βηθλεὲμ καὶ Ἅγ. Στέφανος (εἰκ. 49), Ἅγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος.

[3] Λεῦκες: Ἁγ. Αἰκατερίνη (εἰκ. 41).

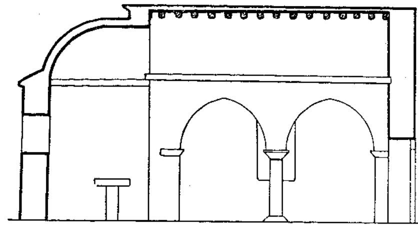
[4] Μετόχι Μ. Πάτμου εἰς Παροικιάν (εἰκ. 42), Ἅγ. Γεώργιος καὶ Νικόλαος Δραγουλᾶ (εἰκ. 45), Ἅγ. Ἀνάργυροι Νεκροταφείου Μαρπήσσης (εἰκ. 44), Εἰσόδια Θεοτόκου (Μεσοπορίτισσα) Μαρπήσσης (εἰκ. 46).

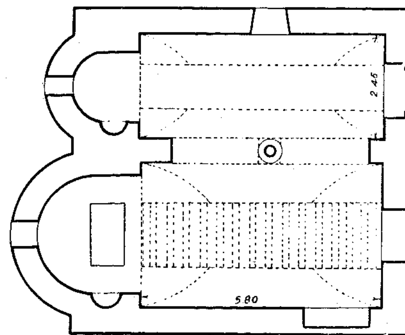
[5] Ἁγ. Ἄννα καὶ Κοίμησις Θεοτόκου Μαρπήσσης (εἰκ. 40).

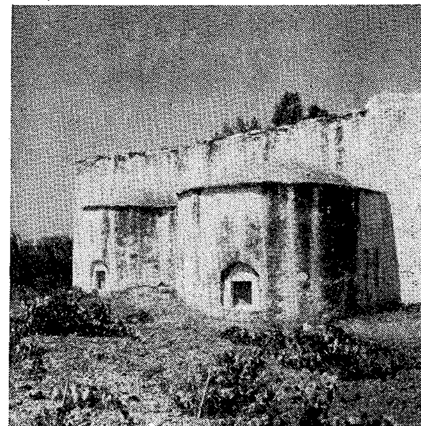
[6] Πέρα Παναγιὰ εἰς τὰ Μάρμαρα (εἰκ. 47).

ἐστηρίχθη τὸ ἀπὸ τῆς παραστάδος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος πρὸς αὐτὴν βαῖνον τόξον τῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 47).

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τῶν τόξων, τοῦτο εἰς μὲν τὰ παλαιότερα παραδείγματα (Μετόχι Μ. Πάτμου, εἰκ. 42) εἶναι ὑψηλὸν ἡμικυκλικὸν καὶ ἐλαφρῶς τεθλασμένον, εἰς δὲ τὰ μεταγενέστερα εἶναι τόξον χαμηλωμένον[1] (εἰκ. 44, 45, 47) ἢ ἔχει τὸ σχῆμα λαβῆς κανίστρου[2]. Χαρακτηριστικὸν τῆς

Εἰκ. 42 καὶ 43. Κάτοψις καὶ ὄψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Εὐαγγελιστρίας καὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Παροικιᾶς (Μετοχίου Μ. Πάτμου).

διαμέσου τοξοστοιχίας τῶν δικλίτων βασιλικῶν τῆς Πάρου εἶναι ὅτι αἱ πρὸς ἀνατολὰς παραστάδες αὐτῆς εἶναι πάντοτε συμμετρικαὶ πρὸς τὰς πρὸς δυσμάς, χωρὶς νὰ σχηματίζουν τοίχωμα χωρίζον τὰ δύο ἱερὰ καὶ διατρυπώμενον δι' ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας, ὡς συμβαίνει εἰς πλείστους δικλίτους ναοὺς τῶν Κυκλάδων[3] (Ἄνδρου, Τήνου, Σίφνου, Κύθνου, Κιμώλου). Κατὰ

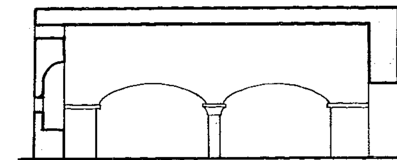
[1] Πέρα Παναγιὰ Μαρμάρων, Ἅγ. Ἀνάργυροι, Ἁγ. Ἄννα καὶ Κοίμησις Θεοτόκου Μαρπήσσης, Ἅγιοι Γεώργιος καὶ Νικόλαος Δραγουλᾶ.

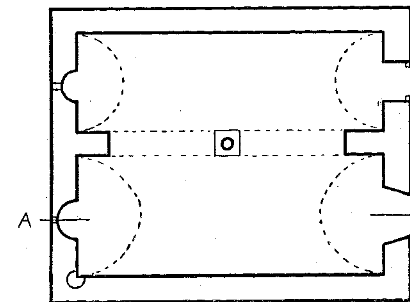
[2] Ἁγ. Αἰκατερίνη εἰς Λεῦκες.

[3] Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἰς μὲν τὸ ἄρθρον τοῦ Δ. Η. Κωνσταντινίδη (Τεχν. Χρον. 1954, τεῦχ. 363-4 σ. 241 ἑξ.) διὰ τὸν ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Παναχράντου τῆς Ἄνδρου, εἰς δὲ τὸ τοῦ Δ. Βασιλειάδη (Γύρω ἀπὸ τὶς δίκλιτες μεταβυζαντινὲς βασιλικὲς τῶν Κυκλάδων, Τεχν. Χρονικὰ τοῦ 1962, Γεν. τ. 211-212 εἰκ. 3, 4, 5, 7, 9, 17, 18, 20, 21), διὰ τοὺς ναοὺς Τήνου, Σίφνου, Κύθνου, Κιμώλου καὶ εἰς Τεχν. Χρον 1955, τεῦχ. 309-70 δι' ἄλλους δικλίτους ναοὺς τῆς Ἄνδρου.

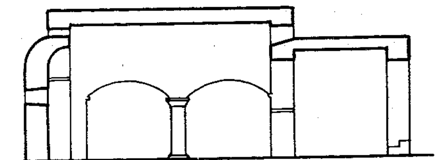
τοῦτο λοιπὸν ἡ κάτοψις τῶν ναῶν τῆς Πάρου ἐμφανίζεται ἁπλουστέρα καὶ μὴ τονίζουσα ἰδιαιτέρως τὸν χωρισμὸν τῶν δύο ἱερῶν.

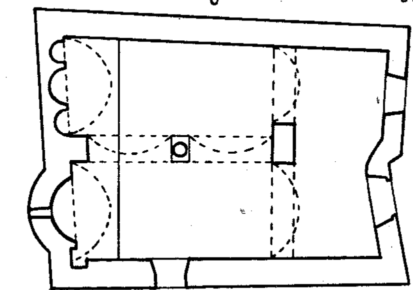
Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων παραδειγμάτων ὑπάρχουν καὶ

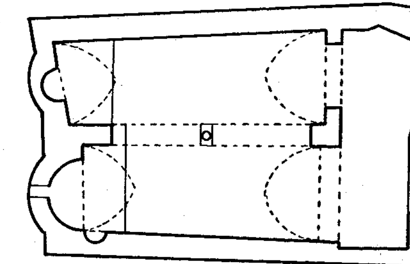

Εἰκ. 44. Μάρπησσα: Ἅγ. Ἀνάργυροι Νεκροταφείου.

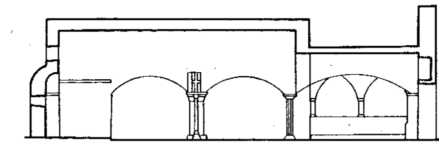

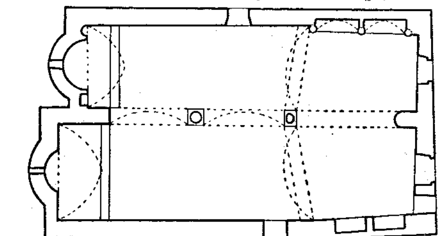

Εἰκ. 45. Δραγουλᾶς: Ἅγ. Νικόλαος καὶ Γεώργιος.

Εἰκ. 46. Μάρπησσα: Εἰσόδια Θεοτόκου (Μεσοσπορίτισσα ἢ Ἀναπλιώτισσα).

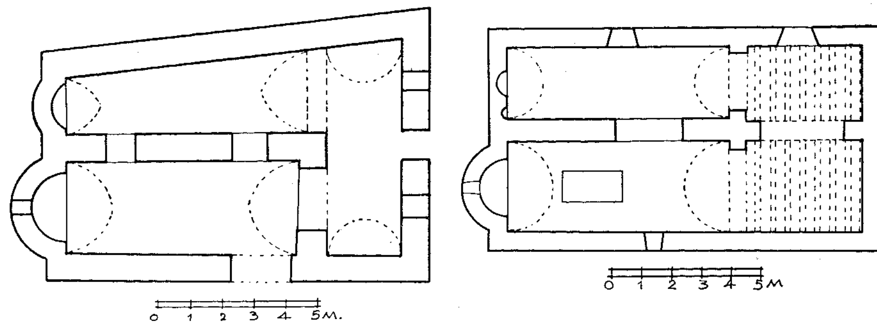
Εἰκ. 47. Μάρμαρα: Πέρα Παναγιά.

ἄλλα τινὰ δικλίτων ναῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως προῆλθον ἀναμφιβόλως διὰ προσθήκης κλίτους εἰς προϋπάρχοντα μονόκλιτον ναόν. Παραδείγματα τούτου παρέχουν αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Χριστοῦ, τῆς Ἁγ. Βηθλεὲμ καὶ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου εἰς Λεῦκες (εἰκ. 48, 49, 50), ἔνθα εἰς τὸν ἀρχικῶς μονόκλιτον καὶ θολωτὸν ναὸν προσεκολλήθη ἄλλος μονόκλιτος, τῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ

τῶν δύο ἐπιτευχθείσης διὰ διανοίξεως ἐπὶ τοῦ ἑνὸς τοίχου τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἑνὸς ἢ δύο στενῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων. Τὸ νεώτερον κλῖτος, ὡς καὶ ὁ μεταγενεστέρως προστεθεὶς νάρθηξ τῶν δύο κλιτῶν, ἐκαλύφθησαν ἄλλοτε διὰ κτιστῆς καμάρας (εἰκ. 48, 49) καὶ ἄλλοτε διὰ δώματος (εἰκ. 49, 50).

Ἐκ προσθήκης ἐπίσης κλίτους ἀπέβησαν δίκλιτοι καὶ ἄλλοι μονόκλιτοι ναοί, ὡς π.χ. ὁ εἰς Παροικιὰν ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου, ὅστις ἐπεκοινώνησε πρὸς τὸ νοτίως αὐτοῦ προστεθὲν κλῖτος διὰ χαμηλοῦ ἀνοίγματος ἀνοιχθέντος παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον.

Ὁ εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς

Εἰκ. 48. Λεῦκες: Χριστός (Μεταμόρφωσις).

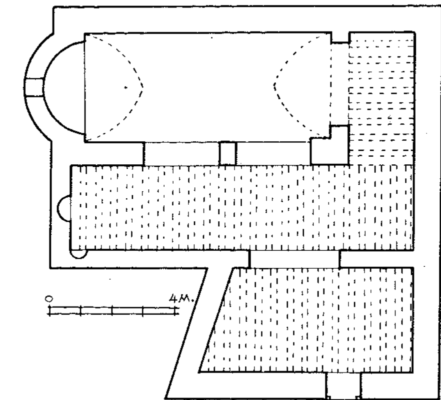
Εἰκ. 49. Λεῦκες: Ἁγ. Βηθλεὲμ καὶ Ἅγ. Στέφανος.

ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου σπανίως ἐφαρμοσθεὶς τύπος τῆς δικλίτου βασιλικῆς, ἀνεπτύχθη καὶ ηὐδοκίμησε κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς κυρίως χρόνους εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους (Χίον, Ἄνδρον, Τῆνον, Κύθνον, Πάρον, Σίφνον, Κίμωλον, Θήραν), τὴν Δωδεκάνησον[1] καὶ τὴν Κρήτην[2]. Λόγῳ τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς

[1] Ρόδος: E. Dyggve, Lindos III, σ. 527, σημ. 42, Πάτμος: ναὸς Ἁγ. Βασιλείου καὶ Θαλελαίου (κατ' ἰδίας παρατηρήσεις) καὶ Ἅγ. Σαμψών (εἰκὼν αὐτοῦ παρὰ Α. Χατζηνικολάου, Πάτμος, Ἀθήνα 1957, πίν. 85).

[2] Οἱ τοιούτου τύπου ναοὶ ὀνομάζονται σήμερον ἐν Κρήτῃ *διμάρτυροι*, ἐπειδὴ τιμῶνται εἰς αὐτοὺς συνήθως δύο μάρτυρες ἅγιοι. Ὁ G. Gerola, Monumenti Veneti dell' isola di Creta τ. II ἀναφέρει τοὺς ἑξῆς: Ἁγ. Ἰωάννου καὶ Ἁγ. Τριάδος (εἰκ. 147), Ἁγ. Γεωργίου καὶ Κωνσταντίνου (εἰκ. 149), Κερᾶς (εἰκ. 151), Ἀρχ. Μιχαὴλ εἰς Βλαχιανά (εἰκ. 157), Παναγίας εἰς Κούμια (εἰκ. 27), Παναγίας τῆς Μ. Ἱερουσαλὴμ (εἰκ. 274), Παναγίας Φανερωμένης Σητείας (εἰκ. 276), Ἁγ. Πνεύματος Κρετσᾶς (εἰκ. 283), Παναγίας Προδρόμου καὶ Ἁγ. Φανουρίου εἰς Βαλσαμόνερο (εἰκ. 294). Εἰς τοὺς ἀνωτέρω προσθέτω καὶ τοὺς ἑξῆς: Παναγίαν Καρδιώτισσαν, ἡμίσειαν ὥραν προς Β. τῶν Βόρων (Μεσαρᾶς), Ἅγ. Τίτον Τυμπακίου καὶ Ἁγ. Τριάδα παρὰ τὴν γνωστὴν ὁμώνυμον μινωικὴν ἔπαυλιν.

ὁποίας εὑρέθησαν αἱ νῆσοι αὗται, ὑποκείμεναι ἐπὶ πολλούς, ἀπὸ τοῦ 1207, αἰῶνας εἰς Λατίνους δυνάστας καὶ ὑφιστάμεναι ἐπὶ μακρὸν τὴν ὑπὸ τοῦ λατινικοῦ κλήρου ἀσκουμένην τάσιν ἐκλατινισμοῦ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῶν κατοίκων των, ὑπεχρεοῦντο συχνάκις νὰ ἀνεγείρουν ναοὺς μὲ σχέδιον ἱκανοποιοῦν τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας τοῦ τε ὀρθοδόξου καὶ τοῦ καθολικοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος, ἤτοι κατὰ τρόπον, ὥστε ἑκάτερον αὐτῶν νὰ δύναται νὰ ἐκκλησιάζεται ἐν τῷ αὐτῷ μὲν ναῷ, ἀλλ' εἰς δύο κεχωρισμένα αὐτοῦ κλίτη, ἄλλοτε κατὰ διαφόρους ἡμέρας καὶ ἄλλοτε κατὰ τὴν αὐτήν. Ποῖον ὅμως ἐκ τῶν δύο τούτων κλιτῶν ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τοὺς ὀρθοδόξους καὶ ποῖον διὰ τοὺς καθολικοὺς ἀποτελεῖ θέμα πρὸς ἐξέτασιν. Εἰς τὴν Χίον[1] τὸ νότιον κλῖτος, εὐρύτερον πάντοτε τοῦ βορείου, προωρίζετο διὰ τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν. Εἰς τὰ παραδείγματα τῆς Πάρου τὰ δύο κλίτη σπανίως εἶναι ἰσοπλατῆ καὶ μὲ ἰσοϋψεῖς τὰς θολωτὰς στέγας των (Ἁγ. Αἰκατερίνη εἰς Λεῦκες 2,50-2,55 μ.)· συνήθως ἐδῶ τὸ βόρειον κλῖτος εἶναι μεγαλύτερον τοῦ νοτίου[2] καὶ εἰς τοῦτο νομίζω ὅτι θὰ ἐλειτούργουν, πλὴν τινῶν ἐξαιρέοεων (Εὐαγγελισμὸς Τσηπίδου, σ. 148) οἱ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς, ἀφ' οὗ, ὡς καὶ ἀνωτέρω (σ. 137 καὶ σημ. 1) εἴπομεν, οἱ ὀρθόδοξοι εἶχον τὴν ὑπεροχὴν ἐν Πάρῳ, ἐλάχιστοι δὲ ἦσαν οἱ καθολικοί.

Εἰκ. 50. Λεῦκες: Ἅγ. Δημήτριος.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΔΙΚΛΙΤΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΩΝ

Ἡ ἐντὸς ὀρθογωνίου χώρου κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου τοποθέτησις σειρᾶς στηριγμάτων (ξυλίνων ἢ λιθίνων) καὶ ἡ διὰ ταύτης διαίρεσις τοῦ ἀρχικοῦ ἑνιαίου χώρου εἰς δύο κατὰ μῆκος ἰσοπλατῆ κλίτη, ἔχει

[1] Αἰμ. Σάρρου, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΘ΄ (1949), σ. 203 καὶ 204, ἔνθα καὶ πλεῖστα παραδείγματα δικλίτων ναῶν.

[2] Ὡς ἀποδεικνύει ὁ κάτωθι πίναξ πλάτους κλιτῶν:

Χωρίον	Βόρειον	Νότιον	Χωρίον	Βόρειον	Νότιον
Παροικιά: Μετόχι Μ. Πάτμου	3.42	2.45	Μάρπησσα:		
Λεῦκες: Ἁγ. Βηθλεὲμ	3.00	2.30	Εἰσόδια	2.95	2.80
Χριστὸς	2.95	2.00	Ἁγ. Ἄννα-Κοίμησις	2.95	2.55
Ἰω. ὁ Χρυσόστομος	2.00	2.45	Ἅγ. Ἀνάργυροι	3.14	2.70

ὡς ἀφετηρίαν κατασκευαστικοὺς ἀποκλειστικῶς λόγους καὶ συγκεκριμένως τὴν στήριξιν τῶν δοκῶν τῆς ὁριζοντίας ὀροφῆς ἢ καί, μέσῳ τούτων, τῆς κορυφαίας δοκοῦ δικλινοῦς στέγης μεγάλων ὁπωσδήποτε ἀνοιγμάτων.

Τὸ σύστημα τοῦτο στηρίξεως ἐφηρμόσθη ἐν Ἑλλάδι ἤδη ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ὕπαρξίς του εἰς τὴν ὑστεροελλαδικὴν οἰκίαν B τοῦ παρὰ τὴν Κόρινθον Κοράκου[1], εἰς τὸ «μέγαρον» C τῆς 6ης (ὁμηρικῆς) πόλεως τῆς Τροίας[2] καὶ εἰς τὸν ὁμηρικόν, ὑπὸ τὸ Τελεστήριον τῆς Ἐλευσῖνος ναὸν τῆς Δήμητρος[3].

Ἡ χρῆσις τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας ἐξηκολούθησε πυκνὴ κατά τε τὴν πρώιμον καὶ τὴν κυρίως ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν εἰς τοὺς σηκοὺς τῶν διαδεχθέντων τὰ μέγαρα ναῶν, οἵτινες τότε κατεσκευάζοντο στενομήκεις. Παραδείγματά των ἀναφέρω τὸν ἐν Σπάρτῃ ναὸν τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος[4] (9ου ἢ 8ου αἰ.), τὸν ναὸν τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος ἐν Δρήρῳ τῆς Κρήτης[5] (περὶ τὸ 750), τὸν ναὸν A τοῦ Πρινιᾶ τῆς Κρήτης[6] (ἀρχῶν 7ου αἰ.) τὸ Ἡράκλειον τῆς Θάσου[7] (περι τὸ 700), τὸν ὑπὸ τῶν Σαμίων ἀρχιτεκτόνων Ροίκου καὶ Θεοδώρου οἰκοδομηθέντα ναὸν τῆς Ἥρας ἐν Σάμῳ[8], τὸν ἐν Θέρμῳ τῆς Αἰτωλίας ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος[9], τὸν ἐν Ποσειδωνίᾳ (Paestum) τῆς Ν. Ἰταλίας ναὸν τοῦ Ποσειδῶνος[10] (τὴν λεγομένην βασιλικήν) (6ου αἰ.), τὸ μικρὸν μέγαρον τῆς ἀκροπόλεως τοῦ ἐν Σικελίᾳ Σελινοῦντος[11], τὸν ἐν Νεανδρείᾳ τῆς Αἰολίδος ναόν[12], τὸν ἐν Λοκροῖς Ἐπιζεφυρίοις τῆς Κάτω Ἰταλίας ναὸν[13] κλπ.

Ἐν τούτοις ἡ τοποθέτησις ἀξονικῆς κιονοστοιχίας παρουσίαζε τοῦτο τὸ μέγα μειονέκτημα: ὅτι ὁ εἰσερχόμενος εἰς τὸν σηκὸν διὰ τῆς μιᾶς καὶ

[1] C. W. Blegen, Korakou, Boston-New York 1921, εἰκ. 112.

[2] W. Dörpfeld, Troja und Ilion, Athen 1912, εἰκ. 16 καὶ Blegen-Caskey-Rawson, Troy τόμ. III$_2$, 1953, εἰκ. 448.

[3] Κ. Κουρουνιώτης, Ἀρχ. Δελτίον 14 (1931-32), παράρτ. σ. 3 εἰκ. 3. Εἰκὼν τοῦ αὐτοῦ καὶ παρὰ G. Mylonas, Eleusis, Princeton 1961, εἰκ. 11.

[4] R. M. Dawkins, Artemis Orthia, 1929, σ. 10.

[5] Σπ. Μαρινᾶτος, B.C.H. LX, 1936, πίν. XXVII.

[6] L. Pernier, Annuario della Scuola Arch. Italiana di Atene τ. I, 1914, εἰκ. 43.

[7] M. Launey, Études Thasiennes. Le sanctuaire d'Héraclès, Paris 1944, εἰκ. 11.

[8] E. Buschor, Ath. Mitt. LV, 1930, σ. 61 εἰκ. 29.

[9] Γ. Σωτηριάδης, Ἀρχ. Ἐφ. 1900, πίν. ἔναντι σ. 175.

[10] P. Koldewey-Puchstein, Die griechischen Tempel in Unteritalien und Sizilien, πίν. 2.

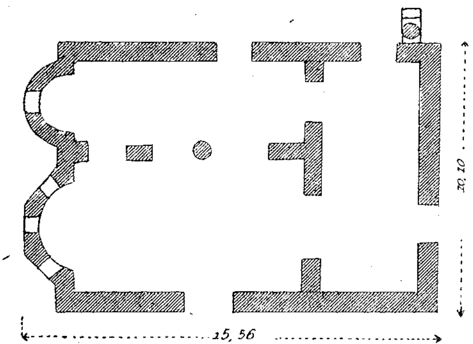
[11] Koldewey-Puchstein, ἔ.ἀ. κειμένου σ. 92 εἰκ. 64.

[12] R. Koldewey, Neandria, 51tes Winckelmannsprogramm, Berlin 1891, εἰκ. 55.

[13] Koldewey-Puchstein, ἔ.ἀ. πίν. 1.

μόνης εἰς τὸ μέσον τῆς στενῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς τοποθετουμένης θύρας δὲν ἠδύνατο νὰ ἀντικρύζῃ ἀκωλύτως τὸ κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀπέναντι στενῆς πλευρᾶς ἱδρυμένον ἄγαλμα τῆς θεότητος, ἐπειδὴ παρενεβάλλετο ἡ σειρὰ τῶν κιόνων. Πρὸς θεραπείαν τοῦ κακοῦ τούτου οἱ σηκοὶ τῶν ναῶν, ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν κλασσικήν, διηυρύνθησαν, ὁπότε πρὸς στήριξιν τῶν δοκῶν τῆς στέγης ἐχρησιμοποιήθησαν ἀντὶ μιᾶς ἀξονικῆς δύο κατὰ μῆκος σειραὶ στηριγμάτων, τοῦ σηκοῦ ἀποβάντος οὕτω τρικλίτου, μὲ τὸ μεσαῖον κλίτος πολὺ εὐρύτερον τῶν δύο πλαγίων καὶ μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς θεότητος ὁρατὸν εὐθὺς ἅμα τῇ εἰσόδῳ εἰς τὸν σηκόν.

Παρὰ ταῦτα ἡ ἀξονικὴ κιονοστοιχία δὲν ἐξέλιπεν ὁλοσχερῶς· ἐμφανίζεται εἰσέτι σποραδικῶς, οὐχὶ ὅμως πλέον εἰς σηκοὺς ναῶν, ἀλλ' εἰς ἄλλης χρήσεως οἰκοδομήματα, ὡς π.χ. εἰς τὸ Βουλευτήριον τῆς Ὀλυμπίας[1] (5ου π.Χ. αἰ.) καὶ ἀργότερον (2ον μ.Χ. αἰ.) εἰς τὴν ἐν Θήρᾳ δι' ἐπιγραφῆς *βασιλικὴν* ὀνομαζομένην στοάν[2]. Τὴν αὐτὴν ἀποχὴν ἀπὸ τῆς χρήσεως τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας παρουσιάζουν καὶ αἱ χριστιανικαὶ βασιλικαί, αἵτινες ἢ μονόκλιτοι πάντοτε εἶναι ἢ τρίκλιτοι ἢ πεντάκλιτοι, ἀφήνουσαι ἐλευθέραν εἰς τὸν εἰσερχόμενον τὴν θέαν τοῦ ἱεροῦ. Ὅπως δ' ὅμως εἰς τὰ ἀρχαῖα οὕτω καὶ εἰς τὰ χριστιανικὰ κτήρια, γίνεται οὐχὶ σπανίως χρῆσις τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας διὰ μὴ θρησκευτικοῦ προορισμοῦ κτήρια, ὡς π.χ. εἰς βυζαντινὰ μοναστηριακὰ ἑστιατόρια[3], κινστέρνας[4], βορδοναρεῖα[5] κλπ. τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως[6].

Εἰκ. 51. Ἅγ. Γεώργιος καὶ Δημήτριος Ἠλείας κατὰ Le Bas.

Ἐξαιρετικῶς εἰς τὰς ὑπὸ μακρὰν φραγκικὴν κυριαρχίαν διατελεσάσας νήσους τοῦ Αἰγαίου, ὡς καὶ τὴν Αἴγιναν[7], λόγῳ τῆς ἀνάγκης ταυτοχρόνου λατρείας

[1] Olympia, Die Ergebnisse der Ausgrabungen, Berlin 1892, πίν. LV.

[2] Hiller von Gärtringen, Thera I, Berlin 1899, σ. 219,

[3] Α. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική[2], 1958, εἰκ. 56.

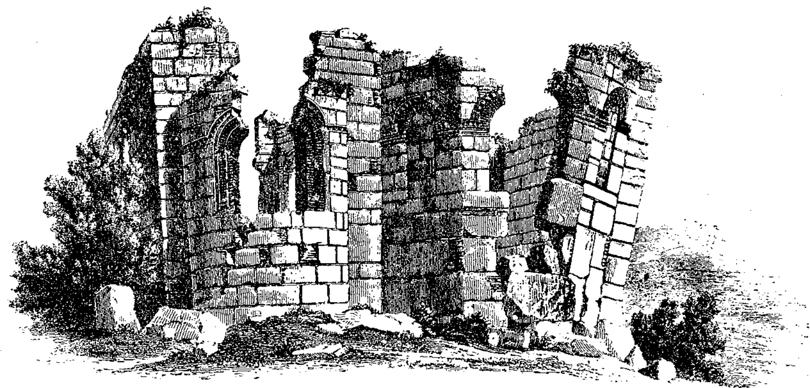
[4] Α. Ὀρλάνδου, ἔ.ἀ. εἰκ. 130, Fredrich. Ath. Mitt. 1905, σ. 264 εἰκ. 7.

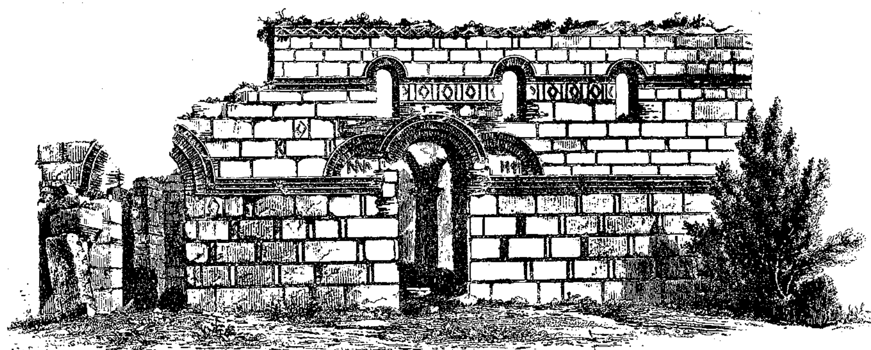
[5] Α. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική[2] εἰκ. 147.

[6] Παραδείγματα ἀξονικῆς κιονοστοιχίας εἰς φραγκικὰ κτήρια παρέσχεν ἱκανὰ ὁ Δ. Βασιλειάδης (Τεχν. Χρον. 1955, τεῦχ. 369-70 σ. 5 σημ. 4, 5, 6).

[7] Ν. Ε. Μουτσοπούλου, Ἡ Παληαχώρα τῆς Αἰγίνης, Ἀθῆναι 1962, 103 καὶ 216.

τοῦ τε ὀρθοδόξου καὶ τοῦ καθολικοῦ κλήρου, κατεσκευάσθησαν δίκλιτοι ναοί, ὡς τοὺς ἐγνωρίσαμεν ἀνωτέρω, εἴτε ἀπ' εὐθείας, εἴτε διὰ προσθήκης δευτέρου πλαγίου κλίτους παρὰ τὸ ὑπάρχον ἀρχικόν. Ὑπάρχει ἐν τούτοις καὶ παλαιότε-

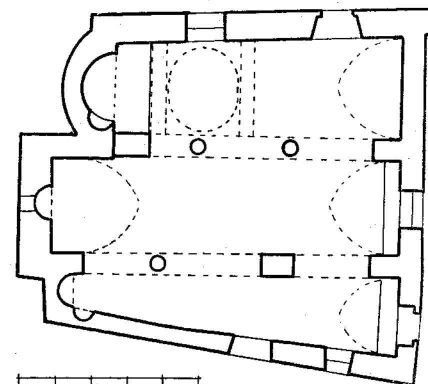
Εἰκ. 52. Ἀνατολικὴ καὶ νοτία ὄψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ Ἁγ. Δημητρίου κατὰ Le Bas.

ρον παράδειγμα δικλίτου ναοῦ εἰς τὴν Πελοπόννησον. Εἶναι δὲ τοῦτο ὁ ἐν Ἠλείᾳ διπλοῦς ναὸς τῶν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου, τὴν κάτοψιν καὶ τὰς ὄψεις τοῦ ὁποίου (Α. καὶ Ν.), παρέσχεν εἰς ἡμᾶς πρὸ ἑνὸς καὶ πλέον ἤδη αἰῶνος ὁ Le Bas[1] (εἰκ. 51, 52). Εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο, δυνά-

[1] Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure. Itinéraire. 1re partie, Paris 1843, πίν. 17, ὅθεν αἱ ἡμέτεραι εἰκόνες 51 καὶ 52. Προσθέτω ἐνταῦθα, ὅτι δίκλιτος μὲ χωριστὰς θολωτὰς ὀροφὰς ναός, τοῦ 14ου αἰ., ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ Γεράκι, ὁ τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Εἰκόνα τῆς προσόψεως καὶ τοῦ ἱεροῦ του, ὅπερ παρουσιάζει μίαν μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα εἰς τὸ βόρειον κλῖτος, ἐδημοσίευσα εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1937), σ. 196-97.

μενον, λόγῳ τοῦ πλινθοπερικλείστου συστήματος τῆς τοιχοδομίας του καὶ τῶν κεραμοπλαστικῶν του κοσμημάτων (εἰκ. 52), νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 12ον ἢ τὸ βραδύτερον εἰς τὸν 13ον μ.Χ. αἰῶνα[1], ὅτε καὶ ἡ Ἠλεία ἐφραγκοκρατεῖτο, τὰ δύο κλίτη εἶναι ἀνόμοια· διότι τὸ μὲν βόρειον εἶναι εὐρύτερον τοῦ νοτίου, ἡ δὲ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ του εἶναι ἡμικυκλική, ἐν ᾧ ἡ τοῦ νοτίου εἶναι ἡμιεξάπλευρος. Τὴν αὐτὴν διαφορὰν πλάτους καὶ ὕψους τῶν δύο κλιτῶν ἐπιστοποιήσαμεν καὶ δι' ὅλους σχεδὸν τοὺς δικλίτους ναοὺς τῆς Πάρου.

Κατὰ τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ὁ τύπος τοῦ δικλίτου ναοῦ, ὅστις ἐφηρμόσθη κατὰ τὴν 2αν μ.Χ. χιλιετηρίδα εἰς φραγκοκρατουμένας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐκ γενετῆς ἐνιαῖος καὶ ὀργανικὸς χῶρος, οἷος ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλ' ὡς συμπτωματικός, προελθὼν ἐκ τῆς προσκαίρου ἀνάγκης τῆς συγχρόνου ἢ παραλλήλου τελέσεως τῆς λατρείας δύο διαφόρων χριστιανικῶν δογμάτων ἐντὸς ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κτηρίου, τελέσεως, τὴν ὁποίαν ρητῶς ἀναφέρουν οὐ μόνον παλαιοὶ περιηγηταὶ ἀλλὰ καὶ αἱ ἐκθέσεις τῶν Ἀποστολικῶν Ἐπισκεπτῶν αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ G. Hofmann[2].

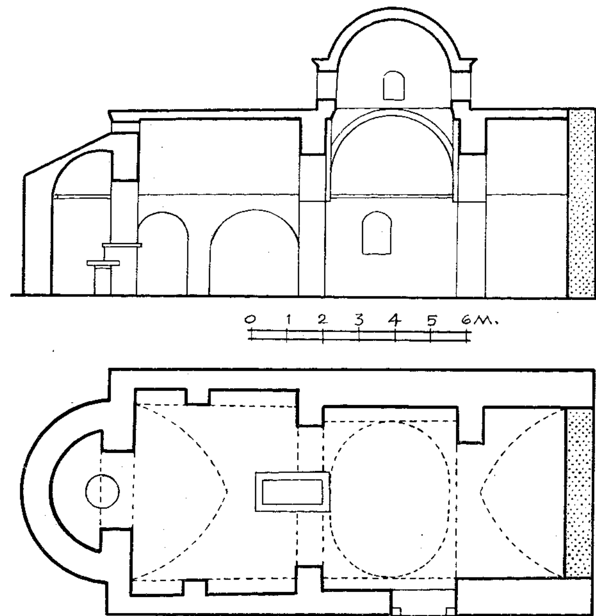
Εἰκ. 53. Μάρπησσα (Τσηπίδο) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.

3) ***Τρίκλιτοι βασιλικαί.*** Αὗται εἶναι σπανιώταται ἐν Πάρῳ. Ἓν μόνον παράδειγμά των ἠδυνήθην νὰ εὕρω, ἐν Μαρπήσσῃ, τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 53), ἀλλὰ καὶ τοῦτο παρουσιάζει τοιαύτην ἀρρυθμίαν σχεδίου, ὥστε νὰ ἀμφιβάλλῃ τις ἂν ἐκτίσθη ἐξ ὑπαρχῆς ὡς τρίκλιτος βασιλική. Πράγματι ἕκαστον τῶν τριῶν αὐτοῦ κλιτῶν καταλήγει μὲν πρὸς ἀνατολὰς εἰς κόγχην ἱεροῦ, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν ἡ μὲν τοῦ βορείου κλίτους εἶναι ἐσκαμμένη εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἡ τοῦ μέσου προβάλλει ὡς μέγα ὀρθογώνιον φέρον ἐσωτερικῶς μίαν πολὺ μικρὰν ἡμικυκλικὴν κοιλότητα καὶ τέλος ἡ τοῦ νοτίου — ἡ μόνη κανονικῶς καὶ συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν διαμορφωμένη — παρουσιάζει ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν γραμμήν.

[1] Ὡς τόσα ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἠλείας (π.χ. ἡ Καθολικὴ τῆς Γαστούνης). Εἰς τὸν αὐτὸν 12ον αἰῶνα τοποθετεῖται καὶ ὁ ἐν Θήρᾳ, παρὰ τὴν Περίσαν, δίκλιτος ναὸς τῆς Ἁγ. Εἰρήνης (Ι. Ν. Κουμανούδη, Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας, Ἀθῆναι 1960, σ. 17).

[2] Vescovadi Cattolici della Grecia, Roma 1936-38, τ. I 49, 50, 66, 68, 86, 87, τ. II 78, 116, 163, τ. IV 48, 54, 106.

Διαφορὰ παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὸ μῆκος καὶ τὴν στέγην τῶν κλιτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν βόρειον καὶ τὸ μέσον, περίπου ἰσομήκη, καλύπτονται διὰ κτιστῶν καμαρῶν, τομῆς τεθλασμένου ἡμικυκλίου, τὸ δὲ νότιον εἶναι βραχύτερον τῶν λοιπῶν, φέρον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς καλυπτούσης αὐτὸ καμάρας τροῦλλον (εἰκ. 53) βαίνοντα ἐπὶ τεσσάρων τόξων, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο διήκουν ἐγκαρσίως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ ὑπόλοιπα δύο εἶναι κατεσκευασμένα τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ χωρίζοντος τὸ νότιον κλῖτος ἀπὸ τοῦ μέσου, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ νοτίου τοίχου.

Εἰκ. 54. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Ἀναργύρων Παροικιᾶς.

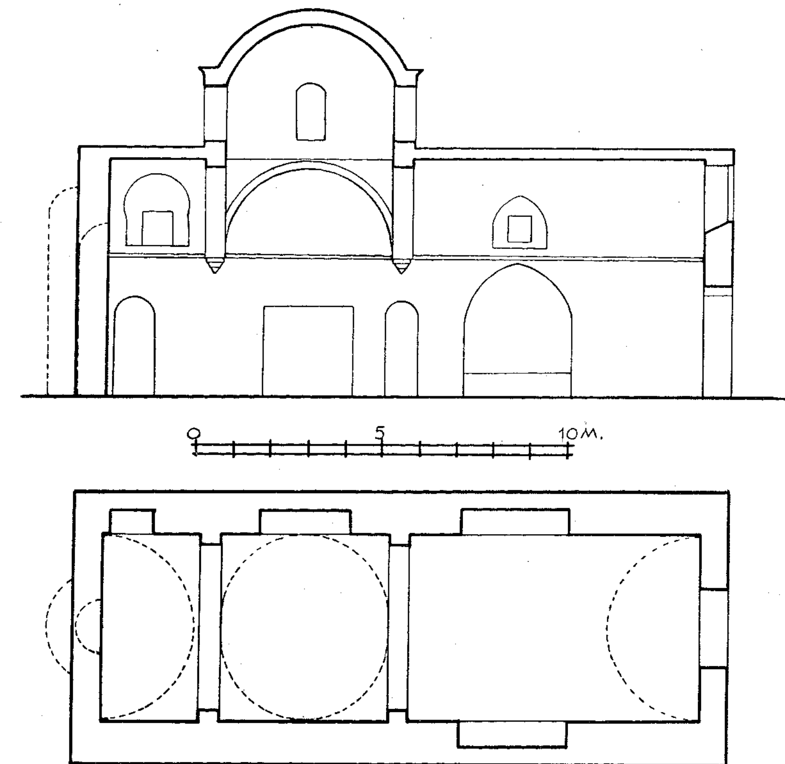
Ἀφ' ἑτέρου αἱ χωρίζουσαι τὰ κλίτη δύο κιονοστοιχίαι οὔτε συμμετρίαν τοποθετήσεως τῶν στηριγμάτων των παρουσιάζουν, οὔτε ἀπόλυτον ὁμοιότητα αὐτῶν· διότι ἡ μὲν νοτία ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν χαμηλωμένων τόξων βαινόντων ἐπὶ δύο κιόνων στεφομένων ὑπὸ κολουροπυραμιδοειδῶν κιονοκράνων, κοσμουμένων δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύφων φυλλωμάτων, ἡ δὲ βόρειος ἐξ ἑνὸς κίονος καὶ ἑνὸς ὀρθογωνίου πεσσοῦ (εἰκ. 53).

Τὴν ἀκανονιστίαν ταύτην τῆς κατόψεως μὲ βραχύτερον τὸ νότιον κλῖτος παρουσιάζουν καὶ δίκλιτοι ναοί, ὡς ὁ τοῦ Μετοχίου τῆς Μ. Πάτμου καὶ τῆς Πέρα Παναγιᾶς τῶν Μαρμάρων ἐν Πάρῳ (εἰκ. 42 καὶ 47) δυνατὸν δὲ αὕτη νὰ προέρχεται ἐξ ἠθελημένης διαφορᾶς διαρθρώσεώς τοῦ διὰ τὸ καθολικὸν δόγμα προοριζομένου νοτίου τμήματος ἀπὸ τοῦ διὰ τὸ ὀρθόδοξον βορείου. Τὴν ὑπόθεσίν μου δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ τὸ φραγκίζον ὀρθογώνιον σχῆμα τῆς κόγχης τοῦ μέσου κλίτους, ζωηρῶς ἀντιτιθέμενον πρός τε τὴν πατροπαράδοτον, βυζαντινὴν ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα καὶ τὸν βυζαντινὸν τροῦλλον τοῦ νοτίου κλίτους. Κατ' ἐξαίρεσιν λοιπὸν φαίνεται ὅτι ἐνταῦθα οἱ καθολικοὶ κατεῖχον τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ ναοῦ.

II. ΝΑΟΙ ΜΕΤΑ ΤΡΟΥΛΛΟΥ

Οἱ τρουλλαῖοι ναοὶ δὲν σπανίζουν ἐν Πάρῳ, διαστέλλονται δὲ εἰς τὰς ἑξῆς παραλλαγάς:

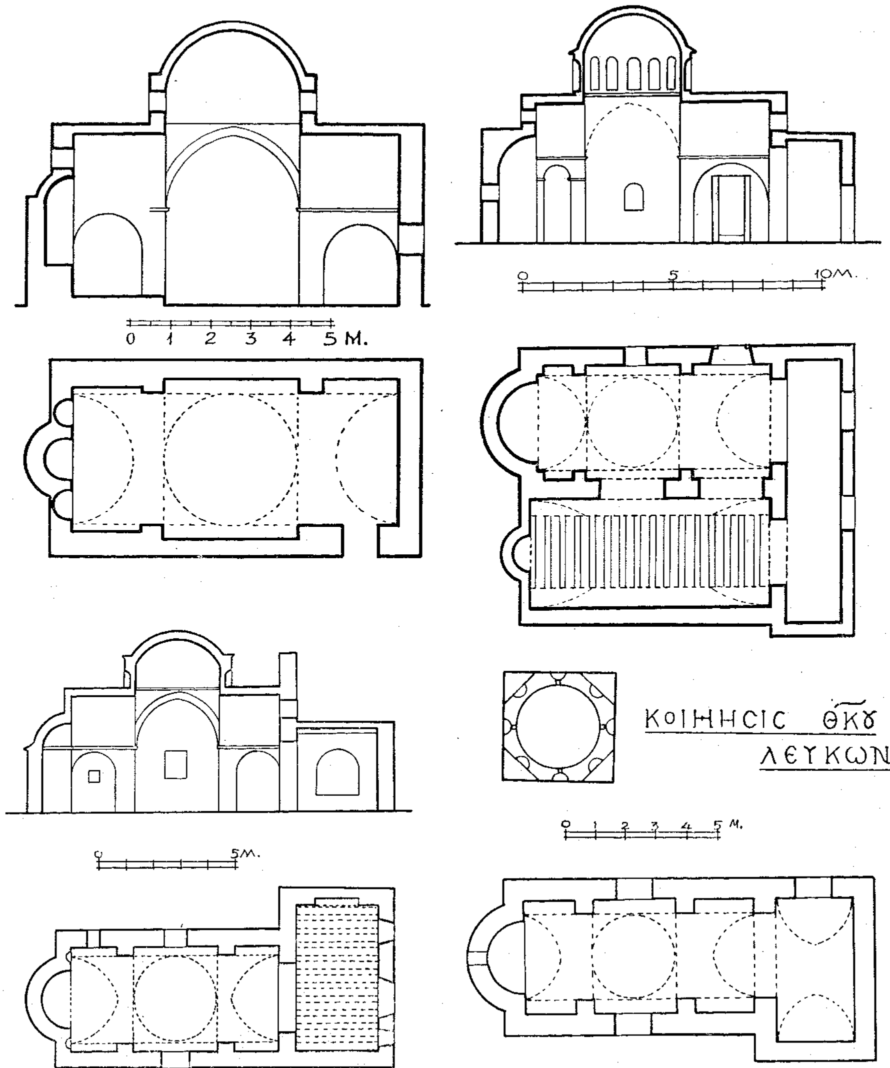
1) ***Μονόκλιτοι τρουλλαῖαι βασιλικαί.*** Τοιούτων ἔχομεν πλείονα παραδείγματα[1], τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὴν μορφὴν καμαροσκεπάστου μονοκλίτου βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ καμάρα δὲν εἶναι συνεχής, ἀλλὰ διακόπτεται περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους της ἐπὶ μῆκος ἴσον πρὸς τὸ πλάτος της, ἄνωθεν δὲ τοῦ οὕτω δημιουργουμένου κενοῦ τοποθετεῖται τροῦλλος, ὅστις

Εἰκ. 55. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Φραγκομονάστηρου τῆς Παροικιᾶς.

[1] Παροικιά: Ἅγ. Κωνσταντῖνος Κάστρου (εἰκ. 25), Ἁγ. Τριάς (εἰκ. 57), Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Εὐαγγελίστρια (εἰκ. 58), Φραγκομονάστηρο (εἰκ. 55), Ἅγ. Ἀνάργυροι (εἰκ. 54), Μεταμόρφωσις. Νάουσα: Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Θεοσκέπαστος. Μάρμαρα: Ταξιάρχης (εἰκ. 56). Λεῦκες: Κοίμησις Θεοτόκου (εἰκ. 59). Δραγουλᾶ: Ἅγ. Ἰωάννης, Ζωοδόχος Πηγή. Μάρπησσα: Νότιον κλῖτος βασιλικῆς Εὐαγγελισμοῦ (εἰκ. 53).

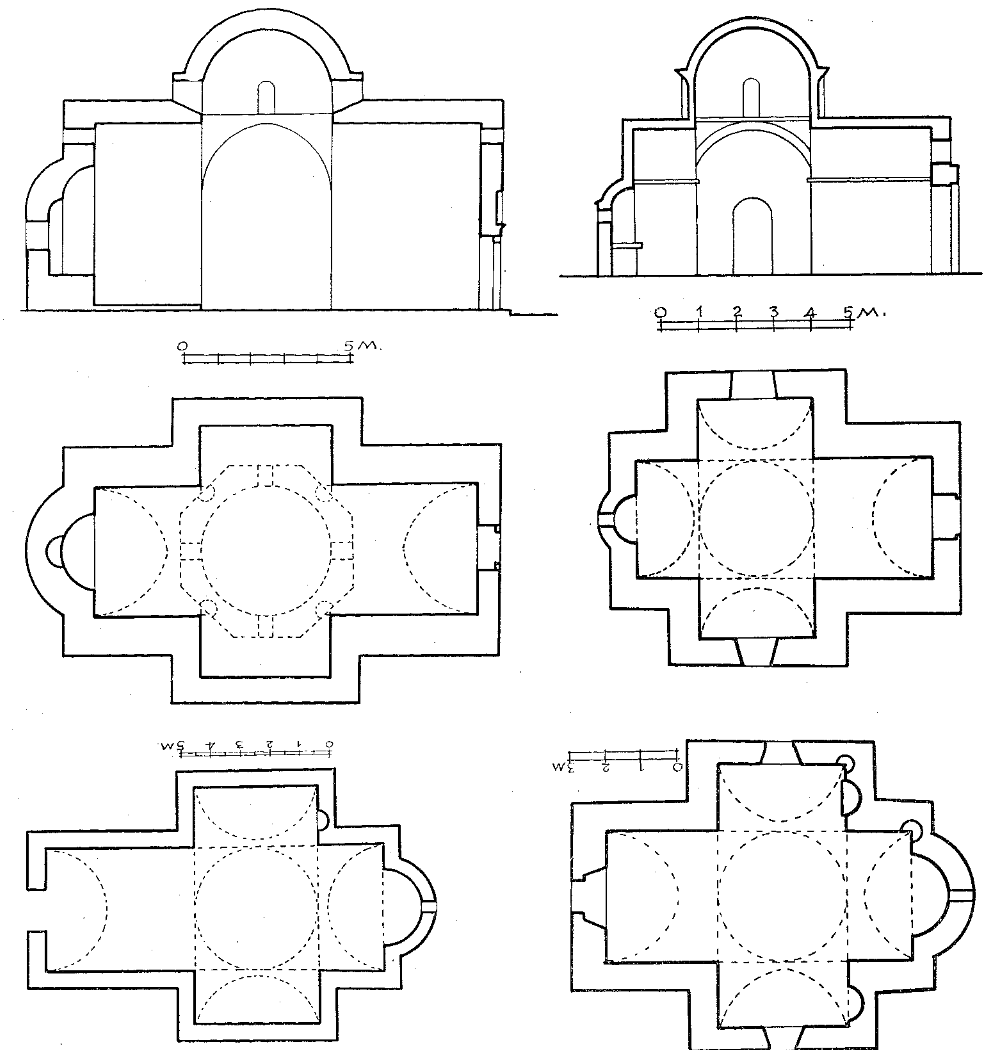
ἀφ' ἑνὸς μὲν στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ μετώπου τῆς διακοπτομένης κατὰ μῆκος καμάρας (εἰκ. 56, 57, 58, 59) ἢ ἐπὶ ἐγκαρσίων

Εἰκ. 56. Μάρμαρα: Ταξιάρχης. Εἰκ. 57. Ἁγ. Τριὰς καὶ Ἁγ. Παρασκευὴ Παροικιᾶς. Εἰκ. 58. Εὐαγγελίστρια Παροικιᾶς. Εἰκ. 59. Κοίμησις Θεοτόκου εἰς Λεῦκες.

σφενδονίων (εἰκ. 55), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ δύο, μικροῦ βάθους, ἐγκαρσίων καμαρῶν κατασκευαζομένων ἐπὶ ἐλαφρῶν (0.25 - 0.30 μ.) ἐσοχῶν τῶν κατὰ μῆκος τοίχων (εἰκ. 56 - 59). Τὰ ὑπόλοιπα πλάγια τοιχώματα τῆς βασιλικῆς διαρθροῦνται συνήθως μὲ τυφλὰς ἀψῖδας (εἰκ. 56, 57, 58, 59). Ὅσον

δ' ἀφορᾷ τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ αὕτη ἄλλοτε μὲν εἶναι μεγάλη, ἐξέχουσα ἡμικυκλικῶς πρὸς ἀνατολάς (εἰκ. 54, 56, 57, 58, 59) ἄλλοτε δὲ μικρὰ [1], σκα-

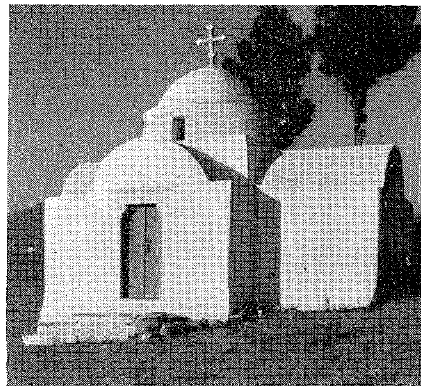
Εἰκ. 60. Καθολικὸν Μ. Λαγγουβάρδας. Εἰκ. 61. Ἅγ. Νικόλαος Παραλίας Παροικιᾶς. Εἰκ. 62. Ἅγ. Ἀθανάσιος Ναούσης. Εἰκ. 63. Παναγιὰ 'στὸ Καινούργιο.

πτομένη εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Φραγκομονάστηρο εἰκ. 55).

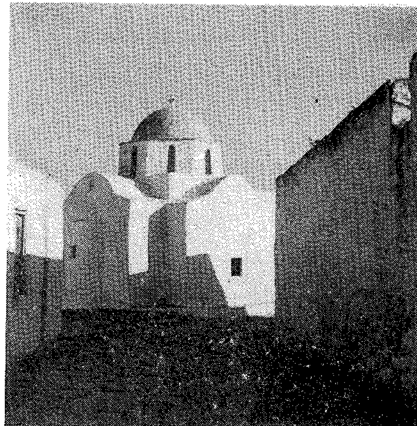
[1] Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ παρουσία μικρῶν κογχῶν εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς εἰς τὸ ἀντίστοιχον κλῖτος τελέσεως τῆς καθολικῆς λατρείας.

Ὁ τροῦλλος εἶναι συνήθως ἐξωτερικῶς ὀκτάγωνος, διατρυπώμενος ὑπὸ τεσσάρων στενῶν παραθύρων τοποθετουμένων εἰς τὰς πρὸς τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος ἀντιστοιχούσης πλευράς (εἰκ. 64). Εἰς τὰς ὑπολοίπους πλευρὰς τοῦ ὀκταγώνου κατασκευάζονται συνήθως τυφλά, διακοσμητικὰ κογχάρια, ἡμικυκλικῆς ὁριζοντίας τομῆς (εἰκ. 59, ἄνω ἀριστερά, καὶ 65).

2) ***Ἐλεύθεροι σταυροί.*** Τοῦ τύπου τούτου ὑπάρχουσιν ἐν Πάρῳ ἀρκετὰ παραδείγματα [1], πάντα μονόκλιτα. Εἰς ταῦτα τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι πάντοτε μακρότερον τῶν λοιπῶν, ἡ δὲ ἐξοχὴ τῶν πλαγίων σκελῶν

Εἰκ. 64. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Ἑλένης Ἀνατ. Παροικιᾶς ἀπὸ Δυσμῶν.

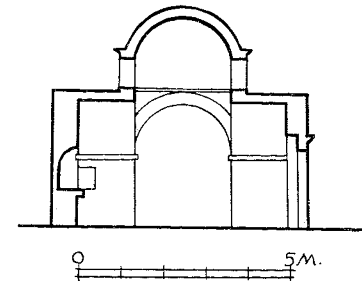
Εἰκ. 65. Ἄποψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Μοδέστου εἰς Τσηπίδο.

μικροτέρα ἢ τὸ πολὺ ἴση πρὸς τὴν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους. Ἔχομεν κατὰ ταῦτα ἐν κατόψει τὸ σχέδιον τοῦ ἀτόπως ὀνομαζομένου λατινικοῦ σταυροῦ. Οἱ θόλοι τῶν σκελῶν εἶναι πάντοτε κτισταί, ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφοι καμάραι, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁποίων τοποθετεῖται ὁ τροῦλλος. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶναι συνήθως ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξέχουσα πρὸς ἀνατολάς, σπανίως δὲ σκάπτεται εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου (εἰκ. 66). Πρόσθετος μεταγενέστερος νάρθηξ σπανίζει. Ὁ τροῦλλός των διαμορφοῦται ὡς καὶ ὁ τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν (εἰκ. 64, 65) εἶναι δὲ ἄλλοτε κυλινδρικός (εἰκ. 64) καὶ ἄλλοτε ὀκτάγωνος (εἰκ. 65). Εἴς τινας σταυρικοὺς ναούς (ὡς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν στὸ

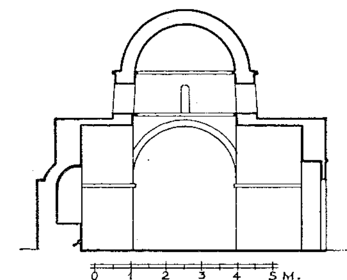
[1] Καθολικὸν Μ. Λαγγουβάρδας (εἰκ. 60). Παροικιά: Ἁγ. Ἑλένη (εἰκ. 66) (ἰδιοκτησία Βαρούχα, ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς τῆς Καταπολιανῆς), Ἁγ. Ἐλεοῦσα, Ἅγ. Νικόλαος παραλίας (εἰκ. 61), Ἅγ. Φωκᾶς ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου, ἔνθα σήμερον ὁ φάρος.— Νάουσα: Ἅγ. Ἀθανάσιος (εἰκ. 62), Τσηπίδο (Μάρπησσα) Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ἅγ. Μόδεστος (εἰκ. 65), Ἅγ. Γεώργιος, Ἅγ. Ἀνάργυροι (Ν. Πάρος) (εἰκ. 68), Ἅγ. Νικόλαος. Καλογεριά: Τίμιος Σταυρός. Κακοπετριά: Ἅγ. Ἰωάννης. Καινούργιο: Παναγιά (εἰκ. 63).

Καινούργιο εἰκ. 63), ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν παρειῶν τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀνοίγονται κογχάρια, ὑποδηλοῦντα τὴν αὐτόθι τέλεσιν χωριστῆς λειτουργίας, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον τὸ ἐπὶ τοῦ βορείου συνοδεύεται καὶ ὑπὸ μικροτέρας κόγχης οἱονεὶ προθέσεως (εἰκ. 63).

Μίαν ἐμφανεστέραν ἀπόδειξιν τελέσεως ἰδίας λειτουργίας εἰς τὰ πλάγια διαμερίσματα παρέχουσι δύο ἄλλοι ναοί, ἐξ ὧν ὁ μὲν τῆς Ἁγ. Ἑλένης

Εἰκ. 66. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἑλένης Ἀνατ. Παροικιᾶς.

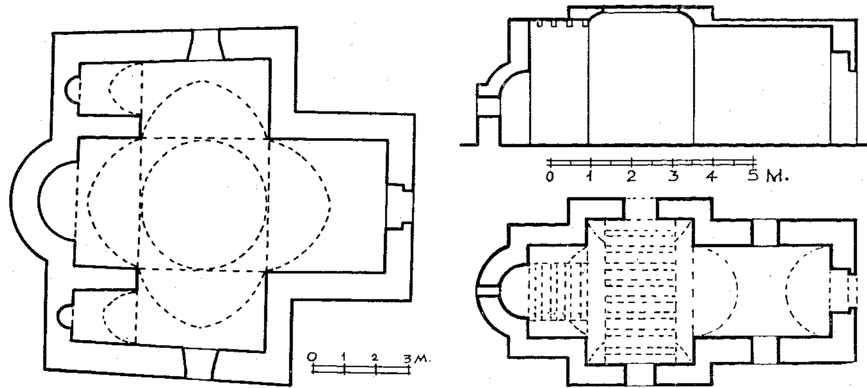
Εἰκ. 67. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Λουκᾶ (πρώην Ἁγ. Γεωργίου).

(εἰκ. 66) παρουσιάζει ἐπέκτασιν τοῦ νοτίου σκέλους καὶ παρ' αὐτὸ προσθήκην νοτίου παρεκκλησίου, πιθανῶς χάριν τῶν καθολικῶν, οἱ δὲ τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ (Παπαδοπούλου, πρώην Ἅγ. Γεώργιος εἰκ. 67) καὶ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων εἰς τὸ νότιον τμῆμα τῆς νήσου (εἰκ. 68) ἀνὰ ἓν ἑκατέρωθεν τοῦ κυρίως (μέσου) ἱεροῦ, παρεκκλήσιον μετὰ κόγχης. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις τὰ παρεκκλήσια δὲν συγκοινωνοῦσι διὰ θύρας μετὰ τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἀλλὰ χωρίζονται ἀπ' αὐτοῦ δι' ὁλοσώμου τοίχου, ὥστε δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσι τυχὸν ὡς πρόθεσις καὶ διακονικὸν ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ.

Εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ δύναται νὰ ὑπαχθῇ, ἀπὸ ἀπόψεως κατόψεως, καὶ ὁ βορειοανατολικῶς τῆς Παροικιᾶς, εἰς τὸ κτῆμα τοῦ ἰατροῦ Πατέλλη, κείμενος ναὸς τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς (εἰκ. 69). Τούτου τὸ μὲν δυτικὸν σκέλος καλύπτεται ὑπὸ κτιστῆς, ἐλαφρῶς ὀξυκορύφου καμάρας,

τὸ δὲ ἀνατολικὸν διὰ ψευδοθόλου μὲ δοκάρια, ἀντὶ ὅμως τρούλλου ἔχομεν ἐδῶ ἐγκάρσιον ψευδόθολον διήκοντα ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ βορείου μέχρι τοῦ ἄκρου τοῦ νοτίου σκέλους καὶ καλυπτόμενον διὰ ξυλίνων δοκαρίων (εἰκ. 69). Ἐπειδὴ δ' ἡ ἐγκαρσία αὐτὴ ὀροφὴ εἶναι τοποθετημένη κατά τι ὑψηλότερον τῶν ἄλλων, δύναται ὁ ναὸς οὗτος νὰ θεωρηθῇ ὡς εἶδός τι σταυρεπιστέγου, παράδειγμα τοῦ ὁποίου οὐδὲν ἄλλο παρουσιάζεται ἐν Πάρῳ.

3) ***Τρίκογχοι.*** Ἄλλην παραλλαγὴν τοῦ μονοκλίτου ἐλευθέρου σταυροῦ ἀποτελοῦσιν οἱ τρίκογχοι μονόκλιτοι. Οὗτοι παρουσιάζουν τὰ πλάγια σκέλη τοῦ σταυροῦ διαμορφωμένα οὐχὶ ὀρθογωνίως ἀλλ' ἡμικυκλικῶς (εἰκ. 70

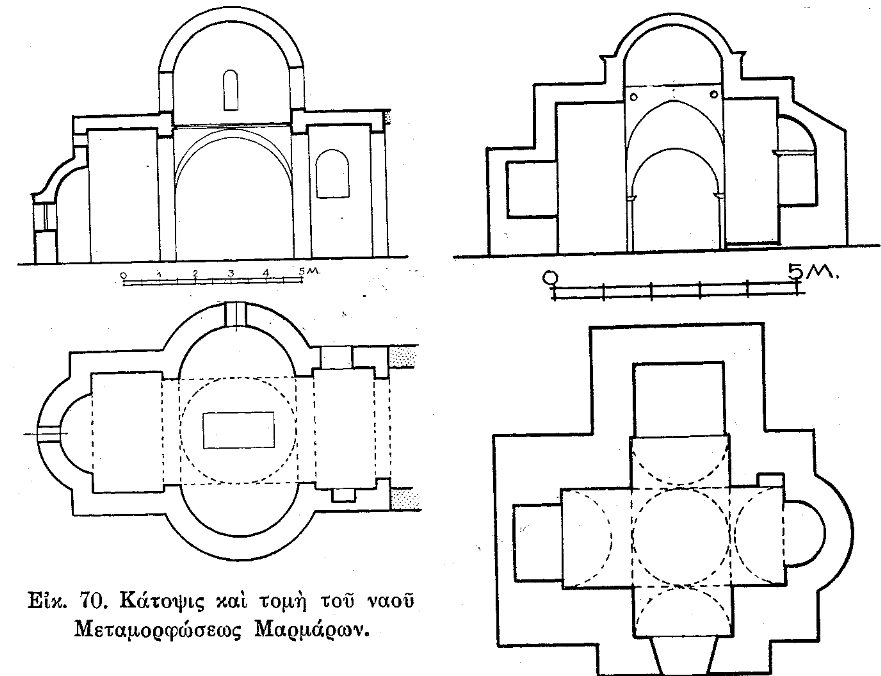
Εἰκ. 68. Ἅγ. Ἀνάργυροι, τοῦ Ν. τμήματος τῆς Πάρου, νῦν Ἅγ. Χαράλαμπος.

Εἰκ. 69. Ναὸς Ἁγ. Παρασκευῆς, κτήματος Πατέλλη.

καὶ 73). Κατὰ τὰ λοιπὰ οὐδόλως διαφέρουσι τῶν ἁπλῶν μονοκλίτων σταυρικῶν ναῶν. Παραδείγματα τοῦ τύπου τούτου συνήντησα ἐν Πάρῳ μόνον δύο, ἀμφότερα εἰς τὸ χωρίον Μάρμαρα: τὴν Μεταμόρφωσιν (εἰκ. 70) καὶ τὸν ἠρειπωμένον σήμερον Ἅγ. Σάββαν (εἰκ. 73).

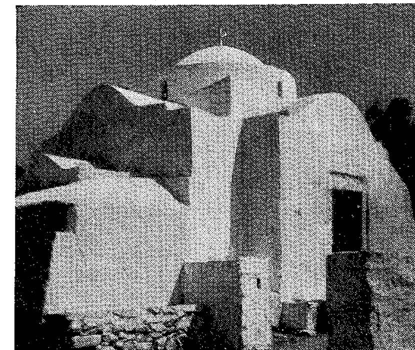
4) ***Σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι.*** Τοῦ τύπου τούτου ὑπάρχουσιν ἱκανὰ παραδείγματα εἴς τε τὴν Παροικιὰν καὶ τὰ ἄλλα χωρία τῆς νήσου. Τινὰ ἐξ αὐτῶν παρουσιάζουσι μίαν μεταβατικὴν μορφὴν ἀπὸ τοῦ ἐλευθέρου πρὸς τὸν ἐγγεγραμμένον σταυρόν, ὡς π.χ. ὁ ἔξω τοῦ Τσηπίδου ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (εἰκ. 71, 72) καὶ ὁ ἐν Παροικιᾷ τῆς Ἁγ. Ἐλεούσης, τῶν ὁποίων ἓν σκέλος τοῦ σταυροῦ (νότιον ἢ δυτικόν) ἐξέχει τοῦ εἰς ὃ ἐγγράφεται ὁ ναὸς ὀρθογωνίου, τὰ δὲ γωνιαῖα διαμερίσματα πληροῦνται δι' ὁλοσώμου τοιχοποιΐας. Τὰ ὑπόλοιπα ὅμως παραδείγματα παρουσιάζουν τὸν καθαυτὸ σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένον τύπον, ὅστις προτιμᾶται ἰδιαιτέρως διὰ τὰ καθολικὰ μονῶν, ὡς π.χ. τῆς εἰς Μαράθι Μ. τῶν Ἁγίων Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου (εἰκ. 76), τῆς Μ. Ἁγ. Ἀντωνίου Κεφάλου

(εἰκ. 78), τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου (εἰκ. 95), τῆς Μ. Ἁγ. Γεωργίου Μεροβιγλίου ἐπὶ λόφου ἔξω τῆς Ναούσης κλπ.

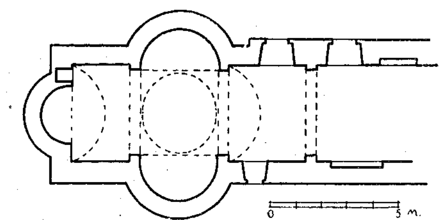

Εἰκ. 70. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Μεταμορφώσεως Μαρμάρων.

Εἰκ. 71. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ἔξω τοῦ Τσηπίδου ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

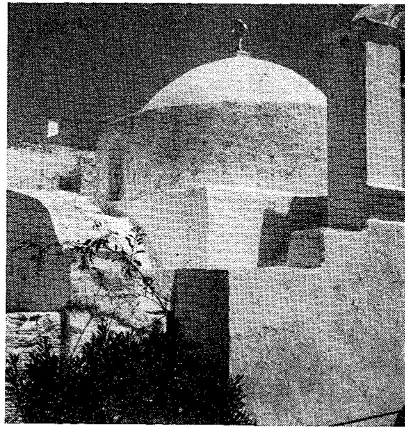
Εἰκ. 72. Ὁ τροῦλλος τοῦ ἔξω τοῦ Τσηπίδου ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

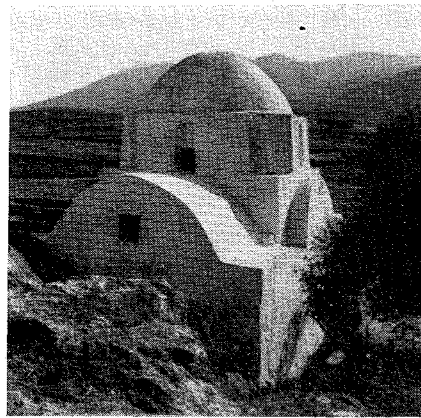
Εἰκ. 73. Κάτοψις τοῦ ἠρειπωμένου ναοῦ Ἁγ. Σάββα Μαρμάρων.

Οἱ ναοὶ τοῦ τύπου τούτου ἄλλοτε μὲν ἔχουοι τὰς ἁψῖδας τοῦ ἱεροῦ των μεγάλας, ἡμικυκλικὰς καὶ ἐξεχούσας (Ἁγ. Μαρίνα εἰς Μάρμαρα, εἰκ. 81, Ἅγ. Γεώργιος Μεροβιγλίου Ναούσης), ἄλλοτε μεγάλας τετραγώνους καὶ ἐξεχούσας (Ἅγ. Ἀντώνιος Κεφάλου, εἰκ. 78), συνηθέστερον ὅμως

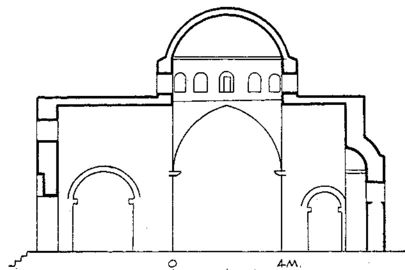
μικρὰς καὶ ἐσκαμμένας εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Ταξιάρχαι καὶ

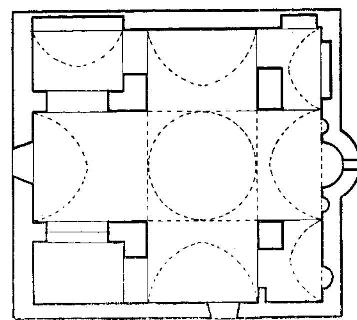

Εἰκ. 74. Ὁ κυλινδρικὸς τροῦλλος τοῦ ναοῦ τῆς Ἐλεούσης καὶ Ἁγ. Παρασκευῆς Παροικιᾶς.

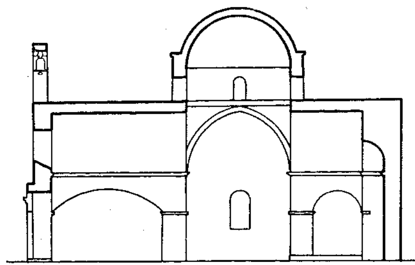

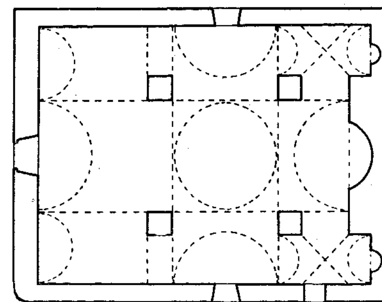
Εἰκ. 75. Ἡ μετὰ ὀκταγωνικοῦ τρούλλου μονόκλιτος τρουλλαία βασιλικὴ τοῦ Ταξιάρχου τῶν Μαρμάρων.

Εἰκ. 76. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ἁγ. Μηνᾶ.

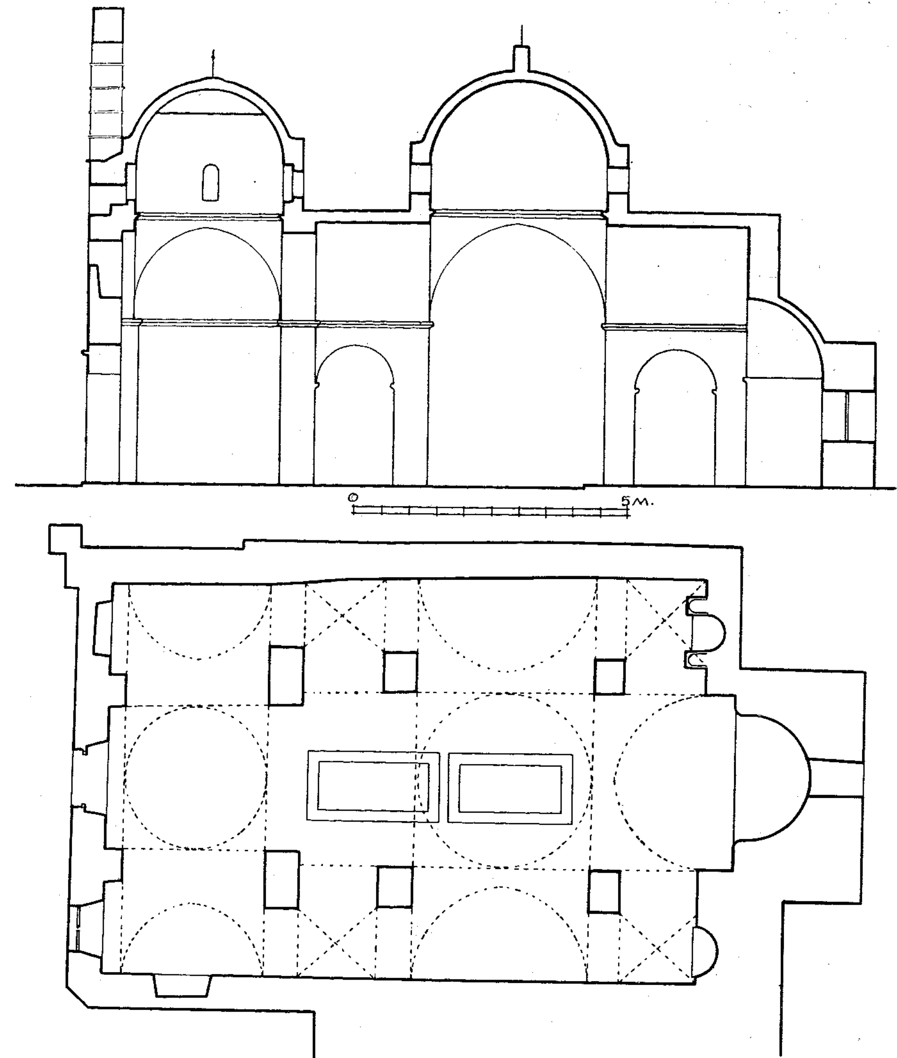

Εἰκ. 77. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀποστόλων (Μετόχι Λαγγουβάρδας).

Εἰσόδια Θεοτόκου Παροικιᾶς, εἰκ. 79 καὶ 80, Ἅγ. Ἀπόστολοι, Μετόχι Λαγγουβάρδας, εἰκ. 77). Ἐνίοτε προσκολλᾶται πρὸς δυσμὰς καὶ νάρθηξ

εἴτε ἐξ ἀρχῆς (Ἅγ. Ἀντώνιος Κεφάλου, εἰκ. 78), εἴτε μεταγενεστέρως (Ἁγ. Μαρίνα Μαρμάρων, εἰκ. 81). Ὁ νάρθηξ μάλιστα τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου φέρει

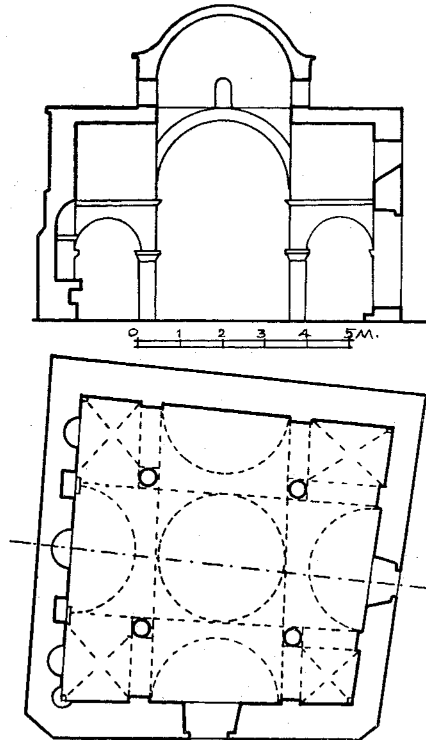

Εἰκ. 78. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου Κεφάλου.

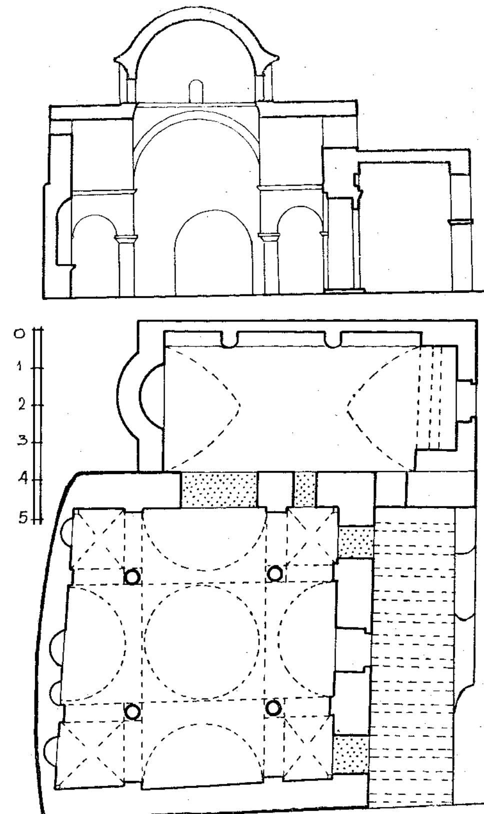
ἐν τῷ μέσῳ καὶ τροῦλλον, καθιστῶν οὕτω τὸν ναὸν τοῦτον μοναδικὸν ἐν τῇ νήσῳ παράδειγμα ναοῦ μετὰ δύο τρούλλων (εἰκ. 78).

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς τρούλλους των, οὗτοι εἶναι ἄλλοτε χαμηλοὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὅλον ὄγκον τοῦ κτηρίου (εἰκ. 72, 74), καὶ ἄλλοτε κανονικοί (εἰκ. 86),

ἐν ᾧ εἰς τὰς τρουλλαίας βασιλικὰς εἶναι μᾶλλον βαρεῖς (εἰκ. 75). Τὸ δὲ σχῆμα τῆς σφενδόνης των εἶναι ἄλλοτε κυλινδρικόν (εἰκ. 64, 65 καὶ 74) καὶ ἄλλοτε ὀκτάγωνον (εἰκ. 75), διατρυπώμενον συνήθως ὑπὸ τεσσάρων μόνον μικρῶν παραθύρων. Ὅλως κατ' ἐξαίρεσιν ὁ τροῦλλος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ἁγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου εἰς Μαράθι καὶ ὁ τῆς Ἁγ. Τριάδος Παροικιᾶς παρουσιάζουν ἐσωτερικῶς συνεχῆ διακοσμητικὰ κογχάρια κατὰ τὴν σφενδόνην

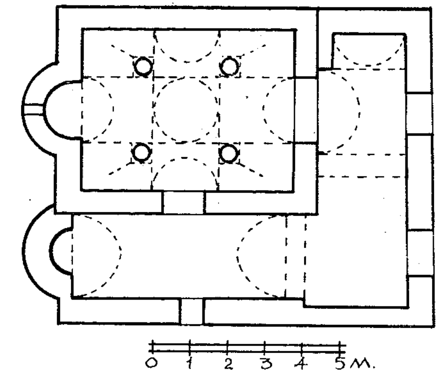
Εἰκ. 79. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Εἰσοδίων Θ/κου Παροικιᾶς.

Εἰκ. 80. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ταξιαρχῶν τῆς ἀγορᾶς Παροικιᾶς.

(εἰκ. 57 καὶ 76). Τὰ ἐσωτερικὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου εἶναι ἄλλοτε κίονες (εἰκ. 79, 80, 81) καὶ ἄλλοτε πεσσοὶ τετράγωνοι (εἰκ. 77, 78 καὶ Ἁγ. Γεωργίου Μεροβιγλίου Ναούσης) ἢ καὶ γωνιώδεις (εἰκ. 76).

Τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τῶν ναῶν τοῦ τύπου τούτου, οἵτινες ἔχουσι περίπου τετράγωνον σχέδιον, καλύπτονται κατὰ διαφόρους τρόπους. Οὕτω τῶν μὲν καθολικῶν τῶν μονῶν καλύπτονται συνήθως τὰ μὲν δυτικὰ διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν (εἰκ. 76, 77), τὰ δὲ ἀνατολικὰ ἄλλοτε διὰ καμαρῶν (Μ. Ἁγ. Μηνᾶ, εἰκ. 77) καὶ ἄλλοτε διὰ σταυροθολίων (Ἅγ. Ἀπόστολοι Μετ. Λαγγουβάρδας, εἰκ. 77. Εἰς πολλοὺς ὅμως ναοὺς προτιμᾶται ἡ διὰ σταυροθολίων κάλυψις καὶ τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων (Ἅγ. Ἀντώνιος Κεφάλου, εἰκ. 78, Ταξιάρχαι καὶ Εἰσόδια Παροικιᾶς, εἰκ. 79 καὶ 80), Καθολικὸν Μ. Ἁγ. Ἀνδρέου, εἰκ. 95, Ἅγ. Παντελεήμων Κώστου κλπ.). Τέλος ἅπαξ μόνον (Ἁγ. Μαρίνα Μαρμάρων, εἰκ. 81) συναντῶμεν κάλυψιν τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων διὰ θόλου, ὅστις κατὰ τὸ ἥμισυ μὲν ἀνήκει εἰς σταυροθόλιον, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἥμισυ εἰς μοναστηριακὸν θόλον, καὶ τοῦτο διότι προκύπτει ἐκ τῆς καθέτου συναντήσεως δύο κυλινδρικῶν, ὁπότε τὸ διαγώνιον τόξον τῆς τομῆς παρουσιάζει κατὰ μὲν τὸ πρὸς τὸν κίονα ἥμισυ αὐτοῦ ἐξέχουσαν ἀκμήν, κατὰ δὲ τὸ πρὸς τὴν γωνίαν τῶν τοίχων εἰσέχουσαν. Καὶ ἡ μὲν ἐξέχουσα ἀκμὴ ἀφέθη ὁρατή, ἐν ᾧ ἡ εἰσέχουσα ἀπεκρύφθη διὰ κονιάματος. Τούτου ἕνεκα ἐν τῇ παρασχεθείσῃ κατόψει (εἰκ. 81) ἐδηλώθη μόνον ἡ ἐξέχουσα ἀκμή, ἤτοι ἡ τοῦ ἡμίσεος σταυροθολίου [1].

Εἰκ. 81. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Μαρίνας Μαρμάρων.

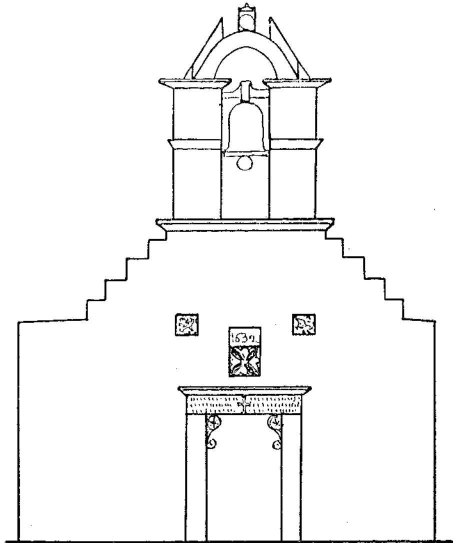
Ὁ ἐφαρμοσθεὶς εἰς τὴν Πάρον τύπος ἐγγεγραμμένου τρουλλαίου ναοῦ ἀνήκει γενικῶς εἰς τὴν κατηγορίαν Γ τῆς κατατάξεως, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσα εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τ. Ε' (1939-40) σ. 7, δὲν παρουσιάζει δηλαδὴ τοίχους χωρίζοντας τὸ ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι, ὅπως εἰς τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς (ἁπλᾶς καὶ τρουλλαίας), οὕτω καὶ εἰς τοὺς σταυρικοὺς ἐγγεγραμμένους ναοὺς προσεκολλήθησαν ἀργότερον πλαγίως παρεκκλήσια, πιθανώτατα χάριν χωριστῆς λατρείας, συγκοινωνήσαντα μετ' αὐτῶν δι' ἀνοιγμάτων ἐπὶ τῶν μεσοτοίχων, ὡς π.χ. εἰς τὴν Ἁγ. Τριάδα καὶ τοὺς Ταξιάρχας τῆς ἀγορᾶς τῆς Παροικιᾶς (εἰκ. 57, 80), τὴν Ἁγ. Μαρίναν εἰς τὰ Μάρμαρα (εἰκ. 81) κλπ.

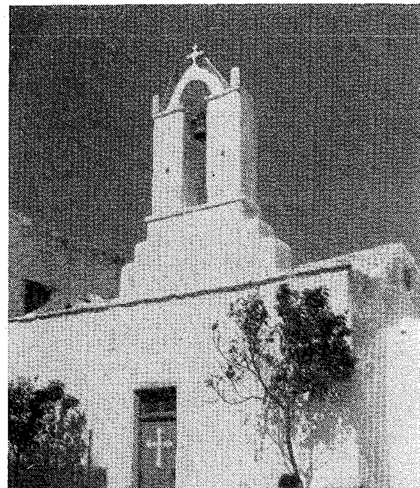
[1] Παρομοίαν διαμόρφωσιν γωνιαίων διαμερισμάτων παρουσιάζουν καὶ οἱ ἐν Νάξῳ ναοὶ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Διασορίτου καὶ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Ἥρη. Βλ. σχετικῶς Γ. Δημητροκάλλη, Ὁ ναὸς Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Διασορίτη Τραγαίας Νάξου (Τεχν. Χρονικὰ 1962, τεῦχ. 217 σ. 18 εἰκ 4). Σημειωτέον, ὅτι τοιούτους θόλους παρουσιάζει καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ Καταπολιανὴ τῆς Πάρου κατὰ τὰς εἰσεχούσας γωνίας τῶν πλαγίων κλιτῶν, τοῦ τε ἰσογείου καὶ τοῦ γυναικωνίτου (πβλ. Jewell-Hasluck, The Church of our Lady of the hundred Gates in Paros, London 1920, πίν. 1, 2 καὶ 10).

ΤΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ

Συνηθέστατον στοιχεῖον τῆς ἐξωτερικῆς διαμορφώσεως τῶν ναῶν ἀποτελεῖ τὸ κωδωνοστάσιον. Τοῦτο οὐδέποτε κατασκευάζεται ἐν Πάρῳ ὡς αὐτοτελής, παρὰ τὸν ναόν, πύργος, ἀλλὰ τοποθετεῖται πάντοτε, ὡς ἐλαφρὸν καὶ οἱονεὶ δισδιάστατον κατασκεύασμα, ἐπί τινος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἢ καὶ θόλων τοῦ ναοῦ, συνήθως μὲν ὑπεράνω καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς προσόψεως —ὅταν αὕτη εἶναι ἐλευθέρα (εἰκ. 82 καὶ 87)—οὐχὶ σπανίως δὲ ὑπεράνω μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν (εἰκ. 83) ἢ τοῦ θολωτοῦ (βορείου ἢ νοτίου) σκέλους

Εἰκ. 82. Πρόσοψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου τῆς Παροικιᾶς.

Εἰκ. 83. Ἡ πλαγία ὄψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς ἀγορᾶς Παροικιᾶς.

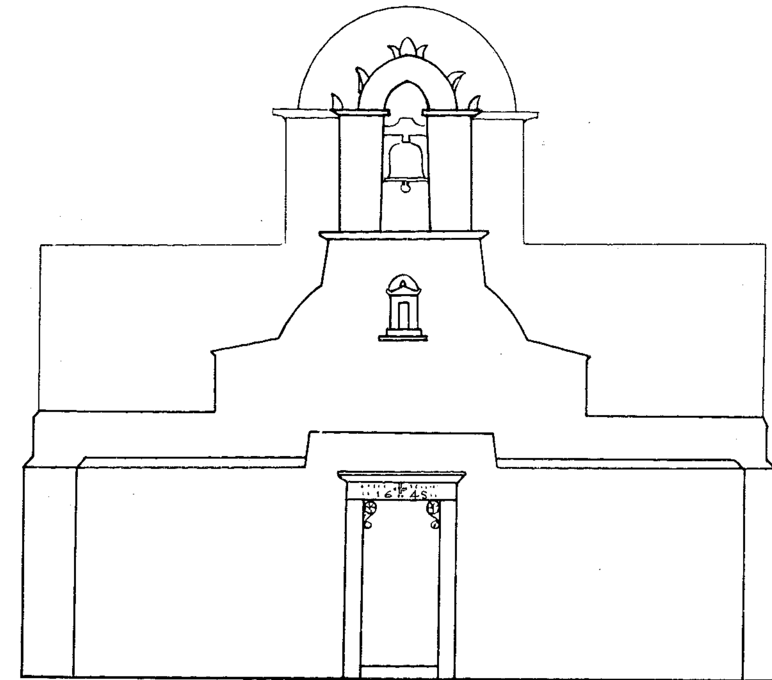
τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 84 καὶ 86), ὁσάκις καὶ ἡ εἴσοδος γίνεται ἀπὸ τῆς ἀντιστοίχου πλευρᾶς.

Εἰς τὴν περίπτωσιν μεταγενεστέρας προσθήκης νάρθηκος τὸ κωδωνοστάσιον τῆς ἀρχικῆς προσόψεως παραμένει συνήθως εἰς τὴν θέσιν του, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἀποκεφαλιστῆ Παροικιᾶς, τὴν Παναγίαν Ἀναπλιώτισσαν καὶ τὸν Εὐαγγελισμὸν Τσηπίδου καὶ ἄλλους.

Ὁ ἁπλούστερος καὶ παλαιότερος ἅμα τύπος κωδωνοστασίου συνίσταται ἐκ δύο ὀρθίων, ὀρθογωνίου τομῆς, κτιστῶν ποδαρικῶν—ἄλλοτε ὁλοσώμων (εἰκ. 6, 37, 38, 83, 84, 87) καὶ ἄλλοτε κατατεμνομένων ὑπὸ 2 ἢ 3 ἐγκαρσίων, ὁριζοντίων καὶ ἐξεχουσῶν πλακῶν (εἰκ. 82 καὶ 85)—τεθειμένων εἰς μικρὰν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν, συνενουμένων δ' ἄνω δι' ἡμικυκλικοῦ τό-

ξου Καὶ ἄλλοτε μὲν τὸ τόξον τοῦτο συνοδεύεται ὑπὸ ἀκρωτηρίων (εἰκ. 12, 83, 84, 86) πολὺ συχνὰ δὲ καὶ ὑπὸ δύο κεκλιμένων γείσων ἐφαπτομένων αὐτοῦ ἑκατέρωθεν, οἱονεὶ ἀρχῆς τινος γείσου διακεκομμένου ἀετώματος, προφανῶς κατὰ μίμησιν ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς ὑστερογενοῦς μπαρόκ (εἰκ. 27, 82, 83, 87).

Σπανιώτερον τὸ ἁπλοῦν κωδωνοστάσιον παρουσιάζει δύο ἐπάλληλα

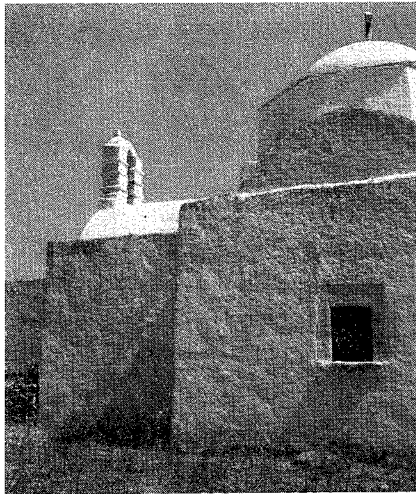
Εἰκ. 84. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων Θεοτόκου τῆς Παροικιᾶς.

τοξωτὰ ἀνοίγματα (Καθολικὸν Μ. Ταξιάρχου ἐπὶ ὑψώματος μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης, εἰκ. 88).

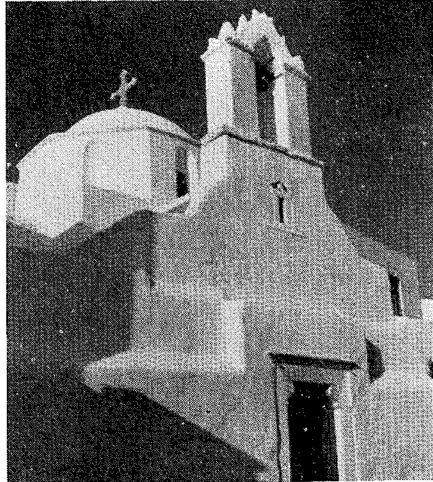
Εἴς τινα μεταγενέστερα παραδείγματα τὰ ποδαρικά, ἀντὶ νὰ κατασκευάζωνται κτιστὰ καὶ ὁλόσωμα, διαλύονται εἰς τέσσαρα ἕκαστον λεπτὰ στηρίγματα ἐκ μαρμάρου ἢ πώρου, διακοπτόμενα καὶ πάλιν ὑπὸ ὁριζοντίων ἐξεχουσῶν πλακῶν, προφανῶς χάριν εὐσταθείας τῶν τετρακιονίων ποδαρικῶν. Ἡ λύσις αὕτη ἀποτελεῖ ἁγνὸν δημιούργημα τῆς λαϊκῆς τέχνης.

Εἰς κάπως μεγαλυτέρων διαστάσεων ναοὺς ἀντὶ ἑνὸς ἔχομεν δύο παρατεθειμένα τόξα βαίνοντα ἐπὶ τριῶν ποδαρικῶν, ἄλλοτε ὁλοσώμων μετὰ (Εὐαγγελισμὸς Τσηπίδου εἰκ. 90) ἢ ἄνευ (μικροὶ Ἅγ. Ἀνάργυροι Παροικιᾶς) ἐγκαρσίων πλακῶν καὶ ἄλλοτε διαλελυμένων εἰς τέσσαρα λεπτὰ

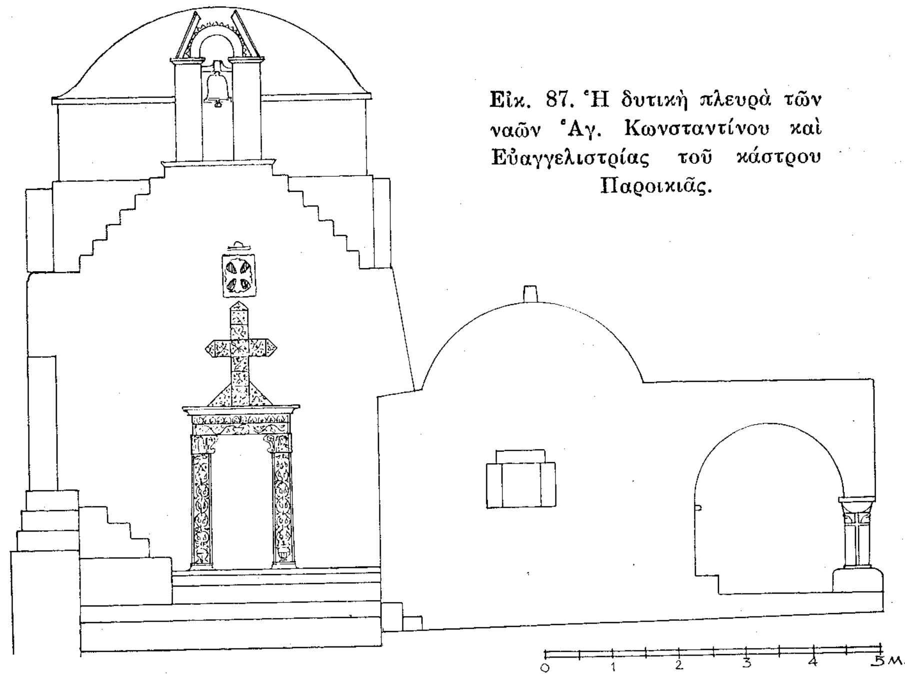
στηρίγματα διακοπτόμενα ὑπὸ ὁριζοντίων, ὀρθογωνίων ἢ λοξῆς τομῆς πλα-

Εἰκ. 85. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ σταυρικοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Καινούργιο.

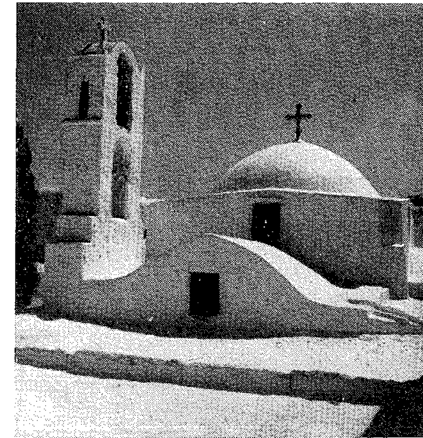

Εἰκ. 86. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων Παροικιᾶς.

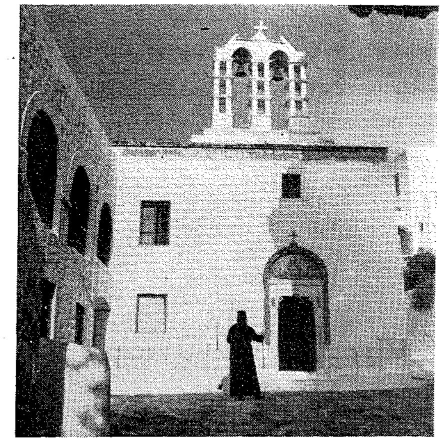

Εἰκ. 87. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῶν ναῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Εὐαγγελιστρίας τοῦ κάστρου Παροικιᾶς.

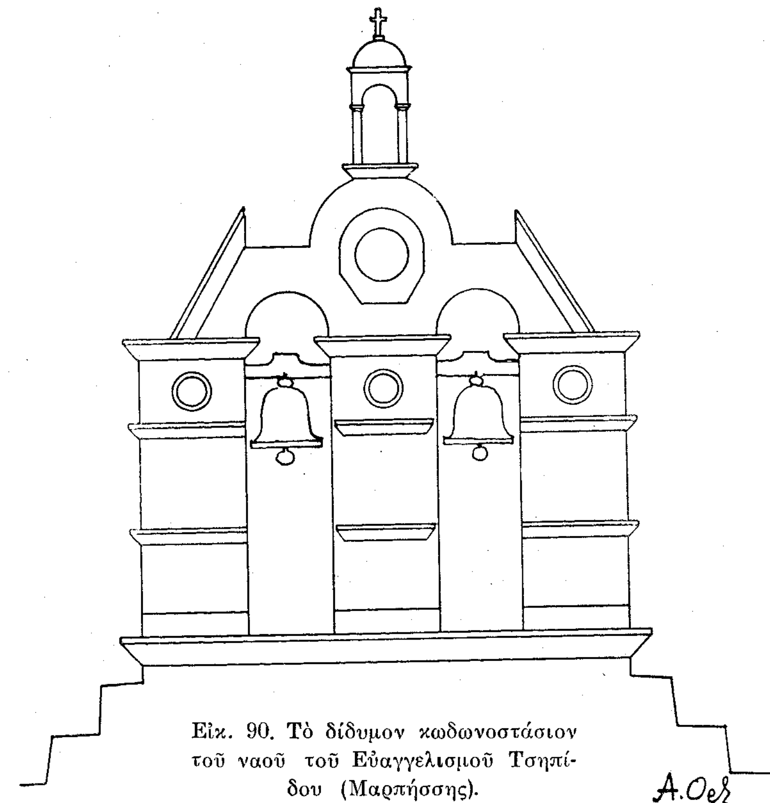
κῶν, δι' ὧν παρέχεται ἡ ἐντύπωσις ἐπαλλήλων πατωμάτων (Καταπολιανή,

Εἰκ. 88. Ὁ τροῦλλος καὶ τὸ κωδωνοστάσιον τῆς μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης μονῆς τοῦ Ταξιάρχου.

Εἰκ. 89. Τὸ δίδυμον κωδωνοστάσιον τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Λαγγουβάρδας.

Εἰκ. 90. Τὸ δίδυμον κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ Τσηπίδου (Μαρπήσσης).

εἰκ. 91, ἀριστερᾷ). Τὰ κεκλιμένα ἀετωματοειδῆ γεῖσα δὲν ἐλλείπουσι καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωσιν ταύτην, τιθέμενα ὑπεράνω τῶν ἄκρων ποδαρικῶν, ἐν ᾧ ὑπὲρ τὸ μεσαῖον κατασκευάζεται σταυρὸς βαίνων ἄλλοτε ἐπὶ ἁπλῆς βάσεως, ἄλλοτε ἐπὶ τετρακιονίου πυργίσκου (εἰκ. 91) καὶ ἄλλοτε ἐπὶ πλαισίου κυκλικοῦ

Εἰκ. 91. Ἡ μεταγενεστέρα πρόσοψις τῆς Καταπολιανῆς.

ἀνοίγματος (ὀφθαλμοῦ) (εἰκ. 90). Ὁ ἐντελῶς λαϊκὸς τύπος οὗτος τοῦ κωδωνοστασίου συναντᾶται καὶ εἰς τὴν Μύκονον[1].

Μία τελευταία καὶ συνθετωτέρα παραλλαγὴ κωδωνοστασίου, ἐφαρμοζομένη εἰς μεγάλης κλίμακος ναούς, ὡς π.χ. εἰς τὴν μεταγενεστέραν πρόσοψιν τῆς Καταπολιανῆς (εἰκ. 91, μέσον) παρουσιάζει σύνθεσιν ἐκ τριῶν τόξων ἐπὶ τεσσάρων ποδαρικῶν. Ἐκ τῶν τόξων τούτων τὸ μέσον εἶναι ὑψηλότερον τῶν δύο ἄκρων, πάντα ὅμως δὲν εἶναι ἐδῶ ἐλεύθερα ἀλλ' ἐγγράφονται ἐντὸς ὀρθογωνίου θριγκοῦ στεφομένου ὑπὸ γείσου, αἱ δὲ γεννήσεις των βαίνουν ἐπὶ λοξοτμήτων ὑφαψιδίων. Δὲν λείπουν δ' ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰ τρίδυμα

[1] Ἰ. Ν. Κουμανούδης, Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας, Ἀθῆναι 1960, εἰκ. 170.

κωδωνοστάσια τὰ κεκλιμένα γεῖσα, τοποθετούμενα ὅμως μόνον εἰς τὰ ἄκρα τῶν πλαγίων τόξων (εἰκ. 91).

Ὅταν τὸ κωδωνοστάσιον—ἁπλοῦν, δίδυμον ἢ τρίδυμον—τοποθετεῖται εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ δὲν βαίνει ἐπὶ ἁπλοῦ ὀρθογωνίου βάθρου, —ὡς συμβαίνει ἐνίοτε[1] ὅταν κατασκευάζεται εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν (εἰκ. 5 καὶ 84, 86),—ἀλλὰ συντίθεται ὀργανικώτατα μὲ τὴν ὅλην ἐπιφάνειαν τῆς προσόψεως διαμορφουμένην ἀπὸ τῆς στάθμης τῶν γεννήσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ θόλου καὶ ἄνω εἰς βαθμιδωτὸν τραπέζιον, μὲ τὰς ὁριζοντίας πλευρὰς τῶν βαθμίδων ἐλαφρῶς κεκλιμένας χάριν ἐκροῆς τῶν ὑδάτων (εἰκ. 12, 82, 87, 90, 91). Ἡ τοιαύτη συγκλίνουσα πρὸς τὰ ἄνω καὶ στεφομένη ἀπὸ τὸ κωδωνοστάσιον βαθμιδωτὴ διάταξις τῆς προσόψεως ἐφηρμόσθη καὶ εἰς ναοὺς ἄλλων νήσων τῶν Κυκλάδων (Μύκονον[2], Νάξον[3], Σέριφον[4], Ἴον, Ἀμοργὸν καὶ Σαντορήνην[5]), εἰς τὰς τρεῖς ὅμως τελευταίας οὐχὶ μὲ τὴν ἰδίαν ἔντασιν ὡς εἰς τὰς γειτονικὰς πρὸς τὴν Πάρον νήσους. Ἀποτελεῖ πάντως χαρακτηριστικὴν διαμόρφωσιν τῶν προσόψεων καὶ παράδοσιν πλέον διὰ τὴν λαϊκὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν δύο πρώτων νήσων καὶ ἰδίᾳ τῆς Πάρου.

ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ

Ἡ Πάρος εἶχεν ἀφθονίαν μοναστηρίων κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους[6]. Ἐκ τούτων τὸ μεγαλύτερον καὶ σημαντικώτερον εἶναι τὸ καὶ σήμερον ἀκόμη ἐν ἐνεργείᾳ, ἐντὸς ὀρεινῆς πτυχῆς, μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης ἱδρυμένον καὶ εἰς μνήμην τῆς Παναγίας, Ζωοδόχου Πηγῆς[7] τιμώμενον, πατριαρχικὸν δὲ σταυροπήγιον[8] καὶ τῆς Λαγγουβάρδας[9], λόγῳ τῆς

[1] Τοὐναντίον τρίβαθμον βάθρον κωδωνοστασίου παρουσιάζεται καὶ εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν, ὡς εἰς τοὺς ναοὺς Ἁγ. Νικολάου Παροικιᾶς (εἰκ. 83) καὶ Ἁγ. Μαρίνας τῶν Μαρμάρων.

[2] Δ. Βασιλειάδης, Τὸ ἀχειροποίητο σύμπλεγμα τῆς Παραπορτιανῆς Μυκόνου, Ἀθήνα 1961, ναΐσκος Ἁγ. Στάθη, εἰκ. 14 καὶ σ. 20

[3] Ἀθηνᾶς Ταρσούλη, Τὰ ἄσπρα νησιά, Ἀθῆναι, ἄν. χρον. σ. 93. Γ. Μελισσηνοῦ, Ἡ Νάξος, Ἀθῆναι 1958, σ. 140 (Ἁγ. Κυριακή).

[4] Παρατήρησις τοῦ συγγραφέως εἰς δύο τρουλλαίους ναοὺς τῆς Σερίφου. Βλ. καὶ φωτογρ. Μ. Ταξιαρχῶν εἰς Ἐφημ. Κυκλαδικὸν Φῶς, φύλ. Μαρτίου 1962, σ. 3.

[5] Ἰ. Κουμανούδης, ἔ.ἀ. εἰκ. 275 καὶ 276 (Ἅγ. Ἰωάννης καὶ Παναγία Οἴας).

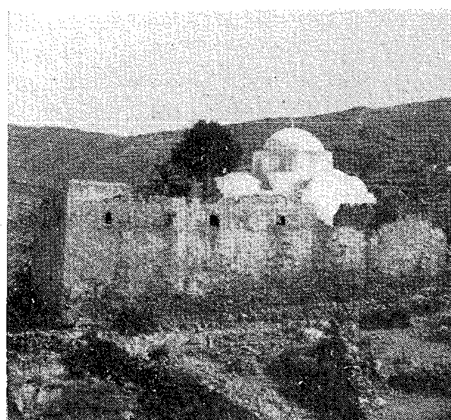
[6] Περὶ τὰς 35 μονὰς ἀριθμεῖ εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντα κατάλογον ὁ Ἐ. Δράκος (Ἱερ. Σύνδ. τ. Ε', 1899, σ, 245-219) καὶ 16 ὁ Tournefort (ἔ.ἀ. 246-7).

[7] Βλέπε σχετικῶς τὴν μονογραφίαν τοῦ ἄλλοτε γυμνασιάρχου Πάρου Ἐμμ. Σαγκριώτου, Ἱστορία τῆς ἐν Πάρῳ Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Λογγοβάρδας, ἐν Πύργῳ 1926.

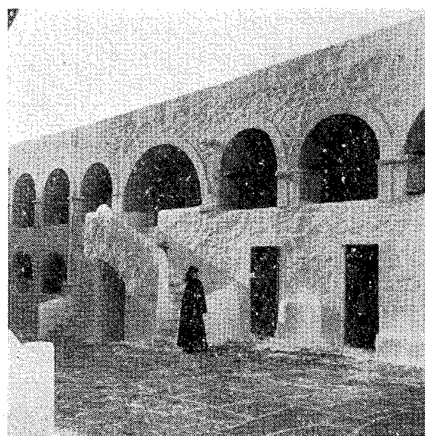
[8] Τὸ σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Κ/πόλεως Παϊσίου, τοῦ ἔτους 1652, δι' οὗ ἡ μονὴ κηρύσσεται πατριαρχικὸν σταυροπήγιον, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Α. Ζακυθηνοῦ (Ἑλληνικὰ τ. 2 σ. 157-158).

[9] Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως καὶ τῆς ὀρθῆς γραφῆς αὐτῆς (Λαγγουβάρδα) διέλαβεν ὁ Ἀ. Φ. Κατσουρός (περ. Πλάτων τ. ϛ' 1954, 110-113).

τοποθεσίας ἐν ᾗ εὑρίσκεται, ἐπονομαζόμενον. Ἐκ τῶν πολλῶν ἄλλων μοναστηρίων, κατεσπαρμένων εἰς ἀπόμερα, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, καὶ δυσπρόσιτα σημεῖα τῆς νήσου, ἄλλα μὲν ὁπωσδήποτε εὐημεροῦν, ὡς τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου μοναστήριον τῶν Ἁγ. Θεοδώρων, ἄλλα δὲ κατοικοῦνται ὑπὸ ἑνὸς ἢ δύο μοναχῶν καὶ τέλος ἄλλα ἔχουσι τελείως ἐγκαταλειφθῆ, περιελθόντα εἰς παριανὰς οἰκογενείας, αἵτινες ἐπιμελοῦνται τῶν ἐκκλησιῶν των[1]. Πρέπει ἄλλως τε νὰ σημειωθῇ, ὅτι πολλὰ ἐκ τῶν μοναστηρίων ἀνῆκον ἀνέκαθεν εἰς ἐντοπίας οἰκογενείας, μέλη τῶν ὁποίων ἱε-

Εἰκ. 92. Ἡ ἄλλοτε Μονὴ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων (Νοτίου τμήματος τῆς Πάρου). Σήμερον Ἁγ. Χαραλάμπου.

Εἰκ. 93. Αἱ ἐπάλληλοι τοξοστοιχίαι τῆς αὐλῆς τῆς Μ. Λαγγουβάρδας (τὸ δεξιὸν τμῆμα τοῦ ἰσογείου ἔχει παραμορφωθῆ μεταγενεστέρως).

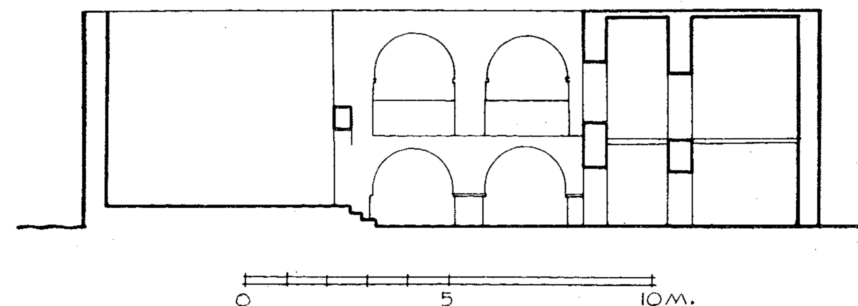
ρωμένα διετέλεσαν ἱδρυταὶ καὶ ἡγούμενοι αὐτῶν. Τρανὸν παράδειγμα τοιούτων παρέχει τὸ παρὰ τὸ Μαράθι μοναστήριον τῶν ἁγίων Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου, ὅπερ, ὡς ἐκ σωζομένων ἐν τῇ μονῇ πατριαρχικῶν γραμμάτων καὶ σιγιλλίων[2] συνάγεται, ἦτο ἰδιοκτησία τῆς οἰκογενείας Νταμία, μέλος τῆς ὁποίας ὑπῆρξε καὶ ὁ ἱδρυτὴς αὐτοῦ ἱερομόναχος Ἠσαΐας.

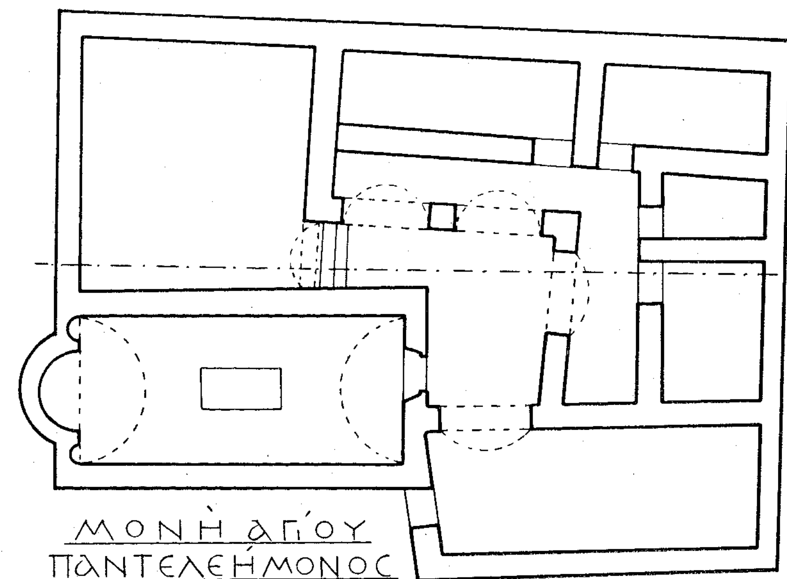
Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κτηριολογικὴν διάταξιν τῶν μονῶν, ἥτις καὶ κυρίως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα, αὕτη ἀκολουθεῖ καθ' ὅλα πιστῶς τὴν πατροπαράδοτον βυζαντινὴν παράδοσιν. Παρουσιάζει δηλαδὴ ἐν κατόψει τὸ σχέδιον κλειστοῦ πανταχόθεν ὀρθογωνίου, μὲ μίαν μόνην θολωτὴν ἢ ἁπλῆν το-

[1] Τοιαῦτα εἶναι π.χ. τὰ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου καὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

[2] Πατριαρχῶν: Ραφαὴλ (1604), Νεοφύτου (1793) καὶ Σαμουὴλ (1797). Ἄλλο σχετικὸν γράμμα τοῦ πατρ. Σωφρονίου (1777) ἀπόκειται ἐν τῇ Ἐθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων (Σπ. Λάμπρος, Ν. Ἑλλ. Γ', 392, Δ. Ζακυθηνός, Ἑλληνικὰ Δ' 235-238).

ξωτὴν εἴσοδον εἴς τινα τῶν πλευρῶν αὐτοῦ. Κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου παρατάσσονται εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον οἱ βοηθητικοὶ τῆς μονῆς χῶροι, ἄνευ ἐξωτερικῶν παραθύρων (εἰκ. 92), εἰς δὲ τὸν ὄροφον—ἕνα συνήθως—τὰ κελλία τῶν μοναχῶν, μέ τινα ἐνίοτε ἐξωτερικά, μικρὰ παρά-

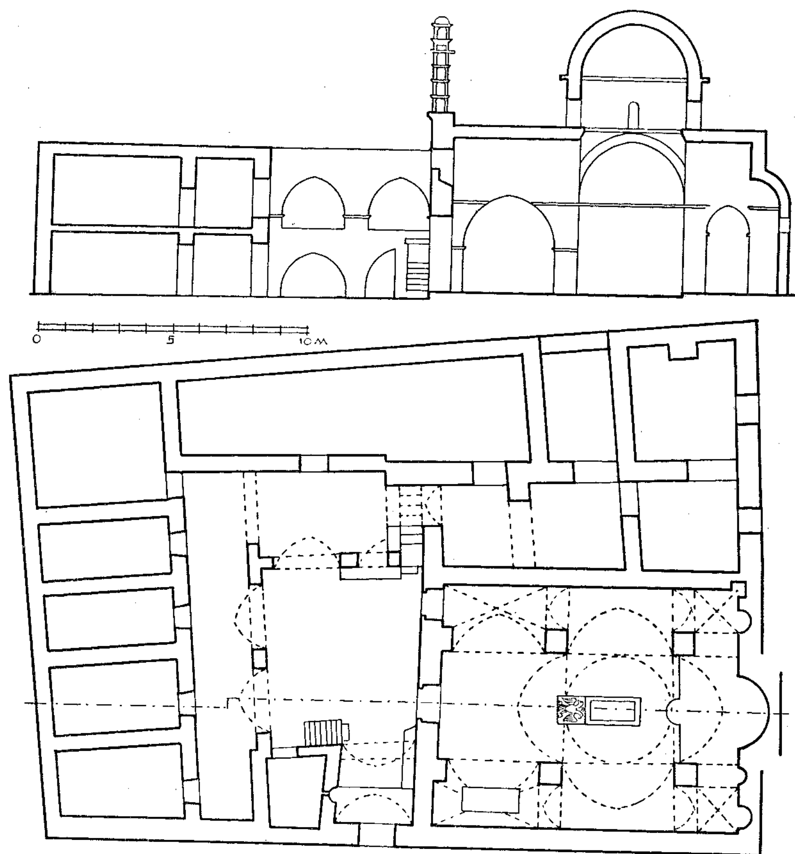

Εἰκ. 94. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ παρὰ τὸν Δραγουλᾶν μονυδρίου τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος.

θυρα (εἰκ. 92). Βοηθητικοὶ χῶροι καὶ κελλία βλέπουσι πρὸς ὕπαιθρον ἐσωτερικὴν αὐλὴν μέσῳ τοξωτῶν πεσσοστοιχιῶν, τὰ τόξα τῶν ὁποίων ἄλλοτε μὲν εἶναι ἡμικυκλικά (εἰκ. 93, 94) ἄλλοτε δ' ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα (εἰκ. 95, 96). Ἡ κάλυψις τῶν τε βοηθητικῶν χώρων καὶ τῶν κελλίων γίνεται συνήθως διὰ ξυλίνων ὀροφῶν μὲ δοκάρια σχηματίζοντα δώματα, πολὺ δὲ σπα-

νιώτερον διὰ κτιστῶν κσμαρῶν. Ἡ εἰς τὸν ὄροφον ἄνοδος γίνεται συνήθως διὰ κτιστῶν ἐξωτερικῶν κλιμάκων, εἴτε εὐθειῶν εἴτε καμπτομένων κατ᾽ ὀρθὴν γωνίαν (εἰκ. 97, τομή), εἴτε καὶ γυριστῶν, ὡς ἐν τῇ μονῇ Λαγγουβάρδας (εἰκ. 93).

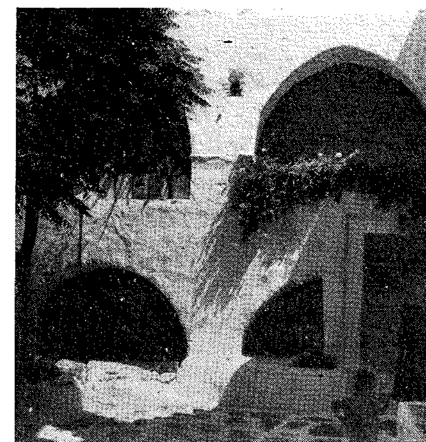
Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς εἰς μὲν τὰ μεγάλα μοναστήρια ἵσταται ἐν τῷ

Εἰκ. 95. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

μέσῳ τῆς αὐλῆς πανταχόθεν ἐλεύθερον (Λαγγουβάρδας), εἰς τὰ μικρὰ ὅμως μόνον ἡ πρόσοψίς του καὶ ἐνίοτε μία τῶν μακρῶν πλευρῶν του εἶναι ἐλεύθεραι, αἱ δὲ ἄλλαι καταλαμβάνουν μίαν τῶν ἀνατολικῶν γωνιῶν τοῦ ὀρθογωνίου (βόρειον ἢ νοτίαν), βλέπουσαι πρὸς πολὺ μικρὰν αὐλήν, ἥτις καταλαμβάνει ἐπιφάνειαν περιοριζομένην ἐνίοτε εἰς 35 μόλις τετραγωνικὰ μέτρα

(Μ. Ἁγ. Ἀνδρέου εἰκ. 95, Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου παρὰ τὴν Νάουσαν εἰκ. 95, Μ. Ἁγ. Παντελεήμονος παρὰ τὸν Δραγουλᾶν εἰκ. 94).

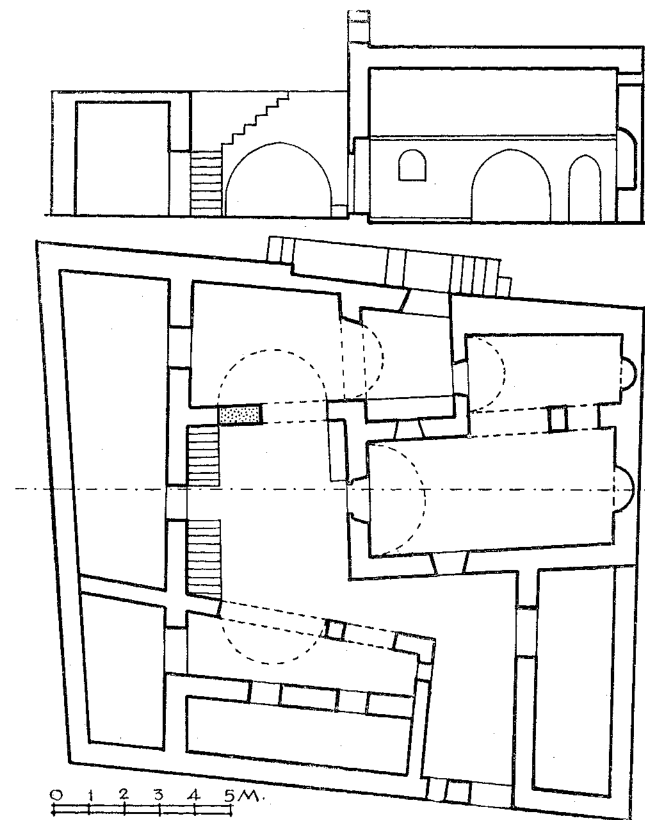

Εἰκ. 96. Ἡ αὐλὴ τῆς Μ. Ἁγ. Ἀνδρέου.

Μοναί τινες φέρουσιν ἐξωτερικῶς ὑπεράνω τῶν εἰσόδων των καὶ *ζεματίστρας* ἢ *φονιάδες* (Μ, Ἁγ. Μηνᾶ εἰς Μαράθι), ἀκόμη δ᾽ ὑψηλότερον καὶ πολεμίστρας (Μ. Ταξιάρχου μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης).

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ καθολικὸν τοῦτο ἄλλοτε μὲν παρουσιάζει τὴν μορφὴν θολωτῆς ἢ μετὰ δώματος μονοκλίτου βασιλικῆς, συνήθως ὅμως ἔχει τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τεσσάρων στηριγμάτων, συνήθως πεσσῶν.

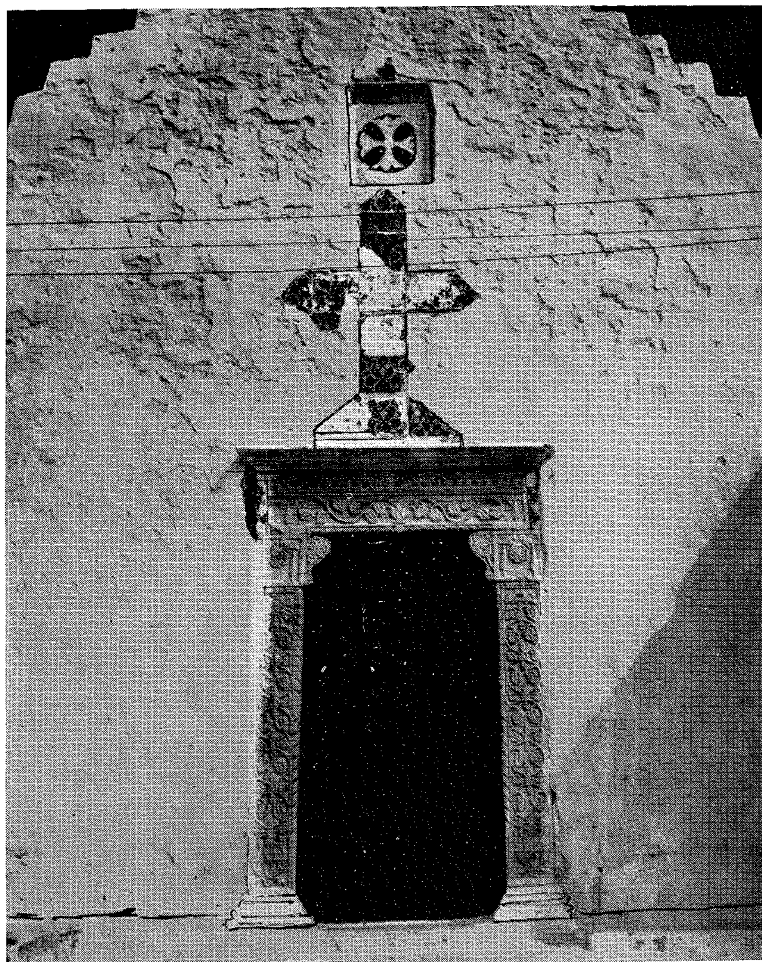
Εἰς τὸ δάπεδον τῶν καθολικῶν συχνάκις παρατηροῦνται πλάκες καλυπτήριοι τάφων, φέρουσαι ἀνάγλυπτα κοσμήματα (Μ. Ταξιάρχου, μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης) (εἰκ. 4) ἢ καὶ οἰκόσημα (Μ. Ἁγ. Ἀντωνίου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου).

Εἰκ. 97. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄
Η ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

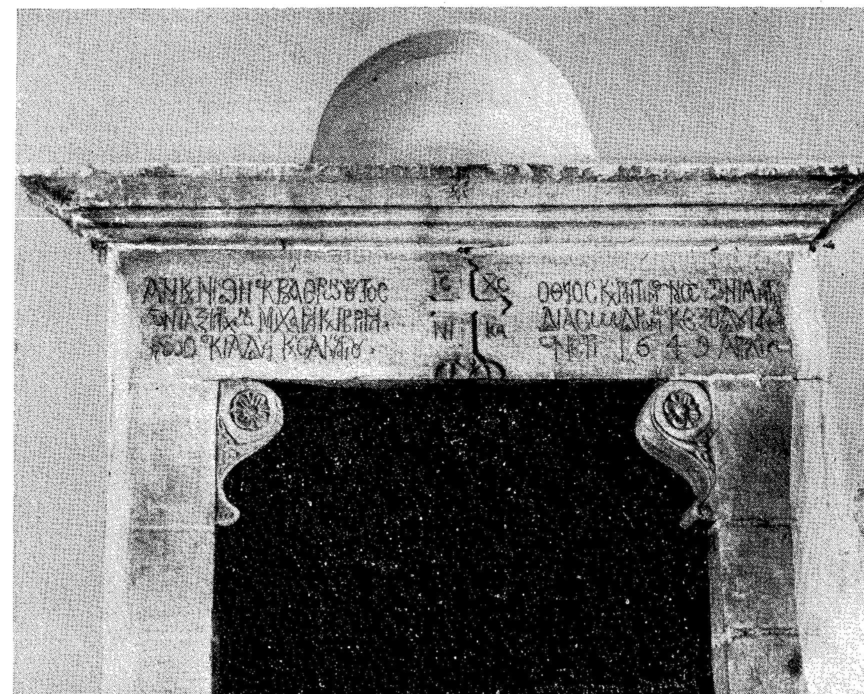
Ἡ Πάρος ἔχει, ὡς γνωστόν, ἀφθονίαν λευκοῦ μαρμάρου καταλλήλου πρὸς λάξευσιν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ φύσις παίζει ἀναμφισβητήτως σπουδαῖον μέρος

Εἰκ. 98. Τὸ θύρωμα τοῦ ναοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου τοῦ κάστρου Παροικιᾶς.

εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης—ὅπως καὶ εἰς τὴν διάπλασιν τῶν ψυχῶν—εἶναι πολὺ εὐνόητον, ὅτι, ἤδη ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ἐδημιουργήθησαν εἰς τὴν νῆσον αὐτὴν ἔξοχοι τεχνῖται τοῦ μαρμάρου καὶ ἀνεπτύχθη μία καλλιτεχνικὴ καὶ τεχνικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία διετηρήθη ἀδιάσπαστος μέχρι καὶ τῆς σήμερον ἀκόμη. Ἕνα

κρῖκον ἀκριβῶς τῆς παραδόσεως αὐτῆς διαπιστώνομεν ὑφιστάμενον καὶ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους εἰς τὰ πλούσια θυρώματα καὶ τὰ τέμπλα τῶν ναῶν, εἰς τὰ λαμπρὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τῶν ἀρχοντικῶν καὶ εἰς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέτωπα τῶν δημοσίων κρηνῶν (εἰκ. 9), ὅλα στολισμένα μὲ ἐξαίρετα σκαλιστὰ κοσμήματα καὶ πρόστυπα ἀνάγλυφα, μαρτυροῦντα ὄχι μόνον τὴν δεξιοτεχνίαν ἀλλὰ καὶ τὸ βαθὺ διακοσμητικὸν αἴσθημα τῶν ἐν-

Εἰκ. 99. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ μαρμαρίνου θυρώματος τοῦ ἐν Παροικιᾷ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

τοπίων μαρμαραρίων ποὺ τὰ ἐξετέλεσαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, παρὰ τὰς δυσμενεῖς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας διετέλει ἡ νῆσος.

Καὶ περὶ μὲν τῆς διακοσμήσεως τῶν ἀρχοντικῶν καὶ τῶν κρηνῶν ἴσως πραγματευθῶμεν ἄλλοτε διεξοδικώτερον, ἐνταῦθα δὲ θὰ περιορισθῶμεν μόνον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς γλυπτικῆς διακοσμήσεως τῶν ναῶν· διότι οἱ ναοὶ κυρίως ἀποτελοῦσι τὸ ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης.

Γλυπτὸς διάκοσμος ἐφηρμόσθη εἰς τὰ ἑξῆς μαρμάρινα στοιχεῖα τῶν ναῶν: 1) τὰ θυρώματα τῆς εἰσόδου, 2) τὰ κιονόκρανα τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων, 3) τὰ τέμπλα καὶ 4) τὰς καλυπτηρίους πλάκας τῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ τάφων. Ἕκαστον τῶν στοιχείων τούτων θὰ ἐξετάσωμεν χωριστά.

1) ***Θυρώματα.*** Ἓν ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον τοῦ ναοῦ εἰς τὸ ὁποῖον ἐδόθη ὅλως ἰδιαιτέρα προσοχὴ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἦτο ἡ θύρα τῆς εἰσόδου. Αὕτη περιεβάλλετο συνήθως ὑπὸ μαρμαρίνου πλαισίου ἀποτελουμένου ἐκ δύο ὀρθίων, ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος, παραστάδων καὶ ἑνὸς ὁριζοντίου ὑπερθύρου στεφομένου ὑπὸ ἐλαφροῦ γεισώματος. Μεταξὺ παραστάδων καὶ ὑπερθύρου μεσολαβοῦσι πάντοτε ἀνὰ εἷς ἑκατέρωθεν κιλλίβας (φουρούσι) κοσμούμενος διὰ μεγάλου ῥόδακος (εἰκ. 98, 99, 102, 104, 105).

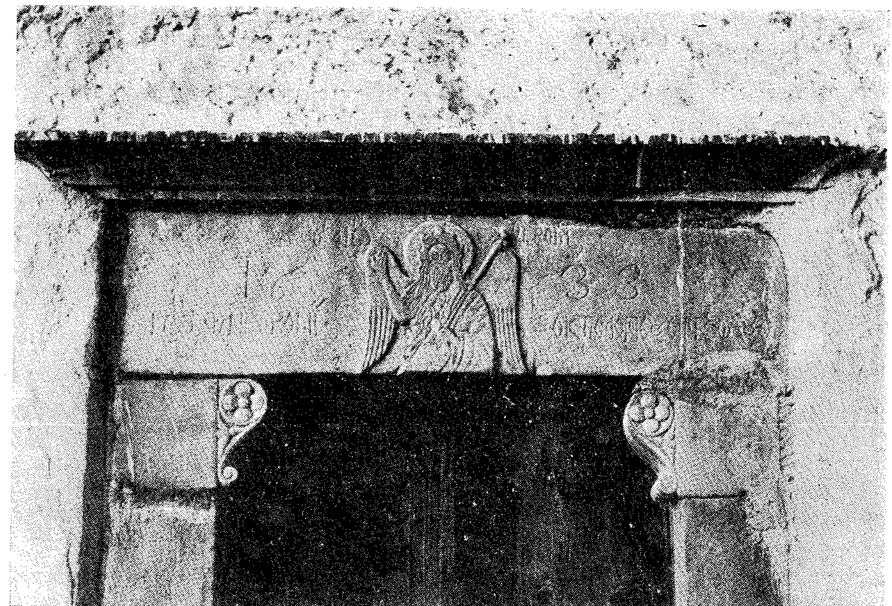
Εἰκ. 100. Προτομὴ τῆς δεομένης Παναγίας ἄνωθεν τοῦ θυρώματος τοῦ ἐν Παροικιᾷ ναοῦ Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς.

Ἡ ἁπλουστέρα μορφὴ θυρώματος παρουσιάζει τὰς μὲν παραστάδας ἀκοσμήτους, τὸ δὲ ἐπιστύλιον φέρον ἐν τῷ μέσῳ ἀνάγλυφον τὸν ἀποτρέποντα τοὺς κακοὺς δαίμονας σταυρόν, ἄλλοτε ἐλεύθερον (εἰκ. 28, 84 καὶ 99) καὶ ἄλλοτε ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ἐξέργου στεφάνου μετ᾽ ἀναγλύπτων φύλλων. Εἰς τὰς τέσ-

Εἰκ. 101. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνος 100.

σαρας ὀρθὰς γωνίας τοῦ σταυροῦ σκαλίζεται συνήθως ἡ συντετμημένη ἐπι-

Εἰκ. 102. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ θυρώματος τοῦ παρὰ τὴν Καταπολιανὴν ἐξωκκλησίου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, μὲ τὴν ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον παράστασιν τοῦ Προδρόμου ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 103. Τμῆμα τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου τοῦ ἐν Παροικιᾷ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων φέρον ἀναγλύφους τὰς εἰκόνας τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ.

γραφὴ $\frac{\overline{IC} \mid \overline{XC}}{NI \mid KA}$, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ χαράσσεται, εἰς δύο ἡμίση, εἴτε ἡ ἀναφέρουσα τὸν κτήτορα καὶ τὸ ἔτος τῆς ἱδρύσεως ἢ ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ ἐπιγραφή, εἴτε καὶ μόνον τὸ ἔτος καὶ ἡμερομηνία.

Τέλος τὸ στέφον τὸ ὑπέρθυρον γεῖσον ἀποτελεῖται συνήθως ἀπὸ ἓν ἐλαφρῶς κοῖλον κυμάτιον βαῖνον ἐπὶ μιᾶς ἢ δύο ὁριζοντίων ταινιῶν (εἰκ. 98 καὶ 99). Ἐξαιρετικῶς εἰς τὸν ναὸν Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς Παροικιᾶς τὰ κυμάτια τοῦ γείσου εἶναι ἁδρότερα (κοιλόκυρτον ἐπὶ σπείρας (εἰκ. 100), φέρουσι δὲ προσθέτως ὑπεράνω των καὶ δεύτερον πλατύ, κυματιοφόρον διάζωμα, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος, ἐντὸς κύκλου, προτομὴ τῆς Παναγίας, ὑψούσης τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα δεήσεως (εἰκ. 101). Αἱ λεπτομέρειαι τῶν πτυχῶν τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου της ἐδηλώθησαν διὰ χαρακτῶν γραμμῶν (εἰκ. 101) καὶ μὲ ἐλαχίστην πλαστικότητα.

Εἰκ. 104. Ὁ ἀρχάγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἰς Καλογεριά.

Εἰς ἄλλα παραδείγματα ἀντὶ σταυροῦ ἐτέθη εἰς τὸ μέσον τοῦ ἐπιστυλίου ἀνάγλυφος ἡ προτομὴ ἢ καὶ τὸ ὅλον σῶμα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς τῆς Καταπολιανῆς εὑρισκόμενον ἐξωκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου βλέπομεν εἰκονισμένον μέχρι περίπου τῶν γονάτων του τὸν Πρόδρομον, πτερωτόν (ὡς συνηθίζετο μετὰ τὴν Ἅλωσιν), ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐστραμμένον, ὑψοῦντα τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα διδαχῆς, κρατοῦντα δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς μακρὰν ῥάβδον (εἰκ. 102). Αἱ τρίχες τῆς ἀτημελήτου κόμης καὶ τοῦ γενείου αὐτοῦ ὡς καὶ αἱ τοῦ τριχίνου ἐσωτερικοῦ του σάκκου ἐδηλώθησαν κατὰ φύσιν διὰ λεπτῶν χαρακτῶν γραμμῶν, ἐν ᾧ τὸ κάτω μέρος τῶν πτερύγων του εἶναι ἐσχηματοποιημένον (εἰκ. 102). Ὡσαύτως εἰς τὸ ὑπέρθυρον τοῦ ἐν Παροικιᾷ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων παρεστάθησαν ὁλόσωμοι οἱ δύο ἰατροὶ ἅγιοι, Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, οὐχὶ πλέον εἰς ἐπίπεδον (πρόστυπον) ἀνάγλυφον ἀλλ' εἰς περισσότερον ἔξεργον (εἰκ. 103) τὸ δὲ γεῖσον εἶναι καὶ ἐδῶ ἁδρότερον. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ κατανέμεται εἰς δύο ἡμίση ἑκατέρωθεν τοῦ ἀναγλύφου, τοῦθ' ὅπερ, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, συμβαίνει πάντοτε καὶ ὅταν δηλαδὴ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἐπιστυλίου εἰκονίζεται σταυρός.

Εἰκόνες ὅμως ἁγίων δὲν τοποθετοῦνται πάντοτε μόνον εἰς τὸ ἐπιστύλιον ἢ ὑπὲρ αὐτό. Γλύφονται καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν παραστάδων, εἰς τὸν λίθον ἀκριβῶς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος, χάριν εὐσταθείας τοῦ κιλλίβαντος, κατασκευάζεται ἐξ ἑνὸς μετ' αὐτοῦ τεμαχίου (εἰκ. 104). Εὐστοχώτατα μάλιστα εἰκονίζεται συνήθως εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος (εἰκ. 104) καὶ τὴν Παρθένον ἐπὶ τῆς δεξιᾶς (εἰκ. 105), εἰκονιζομένους ἀμφοτέρους μὲ τὴν πατροπαράδοτον κίνησιν, ἤτοι τὸν ἀρχάγγελον βαίνοντα ὁρμητικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τείνοντα τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν δεξιᾷ εἰκονιζομένην καὶ ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν κλίνουσαν Παναγίαν. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς εἰκόνας ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ προοπτικῶς καὶ τὸ βάθος, τὴν τρίτην δηλαδὴ διάστασιν, σχεδιάσας πρὸς τοῦτο μίαν μὲν ὁριζοντίαν γραμμὴν ὑψηλότερον τῶν ποδῶν τῶν θείων προσώπων, ὄπισθεν δ' αὐτῶν, ὀρθογώνια, αὐστηρῶς μὲν ἐσχηματοποιημένα [1] ἀλλὰ προοπτικῶς ἀποδιδόμενα οἰκήματα, εἰς δὲ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας καὶ δένδρον ἐσχηματοποιημένον, προσέτι δὲ καὶ τὴν χεῖρα τοῦ Θεοῦ ἐξερχομένην ἀπὸ τόξον κύκλου κλεῖον

Εἰκ. 105. Ἡ Παρθένος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐκ τοῦ θυρώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἰς Καλογεριά.

[1] Ὅμοια ἐσχηματοποιημένα οἰκοδομήματα βλέπομεν καὶ ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 10 βυζαντινοῦ ὠμοφορίου τῆς Μ. Πάτμου (Clara Rhodos VI-VII, 1933, εἰκ. 68 καὶ ἰδίᾳ 72) πβλ. καὶ O. Tafrall, Le trésor byz. du monastère de Poutna ἀρ. 107).

τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τῆς εἰκόνος καὶ ρίπτουσαν, ὡς συνήθως βλέπομεν εἰς εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, δέσμην ἀκτίνων πρὸς τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας. Κατὰ τὰ λοιπὰ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων καὶ αἱ ἄλλαι λεπτομέρειαι τῶν εἰκόνων ἀπεδόθησαν διὰ χαρακτῶν γραμμῶν.

Ἀναγλύφους εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ συνήντησα ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἰς Καλογεριά (εἰκ. 104, 105) (¹/₄ τῆς ὥρας

Εἰκ. 106. Διακόσμησις θυρωμάτων. Ἀριστερᾷ Μ. Ἁγ. Ἀνδρέου, ἐν τῷ μέσῳ καὶ δεξιᾷ Ἁγ. Κωνσταντίνου Παροικιᾶς.

Ν. τῆς Παροικιᾶς), ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν θύραν εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαγγουβάρδας, ἔνθα ὅμως δυστυχῶς ἀκαλαίσθητοι χεῖρες ἔβαψαν αὐτὰς διὰ χρωματιστοῦ ἐλαιοχρώματος!

Εἰς πλουσιωτέρους ναοὺς ἡ διακόσμησις τοῦ θυρώματος εἶναι ἀφθονωτέρα, καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τῆς τε παραστάδος καὶ τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 106). Αἱ παραστάδες τώρα ἐφοδιάζονται δι' ἰωνικῶν βάσεων, ὁ δὲ κορμός των περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου, ἡ πρὸς τὸ ἄνοιγμα πλευρὰ τοῦ ὁποίου διαμορφοῦται ὡς σπεῖρα κοσμουμένη δι' ἑλικοειδοῦς ταινίας (γούμενα) (εἰκ. 106), στολίζεται δὲ μὲ ρυθμικῶς συμπλεκομένους φυλλοφόρους, κυματιστοὺς βλαστούς, ἐκφυομένους ἀπὸ ἀγγείου λαξευομένου εὐθὺς ὑπὲρ τὴν βάσιν (εἰκ. 106) καὶ ἀνερχομένους καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ. Ἀντὶ ἐπικράνου τίθεται ἐνίοτε, παραπλεύρως τῶν ἀπαραιτήτων κιλλιβάντων καὶ ἐντὸς ἰδιαιτέρου πλαισίου, σύνθεσις ἀποτελουμένη ἐκ δύο

ἑκατέρωθεν κυπαρίσσων καὶ ἑνὸς ἐν τῷ μέσῳ ὀκταφύλλου ρόδακος[1] ἄνωθεν καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται πετῶντα δύο πτηνά, ἐν ᾧ εἰς τὴν κάτωθεν ἀκόσμητον ἐπιφάνειαν τίθεται τὸ σύμπλεγμα τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορος, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Κωνσταντίνου τοῦ Κά-

Εἰκ. 107. Τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ θυρώματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδοσίας εἰς Λεῦκες.

στρου Παροικιᾶς, ἔνθα τὸ κάτωθεν συμπίλημα, κατανεμόμενον εἰς τὰ δύο ἑκατέρωθεν ἐπίπεδα, ἔχει ὡς ἑξῆς: $\left|\frac{\Delta}{\Upsilon}\right| - \mathrm{K}\,\frac{\mathrm{T}}{\mathrm{P}}$[2].

Ὁμοίαν περίπου πρὸς τὰς παραστάδας διακόσμησιν φέρει καὶ τὸ ὑπέρθυρον μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τοῦτο οἱ κυματιστοὶ βλαστοὶ ἐκφύονται ἀπὸ ἀγγεῖον εὑρισκόμενον εἰς τὸ μέσον τοῦ ὑπερθύρου, ἁπλοῦνται δὲ συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν χωρὶς νὰ συμπλέκωνται (εἰκ. 106, μέσον).

Πανομοιότυπον διακόσμησιν παραστάδων πρὸς τὴν τοῦ θυρώματος τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου παρουσιάζει καὶ τὸ πλάγιον θύρωμα τοῦ καθολικοῦ τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου (εἰκ. 106, ἀριστερᾷ).

Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου

[1] Ὁμοία περίπου διακόσμησις τοῦ ἄνω μέρους παραστάδος εὑρίσκεται εἰς θύρωμα ναοῦ τῆς Νάξου. Βλέπε σχετικὴν εἰκόνα παρὰ C. Pappas, L'urbanisme et l'architecture populaire dans les Cyclades, Paris 1957, εἰκ. 97.

[2] Τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ συμπιλήματος δὲν πρέπει νά ἀναγνωσθῇ Μελέτιος, ὡς γράφει ὁ Γιάννης Μιχαηλίδης (Μιὰ ἐκκλησιὰ στὴν Πάρο, 1951, σ. 7) Τὸ δεξιὸν βεβαίως λέγει *Κονταρᾶτος*.

ὑπάρχει στενὴ ζώνη κοσμουμένη διὰ σειρᾶς καρδιοσχήμων ἀνθεμίων, μετὰ τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ τὸ ἐξέχον γεῖσον (εἰκ. 105).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως τῶν κοσμημάτων Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἁγ. Ἀνδρέου, αὕτη ἀκολουθεῖ τὴν καθαρῶς λαϊκὴν ἐκτέλεσιν ἤτοι τὴν μὲ τὰ κάθετα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἐπίπεδα τῶν περιγραμμάτων τῶν καθ' ἕκαστον θεμάτων.

Εἰκ. 108. Λεπτομέρεια κατακορύφου πλαισίου τοῦ ναοῦ Ἁγ. Θεοδοσίας εἰς Λεῦκες.

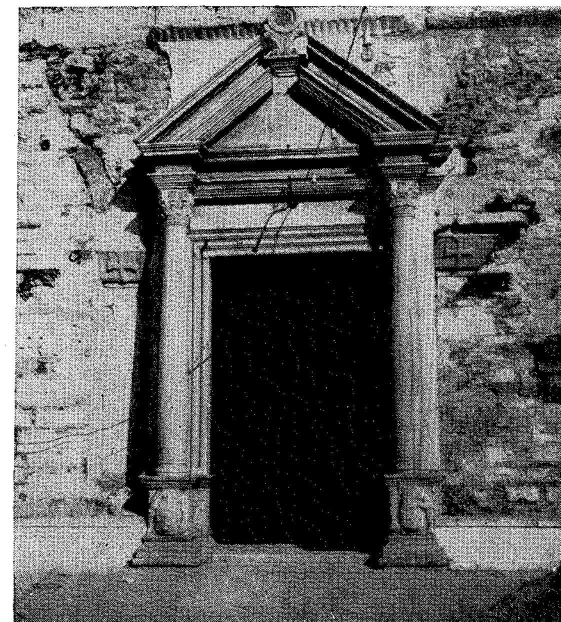
Διάφορον οὐ μόνον σύνθεσιν ἀλλὰ καὶ τεχνικὴν ἐκτελέσεως παρουσιάζει ἄλλο πλούσιον θύρωμα: τὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδοσίας εἰς Λεῦκες (εἰκ. 107). Τοῦτο δὲν ἔχει τὴν αὐστηρῶς ἀρχιτεκτονικὴν διάρθρωσιν τῶν προηγουμένων, ἀλλ' ἀποτελεῖται, κατὰ δυτικὰ προφανῶς πρότυπα [1], ἐκ συνεχοῦς κατακόσμου πλαισίου. Καὶ αἱ μὲν κατακόρυφοι πλευραὶ τοῦ πλαισίου τούτου κοσμοῦνται διὰ βλαστῶν — προφανῶς ἀμπέλου [2] — συμπλεκομένων οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζουν κύκλους, ἕκαστος τῶν ὁποίων περικλείει μέγα πολύφυλλον ἄνθος (εἰκ. 108), ἡ δὲ ἄνω ὁριζοντία πλευρὰ διὰ δύο κλάδων φυλλοφόρων κυματιστῶν βλαστῶν, ἐκφυομένων ἀπὸ ἀγγείου εἰκονιζομένου ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἀπλουμένων ἑκατέρωθεν αὐτοῦ, περιβαλλόντων δ' ὡσαύτως ἄνθος, πληροῦν ὁλόκληρον τὸ κενόν (εἰκ. 107).

Πλὴν ὅμως τῶν φυτικῶν κοσμημάτων τὸ θύρωμα τῆς Ἁγ. Θεοδοσίας παρουσιάζει καὶ ζωικὰς παραστάσεις. Οὕτω εἰς μὲν τὰς παραστάδας τὴν σειρὰν τῶν κυκλικῶν βλαστῶν διακόπτουσι, παρεμβαλλόμεναι ἐν τῷ μέσῳ περίπου τοῦ ὕψους, ὁλόσωμοι μορφαὶ ἀγγέλων [3], εἰκονιζομένων κατὰ μέτωπον, εὐλογούντων διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς καὶ κρατούντων διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον (εἰκ. 108), ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὰ ἄκρα τοῦ ὑπερθύρου, ἐντὸς χωριστῶν τετραγώνων πλαισίων, παρεστάθη ἀνὰ εἷς δικέφαλος ἀετὸς (εἰκ. 107). Οὐ μόνον δὲ τὰ θέματα ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν κοσμημάτων διαφέρει τῆς τῶν προηγουμένων· διότι ἀντὶ τῆς μετὰ καθέτων ἐπιπέδων, ἥτις ἐφηρμόσθη εἰς ἐκεῖνα, ἠκολουθήθη ἐδῶ τεχνικὴ ἀπομιμουμένη προφανῶς σύγχρονα χρυσόπαστα ὑφάσματα, ὡς προκύπτει ὄχι μόνον

[1] Βλέπε ἀνάλογα θυρώματα τῆς Δύσεως παρὰ G. V. Rivoira, Le origini dell' architettura Lombarda, Milano 1908, εἰκ. 274 (Duomo Μοδένας, 12ου αἰ.) καὶ 289 (Βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀμβροσίου τοῦ Μιλάνου, 11ου αἰ.).

[2] Ὡς μαρτυροῦσιν αἱ ὄστλιγγες καὶ οἱ βότρεις, οἱ κρεμάμενοι ἀπὸ τὰς παρυφὰς τῶν κύκλων (εἰκ. 108).

[3] Πιθανώτατα τοῦ συνήθους φύλακος τῆς πύλης ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Εἰκ. 109. Τὸ πρὸ τῆς νεωτέρας προσόψεως τῆς Καταπολιανῆς κατασκευασθὲν τὸ 1678 μνημειῶδες θύρωμα (ὕψ. 4.80 μ.).

ἐκ τῆς φουσκωτῆς ἐκτελέσεως τῶν μορφῶν καὶ τῶν κοσμημάτων ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς προφανοῦς ἀποφυγῆς κενῶν, ἤτοι ἀκοσμήτων ἐπιφανειῶν, τὴν ὁποίαν ἐπεδίωξεν ἐνταῦθα ὁ τεχνίτης.

Δεῖγμα μνημειώδους ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως θυρώματος, ρυθμοῦ νεο-μπαρόκ, δεικνῦον τὴν καὶ περὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐμπειρίαν τῶν ἐντοπίων μαρμαραρίων, παρέχει εἰς ἡμᾶς τὸ πρὸ τῆς κεντρικῆς θύρας τῆς μεταγενεστέρας προσόψεως τῆς Καταπολιανῆς κατασκευασθὲν μαρμάρινον ἀρχιτεκτόνημα (εἰκ. 109). Τοῦτο, κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀετώματος αὐτοῦ χαραγμένην ἐπιγραφήν, ἐξετελέσθη τὸ 1678, δαπάναις τοῦ *Δημητρίου Χαμάρτου* [1], ὑπὸ τοῦ δι' ἄλλης εὐθὺς ἄνωθεν τῆς πρώτης χαραγμένης

[1] Περὶ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Χαμάρτων βλ. Ν. Α. Βέη, Οἱ Χαμάρετοι, Ἀθῆναι 1903. Μνεῖαι τῆς οἰκογενείας καὶ εἰς τὰς ὑπ' ἀρ. 4 καὶ 23 ἐπιγραφάς.

ἐπιγραφῆς κατονομαζομένου «*μάστορη Μιχέλη Γασπαροπούλου.*»

Ὡς βλέπει τις ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης εἰκόνος τὸ περιβάλλον τὸ ὀρθογώνιον ἄνοιγμα τῆς θύρας ἀρχιτεκτόνημα τοῦτο ἔχει, συμφώνως πρὸς παλαιὰ πρότυπα τῆς Ἀναγεννήσεως. τὸ σχέδιον ναΐσκου, ἀποτελουμένου ἀπὸ δύο ἐν προχωρήσει ἀρραβδώτους κίονας, βαίνοντας ἐπὶ ὑψηλῶν βάθρων διακοσμημένων διὰ χονδροειδῶν ἀναγλύφων [1], στεφομένους ὑπὸ κορινθιακῶν κιονοκράνων καὶ βαστάζοντας τεθλασμένον θριγκόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου

Εἰκ. 110. Ἀνάγλυφον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκος τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τῆς Ναούσης.

βαίνει τριγωνικὸν ἀέτωμα μὲ διπλοῦν κεκλιμένον γεῖσον διακοπτόμενον κατὰ τὴν κορυφὴν ἵνα περιλάβῃ τὸ στέφον τὴν ὅλην σύνθεσιν ἀκρωτήριον [2].

Περατοῦντες τὸν περὶ γλυπτικῆς διακοσμήσεως τῶν προσόψεων λόγον θ᾽ ἀναφέρωμεν μίαν ἐξαιρετικὴν περίπτωσιν ἀναγλύφου διακοσμοῦντος οὐχὶ

[1] Αἱ ἐφ᾽ ἑκάστου βάθρου τῶν κιόνων χονδροκομμέναι καὶ ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ εἰκονιζόμεναι γονατισταί, ἀτλαντοειδεῖς μορφαί, θεωροῦνται παλαιόθεν ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς εἰκονίζουσαι τὸν φθονερόν πρωτομάστορα καὶ τὸ ἀδικοσκοτωμένο μαστορόπουλο τῆς γνωστῆς παλαιᾶς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει διὰ τὴν Καταπολιανὴν ἤδη τὸ 1687 ὁ Bern. Randolph, Arcipelago σ. 22. Βλ. σχετικῶς καὶ Jewell-Hasluck, The Church of Our Lady of the hundred Gates in Paros σ. 6 καὶ Ἀθ. Ταρσούλη, Τὰ ἄσπρα νησιά, Ἀθήνα ἄν. χρ. σ. 67.

[2] Τὸ θύρωμα αὐτὸ ἀπεμακρύνθη τὸ 1961, ὅτε ἐγένετο ἡ ἀποκατάστασις τῆς παλαιᾶς προσόψεως τῆς Καταπολιανῆς. Θὰ στηθῇ ὅμως ἐκ νέου εἰς ἄλλην θέσιν.

πλέον τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου ἀλλὰ τὸ τύμπανον τυφλοῦ τόξου εὑρισκομένου εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ τοίχου τοῦ μεταγενεστέρου (1785) νάρθηκος τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Ναούσης. Τὸ ἔξεργον τοῦτο καὶ καλῆς τέχνης πλὴν ἐλαφρῶς βεβλαμμένον γλυπτὸν εἰκονίζει (εἰκ. 110) κατὰ ἐντελῶς δυτικὴν τεχνοτροπίαν καὶ τεχνικὴν ἐκτελέσεως, τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, μὲ τὸν Ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἀριστερᾷ γονατιστόν, προσβλέποντα καὶ ὑψοῦντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὴν ἀπέναντί του, γονατιστὴν ὁμοίως καὶ μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους, εἰκονιζομένην Παναγίαν. Ἡ τοιαύτη στάσις τῶν δύο κυρίων προσώπων τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, οὐδέποτε ἀπαντωμένη εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν, εἶναι τουναντίον συνήθης εἰς τὴν δυτικήν [1].

Τοιούτου ἁγνῶς φραγκικοῦ χαρακτῆρος γλυπτὸν εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν Νάουσαν, διότι τὸ Καστέλλιον τῆς Ἀγούσης (Ausa, Agusa) εἶναι τὸ μόνον μέρος τῆς Πάρου, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν ἀποκλειστικῶς καθολικὸς ναός, ὁ μονοκάμαρος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ὁ μόνος ἀναφερόμενος ὑπὸ τῶν ἐκθέσεων τῶν Ἀποστολικῶν Ἐπισκεπτῶν τοῦ 17ου αἰῶνος [1]. Ὁ ναὸς ὅμως οὗτος τὸ 1744 εἶχε πλέον ἐρειπωθῆ [2] καὶ ἀχρηστευθῆ, φαίνεται δ᾽ ὅτι ἐξ αὐτοῦ παρελήφθη τὸ ἐξεταζόμενον γλυπτόν, ἐντειχισθὲν τὸ 1785 εἰς τὸν μεταγενέστεραν νάρθηκα τοῦ ὀρθοδόξου ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν γλυπτικὴν διακόσμησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἥτις εἶναι ἄλλοτε μαρμαρίνη καὶ ἄλλοτε ξυλίνη.

Ἡ μαρμαρίνη διακόσμησις ἐφηρμόσθη:

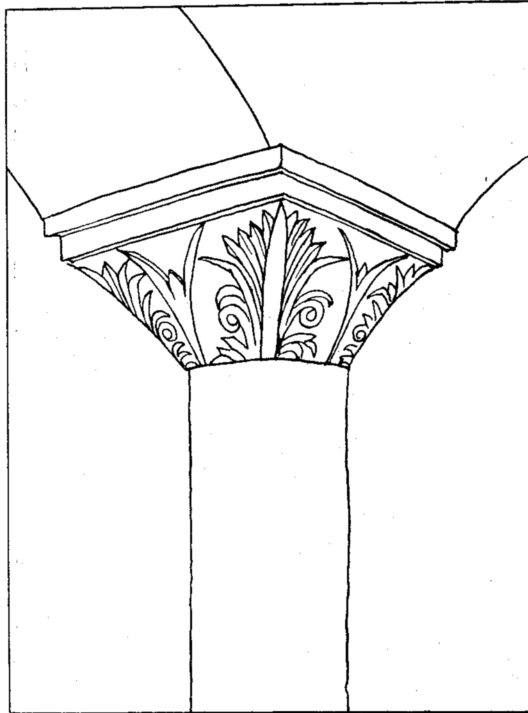
α) Εἰς ***τὰ κιονόκρανα*** τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων. Μαρμάρινοι κυλινδρικοὶ κίονες, περιέργως, δὲν συνηθίζοντο πολὺ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους εἰς τὴν πολυμάρμαρον Πάρον. Τοὺς συναντῶμεν πράγματι μόνον εἴς τινας δικλίτους ναούς (εἰκ. 42, 44, 45, 46, 47, 53), εἰς τοὺς δύο τετρακιονίους ναοὺς τῆς Παροικιᾶς (Ταξιάρχας, εἰκ. 79 καὶ Εἰσόδια τῆς

[1] Ἀναλόγου δυτικῆς ἀντιλήψεως εἶναι καὶ φορητὴ εἰκὼν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ ἀποκειμένη εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τῆς Ναούσης. Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην ἑκατέρωθεν τοῦ κατὰ τὸν ἄξονα τοποθετημένου ἐπὶ λίκνου θείου βρέφους εἰκονίζονται γονατιστοὶ ἑκατέρωθεν καὶ τὸ βρέφος ἀμφότεροι προσβλέποντες, ὁ Ἰωσήφ (ἀριστερᾷ) καὶ ἡ Παρθένος (δεξιᾷ). Γονατιστὰ ἐπίσης εἰκονίζονται καὶ ἄλλα πρόσωπα τῆς εἰκόνος (εἷς τῶν ποιμένων καὶ τρεῖς ἄνδρες).

[1] Ἔκθεσις Bernardo τοῦ 1652 (Hofmann, Vescovadi Cattolici κλπ. IV σ. 95). Ἔκθεσις Giustiniani τοῦ 1700 (Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 144).

[2] Ἔκθεσις Castelli τοῦ 1744 (Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 162). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκθέσεων μανθάνομεν καὶ πόσον ἐλάχιστοι σχετικῶς πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους ἦσαν οἱ καθολικοὶ τῆς Ναούσης. Πράγματι τὸ μὲν 1700 ἦσαν 10 καθολικοὶ πρὸς 500 ὀρθοδόξους, τὸ δὲ 1710, 11 καθολικοὶ πρὸς 400 ὀρθοδόξομς. Βλ. σχετικῶς καὶ Π. Γρηγορίου, Σχέσεις Καθολικῶν καὶ Ὀρθοδόξων, Ἀθῆναι 1958, σ. 15, 16, 19.

Θεοτόκου, εἰκ. 80) καὶ εἰς τὴν 'Αγ. Μαρίναν τῶν Μαρμάρων (εἰκ. 81). Εἰς τὰ τετράστυλα καθολικὰ τῶν μονῶν ἀντὶ κιόνων ἐχρησιμοποιήθησαν κτιστοὶ πεσσοί, φέροντες ὡς στέψιν ἄλλοτε τετραγώνου τομῆς ἐξέχουσαν πλάκα καὶ ἄλλοτε λοξότμητον ταινίαν. Εἴς τινας περιπτώσεις οἱ κυλινδρικοὶ κορμοὶ ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων, ὡς συνέβη π.χ. εἰς τὴν 'Αγ.

Εἰκ. 111. Κιονόκρανον μετ' ἀναγλύφου διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ Τσηπίδου.

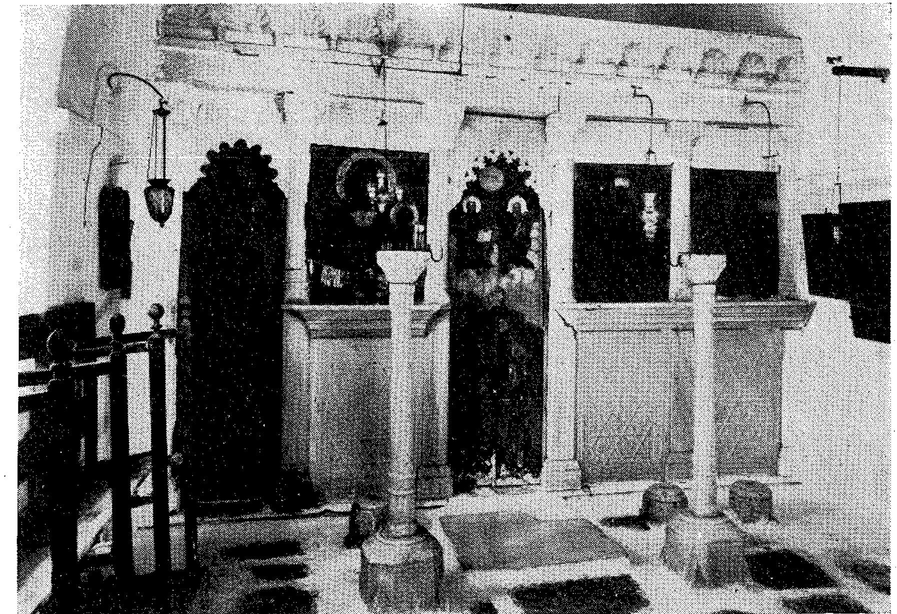
Μαρίναν τῶν Μαρμάρων, ὅπου οἱ κίονες ἔχουν διάμετρον (0.56 μ.) δυσαναλόγως μεγάλην ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὕψος των[1].

Ἡ ἁπλουστέρα μορφὴ κίονος ἀποτελεῖται ἐξ ἀρραβδώτου κορμοῦ μετὰ ἢ ἄνευ βάσεως, στεφομένου ὑπὸ χαμηλοῦ, ἀνεστραμμένου κολουροπυραμιδοειδοῦς κιονοκράνου παραμένοντος ἀκοσμήτου (εἰκ. 79, 80). Ὁσάκις ὑπάρχει βάσις αὕτη εἶναι ἢ ἁπλῆ τετράγωνος πλίνθος ἢ λαμβάνει καὶ αὐτὴ τὸ σχῆμα ἐπιμήκους κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 42). Εἰς ἐξαιρετικὰς μόνον περιπτώσεις (Εὐαγγελισμὸς Τσηπίδου, 'Αγ. Μαρίνα Μαρμάρων) τὸ κιονόκρανον λαμβάνει «καλαθοειδῆ» ἢ «τεκτονικὴν» μορφήν, ὁπότε ἡ ἐπιφάνειά του κοσμεῖται δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων φύλλων ἐκφυλισμένης ἀκάνθης (εἰκ. 111).

[1] Εἰς τὴν Πέρα-Παναγιὰν τῶν Μαρμάρων ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς στηρίγματα καὶ πάλιν παλαιότερα μέλη: διαχωριστικὸς κιονίσκος παραθύρου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἀρχαῖος ὀκτάγωνος κορμὸς (εἰκ. 47).

β) Εἰς ***τὰ τέμπλα.*** Ἡ μαρμαρογλυπτικὴ ἐπίδοσις τῶν Παρίων μαρμαραρίων καταφαίνεται κυρίως εἰς τὰ μαρμάρινα τέμπλα, διὰ τὰ ὁποῖα πλὴν τῆς διακοσμητικῆς ἀπῃτεῖτο καὶ συνθετικὴ ἱκανότης.

Τοιαῦτα μαρμάρινα τέμπλα, κατασκευαζόμενα συνήθως δαπάναις πλου-

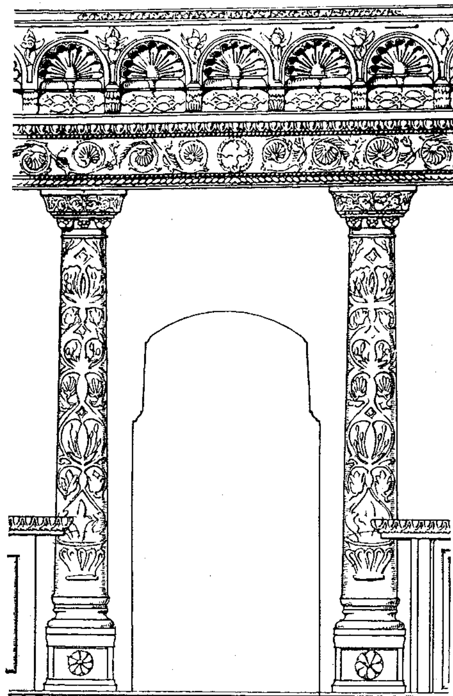
Εἰκ. 112. Τὸ μαρμάρινον εἰκονοστάσιον Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς Παροικιᾶς.

σίων ἰδιωτῶν, κοσμοῦσι κυρίως ναοὺς τῆς Παροικιᾶς, ἄλλοτε μικροὺς μονοκλίτους ('Αγ. Μαρίνα, εἰκ. 36, Παναγία Σεπτεμβριανή, εἰκ. 112) ἢ βασιλικὰς καὶ σταυρικοὺς μετὰ τρούλλου (Ἅγ. Ἀνάργυροι Παροικιᾶς καὶ Μαρμάρων) καὶ ἄλλοτε μεγάλους, ὡς ἡ Καταπολιανή, τῆς ὁποίας τὸ μὲν τέμπλον τοῦ προσηρτημένου 'Αγ. Νικολάου (εἰκ. 115) κατεσκευάσθη ὁλόκληρον τὸ 1611, τὸ δὲ παλαιοχριστιανικὸν εἰκονοστάσιον τοῦ κυρίως ναοῦ μετεσκευάσθη καὶ συνεπληρώθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας (εἰκ. 113).

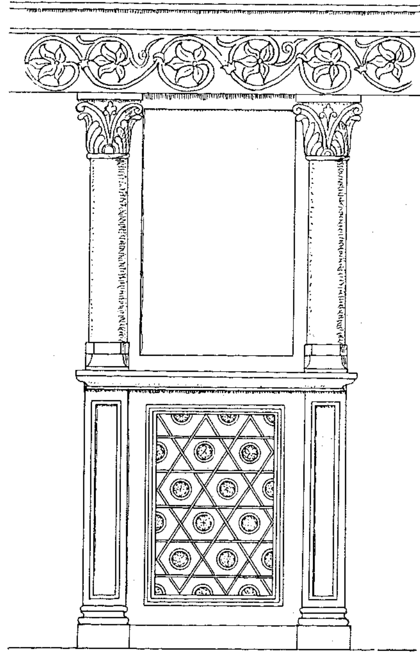
Ἡ σύνθεσις τῶν τέμπλων τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν ἀκολουθεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Ἔχει δηλαδὴ καὶ αὐτὴ τὴν μορφὴν κιονοστοιχίας ἀποτελουμένης συνήθως ἀπὸ ἓξ κιονίσκους βαίνοντας ἐπὶ ἰσαρίθμων πεσσίσκων καὶ στηριζούσης συνεχῆ ὁριζόντιον θριγκὸν (εἰκ. 112,

113, 115). Ἐκ τῶν πέντε μετακιονίων διαστημάτων τῆς κιονοστοιχίας τὸ μὲν μέσον καὶ τὸ ἄκρον βόρειον ἀφίενται ἐλεύθερα, ἵνα χρησιμεύσουν τὸ μὲν ὡς Ὡραία Πύλη, τὸ δὲ ὡς πύλη τῆς προσκομιδῆς, (εἰκ. 112, 115), τὰ δὲ ὑπόλοιπα μετακιόνια φράσσονται κάτω μὲν διὰ μαρμαρίνων θωρακίων, ἄνω δὲ διὰ τῶν φορητῶν λατρευτικῶν εἰκόνων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν θριγκόν, οὗτος ἄλλοτε μὲν ἀποτελεῖται, ὡς εἰς τὰ

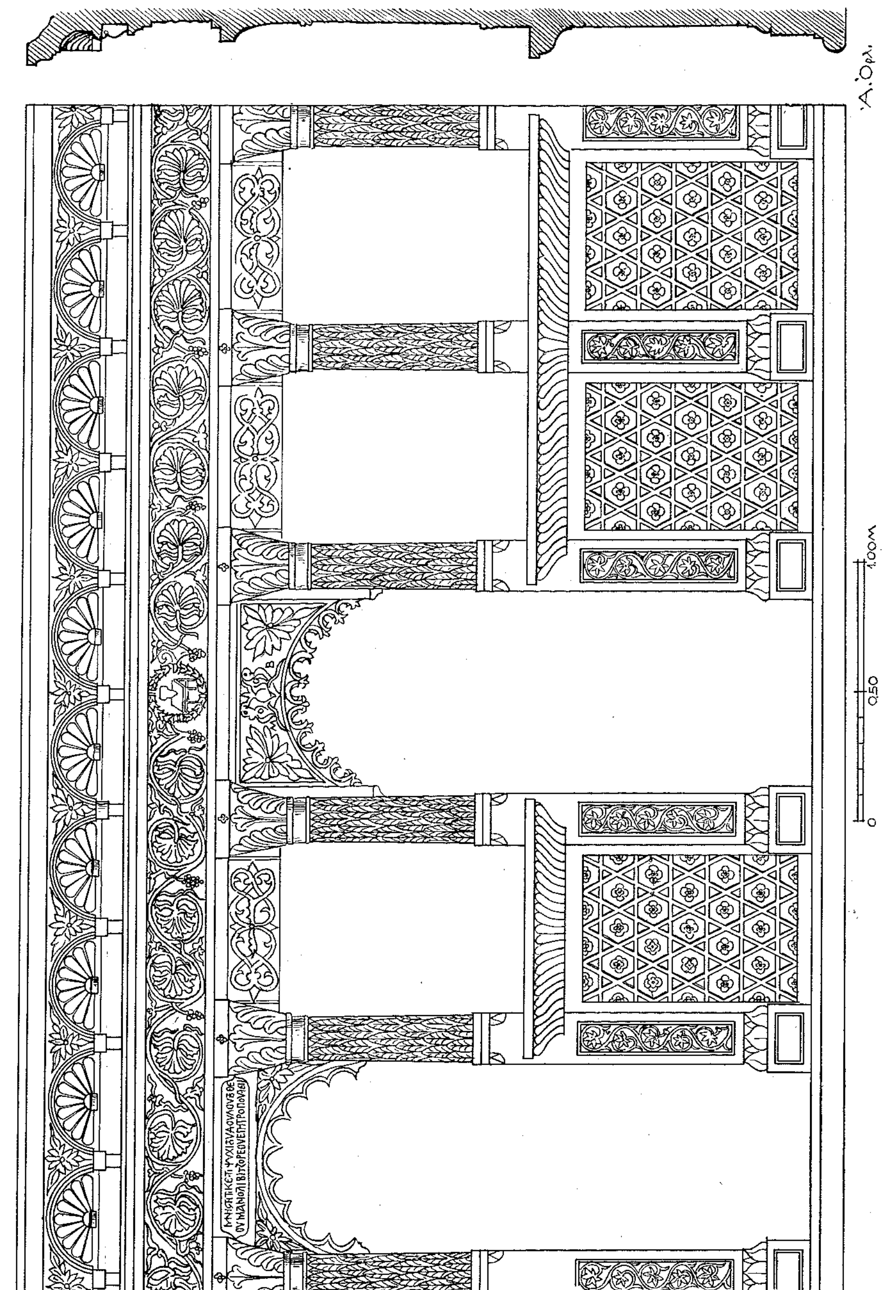
Εἰκ. 113. Τμῆμα τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου τῆς Καταπολιανῆς.

Εἰκ. 114. Τμῆμα τέμπλου δεικνῦον τὸ κόσμημα τοῦ θωρακίου καὶ τοῦ ἐπιστυλίου.

βυζαντινὰ τέμπλα, μόνον ἐκ τοῦ ἐπιστυλίου καὶ ἑνὸς στέφοντος, συνήθως κοίλου, κυματίου (cavetto) (Ἁγ. Μαρίνα, εἰκ. 114) ἄλλοτε ὅμως καὶ ἐκ προσθέτου ζωφόρου ἢ στέψεως ἀποτελουμένης ἐκ σειρᾶς ἀναγλύπτων κογχαρίων (ἀχιβάδες) κατὰ μίμησιν ξυλίνων προτύπων τῆς Τουρκοκρατίας (Σεπτεμβριανή, εἰκ. 112, Καταπολιανή, εἰκ. 114, Ἅγ. Νικόλαος, εἰκ. 115).

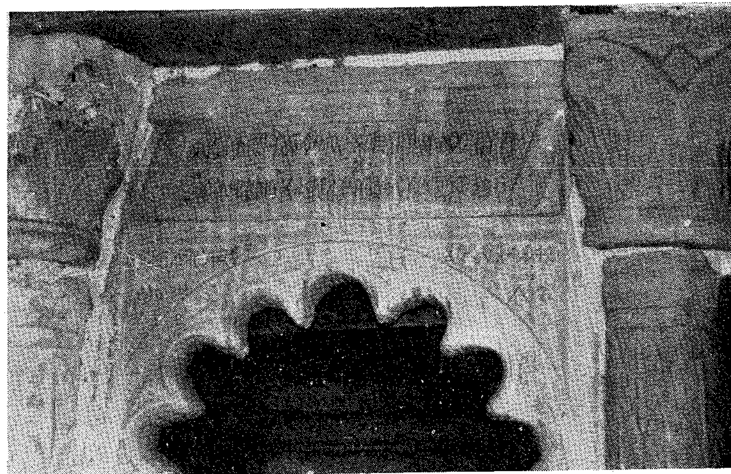
Πλὴν τῆς προσθήκης τῆς ἐκ κογχυλίων ζωφόρου ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς διαρθρώσεως τῶν βυζαντινῶν προτύπων παρουσιάζουν τὰ ἐξεταζόμενα τέμπλα καὶ κατὰ τὰ ἑξῆς στοιχεῖα 1) τὸ ἐξέχον κυματιοφόρον γεῖσον, τὸ ὁποῖον στέφει τὰ θωράκια (εἰκ. 113, 115) σχηματίζον πλουσίαν βάσιν διὰ τὰς λατρευτι-

Εἰκ. 115. Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ προσηρτημένου εἰς τὴν Καταπολιανὴν ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ ἔτους 1611.

κὰς εἰκόνας καὶ 2) τὰ δαντελλωτὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν πυλῶν (εἰκ. 112, 115, 116), τὰ ὁποῖα προφανῶς μιμοῦνται ἀνάλογα ξύλινα ὑπέρθυρα σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας. Τὰ ὑπέρθυρα ταῦτα συνδυάζονται συνήθως καὶ πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τὴν ἀναγράφουσαν τὸν χορηγὸν καὶ τὸ ἔτος τῆς κατασκευῆς τοῦ τέμπλου (εἰκ. 5, 112, 115, 116).

Πολὺ περισσότερον τῆς συνθέσεως ἀπομακρύνεται τῆς βυζαντινῆς ἡ διακόσμησις τῶν τέμπλων καὶ ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ ὡς

Εἰκ. 116. Τὸ δαντελλωτὸν ὑπέρθυρον τῆς πύλης τῆς προσκομιδῆς Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς Παροικιᾶς καὶ ἡ ὑπεράνω αὐτοῦ ἐπιγραφή.

πρὸς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως αὐτῶν, ἀκολουθοῦσα σύγχρονα καλλιτεχνικὰ ρεύματα.

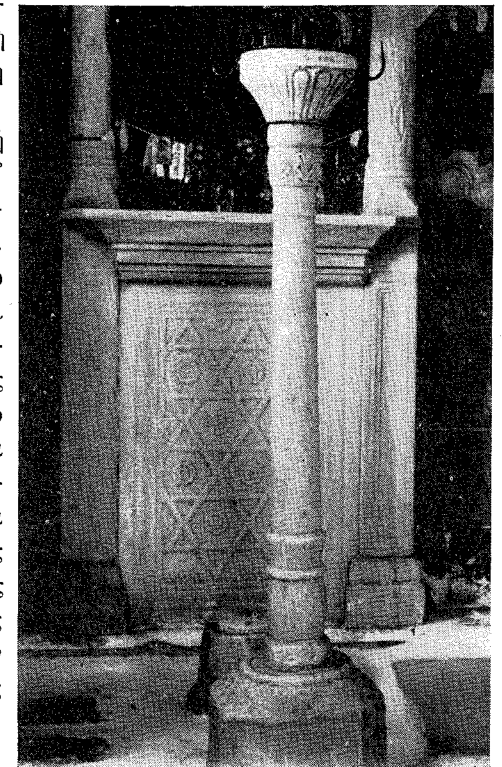
Οὕτω τὰ μὲν θωράκια κοσμοῦνται μὲ γεωμετρικὰ σχέδια, ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα συνηθίζοντο ἐπὶ Τουρκοκρατίας (εἰκ. 113, 115, 117) ἤτοι ἑξάγωνα δημιουργούμενα διὰ τῆς πλοκῆς τριγώνων, περικλείοντα δὲ ἀναγλύφους ρόδακας (εἰκ. 113), οἷα συναντῶμεν συνήθως εἰς τὰς χρωματιστὰς ὀροφάς (ταβάνια) ναῶν καὶ σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκτελεσμένα διὰ λεπτῶν ξυλίνων πήχεων. Οἱ πεσσίσκοι βαίνουσιν ἐπὶ ὀρθογωνίων βάσεων τῇ μεσολαβήσει ἀνεστραμμένου λεσβίου κυματίου, μετὰ ἢ ἄνευ ἀναγλύφων φύλλων (εἰκ. 113, 115). Ἡ προσθία των ἐπιφάνεια ἄλλοτε κοσμεῖται διὰ κυματιστοῦ βλαστοῦ (εἰκ. 115) καὶ ἄλλοτε μένει ἀκόσμητος (εἰκ. 112).

Οἱ κιονίσκοι βαίνοντες ἐπὶ ὀκταγώνων βάσεων μετ᾽ ἀποφύσεων, οἵας συναντῶμεν εἰς μουσουλμανικὰ μνημεῖα, στέφονται ἀπὸ κορινθιάζοντα μετὰ ἢ ἄνευ γωνιαίων ἑλίκων κιονόκρανα μὲ ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτα φυλλώματα, οἷα ἐφηρμόζοντο κατὰ κόρον κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς 2ας χιλιετηρίδος εἴς τε

τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν. Τέλος οἱ κορμοί των ἄλλοτε μένουσιν ἀκόσμητοι καὶ ἄλλοτε κοσμοῦνται διὰ μεγάλων, ὀρθίων φύλλων δάφνης (εἰκ. 115).

Τὸ ἐπιστύλιον ὡσαύτως κοσμεῖται μὲν διὰ κυματιστοῦ βλαστοῦ ἀλλὰ τὰ ἄνθη τὰ ὁποῖα περικλείουν αἱ κυματώσεις του ἔχουν ἐντελῶς ἀνατολικὸν σχέδιον (εἰκ. 115) ἡ δὲ ἐκτέλεσίς των δὲν εἶναι ἡ βυζαντινὴ μὲ τὰ λοξὰ ἐπίπεδα ἀλλ᾽ ἡ Δυτικὴ μὲ τὰ κάθετα.

Ἡ ξενικὴ ἐπίδρασις—ἰδίᾳ ἡ τοῦ μπαρὸκ—καταφαίνεται κατ᾽ ἐξοχὴν εἰς τὸ μεταγενέστερον τέμπλον τῆς Καταπολιανῆς [1] (εἰκ. 113, 118). Τοῦ τέμπλου τούτου ὁ μὲν σκελετός (κίονες, θωράκια καὶ ἐπιστύλιον) εἶναι ὁ ἀρχικὸς παλαιοχριστιανικός, προσθῆκαι δ᾽ εἰς αὐτὸν εἶναι: ἡ ἐκ κογχυλίων ἄνω ἀπόληξις καὶ τὰ ξύλινα γλυπτὰ πλαίσια τῶν φορητῶν λατρευτικῶν εἰκόνων, τὰ ὁποῖα, ἐπίχρυσα ἀρχικῶς ὄντα, ἐβάφησαν ἐσχάτως λευκά, ἵνα φανῶσι καὶ αὐτὰ ὡς μαρμάρινα. Καὶ τὰ ἀρχικὰ ὅμως μέλη του δὲν ἔμειναν ὡς εἶχον ἀλλ᾽ ἐδέχθησαν τὸν συνήθη εἰς τὰ ἔργα τοῦ μπαρὸκ φόρτον, φυτικῶν ἰδίᾳ, κοσμημάτων, μὴ ἐξαιρουμένων οὐδ᾽ αὐτῶν τῶν κιονοκράνων, ὡς βλέπει τις εἰς τὴν παρατιθεμένην εἰκόνα 118.

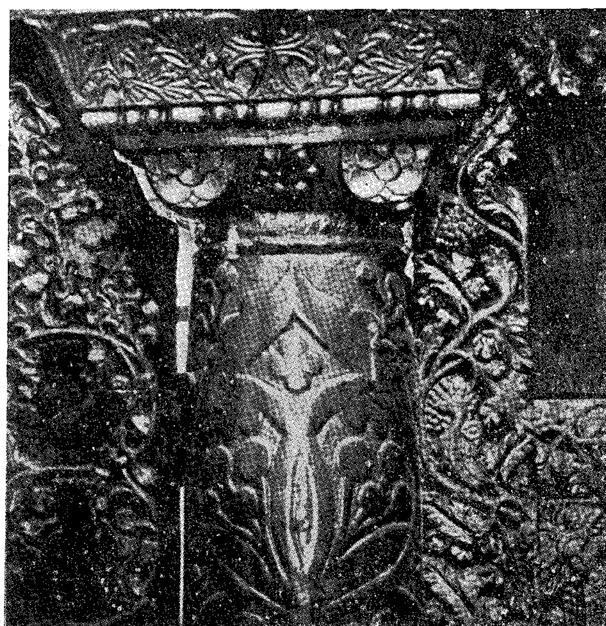
Εἰκ. 117. Θωράκιον τέμπλου καὶ μαρμάρινον μανουάλι (Ναοῦ Σεπτεμβριανῆς Παροικιᾶς).

Συναφῆ πρὸς τὰ μαρμάρινα τέμπλα εἶναι καὶ τὰ μαρμάρινα κηροπήγια (μανουάλια) (εἰκ. 117) ἀποτελούμενα ἐξ ὑψηλῆς ὀκταγώνου βάσεως, κορμοῦ μετ᾽ ἰδιαιτέρας βάσεως καὶ κιονοκράνου καὶ στέψεως ἐν σχήματι ἀνεστραμμένου κολούρου κώνου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐγχαράκτων φύλλων (εἰκ. 117). Τινὰ τῶν μανουαλίων τούτων

[1] Τὸ πλῆρες ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον ὁλοκλήρου τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Jewell - Hasluck (The Church κλπ. σ. 37 εἰκ. 30), φωτογραφία του δ᾽ ἐπιτυχὴς ὑπὸ Th. Blancard, Le Mavroyeni, Paris 1909, πίν. ἔναντι σ. 338. Ἡ ἐν εἰκ. 115 παρεχομένη πρόσοψις τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τὸ πρῶτον ἐνταῦθα δημοσιεύεται κατὰ σχέδιον τοῦ συγγραφέως.

φέρουν κατὰ τὴν βάσιν των ἐπιγραφὴν ἀναγράφουσαν τὸν ἀναθέσαντα καὶ τὸ ἔτος τῆς ἀναθέσεως, ὡς π.χ. τὸ τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας, ὅπερ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *Βουτζαρ*[ᾶς] *1634*.

Συγγενὴς πρὸς τὴν γλυπτικὴν τῶν τέμπλων εἶναι καὶ ἡ τοῦ μικροῦ κιβωρίου (εἰκ. 119), τὸ ὁποῖον, κατὰ προφανῆ μίμησιν τοῦ γειτονικοῦ με-

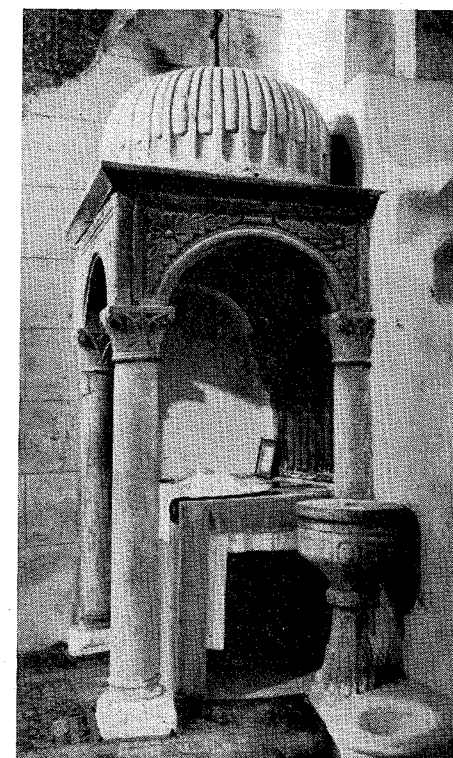

Εἰκ. 118. Τμῆμα ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου τῆς Καταπολιανῆς.

γάλου, ἐτοποθετήθη εὐθὺς πρὸ τῆς μικρᾶς κόγχης τῆς προθέσεως εἰς τὸ κυρίως βῆμα τῆς Καταπολιανῆς.

Ἐκ τῶν τεσσάρων κιονίσκων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ κιβώριον τοῦτο οἱ μὲν δύο ἐμπρόσθιοι ἵστανται ἐλεύθεροι, οἱ δὲ δύο ὀπίσθιοι ἔχουν κατὰ τὸ $^1/_3$ ἐντοιχισθῆ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ. Ἀποτελοῦνται δ' οἱ κιονίσκοι αὐτοὶ α) ἐξ ἰωνικῆς βάσεως μετὰ τετραγώνου πλίνθου φερούσης φύλλα κατὰ τὰς γωνίας β) ἐξ ἀρραβδώτου κορμοῦ μὲ ἐλαφρὰν μείωσιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ γ) ἐκ κορινθιάζοντος κιονοκράνου κοσμουμένου διὰ φύλλων ἀκάνθης καὶ ἑλίκων ἐκφυομένων ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ κιονοκράνου συναντωμένων δ' ἀνὰ δύο κάτωθεν τῶν γωνιῶν τοῦ ἄβακος (εἰκ. 119). Ἐπὶ τῶν τεσσάρων στηριγμάτων βαίνουσιν ἰσάριθμα τόξα, ἐξ ὧν τὰ τρία ὁρατὰ τονίζονται κατὰ τὴν παρυφὴν των διὰ σπειροειδοῦς ἐξογκώματος, Τὸ ὅλον τοῦτο κατασκεύασμα στέφεται ὑπὸ ὁριζοντίου γείσου ἔχοντος τὴν μορφὴν

λοξοτμήτου ταινίας, αἱ δὲ μεταξὺ τῶν τόξων καὶ τοῦ γείσου δημιουργούμεναι τριγωνικαὶ ἐπιφάνειαι κοσμοῦνται διὰ ροδάκων, τῶν ὁποίων τὰ φύλλα προεκτεινόμενα πληροῦσι τὰς δύο ὀξείας γωνίας τοῦ τριγώνου. Τέλος ὑπεράνω τοῦ γείσου ἐτοποθετήθη ὑπερυψωμένος ἡμισφαιρικὸς οὐρανίσκος, ὅστις, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ γειτονικοῦ παλαιοχριστιανικοῦ, κοσμεῖται ἐξωτερικῶς διὰ ῥαβδώσεων, αἵτινες κάτω μὲν εἶναι κοῖλαι, ἄνω δὲ κυρταί (εἰκ. 119). Ὁ οὐρανίσκος ὅμως αὐτὸς ἐπικάθηται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν τεσσάρων τόξων, ἄνευ δηλαδὴ τῆς παρεμβολῆς λοφίων, εἰς τρόπον ὥστε ἐσωτερικῶς ὁ κύκλος τῆς βάσεώς του νὰ ἐγγράφεται εἰς τὸ τετράγωνον σχηματιζομένων κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τεσσάρων ὁριζοντίων τριγώνων ἀμέσως ὁρατῶν κάτωθεν.

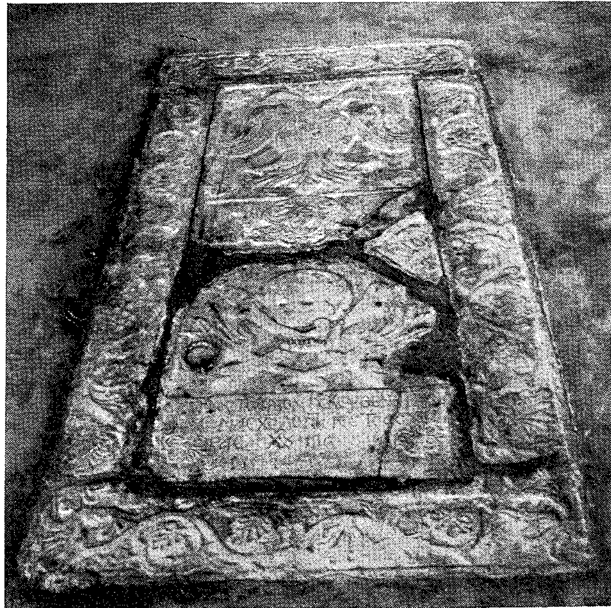
Εἰκ. 119. Τὸ πρὸ τῆς προθέσεως τῆς Καταπολιανῆς μικρὸν κιβώριον.

Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως εἶναι καὶ ἡ παραπλεύρως τοῦ κιβωρίου ἱσταμένη, ἀπιοειδοῦς μορφῆς μαρμαρίνη λεκάνη (εἰκ. 119) λαξευμένη ἐξ ἑνὸς τεμαχίου μετὰ τῆς βάσεως αὐτῆς ἐχούσης τὴν μορφὴν βαλαυστίου (balustre). Τόσον ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς κοιλίας τῆς λεκάνης, ὅσον καὶ ἡ τοῦ στηρίγματος αὐτῆς φέρουσι διακόσμησιν ἐκ χαρακτῶν ὀρθίων φύλλων, ἡ δὲ λεία ἀνωτάτη στεφάνη αὐτῆς καταλαμβάνεται ὑπὸ ἐπιγραφῆς.

δ) Εἰς τὰς ***καλυπτηρίους πλάκας*** τῶν τάφων τῶν κτητόρων ἢ καὶ ἄλλων συγγενῶν αὐτῶν, οἵτινες κατεσκευάζοντο εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν δάπεδον τῶν ναῶν.

Ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ εἴπομεν (σ. 120) οἱ τάφοι τῶν κτητόρων ἐτοποθετοῦντο πάντοτε εἰς τὸ ἐπιφανέστατον σημεῖον τοῦ δαπέδου ἤτοι κατὰ τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους αὐτοῦ ὅταν ἦτο βασιλική, ἀκριβῶς δὲ κάτωθεν τοῦ τρούλλου του ὅταν ἦτο τρουλλαῖος. Τῶν συγγενῶν προσώπων οἱ τάφοι ἐτοποθετοῦντο εἴτε κατὰ προέκτασιν τοῦ τάφου κτήτορος εἴτε εἰς τὰ πλάγια.

Οἱ τάφοι λοιπὸν αὐτοί, καλύπτονται διὰ πλακῶν, αἵτινες φέρουσι, κατὰ δυτικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν, πλουσίαν ἀνάγλυφον διακόσμησιν. Καὶ ἄλλοτε μὲν αἱ πλάκες εἶναι τετράγωνοι, ὁπότε κοσμοῦνται μόνον δι' ἑνὸς μεγάλου δικεφάλου ἀετοῦ (εἰκ. 3), τοῦ γνωστοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας συμβόλου τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους, ἄλλοτε δὲ ὀρθογώνιοι, μέσων διαστάσεων 1.00×2.00 μ. Τὴν ὅλην πλάκα περιθέει πλαίσιον πλάτους περίπου

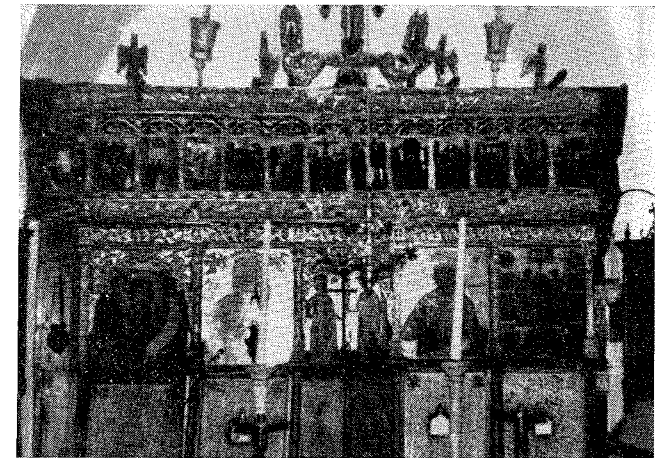

Εἰκ. 120. Καλυπτήριος πλὰξ τοῦ κτήτορος τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων Παροικιᾶς περιλαμβάνουσα δικέφαλον ἀετόν, νεκροκεφαλὴν καὶ ἐπιγραφήν.

0.20 μ. κοσμούμενον συνήθως διὰ κυματιστοῦ βλαστοῦ ἀπὸ τῶν ἑλιγμῶν τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἄνθη ἢ βότρεις (εἰκ. 4 καὶ 120). Ἡ ἐντὸς τοῦ πλαισίου αὐτοῦ ἐπιφάνεια διαιρεῖται συνήθως εἰς δύο ἢ καὶ τρία τετράγωνα περίπου διαμερίσματα, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ἄλλοτε εἰς τὸ ἄνω καὶ ἄλλοτε εἰς τὸ κάτω ἐξ αὐτῶν ἐσχηματοποιημένος δικέφαλος ἀετός, εἰς δὲ τὰ ἄλλα εἴτε α) ἀγγεῖον (γλάστρα) ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ριπιδιοειδῶς κλάδοι, εἴτε β) κυπαρίσσια ἢ γ) οἰκόσημον (εἰκ. 4) ἢ τέλος δ) κρανίον μετὰ ζεύγους χιαστῶν ὀστῶν κνήμης (εἰκ. 120) συνοδευόμενον ἄλλοτε ὑπὸ ἐμμέτρου καὶ ἄλλοτε ὑπὸ πεζῆς ἐπιγραφῆς, ἀναγραφούσης τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος καὶ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου αὐτοῦ (εἰκ. 120) ἐνίοτε δὲ καὶ ὑπὸ ἐπιγράμματος εἰς ἀρχαΐζουσαν γλῶσσαν συντεταγμένου.

Ἡ ***ξυλόγλυπτος διακόσμησις*** ἐμφανίζεται φυσικὰ εἰς ἀντικείμενα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ναῶν: τέμπλα, δεσποτικοὺς θρόνους, ἀρτοφόρια, ἐπιταφίους κλπ.

Καὶ τὰ μὲν ***τέμπλα*** ἔχουσι τὸν συνήθη ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τῆς διθύρου κιονοστοιχίας, βασταζούσης ἄλλοτε ἁπλούστερον καὶ ἄλλοτε συνθετώτερον θριγκόν, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου τίθεται εἴτε ἁπλῆ στέψις ἐκ σειρᾶς κογχαρίων (ἀχιβάδες) ὅπως εἰς τὰ μαρμάρινα τέμπλα – εἴτε καὶ ὑψηλὸν δωδεκάορτον (εἰκ. 121) στεφόμενον ἀπὸ ἰδιαιτέραν κορνίζαν, ἥτις καὶ ἀπο-

Εἰκ. 121. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου Παροικιᾶς.

τελεῖ τὴν τελικὴν ἀπόληξιν τοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Ἐπὶ τῆς τελευταίας αὐτῆς ὁριζοντίας στέψεως τοποθετοῦνται ἐν τῷ μέσῳ μὲν μέγας σταυρὸς φέρων ἐζωγραφημένον τὸν Ἐσταυρωμένον καὶ τὰ σύμβολα τῶν 4 Εὐαγγελιστῶν καὶ πατῶν ἐπὶ δύο ὁριζοντίως ἑκατέρωθεν διευθυνομένων δρακόντων ἐπὶ τῶν πρὸς τὸν σταυρὸν στρεφομένων κεφαλῶν τῶν ὁποίων ἵσταται ἀνὰ ἓν εἰκονίδιον, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ἠγαπημένου μαθητοῦ Ἰωάννου. Ἑκατέρωθεν δὲ τῆς περιγραφείσης συνθέσεως τοποθετοῦνται ἐνίοτε κατ' ἀποστάσεις ξυλόγλυπτοι ὄρθιοι ἀετοί, μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, ἕτοιμοι νὰ πετάξουν, ὡς συμβαίνει εἰς τὸ τέμπλον Ἁγ. Κωνσταντίνου τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς (εἰκ. 121).

Καὶ τὰ μὲν κάτω θωράκια τοῦ τέμπλου συνήθως ζωγραφοῦνται διὰ γεωμετρικῶν, μάλιστα δὲ φυτικῶν κοσμημάτων, σπανιώτερον δὲ καὶ διὰ σκηνῶν ἐκ τῆς Δημιουργίας, ὡς εἰς τὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν Ἅγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἁγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι. Οἱ δὲ ἄνωθεν λεπτοὶ κιονίσκοι, τὸ ἐπιστύλιον καὶ ἡ συνήθως κυρτὴ ζωφόρος κοσμοῦνται διὰ πυκνῶν καὶ βαθέως ἐσκαμμένων γλυφῶν ἐκ φυτικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κοσμημάτων,

συνήθως ἀμπέλου, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται καὶ πτηνὰ ραμφίζοντα τὸν καρπόν. Ἀφ᾿ ἑτέρου αἱ θύραι φέρουσιν ἄνω τοξωτὰ δαντελλωτὰ ὑπέρθυρα – ὡς εἴδομεν εἰς τὰ μαρμάρινα τέμπλα – τοξωτὴν δ᾿ ἐπίσης ἀπόληξιν μὲ ἀχιβάδες φέρουσιν ἐπίσης καὶ οἱ πίνακες τοῦ δωδεκαόρτου.

Τὰ ξύλινα τέμπλα συχνὰ ἐπεχρυσοῦντο, λαμβάνοντα οὕτω ἕνα θερμὸν τόνον, ἁρμονιζόμενον πρὸς τοὺς χρυσοῦς κάμπους τῶν μεγάλων φορητῶν

Εἰκ. 122. Τμῆμα ἐκ τῆς ξυλογλύπτου διακοσμήσεως τοῦ δεσποτικοῦ θρόνου τῆς Καταπολιανῆς.

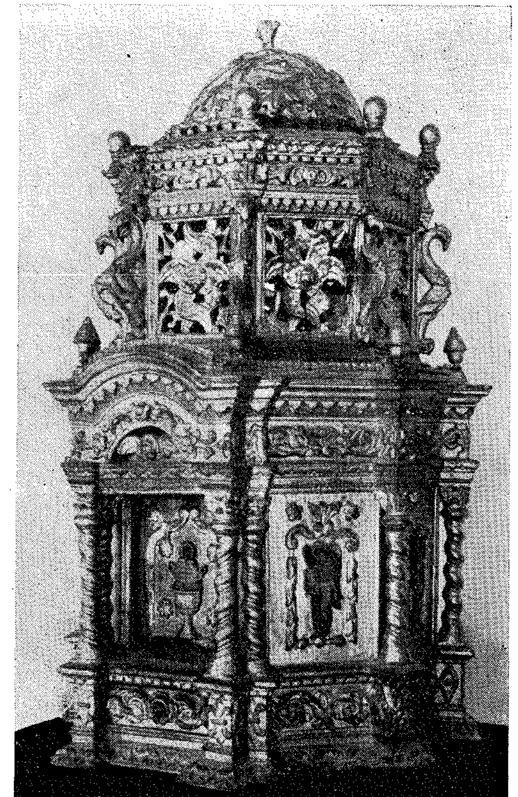
λατρευτικῶν εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι γεμίζουν τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα καὶ εἶναι συνήθως ἔργα ἐπιδεξίων ἁγιογράφων.

Τὴν αὐτὴν καὶ τὰ τέμπλα πλουσίαν γλυπτικὴν διακόσμησιν παρουσιάζουν καὶ οἱ ***δεσποτικοὶ θρόνοι.*** Δεῖγμα ἀπὸ τὰς πλαγίας παρειὰς ἑνὸς τοιούτου δεσποτικοῦ (Καταπολιανῆς) παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκ. 122. Ἐντὸς σκαλιστοῦ, κυματιοφόρου πλαισίου εἰκονίζεται, συμμετρικῶς διατεταγμένον ἑκατέρωθεν τοῦ κατακορύφου ἄξονος, ζεῦγος ἐκ δύο φυλλοφόρων ἀνελισσομένων ἑλίκων, συνενουμένων ἄνω καὶ κάτω διὰ δακτυλίων. Ἑκάστη τῶν τεσσάρων ἑλίκων περιβάλλει μέγα ἄνθος, ὅπερ κάτω μὲν εἶναι πολύφυλλος ῥόδαξ (ροζέττα), ἄνω δὲ ἄνθος ἡλιοτροπίου (εἰκ. 122). Εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ἑλίκων κενὰ εἰκονίζονται ἀνὰ ἓν πτηνόν, τὸ μὲν ραμφίζον τὰ φύλλα, τὸ δὲ μὲ τὰς πτέρυγας ἀνοικτάς, ἕτοιμον νὰ πετάξῃ.

Ἡ ὡραία καὶ πληθωρικὴ αὕτη σύνθεσις, μὲ τοὺς βαθέως ἐσκαμμένους καὶ κινημένους βλαστοὺς τῶν ἑλίκων, τὰ κατὰ φύσιν καὶ μὲ πολλὴν ζωντάνειαν ἀποδιδόμενα πτηνὰ καὶ ἡ ἀρίστη τεχνικὴ ἐκτέλεσίς των μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ ἐκτελέσας τὸ ἔργον ἐπιδέξιος τεχνίτης εἶχεν ὑπ᾿ ὄψιν του πρότυπόν τι ρυθμοῦ ὑστέρας ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως, τὸ ὁποῖον ἐπιτυχέστατα ἀντέγραψεν.

Ἄλλο δεῖγμα γλυπτικῆς δεξιοτεχνίας, ρυθμοῦ μπαρὸκ καὶ αὐτό, παρέχει μέγα (διάμ. 0.47×ὕψ. 0.90 μ.), ***ἀρτοφόριον*** (εἰκ. 123), ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὴν μικρὰν «βυζαντινὴν» συλλογήν, ἥτις φιλοξενεῖται εἰς τὰ βόρεια ἰσόγεια κελλία τῆς Καταπολιανῆς.

Τὸ ἀρτοφόριον τοῦτο ἀπομιμεῖται ἐν σμικρῷ διώροφον, ὀκτάγωνον οἰκοδόμημα, ρυθμοῦ μπαρόκ. Τέσσαρες τῶν πλευρῶν τοῦ ἰσογείου του διαμορφωμέναι μὲ στρεπτοὺς κατὰ τὰς γωνίας κίονας βαστάζοντας καμπύλον θριγκόν, σχηματίζουσι τὰ πλαίσια ἰσαρίθμων γραπτῶν εἰκόνων, εἰκονιζουσῶν τὸν ζωηφόρον ἄρτον, αἱ δὲ λοιπαὶ ἀγγέλους (εἰκ. 123). Εἰς τὸν ἄνω ὄροφον, ὅστις εὑρίσκεται ἐν ἐσοχῇ, ἑκάστη πλευρὰ τοῦ ὀκταγώνου φέρει κατὰ μὲν τὰς γωνίας ὀρθίους ἐξέργους κύκνους, στηρίζοντας τὸν ὀριζόντιον θριγκόν, ἐν δὲ τῷ μέσῳ ὀρθογώνιον πίνακα κοσμούμενον μὲ βαθέως ἐσκαμμένα καὶ τεταραγμένα διακοσμητικὰ θέματα.

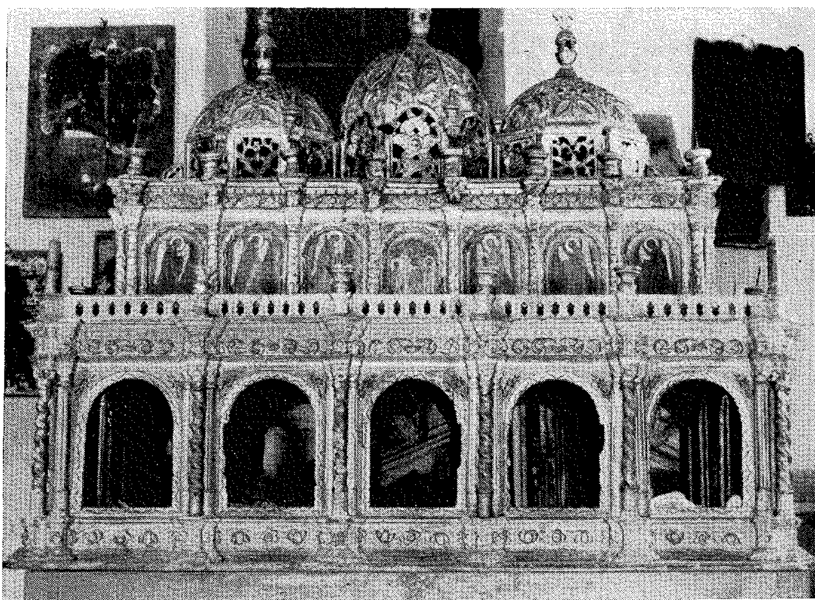

Εἰκ. 123. Ἀρτοφόριον ἐν τῷ βυζαντινῷ μουσείῳ τῆς Πάρου.

Τὸ ὅλον οἰκοδόμημα στέφεται ὑπὸ κατακόσμου ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου ἵσταται σταυρός.

Ἄξιος ἰδιαιτέρας μνείας, ὄχι τόσον διὰ τὴν ξυλόγλυπτον ἐργασίαν του, ὅσον διά τὸ ἰδιόρρυθμον σχέδιόν του, εἶναι μέγας (μήκους 1.50 μ.) ξύλινος ***ἐπιτάφιος,*** ἀποκείμενος σήμερον εἰς τὴν «βυζαντινὴν» συλλογὴν τῆς Καταπολιανῆς. Ὁ ἐπιτάφιος λοιπὸν οὗτος—ὅμοιος τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται, ἐξ Ἁγ. Ἀντωνίου τοῦ Κεφάλου προερχόμενος, καὶ εἰς τὸν ναὸν

τῆς Παναγίας εἰς τὰ Μάρμαρα — ἀπομιμεῖται διώροφον, ρυθμοῦ μπαρὸκ κτήριον, στεφόμενον ὑπὸ τριῶν κατὰ παράταξιν τρούλλων. Αἱ μακραὶ πλευραί του παρουσιάζουσι εἴς τε τὸ ἰσόγειον καὶ τὸν ἐν ἐσοχῇ ὄροφον πρόσοψιν μετὰ κιόνων βασταζόντων θριγκὸν ἐν προχωρήσει. Τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων διαστήματα σχηματίζουν κάτω μὲν τοξωτὰ ἀνοίγματα κενά,

Εἰκ. 124. Ξυλόγλυπτος ἐπιτάφιος (κουβούκλιον) τοῦ μουσείου τῆς Καταπολιανῆς.

ἵνα διὰ μέσου αὐτῶν διακρίνεται ὁ ὁριζοντίως ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἐστρωμένος χρυσόπαστος ἐπιτάφιος, ἄνω δὲ ὅμοια ἀνοίγματα πληρούμενα ὅμως δι' εἰκονιδίων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν μέσον ἑκάστης μακρᾶς πλευρᾶς εἰκονίζει ἀντιστοίχως τὴν Σταύρωσιν καὶ τὴν Ἄκραν Ταπείνωσιν, τὰ δὲ λοιπὰ ὅλα ἀγγέλους ἐστραμμένους πρὸς τὸν Ἐσταυρωμένον ἢ τὸν ἐν Ἄκρᾳ ταπεινώσει Χριστόν.

Ὁ τύπος οὗτος τοῦ ἐπιταφίου καλύμματος ἔχει πιθανῶς μικρασιατικὴν τὴν προέλευσιν. Ὁμοίου ἀκριβῶς σχεδίου ἀλλὰ λαϊκῆς μᾶλλον ἐκτελέσεως ἐπιτάφιον κάλυμμα συνήντησα καὶ εἰς τὸν ἐν Πειραιεῖ συνοικισμὸν τῶν ἐκ Νικαίας προσφύγων (ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου), οἵτινες τὸν εἶχον μετακομίσει ἐνταῦθα ἐκ τῆς ἐγκαταλειφθείσης πατρίδος των.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΑΙ ΚΤΗΤΟΡΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Ἀναπόσπαστον στοιχεῖον τῶν περιγραφέντων θυρωμάτων τῆς προσόψεως ἢ καὶ τῶν ἁπλῶν μαρμαρίνων ὑπερθύρων τῶν ναῶν ἀποτελοῦσιν αἱ ἐπ' αὐτῶν λαξευόμεναι ἐπιγραφαί, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἰσοδυναμοῦσι πρὸς ἀληθῆ κοσμήματα τῶν ὑπερθύρων.

Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων αἱ μὲν ἁπλούστεραι ἀναγράφουν μόνον ἕνα, τετραψήφιον βεβαίως, ἀραβικὸν ἢ καὶ διὰ στοιχείων τοῦ ἀλφαβήτου ἀριθμόν, δηλοῦντα τὸ ἔτος τῆς ἀνεγέρσεως ἢ τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ, συνοδευόμενον ἐνίοτε καὶ ὑπὸ τῆς ἀναγραφῆς τοῦ μηνὸς καὶ τῆς ἡμέρας τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἢ καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου ἢ τέλος καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορος.

Ὁ τετραψήφιος ἢ τετραστοίχειος ἀριθμὸς τοῦ ἔτους μοιράζεται, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς δύο ἡμίση, ἕκαστον τῶν ὁποίων χαράσσεται ἑκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὑπερθύρου σχεδὸν πάντοτε λαξευομένου σταυροῦ, ἀποτροπαίου τῶν κακῶν δαιμόνων, ὡς ἄλλωστε μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπὸ ἢ παρὰ τὸν σταυρὸν χάραξιτῆς συντετμημένης ἐπιγραφῆς Τ Τ Δ Φ. ἥτις, ὡς γνωστόν, ἑρμηνεύεται: «τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρίττουσιν». Τὸν αὐτὸν δ' ἀναμφιβόλως ἀποτρόπαιον χαρακτῆρα ἐνέχει καὶ ἡ ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ σταυροῦ σχηματιζομένων τεσσάρων ὀρθῶν γωνιῶν χαρασσομένη, ἐν συντμήσει ὡσαύτως, ἐπιγραφὴ ΙC - ΧC - ΝΙ - ΚΑ (=Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ).

Πλὴν ὅμως τῶν ἁπλῶν καὶ λαϊκῶν αὐτῶν ἐπιγραφῶν πολὺ συχνὰ συναντῶμεν καὶ συνθετωτέρας καὶ «λογιωτέρας» γεγραμμένας μὲ καλλιτεχνικοὺς βυζαντινοὺς χαρακτῆρας καὶ μὲ πολλὰς συντομογραφίας, ἀποτελουμένας δὲ ἐκ δύο ἢ τριῶν στίχων, οἵτινες καὶ πάλιν μοιράζονται εἰς δύο ἡμίση, ἑκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ λαξευομένου σταυροῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τελευταῖον τοῦτον παρατηροῦμεν, ὅτι ἄλλοτε μὲν ἵσταται ἐλεύθερος, πατῶν ἐπὶ ἡμικυκλικῆς βάσεως καὶ ἔχων τὰ ἄκρα τῶν τριῶν κεραιῶν αὐτο ὑδιαμορφωμένα ὡς τρίφυλλα (εἰκ. 99, 126, 134), ἄλλοτε δὲ ἐγγράφεται ἐντὸς κύκλου, ὁπότε ἀποβαίνει ἰσοσκελής· ὁ δὲ περιβάλλων αὐτὸν κύκλος ὁτὲ μὲν εἶναι ἁπλῆ, χαραγμένη γραμμή (εἰκ. 130), ὁτὲ δ' ἀπομιμεῖται στρεπτὸν σχοινίον (εἰκ. 140) ἢ στέφανον ἐκ φύλλων ἢ ἀνθέων (εἰκ. 137).

Αἱ συνθετώτεραι ἐπιγραφαὶ ἄρχονται σπανιώτερον μὲν μὲ τὴν φράσιν *ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος καὶ πάντιμος οὗτος ναὸς τοῦ Ἁγίου* κλπ., συνηθέστερον δὲ μὲ τὴν φράσιν *ἀνεκαινίσθη ὁ θεῖος ναὸς* κλπ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ῥῆμα ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἐσήμαινε πάντοτε ἀνακαίνισιν προϋπάρχοντος ναοῦ, ἀλλ' ἐκ βάθρων ἀνέγερσιν· κατήντησε δηλαδὴ τὸ *ἀνε-*

καινίσθη νὰ εἶναι τυπικὴ ἀρχικὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἔκφρασις ἀντὶ τοῦ *ἀνηγέρθη*. Ἐπανειλημμένως ἐπίσης ἀντὶ *ἐκ βάθρων* ἐγράφη *ἐκ βόθρου*, δῆθεν ἐπὶ τὸ ἑλληνοπρεπέστερον [1] (πβλ τοὺς ἀριθμ. 8, 41, 63 καὶ 74).

Ἐκ τῶν κατωτέρω δημοσιευομένων 72 ἐπιγραφῶν μία καὶ μόνη ἀνάγεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰ. ἡ ὑπ᾽ ἀριθμ. 77 αἱ δὲ λοιπαὶ πᾶσαι εἶναι ὀλίγαι μὲν τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος, πολλαὶ δὲ τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνος, τοῦθ᾽ ὅπερ ἀποδεικνύει εὐημερίαν τῆς νήσου κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους πρὸ πάντων δὲ τὴν ἐλευθερίαν ἀνεγέρσεως χριστιανικῶν ναῶν, ἐπιτευχθεῖσαν, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 117), δυνάμει εἰδικῶν προνομίων (ἀχτιναμέ) παρασχεθέντων εἰς τὰς νήσους ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουρὰτ τοῦ Γ′ τὸ 1580.

Κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων τῶν ναῶν, συνηθίζοντο καὶ εἰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου (π.χ. τὴν Μύκονον, τὴν Νάξον κλπ.) μᾶς εἶναι δὲ πολύτιμοι ὄχι μόνον διότι χρονολογοῦσιν ἀκριβῶς τοὺς ναούς, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι χαραγμέναι, ἀλλὰ καὶ διότι μᾶς παρέχουν τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα τοὺς ἀνήγειραν, πολλὰ τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ἄγνωστα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου ἢ κατεῖχον ἀνώτερα ἐν αὐτῇ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα.

Κατάλογον τῶν προσώπων τούτων παρέχομεν ἐν τέλει τοῦ παρόντος τεύχους, εἰς δὲ τὸ προσεχὲς τεῦχος, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ πραγματευθῶμεν περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως τῶν ναῶν τῆς Πάρου, θέλομεν παραθέσει καὶ κατάλογον τῶν τε ζωγράφων, οἱ ὁποῖοι ἐφιλοτέχνησαν τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰς φορητὰς εἰκόνας τῶν ναῶν, ὡς καὶ τῶν ἀφιερωτῶν τῶν εἰκόνων τούτων.

Τὰς κτητορικὰς ἐπιγραφάς, πλὴν τῶν τῆς Καταπολιανης, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύθησαν λεπτομερέστατα καὶ ἐπιστημονικώτατα ὑπὸ τοῦ F. W. Hasluck [2], δημοσιεύομεν κατὰ χωρία καὶ περιοχάς, ἀρχόμενοι ἀπὸ τὴν σημερινὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου Παροικιάν, ἥτις ἔχει τοὺς περισσοτέρους ναούς. Ἑκάστου δὲ πάλιν χωρίου ἢ περιοχῆς τὰς ἐπιγραφὰς παραθέτομεν κατὰ χρονολογικὴν σειράν.

[1] Τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐνίοτε μάλιστα ἀντὶ βάθρων, γράφεται καὶ βαράθρων! Πβλ. Ν. Βέην ἐν Glotta IX, 1918, 109-112.

[2] The Church of Our Lady of the Hundred Gates, London 1920, σ. 70-75. Τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Καταπολιανῆς εἶχε δημοσιεύσει πρὸ τοῦ Hasluck καὶ ὁ Γ. Λαμπάκης (Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Α′, 1901, σ. 106-107) καί τινας αὐτῶν παλαιότερον ὁ Μ. Κρίσπης (Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα, Ἀθῆναι 1908-1914, σ. 273). Τὰς χρονολογίας ἀνεγέρσεως μονῶν τῆς Πάρου παρέσχε τὸ 1899 καὶ ὁ Ε. Ἰ. Δράκος (Ἱερὸς Σύνδεσμος Ε′, 1899, σ. 245-249), ὀλίγας δὲ σχετικὰς πρὸς αὐτὰς κτητορικὰς ἐπιγραφὰς ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Ἐμμ. Σαγκριώτης (Μεσ. Γράμμ. Β′, 1934-35, σ. 240 ἑξ.).

Α) ΠΑΡΟΙΚΙΑ

1) **Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος** (πρὸς ἀνατολὰς τῆς Χώρας).

Ὑπέρθυρον 1.74×0.205.

ὁ Θ(ε)ο | *λόγος*
1 5 | *8 9*

2) **Παναγία Σεπτεμβριανή** (Γενέσιον τῆς Θεοτόκου).

Ἄνωθεν τῆς πλαγίας θύρας καὶ κάτωθεν τῆς προτομῆς τῆς δεομένης Παναγίας (εἰκ. 125).

Εἰκ. 125.

† Ὦ πανύμνητε μῆ(τε)ρ ὑπὲρ τῶν τιμώντων σε εὔχου 1592.

Σαγκριώτης, Μεσ. Γράμ. Β′, 1934-35, σ. 250.

3) **Ναὸς Μεταμορφώσεως**, παρὰ τὴν Καταπολιανήν.

Ὑπέρθυρον πλαγίας θύρας 1.42×0.22.

15 | *95*

4) **Παναγία Σεπτεμβριανή** (Γενέσιον Θεοτόκου).

Ἄνωθεν τῆς θύρας προσκομιδῆς τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου (εἰκ. 116).

Ἀνεκ(αι)νίστη οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς τῆς ὑπερα|γίας δεσπίνης ἡμῶν Θ(εοτό)κ(ου) καὶ ἀϊπαρθένου Μαρίας διὰ συνδρομῇ κ(αὶ) ἐξόδ(ου) - - - - - Χαμαρη. ἐτελιώθη - - - - - τοῦ ἔτου(ς) - - - - ΑΦϞϚ (;) *ἰνδ. α′.*

Τὸ ὄνομα *Χαμαρη* τοῦ 3ου στίχου θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀναγνωσθῇ Χαμάρτου, τῆς γνωστῆς παριανῆς οἰκογενείας, τῆς ὁποίας καὶ ἄλλα μέλη ὑπῆρξαν κτήτορες ναῶν ἢ ἀφιερωταὶ εἰκόνων. Πβλ. ἐπιγραφὴν τῆς Καταπολιανῆς (Hasluck, σ. 71 ἀρ. 15) καὶ τὴν ἡμετέραν ὑπ᾽ ἀριθμ. 23 (ὅρα σχετικῶς τοὺς ἐν τέλει τοῦ τεύχους τούτου ὡς καὶ τοῦ ἑπομένου παρατιθεμένους πίνακας). Περὶ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Χαμαρέτων ὅρα Ν. Βέην, Οἱ Χαμάρετοι (βιβλιογραφικὸν καὶ γενεαλογικὸν σημείωμα Ἀθῆναι 1903 καὶ Δ. Βαγιακάκον (Πελοποννησιακὰ τ. Γ′ σ. 216).

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἔτος ΑΦϞϚ′=1596 τοῦτο δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἰνδικτιῶνα α′ ἀλλὰ πρὸς θ′, ἐὰν δὲ πάλιν τὸ τελευταῖον γράμμα θεωρηθῇ ὡς κατάληξις -στῷ καὶ πάλιν τὸ 1590 δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἰνδ. α′ ἀλλὰ πρὸς γ′.

5) **῞Αγ. Νικόλαος,** παρὰ τὴν Καταπολιανήν. Ἐπὶ τῆς προσόψεως

IC | XC = Ἰησοῦς Χριστὸς
NI | KA Νικᾷ
Τ Τ Δ Φ = Τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρίττουσιν

6) **Μετόχι Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου.**

Ὁ δίκλιτος ναός του (εἰκ. 41, 42) σήμερον τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Προφήτου Ἠλία καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς θύρας τοῦ Προφήτου Ἠλία.

1 6 Πρ(ό)δ-(ρο)μος 1 2

Τὸ ἐν Πάρῳ Μετόχιον τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀναφέρεται καὶ ἐν σιγιλλίῳ τοῦ 1624 τοῦ Πατριάρχου Κ/πόλεως Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως (M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et diplomata τ. 6 σ. 294).

7) **Μετόχι Μ. Θεολόγου Πάτμου.**

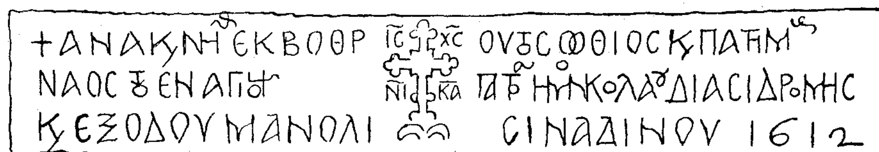
Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου βορείου κελλίου τῆς Μονῆς 1.20×0.27.

1 6 1 3

† Φιλόθεος ἱερομόναχος
Καζανόβ(ας)

Ὁ ἱερομόναχος Φιλόθεος Καζονόβας δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστός. Τὸ ὄνομα ὅμως Καζανόβα συναντᾶται καὶ εἰς ἔγγραφον τῆς Πάρου τοῦ 1737 (Ἰ α κ. Β ι σ β ί ζ η. Τὸ κληρον. δίκαιον ἐν Πάρῳ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα σ. 168).

8) **῞Αγ. Νικόλαος** Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 126).

Εἰκ. 126.

† ἀνακαινήθ(η) ἐκ βόθρ(ου) ναὸς τοῦ ἐν ἁγίοις | *IC XC / NI KA* | *οὗτος ὠ θῖος κ(αὶ) πάτημ(ος) πατρ(ὸς) ἡμῶν Ν(ι)κολάου*
κ(αὶ) ἐξόδου Μανόλι | | *διὰ σιδρομῆς Σιναδινοῦ 1612*

9) **Ἁγία Τριάς.** Ὑπέρθυρον 1.35×0.23.

† Δέησης τοῦ δού- ἱερέος | *λου τοῦ Θ(εο)ῦ Γεωργήου Γρηπάρη*
1 6 | *2 6*

Τὸ ὄνομα Γρυπάρης σύνηθες καὶ ἐν Μυκόνῳ καὶ ἐν Σίφνῳ (Γ. Π ε τ ρ ο π ο ύ λ ο υ, Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου τῆς Συλλογῆς Γ. Μαριδάκη, τεῦχ 1, 1956, σ. 501).

10) **῞Αγ. Ἀρτέμιος.** Ὑπέρθυρον 1.34×0.23 (εἰκ. 28).

† Ὁ κτιτόρων κάλῆστος ἐςι Ἀρτεμίου | πέφικε καὶ παν-Ρούσου τοῦπίκλι ἐκκλησία(ν)| πις μόχθις τε ὁμοῦ τε κ' ἄνα δόρισε ἐκτίσι καὶ εἰσαγάγι | *IC XC / NI KA* | *ὁ νεὸς τοῦ μεγαλομάρτυρος τεβλόγου τὴν κλίσι Νικόλαος ἤγιρε ἐκ τῶν γριπίδο(ν) κό-λομάτο(ν). ὃν ἱ ἄνο πρό|νια ἠχιρῶ τόπο χλόεις 1632*

Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀκαταλήπτου διὰ τὸν χαράξαντα πρωτοτύπου τινὸς ἐπιγράμματος, συνταχθέντος παρά τινος «λογίου» καὶ ἀποβάντος τυπικοῦ διὰ κτητορικὰς ἐπιγραφάς, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐπανάληψίς του καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς (ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Ταξιάρχου Κουνάδου καὶ τῆς παρὰ τὸ Μαράθι Μονῆς τῶν Ἁγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου, κατωτέρω ἀρ. 27 καὶ 60). Οὐ μόνον δ' ἐν Πάρῳ ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου ἐπανευρίσκομεν τὴν αὐτὴν διατύπωσιν, ὡς π.χ. εἰς τὴν Μύκονον (Ἁγ. Ἐλεοῦσα) (βλ. Ν. Δ. Ἀ γ γ ε λ ε τ ά κ η ν εἰς Ἐφημερίδα Νέα Μύκονος φύλ. Νοεμβρίου 1962, σ. 3). Ὅσον ἀφορᾷ τὴν συνήθως ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρησιμοποιουμένην ἔκφρασιν *τοὐπίκλιν*, αὕτη ἀπαντᾶται ἤδη εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, π.χ. παρὰ Γ. Π α χ υ μ έ ρ η (2 σ. 385 Βόννης): *Μελετᾶς τοὐπίκλην*. Παράβαλε καὶ τὰς ἡμετέρας ὑπ' ἀριθμ. 13, 27, 38, 41, 54, 75 ἐπιγραφάς.

11) **Ἁγία Ἑλένη.** Ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς τῆς Καταπολιανῆς.

Νῦν ἰδιοκτησία κ. Εἰρήνης Βαρούχα Χριστοδουλοπούλου.

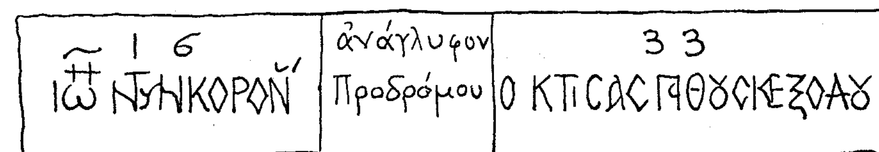
Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς δυτικῆς εἰσόδου.

Οὗτος ὁ ναὸς ὃν προσεύχεσθε Ἑλένης οἶκος τοῦ Θ(εο)ῦ μηδεὶς εἰσέλθη μνησίκακος τῆς εὐλογίας | ὅσπερ Ἰούδας πιῶν τὴν ἔξοδον | *πάντες Κωνσταντίνου κ(αὶ) κ(αὶ) προσ|ευχῆς ὑπάρχῃ· ἐνθάδε κ(αὶ) λάβει ἀρὰν ἀντὶ ὁ τοῦ Χ(ριστ)οῦ προδότης· ὁ Τζάνες Τζαν(ε)τάκ(ης).*
Α Χ | *Λ Β* (=1632)

Ἡ φράσις: οὗτος ὁ ναὸς . . . οἶκος τοῦ Θεοῦ καὶ προσευχῆς ὑπάρχει, μηδεὶς εἰσέλθῃ κλπ. εὑρίσκεται σχεδὸν ἀπαράλλακτος καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας Ἁγ. Θωμᾶ τῆς Καστοριᾶς (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ', 158).

12) **῞Αγ. Ἰωάννης.** 10' Ἀνατολικῶς τῆς Καταπολιανῆς.

Ὑπέρθυρον εἰσόδου (εἰκ. 127).

Εἰκ. 127.

1 6	προτομὴ τοῦ Προδρόμου (Εἰκ. 102)	*3 3*
Ιω(άννης) Ντανκορόν(ιας)		*ὁ κτίσας πάθους κ(αὶ) ἐξόδου.*

Ἡ οἰκογένεια Ντακορόνια εἶναι γνωστὴ καὶ ἐκ πολλῶν νοταριακῶν ἐγγράφων τῆς Νάξου ἤδη ἀπὸ τοῦ 1538 (Ι. Βισβίζη, Νοταρ. ἔγγραφα Νάξου, Ἀρχ. Ἱστορ. Ἑλλ. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τεῦχος 4, 1951.σ. 14 κλπ.)· Τὸ ὄνομα ἀπαντᾶται καὶ εἰς Σίφνον (Γ. Πετρόπουλος, ἔ.ἀ. σ. 505).

13) **Καταπολιανή.** Ἐπὶ ἀδημοσιεύτου λοξοτμήτου κοσμήτου, ἐξαχθέντος ἐκ τοῦ κατεδαφισθέντος μεταγενεστέρου τοίχου τῆς προσόψεως. 1.64×0.12.

1633. Στεφανὴς τοὐπίκλι Βουτζαρᾶς
Γεωργιλᾶς Ἀβάζος κτήστις.

Τὸ ὄνομα Βουτζαρᾶς ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς Πάρου (Hasluck, ἀρ. 14, 15, 19 καὶ ἡμέτεραι ὑπ' ἀρ. 14, 15, 41) μὲ ἐλαφρὰς παραλλαγάς, ὡς π.χ. Βιτζορέος (Hasluck σ. 70 ἀρ. 9) καὶ Βυτζαρᾶς εἰς εὐθύμησιν τοῦ 1717 (Ἐμμ. Κριαρᾶς, Ἀθηνᾶ τ. 48, 1938, 153) καὶ (Ἰακ. Βισβίζης, Κληρον. δίκ. ἐν Πάρῳ σ. 152) εἰς νεώτερα δ' ἔγγραφα (1815) καὶ Βιτζαρᾶς (Ν. Κυπραίου, Τὰ Πάρια σ. 104). Τὸ ὄνομα Γεωργιλᾶς, μεγεθυντικὸν τοῦ Γεώργιος εἶναι ἤδη ἐν χρήσει κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (Γεωργιλλᾶς). Βλ. σχετικῶς Γ. Βαγιακάκον, Πελοποννησιακὰ τ. Γ' σ. 195. Τέλος τὸ ὄνομα Ἀβάζος εἶναι σύνηθες ἐν Σαντορήνῃ.

14) **Εὐαγγελίστρια.** Εἰς τὴν βάσιν μαρμαρίνου μανουαλίου.

1 6 3 4
Βουτζαρ(ᾶς)

15) **Εἰσόδια Θεοτόκου.** (Ἰδιοκτησία οἰκογενείας Γράβαρη). Ὑπέρθυρον. 1.35×0.21.

Ἀναγνό	*στης Βουτζαρᾶς*	
1 6	*4 5*	*Μαΐῳ 2*

16) **Εὐαγγελίστρια.** Ὑπέρθυρον εἰσόδου.

Χ Χ Χ Χ	*Τ Τ Δ Φ Θ Θ Θ Θ*
† Ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρων	*οὗτος ὁ θεῖος κ(αὶ) πάντιμος*
ναὸς | τῆς Κυρίας Θ(εοτό)κου	*διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου*
Πέτρου Γαλανοῦ κ(αὶ) τῆς	*συμβίας αὐτοῦ Ξένης.*

Χ Χ Χ Χ = Χριστὸς Χριστιανοῖς χάριν χαρίζεται.
Τ Τ Δ Φ = Τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρίττουσιν. Θ Θ Θ Θ = Θεοῦ θέα θεῖον θαῦμα. Νικόλαός τις Γαλανὸς ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον τῆς Πάρου τοῦ 1740 (Βισβίζης, Τὸ κληρον. δίκαιον ἐν Πάρῳ σ. 177).

17) **Ναὸς Ταξιαρχῶν Ἀγορᾶς.** Ὑπέρθυρον εἰσόδου (εἰκ. 99). 1.30×0.26.

Ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρων οὗ τῶν Παμεγήστ|ων Ταξιαρ- συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Ἰα- σακελαρίου ἐν ἔτει	*IC / NI*	*XC / KA*	*τος ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς χῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ διὰ κώβ(ου) | ἱερέως Σκιαδᾶ καὶ 1649 Ἀπριλίου 21.*

Ὁ Σαγκριώτης (ἔ.ἀ. σ. 250) γράφει, ὅλως ἐσφαλμένως, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ λέγει: ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων δαπάναις Μιχαὴλ Κρίσπη 1649.

18) **Ἅγιος Νικόλαος.** Ὑπέρθυρον 1.20×0.23.

Ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρων οὗ	*τος ὁ θῖος κ(αὶ) πάντιμος να-*
ὸς τοῦ (ἐν | ἁγ)ίεις Νικολάου	*διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου*
Ματθέου Παντουβάν(η) |	*καὶ τῆς συμβίου αὐ(τοῦ - - -)*

19) **Ἁγ. Μαρίνα.** Εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἀρκοσολίου τοῦ νάρθηκος.

1 6 7 4

† Ὁ παμπλα	Οἰκόσημον	*νέστατε χρό-*
νε τοῦ βίου πλά	*Τζώρτζη*	*νε τῶ(ν) νέον*
κ(αὶ) γηρεῶν,	*Μάσος*	*ἐμπεκτὰ*
ὅπλα δραμὸν	*1674*	*καὶ μηδέτη κ(αι)ρῷ*
ἠμὲ λάρνακα κ(αὶ)		*πλάκα βαρηχοῦσαν.*

Ὁ αὐτὸς Γεώργιος Μάσος ἀναφέρεται καὶ εἰς ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν τῆς Καταπολιανῆς τοῦ ἔτους 1698 (Hasluck, σ. 71 ἀρ. 17). Ἀναστάσιος δέ τις Μάσος ἀναφέρεται τὸ 1821 (Ἠπειρ. Χρον. 5 σ. 108).

20) **Ἅγ. Ἀθανάσιος.** Ὑπέρθυρον 1.40×024.

Ὦ θειότατι κὲ ἱερότατι τρῖς Τριμιθοῦντος βοιθήσαται τοῦ νου) | 1692	*IC / NI*	*XC / KA*	*ἱεράρχαι Ἀλεξανδρεί(ας) καὶ ὦ ἀνακαινιστέντος ΠαπαΙω(άν- Καρυστινοῦ Χορεπισκόπου.*

Ὁ αὐτὸς «χορεπίσκοπος Παροικιᾶς Πάρου Καρυστινὸς» ὑπογράφεται εἰς δύο ἔγγραφα, τῆς 19 Ἰαν. 1694 καὶ τῆς 5 Φεβρουαρίου 1695, δημοσιευθέντα ὑπὸ Περ. Ζερλέντη, Περὶ σωματεμπορίας ἐν περ. Παρνασσὸς (1888) σ. 248-9.

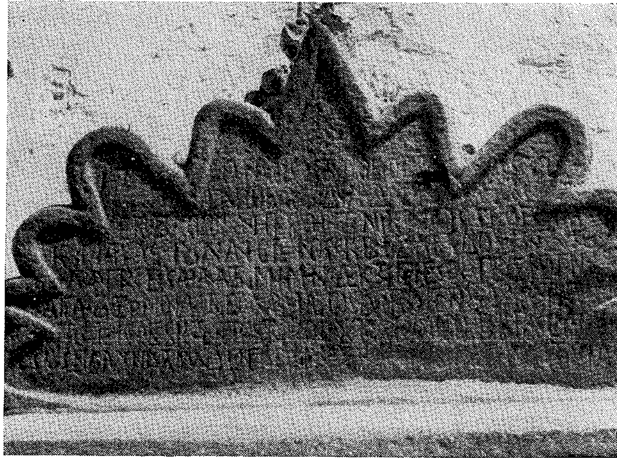
21) **Ναὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν.** Ὑπέρθυρον 1.40×0.22.

1 6	*9 3*
Π(α)π(ᾶ) Ἰακ(ώ)β(ου)	*Μπηζάτζου*

Τὸ ἐπώνυμον Μπηζάτζας ἀπαντᾷ εἰς ἔγγραφον τῆς Πάρου τοῦ 1733 (Ι. Βισβίζης, Τὸ κληρον. δίκαιον ἐν Πάρῳ κλπ. σ. 160).

22) **Εὐαγγελισμὸς τοῦ Κάστρου.**

Ἐπὶ ἀνθεμιοειδοῦς στέψεως τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 128).

Εἰκ. 128.

1 7 5 2

Ὁ ναὸς οὗτος ὁ θεῖος τῆς | Παρθένου διὰ δαπάνης |
ἐκ βάθρων ἀνηγέρθη τοῦ Νικολάου Σκοριδήλη |
καὶ Μαρίας Ἰουλιανῆς, γένος ἐκ Βυζαντίδος, συζύγου |
λαμπρᾶς εἰς ἀθάνατον μνήμην δεκτὸν γενέσθαι . . .
Παν]αγία τὸ θερμὸν αὐτῶν εὐλαβείας ὡς δῶρον γενόμενον |
Χριστέ μου μεσήτης πρὸς τὸν Θεὸν . . . καὶ στῆναι τῇ κρίσει τῇ φοβερᾷ
ὡς εὔσπλαχνος . . . . φύλαξ βοηθός μου τῆς σωτηρίας.

Τὸ ὄνομα Σκορδίλης εἶναι συνηθέστατον εἰς τὰς Κυκλάδας.

23) **Ἁγ. Βηθλεέμ.** Ὑπέρθυρον 1.57×0.18.

1 7 7 9 Νοεμβρίου *ὁ ναὸς* *διὰ δαπάνης*	✝	*ἐτελιόθη* *τῆς Βηθλέμης* *καὶ ἐξόδου Δημητρίου* *Χαμάρτου*

Ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Βηθλεὲμ ἀναφέρεται ἤδη τὸ 1668 εἰς τὴν διαθήκην τοῦ Ἀναγνώστη Σπανοῦ βλ. Ἀ ν τ. Κ α τ σ ο υ ρ ό ν, Λαγγουβάρδα ἐν περ. Πλάτων Ϛ´, 1954, σ. 111.

24) ⁶Ἁγ. Ἀνάργυροι. Τρουλλαία βασιλική.

Ἐπὶ τῆς ἐπιτυμβίας πλακὸς τοῦ κτήτορος (εἰκ. 120). Ἀχρόνιστος.

Τάφος τοὐμὸν κέκευθεν ἄπνο|ον δέμας

Χ(ριστ)ὲ δὲ πν(εῦμα) ἐς τὰς σὰς χεῖ-
ρας δέχου — Μανου(ὴ)λ Ἀλησάφης

Ἕτερος Ἀλησάφης, ὁ Γεώργιος, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 35 ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου (σήμερον Ἁγ. Λουκᾶ) ΒΑ. τῆς Παροικιᾶς. (Βλέπε ἀριθμ. 35). Ἐπίσης «Οἰκονόμος Ἀλλησάφης ἀρμπίτρος καὶ κριτὴς» ὑπογράφει εἰς ἔγγραφον τῆς 21 Μαρτίου 1731 συνταχθὲν ἐν Πάρῳ (Ι. Τ. Β ι σ β ί ζ η, Τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν συζύγων ἐπὶ ἀτέκνου γάμου εἰς τὴν Πάρον, Ἐπετ. Ἀρχ. Ἱστ. Ἑλλην. Δικ. τ. 8, 1958, σ. 158), Σμαράγδης δέ τις Ἀλισάφης ἀναφέρεται ὡς μάρτυς εἰς ἀπόφασιν διαζυγίου τοῦ 1709 (Β α σ. Β. Σ φ υ ρ ό ε ρ α, Γάμοι καὶ διαζύγια στὴν Νάξο τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰ., περ. Κυκλαδικὰ τ. 1, 1956, σ. 44). Τὸ ὄνομα Ἀλησάφης εἶναι μητρωνυμικὸν παραγόμενον ἐκ τοῦ Ἐλισάβετ. Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν συντάκτην τοῦ Μεσ. ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Βασ. Σφυρόεραν.

25) **Ναὸς Ἐσταυρωμένου τοῦ Κάστρου.**

Ὡς τελευταίαν ἐπιγραφὴν τῆς Παροικιᾶς παραθέτω τὴν χαραγμένην ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς (1.00×0.33) ἐντοιχισμένης δεξιᾷ τῆς εἰσόδου τοῦ ἐπὶ τοῦ κάστρου ναοῦ τοῦ Ἐσταυρωμένου (εἰκ. 129).

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἔχει ὡς ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 129.

Εἰκ. 129.

Ἡ πρώτη σειρὰ *Τ Τ Δ Φ* ἀναγινώσκεται: *Τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρίττουσιν.*

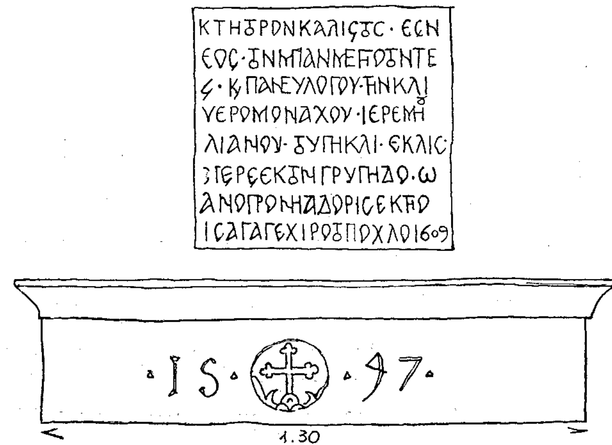
Τῆς δευτέρας τὸ μὲν τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ ἀναγινώσκω Π(α)π(ᾶ) Μᾶρ(κος), τὸ δὲ δεξιὸν δὲν δύναμαι νὰ ἀποκρυπτογραφήσω.

Ἡ τρίτη *(Α Φ Ι Δ)*, ἂν δὲν εἶναι πάλιν συγκεκομένον τι ἐκκλησιαστικὸν ρητὸν ἀλλὰ χρονολογία, θὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τὸ ἔτος 1514 καὶ θὰ χαρακτηρίζῃ τούτου ἕνεκα ὡς ἀρχαιοτέραν ὅλων τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, ἥτις δι' αὐτὸ καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῇ πρώτη κατὰ σειρὰν εἰς τὸν κατάλογον. τοῦτον, ὡς χαραχθεῖσα πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως τῶν νήσων (1537)

Β) ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ

26) **Μονὴ Ταξιάρχου.** Εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου Κουνάδου ἢ Προφήτου Ἠλία.

Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν (εἰκ. 130, κάτω).

Εἰκ. 130.

1 5 —|— 9 7

Οὐχὶ 1547 ὡς λέγει ὁ Σαγκριώτης, Ἱστ. Μ. Λογκοβάρδας σ. 106.

27) **Μονὴ Ταξιάρχου** (ὡς ἄνω).

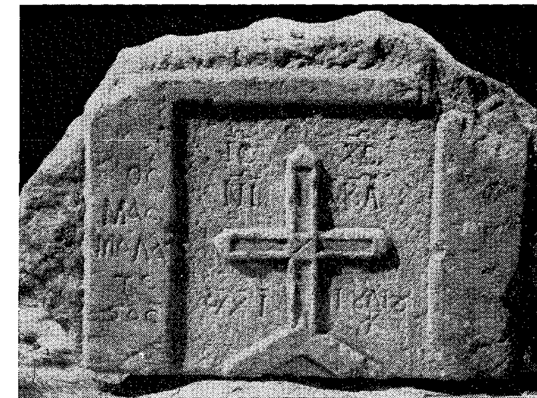
Εὐθὺς ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον ἐπὶ ὀρθογωνίου πλακός (εἰκ. 130, ἄνω).

Κτητόρον κάλιστος ἐσ(τι) ν-
εὸς τὸμ πανμεγήστον τε
κ(αὶ) πανευλόγου τὴν κλῖ(σιν)
ὑερομονάχου Ἱερεμήου (Ἀγαλ)
λιανοῦ τοὐπήκλι· ἐκλισ(ίαν)
ἤγερε ἐκ τὸν γρυπήδο. ῷ
ἄνο πρόνηα δόρισε ἐκ τὴ
ἰσάγαγε χιρõ τόπο χλόϊ 1609.

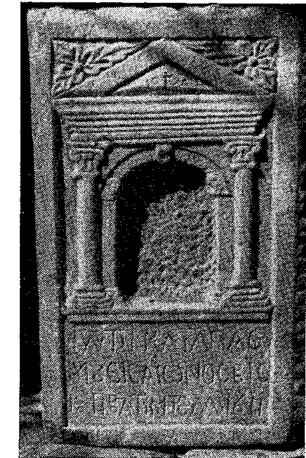
Τὸ ἐπώνυμον τοῦ Ἱερεμίου συνεπλήρωσα εἰς Ἀγαλλιανοῦ βασισθεὶς οὐχὶ μόνον ἐπὶ τοῦ ἐν τῇ Μ. Φανερωμένης τῆς Νάξου ἀποκειμένου ἀδημοσιεύτου κτηματολογίου τοῦ 1743, ὅπερ ἀναφέρει ἡγούμενον τοῦ Ταξιάρχου τὸν Παχώμιον Ἀγαλλιανὸν (πβλ. Ἐμμ. Σαγκριώτην, Ἱστ. τῆς Ἱ. Μ. Λογγοβάρδας σ. 107), ἀλλὰ κυρίως ἐπὶ τοῦ σήμερον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων ἀποκειμένου σιγιλλίου τοῦ Πατριάρχου Τιμοθέου τοῦ Β', τοῦ ἔτους 1614, ὅπερ ἀνακηρύσσον τὴν μονὴν τοῦ Ταξιάρχου πατριαρχικὸν σταυροπήγιον, ἀναφέρει αὐτὸν τοῦτον τὸν «ἱερομόναχον Ἱερεμίαν τὸν Ἀγαλλιανόν» (Δ. Α. Ζακυθηνός, Ἑλληνικὰ τ. 2, 137). Ὁ Δράκος (Ι. Σ. 1899, 247) ἀνέγνωσε Λιγανός.

28) **Μονὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου** εἰς Κραῦγα.

Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἀποκειμένης ἐν τῇ αὐλῇ, ἄνω, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ἀποκεκρουμένης (εἰκ. 131).

Εἰκ. 131.

Εἰκ. 132.

Κοσ μᾶς Μαλα τέ στας	*IC NI* / *AX XI*	*XC KA* / *Ιουλησυ ακ'*	*Κοσμᾶς Μαλατέστας 16 11 Ἰουλήου 21*

Μακάριός τις Μαλατέστας ἐκ Ναούσης ἐγένετο ἡγούμενος τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει μονῆς τῶν Ἰβήρων, ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀνωτέρω κτηματολογίῳ τοῦ 1743 (Σαγκριώτης. Ἱστ. Μ. Λογκοβάρδας σ. 106). Ἀντώνιος δὲ Μαλατέστας ἀναφέρεται ἐν παριανῷ ἐγγράφῳ τοῦ 1751 (Ι. Βισβίζη, Τὸ κληρον. δίκ. 178).

29) **Μονὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου** εἰς Κραῦγα.

Ἐπὶ ἐπιτυμβίου μαρμαρίνης πλακὸς ἐν τῇ αὐλῇ διαστάσεων 0.62 × 0.93 (εἰκ. 132) εἰκονιζούσης ἄνω δικιόνιον ναΐσκον μετ' ἀετώματος, ἐν τῷ τυμπάνῳ τοῦ ὁποίου ἐχαράχθη IC † XC. Ὁ ναΐσκος χρησιμεύει ὡς πλαίσιον τοξωτῆς κόγχης τὸ βάθος τῆς ὁποίας εἶναι ἀνώμαλον. Αὕτη δυνατὸν νὰ περιεῖχεν εἰκόνα τινά. Εἰς τὸ κάτω τμῆμα τοῦ ἀναγλύφου ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφή :

† Αὔτη ἱ κατάπαυσής | μου εἰς αἰῶνος | Βισκόντη Βατημπέλα 1611.

Πρόκειται πιθανώτατα περὶ ἐπιτυμβίου πλακὸς καθολικοῦ τινος. Ἡ λέξις κατάπαυσις ἀπαντᾶται εἰς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν : εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε, ὅπου πάντες οἱ ἅγιοί σου ἀναπαύονται, ἀνάπαυσον καὶ τὴν ψυχὴν κλπ.

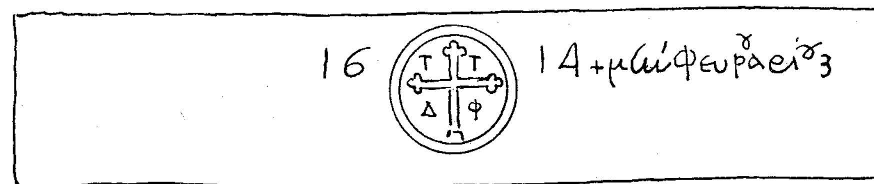
30) **Μονὴ Εὐαγγελιστρίας** εἰς θέσιν Χάλαρα, πρὸς Α. τῆς Παροικιᾶς.

Ὑπέρθυρον α χ ι β = 1612

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 246.

31) **Μ. Ἁγ. Ἀποστόλων** (Μετόχι Μ. Λαγγουβάρδας).

Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὸν ναόν (εἰκ. 133).

Εἰκ. 133.

1 6 —|— 1 4 μην(ὸς) Φευρουαρίου 3

32) **Μ. Ἁγ. Ἀποστόλων** (Μετόχι Μ. Λαγγουβάρδας).

Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐν τῇ αὐλῇ, διαστάσεων 0.62×0.95.

Μνίσθιτι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ
δούλου σου Κωνσταντίου ἱε-
ρομονάχου † σινδρομιτῇ
καὶ ὑπειρέτη τῆς μονῆς τῶν
πανεφήμων Ἀποστόλων.

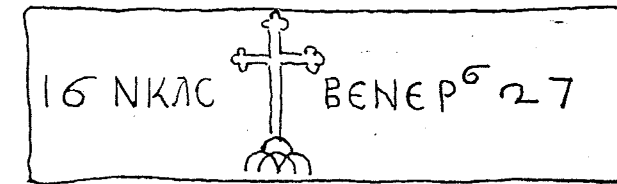
33) **Παναγία εἰς τὸ Καινούργιο.**

Ὑπέρθυρον ἀποκείμενον εἰς τὸ δάπεδον τοῦ προαυλίου.

1 6 | οἰκόσημον | 1 8

34) **Ναὸς Δευτέρας Παρουσίας.** Ἐπὶ τῆς ἀπέναντι ἀκτῆς τοῦ κόλπου τῆς Παροικιᾶς.

Ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τοῦ πλαγίου παραθύρου 1.28×0.22 (εἰκ. 134).

Εἰκ. 134.

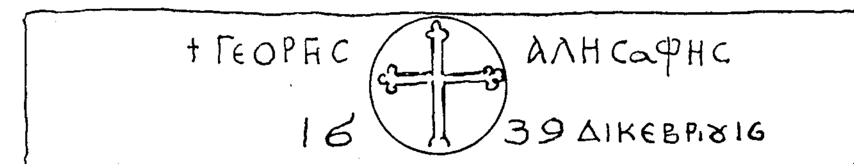
1 6 Ν Κ Λ C | Β Ε Ν Ε Ρ Η C 27

16 Ν(ι)κ(ό)λ(αο)ς Βενέρης 27

Τὸ ὄνομα Βενιέρης σύνηθες εἰς τὰς Κυκλάδας. Εἰς ἔγγραφον τῆς Πάρου τοῦ 1734 ἀναφέρεται καὶ «χωρεπίσκοπος Βενιέρης» (Ἰακ. Βισβίζη, Τὸ κληρον. δίκ. ἐν Πάρῳ σ. 163) εἰς ἄλλο δὲ τοῦ 1716 ὁ Νικήτας Βενιέρης (Βισβίζης, ἔ.ἀ. σ. 154).

35) **Ἅγ. Γεώργιος** (νῦν Ἅγ. Λουκᾶς).

Ὑπέρθυρον (εἰκ. 135).

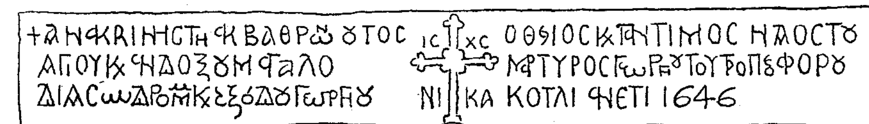

Εἰκ. 135.

† Γεόργης —|— Ἀλησάφης
1 6 | 3 9 Δικεβρίου 16

Σχετικῶς πρὸς τὸ ἐπώνυμον Ἀλησάφης βλέπε τὴν σημείωσιν τῆς ὑπ' ἀριθμ. 24 ἡμετέρας ἐπιγραφῆς.

36) **Ἅγ. Γεώργιος** (σήμερον Ἅγ. Λουκᾶς). Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 136).

Εἰκ. 136.

† Ἀνακαινήστη ἐκ βάθρων | IC | XC | οὗτος ὁ θεῖος κ(αὶ) πάντιμος
ναὸς τοῦ | ἁγίου κ(αὶ) ἐνδόξου | | | μεγαλομάρτυρος Γεωργήου
τοῦ τροπεοφόρου | διὰ συνδρο | NI | KA | μῆς κ(αὶ) ἐξόδου Γεωργήου
Κοτ(ί)λι ἐν | | | ἔτι 1646.

Πρόκειται περὶ μέλους τῆς ἱστορικῆς ἐν Πάρῳ οἰκογενείας Κονδύλη (Βλ.

σχετικῶς Ποπολάνου - Ψυχογιοῦ, Ἡ Πάρος, 1937, σ. 95 καὶ Ε. Κριαρᾶν, ἐν Ἀθηνᾷ τ. 48, 1938, σ. 154), ἥτις ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς νήσου (Hasluck, σ. 72 ἀρ. 20 καὶ 20β καὶ ἡμετέραν ὑπ' ἀρ. 74).

37) **Μ. Ἁγ. Ἀνδρέου.** Ὑπέρθυρον τῆς κυρίας θύρας τοῦ ναοῦ 1.26×0.27.

1 6			*4 8*
Ἀνεκαινίσθη ὁ θῦος οὗτος	*Τ*	*Τ*	*κ(αὶ) πάνσεπτος να|ὸς τοῦ*
ἁγίου ἐνδόξου κ(αὶ) πανεφή			*μου ἀποστόλου Ἀ|νδρέου*
Πρωτοκλήτου διὰ ἐξόδου	*Δ*	*Φ*	*κ(αὶ) κόπου τοῦ ἐν ἱερομονά-*
χοις Παρθενίου			*Παραρᾶ.*

Ὁ Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, 246 ἀναφέρει μόνον τὸ ἔτος. Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Παραρᾶς εἶναι σύνηθες ἐν Νάξῳ (Π. Ζερλέντου, Φεουδαλικὴ πολιτεία Νάξου σ. 72, ἔτ. 1687: Θωμᾶς Παραρᾶς).

38) **Μ. Λαγγουβάρδας.** Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν.

1 6 5 7 Σετεβρίου
Δέυσι(ς) τ(ῶν) δούλον τοῦ Θ(εο)ῦ Ὑοακὺμ μοναχοῦ
τὸ ἐπίκλυ Παλεολόγου κ(αὶ) τõν γονέον αὐτοῦ κ(αὶ) τõν ἀδελ-
φ(ῶν) αὐτοῦ Χρηστοφόρου κ(αὶ) Νηκολάου.

Σαγκριώτης, Ἱστορία τῆς ἱ. μονῆς Λογκοβάρδας σ. 24. Ὁ Ἰωακεὶμ Παλαιολόγος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Παϊσίου τοῦ Α΄ τοῦ ἔτους 1652, δι' οὗ ἡ μονὴ ἀνεκηρύχθη πατριαρχικὸν σταυροπήγιον (Δ. Α. Ζακυθηνός, Ἑλληνικὰ 2, 157).

39. **Μονὴ Ταξιάρχου,** εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Κουνάδου (Προφήτου Ἠλία).

Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὴν μονὴν 1.12×0.235.

Α Χ *ΙC | XC* *Π Δ* (=1684)
ΝΙ | ΚΑ

μηνὴ ὀκτορίου α΄ ἐνεκαινή- (χῶν) ἐκ χει|(ρῶν) - - - - - [κρανίον καὶ ὀστᾶ] *σθη (ἡ) θεία τῶν Ταξηαρ- καὶ ἡγουμένου τοῦ Ταξηάρχου.*

Γ) ΠΕΡΙΟΧΗ ΝΟΤΙΩΣ ΚΑΙ ΝΟΤΑΝΑΤΟΛΙΚΩΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ

40) **Θέσις Κακοπετριά.** Ναὸς μονοκάμαρος μετὰ ψευδοθόλου,

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

1 6 –|– 1 8

41) **Μονὴ Χριστοῦ Δάσους.** Ναὸς Ἁγ. Ἰωάνου τοῦ Προδρόμου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.26×0.25.

† Ἀνακαινίστη ἐκ βόθρου οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάντιμος | ναὸς
τοῦ τιμίου Προδρόμου διὰ συνδρομῆς κ(αὶ) ἐξόδου | ἀναξίου
δούλου αὐτοῦ Ἰακώβου ἱερομονάχου τὸ ἐπίκλη Βουτζαρᾶ
1 6 3 0

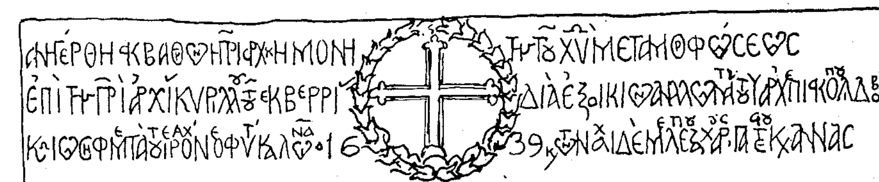
42) **Μονὴ Χριστοῦ Δάσους** (νῦν Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Προσάρτημα τῆς Καταπολιανῆς. Ναὸς Ἁγ. Ἀρτεμίου. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

α χ λ ς (=1636)

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 246.

43) **Ναὸς Μεταμορφώσεως** εἰς θέσιν Κουκουμαβλιές, ½ ὥραν ΝΔ. τῆς τῆς Παροικιᾶς.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου 1.38×0.27 (εἰκ. 137).

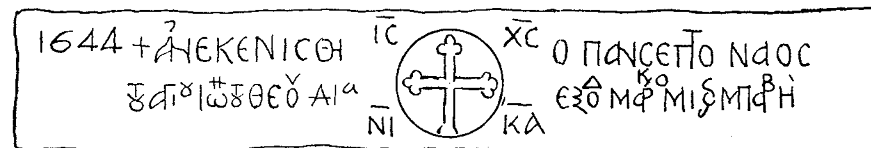
Εἰκ. 137.

Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ἡ			*π(ατ)ριαρχικὴ μονὴ τῆς τοῦ*
Χ(ριστο)ῦ Μεταμορφώσεως |	*IC*	*XC*	*ἐπὶ τῆς π(ατ)ριαρχίας Κυ-*
ρίλλου τοῦ ἐκ Βερρίας διὰ			*ἐξ οἰκίων ἀναλωμάτων ὑπὸ*
ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Λιδο	*ΝΙ*	*ΚΑ*	*βίου (;) | κ(υρί)ου Ἰωσὴφ*
μετὰ τοῦ ἱερο(μον)άχ(ου)			*Νεοφύτου Καλωνᾶ κ(αὶ) τῶν*
γοναί(ων) δὲ Μελετίου, Ζαχα	*1 6*	*3 9*	*ροῦς, Πατέστου κ(αὶ) Ἄννας.*

Κύριλλος ὁ ἐκ Βεροίας ἐπατριάρχευσε τρίς (Μ. Γεδεών, Πατρ. πίν. Κ/πολις 1885-90, σ. 558-559, 560-561, 567-568, Μητρ. Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς Πατρ. Καταλόγους Κ/πόλεως, Κ/πολις 1935, σ. 108-112 καὶ 191). Ἡ τρίτη του πατριαρχεία ἔληξε τὸν Ἰούνιον τοῦ 1639. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Μ. Μεταμορφώσεως θὰ ἐχαράχθη κατὰ τοὺς πρώτους ἓξ μῆνας τοῦ 1639. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄλλως ἀμαρτύρητον ἀρχιεπισκοπὴν Λιδοβίου (;), ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς ὁποίας Ἰωσὴφ κατέβαλε τὴν δαπάνην ἀνεγέρσεως τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως, δὲν γνωρίζω ποῦ αὕτη ἔκειτο. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὄνομα Πατέστος, τοῦτο εἶναι παραλλαγὴ τοῦ Μπατίστας (=Battista) ἤτοι Βαπτιστής. Οὕτω Μαυρίκιός τις Πατίστας ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον τῆς Πάρου τοῦ 1634 (Ἰάκ. Βισβίζης, Τὸ κληρον. δικαίωμα ἐν Πάρῳ σ. 163). Τὸ δὲ Καλλονᾶς εἶναι σύνηθες ἐν Νάξῳ ἀπὸ τοῦ 1540 (Βισβίζης, Ἀρχεῖον 54).

44) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος** εἰς θέσιν Κακοπετριά, 30′ νοτίως τῆς Παροικιᾶς.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.40×0.22 (εἰκ. 138).

Εἰκ. 138.

1644 † Ἀνεκενίσθη ὁ πάνσεπτος ναὸς | τοῦ ἁγίου Ἰω(άννου) τοῦ Θεο(λόγου) δι(ὰ) ἐξόδ(ου) Μάρκο(υ) Μιοσομπαβῆ (;)

Τὸ ἐπώνυμον Μιοσομπαβῆς ἄλλοθεν ἀμαρτύρητον.

45) **Ναὸς Τιμίου Σταυροῦ** εἰς θέσιν Καλογέρια. 15′ Νοτίως τῆς Παροικιᾶς.

Ὑπέρθυρον 1.50×0.31, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἀνάγλυφος ἡ εἰκὼν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 104 καὶ 105).

† Ἀνεκενίσθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς |
τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ διὰ ἐξόδου καὶ συνδρομῆς
Νικολάου Κονταράτου καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ Εἰρύνης
ἐν ἔτι ΑΧΝΒ ἐν μηνὶ Μαρτίῳ κε′.

ΑΧΝΒ = 1652.

Ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας Κονταράτου ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ὑπ' ἀριθμ. 57 καὶ Ἁγ. Κωνσταντίνου τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς (βλ. σελ. 177 σημ. 2).

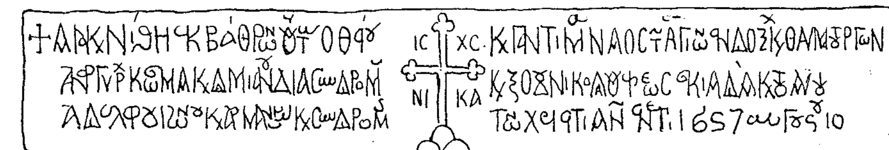
46) **Ναὸς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου** εἰς τοποθεσίαν Πισκοπιανά. 20′ Νοτίως τῆς Παροικιᾶς. Ὑπέρθυρον 1.07×0.21.

1 6 — IC XC / NI KA — 5 2

Παρθένι ος μοναχὸς

47) **Μ. Ἁγίων Ἀναργύρων** νῦν Ἅγ. Χαράλαμπος 2 ὥρας Νοτίως τῆς Παροικιᾶς, εἰς θέσιν Δάφναις.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν. 1,40×0.25 (εἰκ. 139).

Εἰκ. 139.

† Ἀνακ(αι)νίσθη ἐκ βάθρων οὗτ(ος) ὁ θεῖος
καὶ πάντιμος ναὸς τῶν ἁγίων ἐνδόξ(ων) κ(αὶ) θαυματουργῶν |
Ἀναργύρων Κωσμᾶ κ(αὶ) Δαμιανοῦ διὰ συνδρομ(ῆς) κ(αὶ) ξόδου
Νικολάου ἱερέως Σκιαδὰ κ(αὶ) τοῦ αὐτοῦ | ἀδελφοῦ Ἰω(άν)νου
κ(αὶ) Ἀρμά(νδου;) κ(αὶ) συνδρομ(ῆ)ς τῶν Χριστιανῶν ἐν ἔτι 1657
Αὐγούστου 10.

Ἐξ ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1658 (Δ. Ζακυθηνοῦ, Κατάλογος τῆς Συλλογῆς Π. Ζερλέντη. Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 13, 1937, 237) μανθάνομεν ὅτι ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Σκιαδᾶς διετέλεσε νοτάριος Παροικιᾶς. Ὡσαύτως ἀπὸ γράμμα τοῦ Δημάρχου Πάρου πρὸς τὸ Β. Ἐπαρχεῖον Νάξου τοῦ ἔτους 1854, δημοσιευθὲν ὑπὸ Th. Blancard (Les Mavroyéni σ. 857) μανθάνομεν, ὅτι ὁ Νικόλαος Π. Μαυρογένης, διερμηνεὺς τοῦ Ὀθωμανικοῦ Στόλου, ἠγόρασε τὸ 1778 παρὰ τοῦ Γεωργίου Σκιαδᾶ (ἀπογόνου βεβαίως τοῦ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ ἀναφερομένου κτήτορος ἱερέως Νικολάου Σκιαδᾶ) τὸ κατὰ τὴν θέσιν Δάφναις μονύδριον τοῦ Ἁγ. Χαραλάμπου καὶ τὸ κατεῖχε μέχρι τοῦ 1793, ὅτε ἡ δόμνα Μαρία, σύζυγος τοῦ Μαυρογένους, καὶ οἱ παῖδες αὐτῆς δι' ἐπισήμου ἐγγράφου, ἀφιέρωσαν τὸ μονύδριον εἰς τὸν ναὸν τῆς Καταπολιανῆς

48. **Ἅγ. Νικόλαος** τοποθεσίας Δάσους.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.00×0.20.

† Ανακ(αι)νήσθη ὁ πάντιμος ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου διὰ ἐξόδου Γιακουμῆ καὶ Μαρίας ἐν ἔτι 1659.

49. **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος** τοποθεσίας Δάσους.

Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐν τῇ αὐλῇ, διαστάσεων 1.14×0.24×0.13.

Κ(ύρι)ε ἐλέησον Κ(ύρι)ε ἐλέησον Κ(ύρι)ε ἐλέησον Ἀνθίμῳ ἱερομο(νάχῳ) Χ(ριστ)ὲ ἐλέησον Χ(ριστ)ὲ ἐλέησον Χ(ριστ)ὲ ἐλέησον Ἀθανασίῳ ἱερομονάχῳ | Αἰωνία ἡ μνήμη, αἰωνία ἡ μνήμη Ἰωάννου ἀναξίου ἱερέως 1663.

50) **Ναὸς Μεταμορφώσεως** εἰς θέσιν Κουκουμαβλές.

Ἐπὶ πλακὸς 0.34×0.34.

Ἀνακ(αι)νίσθη ἐκ βάθρον ὁ ναὸς τῆς Μεταμ|ορφώσεως ἐν ἐξόδο μὲν τοῦ καλογήρου - - - - -

1 6 | 8 6

51) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος** τοποθεσίας Δάσους.

Ἐπὶ πλακὸς πρὸ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου 0.93×0.39.

† Ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμὲ καὶ ἐλέ-
ησόν με καὶ μνήσθητί μου
Κ(ύρι)ε ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλ-
είᾳ σου Ἰακώβου ταπινοῦ μοναχ-
οῦ ἀναξίου δούλου σου.

52) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος** τοποθεσίας Δάσους.

Ἄνωθεν τῆς ἐξωθύρας τοῦ περιβόλου. Ὑπέρθυρον 1.21×0.25.

† Ἰακώβου μοναχοῦ (ἐ)παρχειόντου.

53) **Μ. Χριστοῦ** τοποθεσίας Δάσους.

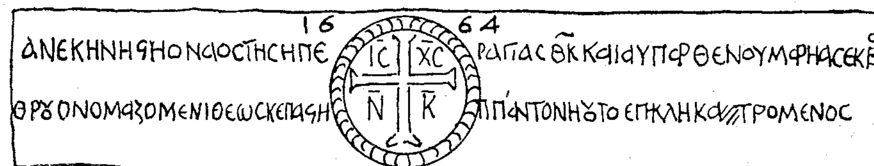
Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

Παρθένιος ἱε | ρομόναχος
Μοςρᾶ | τος.

Μέλη τῆς οἰκογενείας Μοστράτου ἀναφέρονται καὶ εἰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ εἰκόνων. Εἰς παριανὸν δὲ ἔγγραφον τοῦ 1733 ἀπαντᾷ ὁ Παπα-Θεοδωρῆς Μοστρᾶτος (Ι. Βισβίζης, Τὸ κλῆρον. δίκ. ἐν Πάρῳ σ. 161). Τὸ ὄνομα ὑφίσταται καὶ μέχρι σήμερον ἐν Πάρῳ.

Δ) ΝΑΟΥΣΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΧΩΡΑ

54) **Θεοσκέπαστος.** Ὑπέρθυρον 1.12×0.23 (εἰκ. 140).

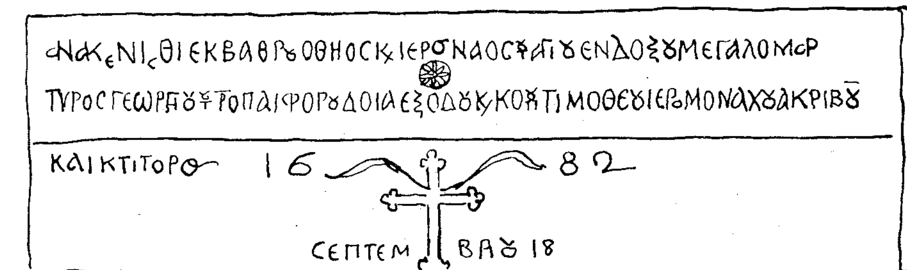

Εἰκ. 140.

16 64
Ἀνεκηνήστη ὁ ναὸς τῆς ἤπε IC | XC ραγίας Θ(εοτό)κ(ου) καὶ ἀυ-
παρθένου Μαρήας ἐκ βό- NI | KA θρου ὀνομαζομένι θεωσκέ-
παστη ἠπ(ὸ) Παπαντονήου τὸ ἐπήκλη Κα(σ)τρομένος

55) **Μ. Ἁγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι.** ΝΑ. τῆς Ναούσης ἐπὶ τῆς κορυφῆς λόφου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν (εἰκ. 141).

Εἰκ. 141.

Ἀνακενίσθι ἐκ βάθρου ὁ θῆος κ(αὶ) ἱερὸς ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρ|τυρος Γεωργήου τοῦ τροπαι(ο)φόρου διὰ ἐξόδου κ(αὶ) κόπου Τιμοθέου ἱερομονάχου Ἀκριβοῦ.

16 | 82
Σεπτεμ —|— βρίου 18

Ὁ ἱερομόναχος Τιμόθεος Ἀκριβὸς ἀναφέρεται εἰς τὸ σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου τοῦ Β', τοῦ ἔτους 1691, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιχορηγεῖται εἰς τὸ «εἰς τοποθεσίαν Ἀγούσης ἐν τῷ Μεροβίγλῃ καλουμένῳ» μονύδριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία (Δ. Ζακυθηνός, Ἑλληνικὰ 2, 392). Δ ρ ά κ ο ς, Ι. Σ. 1899, σ. 246. Ἐξ ἀφιερωτικῆς δὲ ἐπὶ εἰκόνος ἐπιγραφῆς μανθάνομεν ὅτι ὁ ἱερομόναχος Ἀκριβὸς διετέλεσε «χωρεπίσκοπος Ἀγούσης».

56) **Μ. Ἁγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι.** Ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τῆς ἐξωθύρας τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς.

17 —|— 35

57) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος** ἐντὸς τῆς Ναούσης.

Ἐπιτύμβιος πλὰξ τοῦ κτήτορος ἐπὶ τοῦ δαπέδου.

1687
Ἰω(άννης) Κ(ον)τ(α)ρ(ᾶτος).

58) **Μ. Ἁγ. Ἀθανασίου.** Παρὰ τὴν δυτικὴν εἴσοδον εἰς Νάουσαν.

Ἐπιτύμβιος πλὰξ ἐπὶ τοῦ δαπέδου.

Δικέφαλος ἀετὸς μὲ τὴν χρονολογίαν

1 7 1 7

καὶ τὴν ἐπιγραφὴν *Διὰ κόπου καὶ ἐξόδου ὑπὸ*
Ἀμφιλοχίου ἱερομονάχου
πρότου ἀδελφοῦ.

Ἡ μονὴ τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ἀνεκηρύχθη σταυροπήγιον διὰ σιγιλλίου τοῦ 1739 τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Γ' (Δ. Ζακυθηνός, Ἑλληνικὰ 2 σ. 422. Ὁ Ε. Δράκος (Ι. Σ. 1899 σ. 246) ἀναφέρει μόνον τὴν χρονολογίαν αχϞε (=1695), τὴν ὁποίαν δὲν εἶδον.

59) **Ν. Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου.**

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκος.

Χοροπίσκοπος Γαλάντας
1 7 8 5 Φαείου (;)

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Γαλάντας συναντᾶται ὡς Γαλάντες μὲν εἰς ναξιακὸν ἔγγραφον τοῦ 1687 (Ζερλέντου, Φεουδαλικὴ Πολιτεία Νάξου, σ. 70), ὡς Γαλάντης δὲ ἐν Ἄνδρῳ (Δ. Πασχάλης, Ἡμ. Μεγ. Ἑλλ. 1934, σ. 277).

Ε) ΜΑΡΑΘΙ

60) **Μ. Ἁγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου.**

Ὑπὲρ τὴν θύραν εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν. Διαστάσεις 0.50×0.42.

Ὦ κτῆτορ κάλιστος ἐν-
στὶ ὁ νεὸς τοῦ μεγαλομάρτυρος
Μηνᾶ, Βίκτορος καὶ Βοκεντί-
ου τὴν κλῖσι Ἠσαΐας ἱερο-
μόναχος Νταμίας τοὐπίκλι. Ἐκλισ(ίαν)
ἤ)γηρ' ἐκ τõν γριπίδον ὢν ἄνο πρόν(οια)

Πλὰξ κὰτωθεν: Διαστάσεις 0.37×0.38.

Ἄορις ἔκτισε ὁ κτίσας
πόθου σὶν ἐξόδου κ(αὶ) κόπου, ἀγάλ-
ματα κ(αὶ) μέταλα κ(αὶ) ναὸ κ(αὶ) ἀβ-
λὴ κ(αὶ) πᾶν κικλόθεν
κεκλισμένα. *Ἔτους. 1617.*

Ὁ Ε. Δρᾶκος (Ι. Σ. 1899, σ. 247) δὲν ἀναφέρει τὰς ἄνω ἐπιγραφάς.

61) **Μ. Ἁγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου.** Ὑπὲρ τὴν Ὡραίαν Πύλην τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ.

Ἔτος ἐκ Χ(ριστο)ῦ αχλϛ' ἔξοδο-
ς παρὰ τοῦ κτήτορος
ἐν ἱερομονάχοις Ἰσα-
ΐου τοῦ Νταμία κ(αὶ) κα-
θηγουμένου.

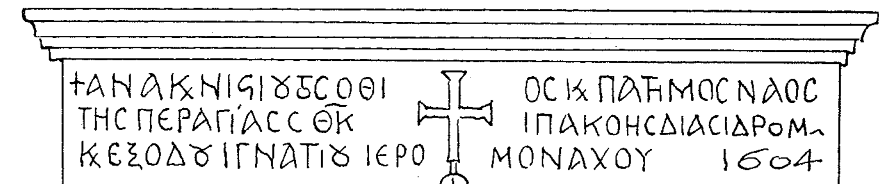
Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 247 ἀτελέστατα

Ὁ ἱερομόναχος Ἠσαΐας Νταμίας ἢ Δαμίας ἢ Ταμίας ἀναφέρεται εἰς σιγίλλιον α) τοῦ 1604 τοῦ Πατριάρχου Κ/πόλεως Ραφαὴλ τοῦ Α' (Ι. καὶ Α. Σακκελίωνος, Κατάλογος Χ/φων Ἐθν. Βιβλ. 1892, 261)· β) τοῦ 1773 τοῦ Πατριάρχου Σωφρονίου τοῦ Β' (Δ. Ζακυθηνός, Ἑλληνικὰ τ. Δ' σ. 236)· γ) τοῦ 1793 τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου (Γραμματοφυλάκιον τῶν ἐν Κ/πόλει Πατριαρχείων, Κῶδιξ Η', σ. 186-187. Π. Ζερλέντης, Ἱστορ. Ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων κλπ. τ. Α' Ἑρμούπολις 1913. σ, 112)· καὶ δ) τοῦ 1797 τοῦ Πατριάρχου Γερασίμου (Γραμματοφυλάκιον Πατρ. Κ/πόλεως Κῶδιξ Η' σ. 281-82. Π. Ζερλέντης, ἔ.ἀ. σ. 112.

ϛ' ΚΟΣΤΟΣ

62) **Ἁγ. Ὑπακοή.** 10' Δυτικῶς τοῦ Κόστου. Μετόχιον τῆς ἐν Ἀμοργῷ Μ. Χοζοβιώτισσης.

Εἰς τὸ πέρθυρον εἰσόδου 1.30×0.20 (εἰκ. 142).

Εἰκ. 142.

† Ἀνακ(αι)νίστι οὗτος ὁ | *θῖος κ(αὶ) πάτημος ναὸς*
τῆς (ὑ)περαγίας Θ(εοτό)κ(ου) | *ἱπακοῆς διὰ σιδρομ(ῆς)*
κ(αὶ) ἐξόδου Ἰγνατίου ἱερο- | *μονάχου 1604.*

Ὁ Ε. Δράκος (1. Σ. 1899, σ. 247) ἀναφέρει μόνον τὸ ἔτος καὶ τοῦτο ἐσφαλμένον (1600 δέον 1604). Ναοὶ Παναγίας Ὑπακοῆς ὑπάρχουσι καὶ ἐν Μυκόνῳ (Μπαρκιά) καὶ Χίῳ.

63) **Ἁγ. Μαρίνα.**

Ἐπὶ ὑπερθύρου ἐντειχισμένου σήμερον εἰς τὸν νότιον τοῖχον τῆς ἀνακαινισθείσης ἐκκλησίας.

1644. Μ(η)νὴ Ἀγούστ(ου) ιδ' ἀνακ(αι)νίστη ἐκ βόθρου ὁ
θῖος ναὸς ¦ τῆς ἁγήας μεγαλομάρτη(ρ)ος
Μαρήνας διὰ ἐξόδου κ(αὶ) κόπου τοῦ
Π(α)π(ᾶ) Πέτρου Κονταρ(άτ)ου.

Ζ) ΠΕΡΙΟΧΗ ΛΕΥΚΩΝ

64) **Μ. Ἁγ. Κυριακῆς.** Νοτίως τῶν Λευκῶν εἰς θέσιν Λινούδια.

Ἐξ ἀδημοσιεύτου εἰσέτι σιγιλλίου σωζομένου ἐν τῇ Μ. Φανερωμένης τῆς Νάξου, πληροφορούμεθα, ὅτι τὴν μονὴν *ἀνήγειρεν ἐκ βάθρων τὸ 1665 ὁ ἱερομόναχος Ματθαῖος Ραγκούσης* καὶ ὅτι αὕτη ἀνεκηρύχθη σταυροπήγιον Πατριαρχικόν. Εἶτα τὸν ναὸν αὐτῆς ἀνεκαίνισε τὸ *αψη'* (=1708) *ὁ μοναχὸς Καλλίστρατος.* Δὲν ἐπεσκέφθην τὴν μονὴν ταύτην. Ε Δ ρ ά κ ο ς, Ι. Σ. 1899, σ. 247.

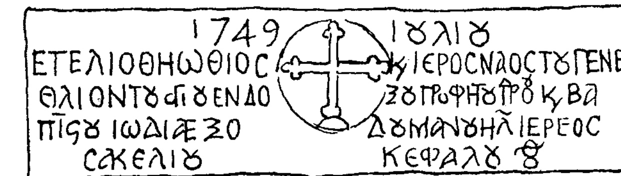
65) **Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου,** ἐπιλεγομένη τοῦ Ἀβάτου. Κεῖται Βορείως τῶν Λευκῶν εἰς θέσιν Κάραβος. Δὲν ἐπεσκέφθην τὴν μονὴν ταύτην, τῆς ὁποίας κατὰ Ε. Δ ρ ά κ ο ν (Ἱερ. Συνδ. 1899, σ. 247) κτήτορες ὑπῆρξαν τὸ εὐσεβὲς ἀνδρόγυνον, *ὁ Μιχαὴλ Γαβαλᾶς ὁ Καλόπλαστος,* ὅστις ἀνεκαίνισε τὸ μοναστήριον τὸ αχνς' (=1656), καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ *Ἀνδριανή,* ἥτις, χηρεύσασα, μετωνομάσθη εἰς μοναχὴν *Ἀθανασίαν* καὶ ἔκτισε τὸν ναὸν τὸ αχνθ (=1659) *ἡγουμενεύοντος Νεοφύτου·* διὰ διαθήκης δὲ ἐκληροδότησε τὸ σεμνεῖον εἰς δύο ἀνεψιοὺς ἱερεῖς τὸ αχπη' (=1688). Κατὰ Ε. Δ ρ ά κ ο ν (ἔνθ. ἀν.) σώζονται ὑπὲρ τοῦ μοναστηρίου τούτου 4 σιγίλλια 1) τοῦ αψοζ (=1777) τῶν Πατριαρχῶν Γερασίμου, Σωφρονίου, Προκοπίου (1787) καὶ Νεοφύτου (1800, 1803 καὶ 1813). Εἰς ταῦτα προσθέτω καὶ πέμπτον, τὸ ἀπολυθὲν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου τὸ 1805, ὅπερ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Β. Α. Μ υ σ τ α κ ί δ ο υ (Παρνασσὸς τ. 9, 1885, σ. 401-403), ἀπόκειται δὲ σήμερον ἐν τῇ μονῇ Χρυσοπηγῆς τῆς νήσου Σικίνου. Ἐν αὐτῷ ἀναφέρεται ὡς ἡγούμενος τοῦ ἐν Πάρῳ μοναστηρίου τοῦ Ἀπάτου *ὁ Γαβριὴλ Καλόπλαστος* ἀπόγονος βεβαίως τῆς παλαιᾶς οἰκογενείας τοῦ κτήτορος.

66) **Ἅγ. Σπυρίδων,** ἐντὸς τῶν Λευκῶν.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.20×0.21.

1 6 —|— 9 2

67) **Γενέθλιον Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου** (σήμερον ὁ δίκλιτος ναὸς Ἁγ. Στεφάνου καὶ Ἁγ. Βηθλεέμ). Ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τοῦ παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς (0.80×0.215) (εἰκ. 143).

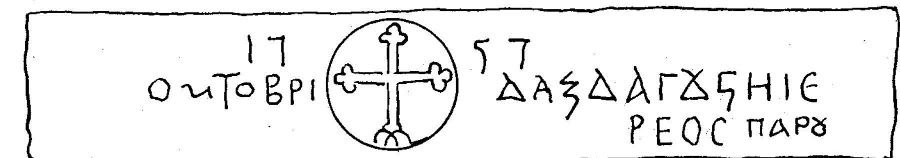
Εἰκ. 144.

1 7 4 9 | *Ἰουλίου*
Ἐτελιόθη ὡ θῖος | *κ(αὶ) ἱερὸς ναὸς τοῦ γενέ-*
θλιον τοῦ ἁγίου ἐνδόξου προ —|— *φήτου Προ(δρόμ)ου κ(αὶ) βα-*
πτιστοῦ Ἰω(άνν)ου διὰ ἐξό | *δου Μανουὴλ ἱερέος*
σακελίου | *Κεφάλου.*

68) **Ἅγ. Δημήτριος.** Ὑπέρθυρον τοῦ πλαγίου νάρθηκος.

1 7 5 6 | *Ἀγούστου 18*
ἐτελιώθη ὁ θεῖος κ(αὶ) ἱερὸς —|— *ναὸς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυ-*
ρος ¦ Διμιτρίου διὰ ἐξόδου | *κ(αὶ) πόνου Μάρκου ἱε-*
ρέος | *Ρούσου.*

69) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος.** Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου (εἰκ. 144).

Εἰκ. 144.

1 7 5 7
Ὀκτόβρι —|— *δ(ι)ὰ (ἐ)ξ(ό)δ(ου*
Ἀγουστῆ ἱε|ρέος Πάρου.

Η) ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΡΑΓΟΥΛΑ

70) **Ἅγ. Ἰωάννης** (Μητρόπολις).

Ἐπὶ τῆς ἐπιτυμβίου πλακὸς τοῦ δαπέδου.

1 7 3 7
Μαρτίου 2
ἐτελιόθυ διὰ - - - -
ἐξόδου καὶ - - - - -
- - - - - - - - - - - -

71) **Μ. Παντελεήμονος.** 5′ ἔξω τοῦ χωρίου πρὸς τὰ ΝΑ. (κάτοψις εἰκ. 94).

Κτίτορ Παρθένιος ἱερομόναχος
αχνε′ (=1655)

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 248.

72) **῾Αγ. Παρασκευή.** ῾Απλοῦς μονοκάμαρος ναός, ἐντὸς τοῦ χωρίου.

1 7	*IC* / *NI*	*XC* / *KA*	*3 4*

Θ) ΜΑΡΜΑΡΑ

73) **῞Αγ. Σάββας.** ᾿Επὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας 1.17×0.23 (εἰκ. 145).

Εἰκ. 145.

1 6		*0 8*
δ) θεῖως ναὸς		*τοῦ ἁγίου Σάβα*
᾿Ιουλ ὁ Π(α)π(α) Θεοδορῖ		*Λιπράντου* *1 6*
Πρ(ω)τοπ(α)π(ᾶ)		*Κ(αι)φάλου*

Σὸ ἐπώνυμον *Λυμπράντος* ἀπαντᾷ εἰς νοταριακὰ ἔγγραφα τῆς Νάξου τοῦ 1573 (᾿Ιακ. Βισβίζη, Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα ἐν ᾿Επετ. τοῦ ᾿Αρχ. τῆς ῾Ιστ. τοῦ ῾Ελλην. Δικαίου τεῦχ. 4, 1951, σ. 105 καὶ 108). ᾿Εντεῦθεν καὶ τὸ ἐπώνυμον ῾Αλιπράντης τῆς συγχρόνου παριανῆς οἰκογενείας.

74) **῞Αγ. ᾿Ανάργυροι.** ᾿Επὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.26×0.22.

1 6 8 4 Μαρτίου β′
᾿Ανακ(αι)νίθη ἐκ βόθρου ὁ θεῖος ν(αὸ)ς τῶν ἁγίων
᾿Αναργύρων διὰ συνδρομῆς κὲ ἐξόδου τοῦ
᾿Αντωνίου Κοντίλη κ(αὶ) τῆς συμβήα αὐτοῦ
Μαριέτας μηνὶ Μαρτίου.

75) **῾Αγ. Μαρίνα.** ᾿Επὶ τῆς ἐπιτυμβίας πλακὸς τοῦ δαπέδου.

᾿Ετελιόθη· μνίσθιτη Κίρυε
τὴν ψιχὶ τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ
᾿Ατονίου καὶ τῆ συμβίας
αὐτοῦ Μαρκαίτα
᾿Ανακαινίστι ὁ τίμβος
οὗτος διὰ σην(δρομῆς) καὶ ἐξόδου
τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ ᾿Αντονήου
τὸ ἐπίκλιν Χρησολουρᾶ.

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Χρυσολωρᾶς εἶναι βυζαντινὸν πβλ. Κ. Krumbacher, Gesch. der byz. Litterarur, München 1897, σ. 109, 110, 113, 426, 485, 492, 501, 502, 503, 563, 581.

76) **῾Αγ. Μαρίνα.** ᾿Επὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ὀστεοφυλακίου,

1 7 2 6

Ι) ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΣΗΠΙΔΟΥ (Μαρπήσσης)

77) **Ναὸς Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου.** ᾿Επὶ πλακὸς ἄνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ ναοῦ, ἐπὶ τοῦ κάστρου τοῦ Κεφάλου·

᾿Εκτ(ίσ)θ(η) ὁ παρὸν ναὸς
Βαγγελισμὸς τῆς ὑπε-
ραγίας Θ(εοτό)κου διὰ ἐξόδου
καὶ κόπου τῶν Λου-
κήδον παρὰ τὸν τρι-
ὸν ἀδελφὸν ᾿Ιωάννου
Δημητρήου Μη - - - -
γου καὶ τῆς ἀδελφῆς
αὐτὸν Κωνσταντί-
ας ἧς μνημόσηνο
ν αὐτὸν καὶ τὸν
γονέον αὐτον
αυι (=1410)

Κατὰ ταῦτα ὁ ἐπὶ τοῦ κάστρου τοῦ Κεφάλου ναὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἶναι ὁ ἀρχαιότερος χρονολογημένος ναὸς τῆς Πάρου, ἀνεγερθεὶς ἐν πλήρει Φραγκοκρατίᾳ.

78) **Παναγία ἡ Ἐξωχωριανή.** 10′ ἀνατολικῶς τοῦ Τσηπίδου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου

1 6 —|— 0 9

Ὁ ναὸς τῆς Ἐξωχωριανῆς ἐκηρύχθη πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τὸ 1593 διὰ σιγιλλίου τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β′ (Miklosich - Müller, Acta et diplomata 6, 281), δι᾿ ἑτέρου δὲ σιγιλλίου τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως τοῦ 1624 (Miklosich - Müller, ἔ.ἀ. 6, 201) ὑπήχθη ὡς μετόχιον εἰς τὴν Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου.

79) **Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου καὶ Ἁγ. Ἄννης** (δίκλιτος).

Ἐπὶ πλακὸς διαστ. 0.47 × 0.87 × 0.07.

† Φρατζένσκω(ς) Γρηπάρις
ἤκαμε τὸ παρὸν μνημίο(ν)
ἐπὶ ζόσις μου κ(αὶ) νὰ μὶ
ν τὸν ἀποξενόσι ὁ ἱε-
ρεὺς τοῦ ναοῦ· ἀπὸ τὶ γε-
νολογία αὐτοῦ. Ἔτους 1630.

80) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος,** ὀλίγον ἀνατολικῶς τῆς Ἐξωχωριανῆς (εἰκ. 72).

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ

Θεολόγου
κ(αὶ) Εὐ(αγ)γελιστοῦ
Ἰω(άννου) τοῦ Θεολόγου.

81) **Μ. Ἁγ. Γεωργίου.** 1 ὥραν ΝΔ. τοῦ Τσηπίδου. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

Ἀναικαινίσθη διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Βλασίου
Βολονέλου καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ Μαρκέτας
αχξδ (=1664)

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 247.

82) **Ἅγ. Γεώργιος.** Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου

Ἐτελιώθη ὠ ναὸς τοῦ ἁγίου
Γεωργίου ὑπὸ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ
Ἀντονίου 1657 Ἰουλίου 3

83) **Μ. Ἀποτομῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου** (μετοχίου τῆς Χοζοβιωτίσσης τῆς Ἀμοργοῦ). ΝΔ. τοῦ Τσηπίδου.

Ἀνακαινίσθη ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου
τοῦ Προδρόμου διὰ συνδρομῆς Νικοδήμου ἱερομονάχου
καὶ Νικολάου καὶ Μαρίας. ,αχοζ′ (=1677).

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 248.

84) **Ἅγ. Χαράλαμπος.** Εἰς τὴν Ν. παρυφὴν τοῦ Τσηπίδου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας.

1759 ἐκ(τί)στι ἱ ἐκλισία

85) **Ἁγ. Μονή. Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου.** Νοτίως Τσηπίδου.

Ἀνεκαινίσθη ὑπὸ Ἀνθίμου ἱερέως
ἐν ἔτει αψπγ′ (=1783).

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 248. Δὲν ἐπεσκέφθην τὴν μονὴν ταύτην.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Κλείων τὸ τεῦχος τοῦτο τοῦ Ἀρχείου ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω δύο λέξεις διὰ τὴν γοητείαν τὴν ὁποίαν ἀσκοῦν ἐπὶ τοῦ παρατηρητοῦ οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου, ἰδίᾳ οἱ μεμονωμένοι.

Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως μᾶς σαγηνεύει εἰς τὴν θέαν τῶν ναῶν αὐτῶν εἶναι ἡ *ταπεινότης καὶ ἡ ἁπλότης των*. Μὲ μικρὰς πάντοτε διαστάσεις κατασκευαζόμενοι οἱ ναοὶ αὐτοὶ δὲν ἔχουν ἐπάνω των τίποτε τὸ περιττόν, καμμίαν μορφολογικὴν ρητορείαν. Οὔτε κυμάτια, οὔτε γεῖσα, οὔτε ἀετώματα! Μία θεία ἁπλότης τοὺς διακρίνει, ποὺ δὲν εἶναι ἀπουσία τέχνης ἀλλ᾿ ἀκριβῶς ἀποτέλεσμα αὐτῆς· διότι ἡ ἁπλότης των αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν *ἀλήθειαν τῆς κατασκευῆς των*. Ἡ ἐξωτερική των μορφὴ εἶναι πράγματι ἡ καθαρὰ ἔκφρασις τῆς ἐσωτερικῆς των διατάξεως, ἐπιτυγχανομένη μὲ αὐστηρῶς γεωμετρικοὺς ὄγκους — ὀρθογώνια ἢ ὀκτάγωνα πρίσματα, κυλίνδρους, ἡμισφαίρια — ποὺ ζυγίζονται ἐπάνω εἰς τὸ κτήριον μὲ θαυμαστὴν ἁρμονίαν καὶ συντίθενται ὡς μία μουσικὴ συμφωνία.

Ἀκόμη περισσότερον ἀναδεικνύονται οἱ στερεομετρικοὶ αὐτοὶ ὄγκοι μὲ τὴν *ἄσπιλον λευκότητα* τοῦ ἀσβεστοκονιάματος ποὺ τοὺς καλύπτει, ὅταν τὸ φῶς, τὸ ἔντονον μεσημβρινὸν φῶς τῶν νήσων, προσπῖπτον ἐπ᾿ αὐτῶν τοὺς φωτίζει ἐναλλὰξ καὶ τοὺς σκιάζει καὶ ζωντανεύει τὰ σχήματά των.

Αὐτὴ δ᾿ ἀκριβῶς ἡ ἄσπιλος λευκότης των, ποὺ τόσον συμβαδίζει μὲ τὴν ἁγιότητα τοῦ περιεχομένου των καὶ μὲ τὴν ἁγνότητα τοῦ αἰσθήματος τῶν κατασκευαστῶν των, προσδίδει ἐπὶ πλέον εἰς τοὺς ναοὺς αὐτοὺς καὶ μίαν συναρπαστικὴν *γραφικότητα*, ὅταν προβάλλωνται, ὡς ἁγναὶ λευκαὶ ὀπτασίαι, ἐπάνω εἰς τὸν γαλάζιον οὐρανὸν ἢ τὴν βαθυκύανον γειτονικὴν θάλασσαν.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΥΠΟ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Ἀβάζος Γεωργιλᾶς (1633) 13 200
Ἀγαλλιανὸς Ἱερεμίας ἱερομόν. (1609) 27 204
Ἀθανάσιος ἱερομόναχος (1663) 49 211
Ἀκριβὸς Τιμόθεος ἱερομόναχος (1682) 55 213
Ἀλησάφης Γεώργιος (1639) 35 207
Ἀλησάφης Μανουήλ 24 203
Ἀμφιλόχιος ἱερομόναχος (1717) 58 214
Ἄνθιμος ἱερεὺς (1783) 85 221
Ἄννα (1639) 43 209
Ἀντώνιος (1657) 82 220
Ἀντώνιος Κοντίλης (1684) 74 75 218, 219
Ἀντώνιος Χρησολουρᾶς 75 219
Αὐγουστὴς ἱερεὺς (1757) 69 217

Βατημπέλας Βιοκόντης (1611) 29 206
Βολονέλος Βλάσιος (1664) 81 220
Βενέρης Νικόλαος (1627) 34 207
Βισκόντης Βατημπέλας (1611) 29 206
Βουτζαρᾶς (1634) 14 200
Βουτζαρᾶς Ἀναγνώστης 1645 15 200
Βουτζαρᾶς Ἰάκωβος ἱερομόναχος 41 209
Βουτζαρᾶς Στεφανὴς (1633) 13 200

Γαβαλᾶς Μιχαήλ (1656) 65 216
Γαλανὸς Πέτρος 16 200
Γαλάντας χωρεπίσκοπος (1785) 59 214
Γεωργιλᾶς Ἀβάζος (1633) 13 200
Γεώργιος (1657) 82 220
Γιακουμῆς (1659) 48 211
Γρηπάρης Γεώργιος ἱερεὺς (1626) 9 198
Γρηπάρης Φραντζέσκος (1630) 79 220

Δημήτριος Λουκῆς (1410) 77 219

Ζαχαροῦ (1639) 43 209

Ἠσαΐας ἱερομόναχος Νταμίας (1617) (1636) 60 214 61 215

Θεόδωρος Λιπράντης ἱερεὺς (1608) 73 218

Ἰάκωβος μοναχὸς 51 52 212
Ἰάκωβος ἱερομόναχος Βουτζαρᾶς 41 209
Ἰγνάτιος, ἱερομόναχος (1604) 62 215
Ἰουλιανὴ Μαρία (1752) 22 202
Ἰωακείμ Παλαιολόγος μοναχὸς (1657) 38 208
Ἰωσὴφ ἀρχιεπίσκοπος Λιδοβίου (;) (1639) 43 209

Καζανόβας Φιλόθεος ἱερομόναχος (1613) 7 198
Καλωνᾶς Νεόφυτος ἱερομόναχος 43 209
Καλόπλαστος (1656) 65 216
Καρυστινὸς Ἰωάννης ἱερεύς, χωρεπίσκοπος (1692) 20 201
Καστρωμένος Ἀντώνιος ἱερεὺς (1664) 54 213
Κονταρᾶτος Ἰωάννης (1687) 37 204
Κονταρᾶτος Νικόλαος (1652) 45 210
Κονταρᾶτος Πέτρος ἱερεύς (1644) 63 216
Κονταράτου Εἰρήνη (1652) 45 210
Κοντίλη Μαριέττα (1684) 74 218
Κοντίλης Ἀντώνιος (1684) 74 218
Κο(ν)τίλης Γεώργιος (1646) 36 207
Κύριλλος ὁ ἐκ Βεροίας Πατριάρχης Κ]πόλεως (1639) 43 209
Κωνσταντία Λουκῆ (1410) 77
Κωνστάντιος ἱερομόναχος 32 206

Λιπράντης Θεόδωρος ἱερεὺς (1608) 73
Λουκῆ Κωνσταντία (1410) 77 219
Λουκῆς Δημήτριος (1410) 77 219
Λουκῆς Ἰωάννης (1410) 77 219

Μαλατέστας Κοσμᾶς (1611) 28 205
Μανουὴλ ἱερεὺς σακελίων Κεφάλου (1749) 67 217
Μαρία (1659) 48 211
Μαρία (1677) 83 221
Μᾶρκος ἱερεὺς (1514) 25 203
Μᾶρκος Ροῦσος ἱερεὺς (1756) 68 217
Μάσος Τζώρζης (1674) 19 201
Ματθαῖος ἱερομόναχος Ραγκούσης 64 216
Μελέτιος (1639) 43 209
Μιοσομπαβῆς Μᾶρκος (1644) 44 210
Μοστρᾶτος Παρθένιος ἱερομόν. 53 212
Μπηζάτζος Ἰάκωβος ἱερεὺς (1693) 21 201

Νεόφυτος ἡγούμενος (1659) 65 216
Νικόδημος ἱερομόναχος (1677) 83 221
Νικόλαος (1677) 83 221
Νικόλαος συγκτήτωρ Λαγγουβάρδας (1657) 38 208
Νταμίας Ἠσαΐας ἱερομόν. (1617) 60, 61 214, 215
Ντανκορόνιας Ἰωάννης (1633) 12 200

Παντουβάνης Ματθαῖος 18 201
Παραρᾶς Παρθένιος ἱερομόναχος (1648) 37 208
Παρθένιος ἱερομόναχος (1655) 71 218
Παρθένιος μοναχὸς (1652) 46 210
Παρθένιος ἱερομόναχος Μοστρᾶτος 53 212
Παρθένιος ἱερομόναχος Παραρᾶς (1648) 37 208
Πατέστος (1639) 43 219

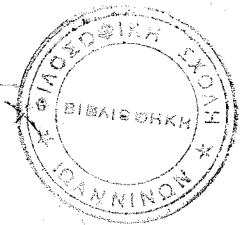
Ραγκούσης Ματθαῖος ἱερομόναχος (1665) 64 216
Ροῦσος Μᾶρκος ἱερεὺς (1756) 68 217
Ροῦσος Νικόλαος (1632) 10 199

Σιναδινὸς Μανόλης (1612) 8 198
Σκιαδᾶς Ἀρμάνδος (;) (1657) 47 211
Σκιαδᾶς Ἰάκωβος ἱερεὺς (1649) 17 201
Σκιαδᾶς Ἰωάννης (1657) 47 211
Σκιαδᾶς Νικόλαος ἱερεὺς (1657) 47 211
Σκοριδίλης Νικόλαος (1752) 22 202

Τζανετάκης Τζάνες (1632) 11 199
Τιμόθεος Ἀκριβὸς ἱερομόναχος (1682) 55 213

Φιλόθεος Καζανόβας (1613) 7 198
Φραντζέσκος Γρηπάρης (1630) 79 220

Χαμάρης (1596;) 4 197
Χαμάρτος Δημήτριος (1779) 23 202
Χριστόφορος Παλαιολόγος κτήτωρ Μ. Λογγοβάρδας (1657) 38 208
Χρησολουρᾶς Ἀντώνιος 75 219

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Θ΄ ΤΟΜΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Σελ.

1) Ὁ ἐν Εὐρυτανίᾳ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς .. .. 3 - 20
2) Ὁ ἐν Ἀκαρνανίᾳ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας .. .. 21 - 42
3) Ἡ παρὰ τὸ Ζαπάντι βασιλικὴ τῆς Μεγάλης Χώρας .. .. .. 43 - 53
4) Τὸ φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου .. .. 54 - 73
5) Ἡ ἐν Αἰτωλίᾳ μονὴ τῆς Μυρτιᾶς .. .. 74 - 112

ΟΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

Εἰσαγωγὴ .. .. 113 - 126
Α) Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ .. .. 126 - 169
Β) Ἡ γλυπτικὴ διακόσμησις .. .. 170 - 194
Γ) Αἱ κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ .. .. 195 - 223

Τυπογρ. ΕΣΤΙΑ - Β. Καργαδούρη Μαυρομιχάλη 134 - Ἀθῆναι

Μεταλλογραφήματα : Κωνστ. Ε. Χαλκιοπούλου - Ἁγ. Μάρκου 14

1963